| A/C. NO. | NEW | 224 | OLD | 107 |
|---|---|---|---|---|
| FOLIO | 279 | | | |

**TITLE**

शिरोमणि अनुमानखण्ड ।

[illegible]

ॐ नमः श्रीगणेशाय। ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते। अखंडानंदबोधाय पूर्णाय परमात्मने।१। अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय नि-
खिलतंत्राणां। दीधितिमधितिं नाममणौ तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान्।२। परजुष्टनयान्निवर्तमाना मननमनास्वादरस विशुद्धबोधे।
रघुनाथकवेरवेन दोषाकृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदं।३। न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निबंधमप्यत्र। अस्य तु किमपि रहस्यं केचन वि-
ज्ञातुमीशते सुधियः।४। मान्यान्प्रणम्य विहितांजलिरेष भूयो भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि। दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितैर्न तु नेति दोषः।५। पूर्वापरग्रंथैकवाक्यतया प्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च संगतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं
प्रतिजानीते प्रत्यक्षेत्यादि। अत्र चोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च। प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजी- राम
वकत्वेपि न सर्वो प्रत्यक्षमितिस्तथाऽनुमितयस्तु सर्वासामात्यंतपरया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः। कुत्रचित्प्रत्यक्षोपजीवकतो- १
क्तिः। यद्वा सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीसमयमत्यर्थेत्यता [illegible] विशेदि [illegible] नोपादानेन फलेन

शापि दृष्टद्वारकमिह तथात्वमादरणीयमितरस्याविनिगमकत्वात्। सर्वेषां वानुमितिकरणमिंद्रियापेक्षोत्पत्तिकं। अनुमितिर्भावयतो वीक्षुर
ज्ञानस्य तत्करणतामितो हकश्न्यासत्तिविरहेणानतत्वात्। सर्वं पुनरिंद्रियं नानुमानाधीनजन्ममनःश्रवणयोरजन्यत्वात्। दृष्टद्वारावांत
त्वमादरणीयं। नचोत्पत्तिमदपींद्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते। अथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यत इति न नियमः क्वचित्का
र्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणात् इति चेत्। किं यातः न हि संगतिरनंतराभिधानव्याप्ता। अनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनक
ज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिः। जायते च कार्यकारणयोर्ज्ञाते कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्यं वेति जिज्ञा
सा अतस्तयोर्द्वयोरेव संगतित्वं। इत्थं चोपजीवकतायास्तु व्यत्वेपि न क्षतिरिति मंतव्यं। लाघवायात्रैवोपमानस्य संगतिं दर्शयति।
ऊहवादीति। सुश्लिष्टतया निरसनीयात्यवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रतिपादतया चानुमानएव व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमा
नेऽसन्निहितत्वात् निरसनीयवह्वादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च। औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्येदं तेन कस्यचित्प्रथमं उ

५१

आ॰ग॰ ० रुहेजिज्ञासोदयेन त्वेनि॰ तथावावसरसंगत्योपमाननिरूपणमिति भावः। यथावावसरस्य संगतित्वं तथानुपदमेवाकरे। शाब्दांतरसमय
२ आह कंमप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकं सामान्यतो दृष्टमेव तत्। दृष्टजनकप्रवृत्त्युपयिकं चानुमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमिति
हा व्युपजीवकत्वमेव संगतिरित्यपि केचित्। संभवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः। अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे तत्पदं तत्पूर्वक
त्वेनानुमाननिरूपणानंतरमुद्दिष्टेन व्याप्त्यादिप्रत्यक्षपरामर्शो दत्तादिभिः सह चार्थप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात्। तस्य च प्रत्यक्षनिरू
पणाधीनत्वात्। एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननिरूपणमपि च अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः। तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनु
माने निरूपणीये करणस्य क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह। व्याप्तीत्यादिना। अत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म
त्वं सामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः। कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात्। ज्ञा राम २
नपदोपसंदानेन च बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् न भ्रांतानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः। तन्न। परामर्शेन नियमतो व्याप्तिविशिष्ट

दिसामानाधिकरण्यप्रदेशमात्राभावात्। गौरवेणान्तद्विषयकत्वेनाहेतुत्वात्। संबंधसंबंधाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानस्योपपादितत्वात्। अन्यथाले
वत्ताहृशसामानाधिकरण्यप्रसिद्धात ज्ञानासंभवात्। असत्ख्यातिनिरासात्। अवान्तरवाक्यार्थयोग्यतानिर्णयमहावाक्यार्थज्ञानानु
दयात्। विषयतोऽशशशंवं ... नावनि ... यदृशायां शशविषाणजन्यं कार्मुकमिदमिति शाब्दबुद्धेर्वेहास्यापि दुरुपपादत्वात्। न वा प्रमाणाप्र
स्तावत: प्रमेयत्वलक्षणादिवल्लिङ्गपरामर्शादविभ्रान्तानुमितिस्तदा ... ज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यं। अव्याप्यपक्षधर्मयोस्तत्वा
वगाहिना परामर्शेन जनितायां वह्निमान् साध्यवत्पक्षावगाहित्वात्प्रमायामव्याप्तेः लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनान्तिकत्व
मत्वस्याप्ययोगात् ... ज्ञानजन्यत्वस्याप्रसंगकत्वात्। ... व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतात ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तं
व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मश्चेति ... व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदे निपदार्थ ...
न केवलभेद एव अप्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रेऽन्यत्र ... दृष्टस्य दर्शनात्। पदार्थद्वयाभेदबोधकाश्च कर्मधारयादेरभेदोदा ...

।शि० ३

र्थेहृयबोधजनकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भेदात् विशिष्टपदस्य धर्मपरतया व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतयोर्ज्ञानाभावात् नचैवमालोको वह्निव्याप्यो धू-
मवान्यवेत्तु इति ज्ञानजन्ये ऽस्ति व्याप्तिः प्रकारतदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति केचित् । तदप्यसत् एवमपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वते वृत्तिरि-
ति ज्ञानजन्ये ऽतिप्रसंगात् एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ च मीमांसकमतानुप्रवेशात् विषयतदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्यानुपनामसौ
व्यापकत्वात् तत्र तदुभयविषयत्वे नियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रयोजककार्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्मतोपादानवैयर्थ्यात् व्याप्तिवि-
शिष्टं व्याप्तिप्रकारके ऽप्यत्र धर्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् अप्रयोज्यत्रापीध्मनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्नित्वावच्छि-
न्नसमानाधिकरणं धूमवानित्यादिपरामर्शजन्ये ऽव्याप्तिरखंडव्याप्तेरप्रसिद्धेः । अस्मानुमितेर्द्वैविध्यत्वेनात्रान्तिमासनतुल्याद्योसुतरां न राम
ज्ञातव्याप्तितावत्पदार्थानां तथाविधपरस्य पक्षे धावगाहित्वमात्रं विवक्षितं नान्वयव्यतिरेकिसाध्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधिधीविषय- २
त्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् भवति हि धूमसमानाधिकरणत्वं ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वेव ह्यभाव

न४

...स्ता...प्रतियोगि धूमत्वेन ज्ञाते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधस्तथाविधधूमसमानाधिकरणव्याप्तिः किंतु नत्तथायासमा
दौत्त कुहेच्छिवह्निव्यभिचारग्रहात् व्यतिरेकसहकारेणान्वयव्याप्तिग्रहणप्रयत्नाद्वा न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हे
तुतामते तत्रापि व्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य न भ्रमादिविरोधित्वेन तत्वमित्युक्तत्वात् तात्र एव
लिंगवत्वादि...ता...त्विदेश... वाक्यार्थज्ञानजन्योपस्थितौ नास्ति व्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसंधानत्वेन हेतुत्वात् न चोपनयार्थज्ञान
जन्यान्यायार्थज्ञाने तत्कृद्वेन संकेतितशब्दान्तरेणावाच्यत्वादिविशिष्टस्योपस्थिति द्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः स्यादथ्यवहितमहा
वाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं तत्राति विकल्पस्य पदजन्यत्वस्य कारणता
वच्छेदकेऽनुप्रवेशात् निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वे
न हेतुत्वात् शाब्दबोधेप्रत्यक्षेवातिव्याप्तिः दंडोरक्तो न वेति संशये रक्तदंडवानयमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यं ज्ञानोपरमेपि दि

अ॰दी॰ ४ शिष्टविषययोर्ध्यानेनेच्छाद्वेषयोः [illegible] सात्मकत्वाद्वि॰ शेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणात्तद्विषयकगुणानां तत्र हेतु
त्वेन कॢप्तत्वेन ज्ञानत्वस्याप्रवेशात् इच्छादितः संस्कारस्यानुमितेः [illegible] संस्कारस्य जन्यत्वस्य गुरुत्वेनाज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात्। न च
परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वेन तद्विषयकत्वेन [illegible] त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना हेतुत्वं न तु
यावानेव तत्तदितरज्ञानादिविषयनिष्ठाधर्मे [illegible] कार्यकारणभावे मानाभावात् अलौकिकत्वे अनिर्णीते [illegible] घट तद्विषयत्वादिना
तवैशिष्ट्ये तत्कार्यकारणभावप्रसंगात् मानाभावात् [illegible] विशिष्टस्मरणे [illegible] न वा [illegible] ज्ञानं वा
न ज्ञानत्वेन वा [illegible] ज्ञानादिना संकरप्रसंगात्। आंशिकत्वोपगमात्। सापि प्रत्यभिज्ञात्यजनक [illegible] ज्ञानादि तद्विषयत्वेना [illegible] शादेपि स्म राम ४
त्वात् [illegible] संस्कारज्ञानकत्वेन ज्ञानकत्वावच्छेदककल्पने गौरवात् [illegible] प्रसंगात् संस्कारानुभवत्वेन स्मरणस्य [illegible] जिज्ञान
[illegible] तथा च संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य कारणाभावेन स्मरणप्रसंगात् [illegible] नाकारस्य

व फलस्यनाशकत्वात् स्मृत्यालंबनादित्येनैकेकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः। ज्ञाप्यत्वे पुनःपुनःस्मरणापत्तेः तन्नसंस्कारः। परित्य ज्ञाप्ति
त्वेनाव्यभिचारकेस्वरूपसंबंधमात्राव्यभिचारकेणकारणतावच्छेदकत्वमात्मुदयात्तदेवव्यापकत्वसामान्यस्यहेतुतावच्छेदकत्वेऽनौचित्यं। अविच्छिन्नेत्वस्या
प्यग्रेटीकायांप्रथमकल्पेऽवच्छेदकविशेषणप्रत्याख्यानमि त्याद्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्य सामानाधिकरण्यघटितत्वेन सहभावावच्छेदकत्वं। एवमज्ञानपदस्या
नुभवपरत्वात्समानाधिकरणान्यत्वघटितत्वविशिष्टान्वयित्वलक्षणस्य कथंचित्। किं च व्याप्यविशेषणकान्यतेविशेषणकत्वपरामर्शात् नुमितिदर्शनात्
तदनुपपत्तेश्चेत्यवगाहित्वस्यैवेशहेतुत्वेलाघवात् पक्षधर्मताघटितदेवाए कत्रविशेषणकज्ञानादन्यतरविशेष्यकानुमितेरुत्पत्तिः। अत्र व्याप्ति
ग्रहेनत्वसंबंधविशेष्यकत्वप्रकारकज्ञानेन विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कार्यकारणभावस्य नवच्छिन्नत्वाविशेषात् वकार्यकारणभावः।
एवंचवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वाद् व्यभिचारस्यापि विषयत्वादि विशिष्टपक्षधर्मताप्रकारकपक्षे
धर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामनेवनितमत्वेन व्याप्यत्वेनैवानुमितिः। अत एव व्याप्यतावच्छेदकज्ञानप्रकारकग्रहप्रतिव्याप्यत्वादिज्ञानत्वेन

हेतुत्वेऽपि नवृत्तिः व्याप्य विषयत्वेन कार्यत्वं ज्ञानं विषयीयं प्रतेन [illegible] अनुभवत्वादि [illegible] कार्यताधियो हेतुत्वं स्यानि
र्विकल्पक [illegible] कस्य वा स्मरणस्यानुभवत्वे व्याप्तस्याहेतुत्व [illegible] कलिता [illegible] पूर्वोक्ते [illegible] नात [illegible] प्रत्वत्त्वा
दि ज्ञानेऽपि व्याप्तिरित्व विपरा [illegible] साधयादेव [illegible] प्रकारान्तरेणानुमितौ वैवा [illegible] यस्मिन्व्याप्ति [illegible] परमव पि [illegible]
साधिता इत्याशयेनाह त्वनुभवत्वव्याप्य [illegible] मत्वविव [illegible] तीयात्पन [illegible] येव तदनुभवार्थक [illegible] वा [illegible]
स्यो इत्याह प्रयोजकत्वे विनवृत्तिः पर्वतवह्नि व्याप्यवेऽपि [illegible] निमित्त यत्वावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यता [illegible]
[illegible] कारणता वा प्रतियोगिक [illegible] इति कार्यता [illegible] वच्छेद [illegible] बुद्धि [illegible] वच्छेदिका
वाथा [illegible] हेतुत्वं [illegible] अनन्तर्यं [illegible] इत्यनुमित्यविवचार्थे स्यादविषयत्व [illegible] दनुमि
ति व्यक्तिमादाय [illegible] नानुभवत्व [illegible] नान्यासमवेत [illegible] तावच्छिन्नमिति [illegible] अनुभवत्व जातय [illegible] हेतुत्वा

णा सम्बन्धेन तद्धा किं समवायेन तद्धर्मे समवायित्व मिति व्याप्तिज्ञानं तावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाया विशिष्ट परामर्शत्वाव
च्छिन्नकारणता प्रतियोगिक कार्यतायास्समानाधिकरणानुभवत्व व्याप्य जातिमत्त्वं तत्त्वमित्यधिकं चिन्त्यं । परंतु पक्षे धर्मेतत्त्व अपक्षे विशेष
णांशाप्रविष्ट तेनासह तत्परामर्श जन्यत्व समर्थनं तयोः कार्या विशेष्या घमानं पायावापत्तितायाः अतत्वावारणाय परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन
जनकत्वं एकावच्छेदेनोभयजन्यत्वं च विवक्षितं । तेन साध्यादिकालीनं दैवात् तद्योगि विषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षे चायाः अतत्वे
तदुभयसमवहितत्वमेवानास्ति प्रसंगः । न च तत्पक्षवृत्तिव्याप्यवान् इति न तथा च व्याप्तिमिच्छावादः । तद्भिन्नयात तत्करणमिति ज्ञानच्याप्या
दिज्ञानजन्यज्ञानेकरता वैमेतरमं द्वसाधने व्याप्तिज्ञानं वैनाद्य व्याप्तिज्ञानसमेव आगमकं व्यापक समनुभवेप्यधिकरण भागासिद्धि
वारणामात्र प्रयोजकत्वादिति वाच्यं । फलेनैव हि तस्य लक्षणस्य व्याप्तिज्ञानादेरपि प्रसक्तेवास्याकरणत्वं लिङ्गव्याप्तेस्सादृश ज्ञानत्वत्वा
घनवच्छिन्न त्याद्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वेयर्थ्यशंका नवकाशात् इति लिंगस्यानित्यत्वे पानुमितिकरणस्य स्वरूपतः अत्र चोपजीव

तत्त्वा२

आ०वि० ६ कत्वेऽकलस्यापयन्नाह। तत्रेति। अनुमितेर्ज्ञानाकरणकत्वानुत्वे प्रत्यक्षमितिमध्यप्रवेशे तत्कारणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निर
स्यन्निति तत्रैतीत्यधिकेवित। अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति। अथेति। अनुमाने अनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानं।
अस्व० गृहीतमेव वा ऽवादेन संवादाभिमानेन संभावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत् स्वलक्षणमात्रसाक्षिरोधे ग्रा
नुल्लेखत्वात्। अथ दृष्टकल्पितविकल्पोल्लिखितत्वात् संवादः अनुमानाप्रामाण्ये तत्र मूलकसमयनियताधीनप्रवृत्तिकयोः प्राप्त
पमानयोः सुतराम् अप्रामाण्यम्। आप्तत्वस्य प्रमाणमित्याह। तु नीत्यादि। अप्रमाणसाधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसा
धर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनात् साधनन्वमितिहि न मेव साधर्म्यदर्शनं संभावनां भावयति संभावनेव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनु राम ६
मानमिति। ननु न च यथा तत्तो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं स्यात् ता
पि परतः प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति स्वतन्त्र इति नवानुगताकारांशस्पर्शीति परमार्थसत्स्वलक्षणमादिक्षिप्य संवेदन

व्यो२

संविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञानेन प्रामाण्यं संदिह्यते परं तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पके प
वेति वाच्यं निर्विकल्पकस्य स्वमात्रालंबनत्वस्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात्। सर्वेमिद्दे सति
व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपायाभावादित्यत आह व्याप्तीति। समीरणानुमानप्रामाण्यॅ रीज्ञानकारिणीभूतव्याप्तिग्र
होपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना साध्याभाववदवृत्तित्वस्य अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेता
वव्याप्तिमाशंक्याह साध्यवद्भिन्नेति। साध्यवद्भिन्नेयः साध्याभाववस्तद्वृत्तित्वमर्थः। कपिसंयोगाद्यभाववस्यापि न वृत्तेऽस्मान
भावादाह साध्यवदिति। हेतोः साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वे नाव्याप्तेरसहेतुकत्वेनिसाकल्यं साध्याभाववत्ति साध्ये च बोध्यं। सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो ग्राह्यः। तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः। न वा
नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेः। व्यभिचारिणि वाव्याप्यवृत्तेर्भावत्वे व्याप्तेर्वा

अशि ७

रणाद्याभावत्वे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं धूमं हेत्वभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगित्वं।
वे हेतुतावच्छेदकरूपेणानोर्थं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्त्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि
सत्त्वादावतिव्याप्तिः तथैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा न तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्यत्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ वाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य व
ह्न्यादेः अधिकं चावश्यं वृत्तित्वादत आह साध्यवदिति। अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रत्युत्पन्नि व
लत्वस्यं नहि भवति नीलघटो घटादन्यद् इति नापीति साध्यसमानाधिकरणं यस्य तदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वं साध्यनि
ष्ठा सामानाधिकरण्य प्रतियोगित्वं साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमिति यावत् न तदनधिकरणत्वमित्यर्थः। सा ७
ध्यवच्छिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसंगः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं व्यापका
भावप्रतियोग्यधिकरणताकत्वमिति तु निष्कर्षस्तेन सत्ता वा न द्रव्यत्वादि साध्ये न दोषः। ...घे अधिकरणं साध्यवद्भिन्ना

धिकरणत्वेवरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तद्घटितहेतुद्वयमेको न्यूनोऽन्यद्द्वयमिति न तूभयमपीति साध्येत्यादेः साध्यय
दधिकरणानधिकरणत्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव इत्यर्थः। न च केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका
धिकरणाप्रसिद्ध्या तादात्म्यक्तिसाध्यकेऽवच्छेदकव्यक्तिसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वं साधनाधिकरणाव्यावृत्तं तरस्येत्यव्याप्तिरा
वेद्यतिवृत्तिभिरापत्तिव्याप्तिश्च द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्यं यदि साध्यवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभेदो विवक्षितस्तदा केव
लान्वयिनि यदि च यत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणकसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः। केचित्तु साध्येतिसाध्यासामाना
धिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेत्वधिकरणे येन केन संबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्याभावस्तदधिकरणाभिन्नत्वमर्थः। तेन धूम
स्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनाऽवृत्तावपि न क्षतिः तादृशाभावस्य संबन्धान्तरेणावह्निमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वाभावाभाववत्वेऽपि तादृशाभाववत्त्वसत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् न चैवं विशिष्टस

आ शि ८ त्वेऽव्याप्तेः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् अनतिरेके तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परंपरया व्याप्यत्वात् केवलान्वयिनि वाच्यत्वेऽभिधानेत्युक्ती
यत्नत्वाभिप्रायेणेत्याहुः। न च नित्यं सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणेन पृथिवीत्वसामानाधिकरण्य
मिति प्रतीतिवत् सत्ताविशिष्टद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य परंपरासंबंधेन सामानाधिकरण्यस्य वाऽभावं गुणेऽवगाहते न तु स
त्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभाववान् सत्ता वृत्तिरित्यादि सर्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् बा
धकाभावात् नु संयोगतदभावयोरवच्छेदभेदे नैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिणि अतिप्र
संगात् अत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षासंभवेनासिद्धेः। न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं न द्रव्यवृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात् राम ८
किं च इदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तेः। तेन संबंधेनाधिकरणे काले तेन संबंधेन सा
ध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहितोऽप्रसिद्धेः। समवायित्वेति। वाच्यत्वे यथा न समवायित्वं तथा वक्ष्यते घटादिसमवायित्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः।

प्रमेयसाध्यकेऽवभावत्वेनाभावानामभावत्वेन भावानां वृत्तित्वेन सिद्धेः वृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वान्यतमत्वेन च
सर्वेषामभाव-सत्त्वात्। ननु कालिकाधिकरणे केवलान्वयिसाध्यके चेत् तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापक
तावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसामानाधिकरण्यास्तत्त्वं सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्व्याप्यत्वोपादाने
अतएव तत्तत्सम्बन्धेनेत्युपवानम् चैत्यादित्यादौ हेतुत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् तत्र न्यत्वाद्यभाव
स्यात् तथात्वासम्भवादिति प्रसङ्गः। साधनसमानाधिकरणस्य यो वाद्यभावस्य तत्साध्यव्याप्यभावस्य वा तथात्वात् साध्यतावच्छेद
कत्वादिवेन सम्बन्धेन हेतुस्तेनैव तदधिकरणं बोध्यं तेन समवायेन हेतोर्गुणस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ
वर्तमानस्य साध्याभावस्य तथात्वेऽपि न क्षतिः। एवं दलानवेऽपि सम्बन्धभेदनिवेशनादोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरस्
नीयः। रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथ्वीत्यादिकं सद्धेतुरेव प्रलये असमानाधिकरणत्वेऽपि कालेनावयविनि तत्सत्त्वात् न वप्र
ले२

अ॰शि
९

तियोऽव त्वं ध्वंस प्रागभावयोरप्यस्त्येनाभाव विरोधित्वं सामान्याभावात्वं [illegible] तदात्मत्वमेव रक्तरूपं नास्तीति प्रत्ययः। नैवं रक्तिमनु
ध्वंसाद्यवगाही पूर्वापरत्वक्तिमतु ध्वंसप्रागभाववृत्तिरक्तत्वविशिष्टप्रत्ययप्रसंगात्। तत्सामानाधिकरण्यापत्त्व व्यवच्छेद्य हेतुघ
करणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वेऽनन्यत्वे द्रव्यत्वे प्रलयावृत्तित्वादिना [illegible] वृदेर्भावस्य गवाद्यनधि करणत्वमेव च्छेदेन न दुत्तिका
लेन हा का लेवा द्वत्ता विपदार्गो [illegible] प द्रागोः यत्र काल [illegible] द्रव्यं प्रलयावृत्तित्वादौ नानि व्याप्य। हेतुमति प्रलये
[illegible] सामानाधिकरण्याभावात् स्याति [illegible] विशेष्यता [illegible] [illegible] स्योन्यतादिना [illegible] यो [illegible] स्याधा
भावस्य सकलहेतु [illegible] [illegible] भावस्य [illegible] भावो [illegible] रूपा
द्यभावाऽत्सादा [illegible] भाव प्रत्यय [illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] स्य [illegible] रूपावच्छेद
रूपावच्छिन्न [illegible] प्रतियोगिताव्छेदकावच्छिन्न सामानाधिकरण्य [illegible] द्रव्यत्वत्वादिनाभाव वारी राम

९

नाम भावः सुलभ एवं दर्शितदिशा वस्तेयमत्र [illegible] प्रतियोग्यवृत्तित्वेसति के चित्तु व्यापकवृत्ते हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावस्य प्रति
योगिताया अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्यापकवृत्तेः प्रतियोगी [illegible] व्यधिकरणस्य वाऽभावस्य समानाधिकरणोप
न प्रतियोगितायाश्चानवच्छेदकं [illegible] साध्यतावच्छेदकं [illegible] वच्छिन्नसमानाधिकरणं व्यापकत्वमेव [illegible]
वेधस्वरूपता चिलंगकेन हेतुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तित्वमेव साध्यतावच्छेदकं [illegible]
प्रतियोगितावच्छेदकं [illegible] व्याप्तिव्यभिचार [illegible] व्यवच्छेदकं [illegible] व्यधिकरणतया तेन [illegible] भावस्य इदव
वृत्तित्वेन [illegible] वच्छिन्नाभावस्य वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन [illegible] सत्ववतीव गुणादौ [illegible] भावो [illegible] व्या
प्यवृत्तिः [illegible] समानाधिकरणं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वेन [illegible] वच्छेदकत्वविवक्षायामपि द्रव्यत्वगुणत्वगु
णान्यतमत्व द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताक [illegible] व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं गुणत्वाद्यनतिरिक्तवृत्तेः

अ॰ शि॰ १०

त्संयोगत्वे [illegible] हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वसमानाधिकरण्यासाध्य
सामानाधिकरण [illegible] साध्यतावच्छेदकत्वे [illegible] नत्वकार्याद्विरितिनतु [illegible]
पदवैयर्थ्य [illegible] नेयत्नसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं तत्त्वकादिविशिष्टा [illegible]
ज्ञाने [illegible] हेतुत्वे [illegible] साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्व [illegible] पवसंसा
ध्याभावाः [illegible] नवच्छेदकत्वसामानाधिकरण्य [illegible] साध्य
सो [illegible] नियतत्वे [illegible] प्रत्येकं [illegible] हेतुविशिष्ट [illegible] तावच्छेदको
व [illegible] साधारण [illegible] ताविशिष्ट [illegible] याद्विगत
हेतु [illegible] तेन तत्त्वाभावे हेतुनिष्ठ [illegible] व्यापक [illegible] साध्य [illegible] रम १०

भावव [illegible] विशेषवृत्तित्व [illegible] वाच्यत्वादि विशेषितस्य हेतुता [illegible] वच्छिन्न [illegible] वा [illegible] बहुत्वि [illegible] स्याभाव [illegible]
नादि प्रसंग [illegible] त्र [illegible] हेतुतावच्छेदक [illegible] मध्ये [illegible] वच्छेदकं [illegible] तेन [illegible] भाववत्त्वं [illegible] यमेव [illegible] स्य हेतुताव [illegible]
दोष [illegible] हेतुतावच्छेदक [illegible] मन्तव्ये [illegible] स्यादि [illegible] वच्छिन्नानां [illegible] तेन [illegible] वादि [illegible]
दे [illegible] तावच्छेदक [illegible] बहुत्व [illegible] प्रत्येकं [illegible]
[illegible] प्रति [illegible] तावच्छेदक [illegible] वच्छि [illegible] वच्छि [illegible]
ते [illegible] प्रति [illegible] वच्छेदक [illegible] तावच्छेदकस्य [illegible]
दि [illegible] प्रतियोगिता [illegible] वच्छि [illegible] प्रतियोगिताकाभाव [illegible] प्रतियोगि [illegible] ति
व्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेया [illegible] प्रतियोगिताव [illegible] च्छेदकत्वादेव्याप्तेः प्रमेयत्वे [illegible] धिकरण प्रतियो

अ॰शि॰ गित्वस्यात्रसिद्धेः यद्यपि यावत्तत्साद्दशसाध्याभाववदवृत्तित्वं न व्याप्तिः तावच्छेदकेन यत्किंचिदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
२१ मवच्छिन्नेन तद्रूपवत्त्वे [illegible] वैतु [illegible] तीयावत्साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावोपि दुर्वच्य इति येन संबंधे
नहेतुतावच्छेदकेन [illegible] स्वरूप [illegible] तावच्छेदकतावच्छिन्न [illegible] निरूपितत्व [illegible]
त्ति मतं वोध्यं तेन [illegible] धर्मावच्छिन्न [illegible] विशिष्टयोगेन वा इति तदभाव [illegible]
धूमाद्य [illegible] साध्याभाववद्वृत्तित्व
प [illegible] साध्याभाववद्वृत्ति [illegible] साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाव रमा
मे [illegible] नवच्छिन्न [illegible] साध्याभाववद्वृत्ति [illegible] १९
धन [illegible] वच्छिन्न [illegible] धिकरणी [illegible] प्रमाविशेष [illegible] साध्याभाववद्वृत्ति

त्वे विरहस्य वह्नेत्वं न स्यात् ते स्य किंतु स्वसंबंधि विशिष्टेतिरित्यादु [illegible] न्यो वृत्तिमद्वृत्तेर्योग्यतेन साध्याभाववत्समुदायाधिकर
णा वृत्तित्वाभावास्य हेतौ वाह्य [illegible] वृत्तित्वाभाव [illegible] हेतौ [illegible] तत्त्वे व्यापकप्रतियोगिताकोवोध्यः प्रयोजनं चोक्तं
प्राये [illegible] वृत्ति [illegible] वह्निमत्त्व [illegible] वृत्तिमद्वृत्तित्वा द्य
भिचारित्वे [illegible] समुदाये [illegible] संबंधेन [illegible] तेन [illegible] साध्य
त्वे धूमे [illegible] सामान्य [illegible] धूमवद्यावद्वह्निवत्त्व
[illegible] धूम [illegible] व्याप्य [illegible] व्यापकप्रतियोगिताको [illegible] तेन
यत्र [illegible] वह्नि [illegible] मात्र [illegible] करणत्वप्रसिद्धेस्तत्र
स द्धेतौ पृथिवी [illegible] वह्नित्वा [illegible] सामान्या [illegible] तु [illegible] मा विरहवत्त्वादे

अ॰ प्रो

१२ नाव्याप्तिः इति व्याप्तिर्वा नाव्यभावत्वादिनाऽभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरित्याहुः। तन्न द्रव्यत्वपृथि
वीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः अपि च पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्र
व्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणादिवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया:
पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्न[illegible] वसाध्यकसद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपवत्व
धिकरणाप्रसिद्धेः। यावतामभावानामेकाधिकरणत्वं तेषां समुदायविवक्षितत्वेऽपि द्रव्यं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीस
मवेतशून्यं वा वायुत्वात् रूपवदन्यत्वात् इत्यादावतिव्याप्तेः। [illegible] साध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन त रा॰
द्वृत्तिहेतोरप्रसिद्धेः वस्तुतो निखिलानामेव रूपस्पर्शादीनामभावानां हेतुसमानाधिकरणत्वात् समानाधिकरणतया वदभावाधिक १२
रणाप्रसिद्धेर्वारणे। किन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववत्तिवृत्तित्वादभावे केवलान्वयिन्यभावादव्याप्ति

साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्याभाववति कालादौ द्रव्यत्वमात्रस्यैव वृत्तेर्विभिन्नकालिकत्वेऽपि असंभवः तथा वह्नित्वादिसाध्यके संयोगेन समवा
येन वा हेतौ व्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वेन संबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेः साध्यसामानाधिकरण्येन साध्याभावाविशेषणीया वृत्तिश्चेद्विशि
ष्टं तां न घटादिमत्त्वम् नित्यत्वयोरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्वप्रवृद्धन्यत्वाभाववति व्याप्तिः तादृशसमुदायवति पृथिवीत्वादौ तस्यावृत्तेः।
किंच महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारि(?)कालिकविशेषणताविशेषेण हेतौ व्याप्तिः। तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाका
ले तेन संबंधेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः। परे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्ति
स्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभाववद्वृत्तित्वे यावत्त्वं च व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्या
भावः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्तमानोऽपि न
न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः कचिदवच्छेद्यादिसंपादकाः [illegible] भावा न हेतुसमानाधिकरणाः उक्तसमुदा

अशि
१३

याधिकरणावृत्तित्वं तदभाववृत्तित्वमस्यानिष्टं वीकारीत्यात्रत्येन वानीत्यादिकमपास्तं तद्विशिष्टेति विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य वि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अभावप्रत्यक्षे हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्त
दवच्छेदकत्वमवगाहते न स्वातंत्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः स्वारसिको हि अभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्मेणाविशिष्टं प्रतियोगिनं नाव
गाहते नावगाहत एव तदा तस्याप्रतियोगितावच्छेदकत्वं अथावगाहते तर्हि [illegible]व नन्वतनोऽर्थे सिद्धिरिति भावः। यदि पुनरनुभ
विकोटोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्याद्यनुभवो न तदा तादृशाभावविषयकः यं गीवो मा गुरुणामपि शाकप्रसिद्धिमंतव्यं।
साध्येति। साध्यसामानाधिकरण्यं पुनेकाधिकरणान्वेतदभावत्वत्वमितियावत् तस्मिन्निति साधिकरणात्वं तदवच्छि
न्नाधिकरणताकत्वं वृत्तित्वं स्वप्रत्यावच्छेदकत्वलाभात्। न चैवं न्यूनवृत्तित्वं। एवं च साध्यवद्वृत्ति सकलपदार्थाभाववत्वं यदधि
करणतायाः न्यूनवृत्तित्वमिति फलितोऽर्थः। यथासन्निवेशोऽधिकरणात्वस्यानैयत्यं हेतुतावच्छेदकसंबंधलाभाय वा तत्वा।

राम
१३

येन येन संबंधेन यो यः साध्यवद्वृत्तिस्तेन तेन संबंधेन तत्तदभाववान्बोध्यः । एतेन साध्यवद्वृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वि-
वक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्वत्रिकत्वात् सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः अथ तदभावोपि तादृशेनैव संबंधेन
वाच्यः तदा जातिमान् गगनत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वात् । अत एव समवाय
न संयोगेनैवाद्रव्यं जातिमत् जातित्वादित्यादौ साध्यवदसमवेताद्यप्रसिद्ध्या नापि साधनतावच्छेदकेन द्रव्यमेतद्रूपभिन्नं गुण
त्वादित्यादौ अतिव्याप्तेः नापि विषयतया घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः । सविषयकस्यात्र स्यैव घटभिन्नविषयकत्वात्
घटनिर्विकल्पकेपि घटत्वादिभानात् । नापि संबंधमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसंबंधेन म
हाकाले वृत्तेः अवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रयुक्तं । विशेष्यतया विशेषणतया वा साध्यवद्वृत्तित्वं वक्तव्यं । सर्वत्रैव तत्
त्तद्वृत्तित्वेन तदन्यान्यत्वे साध्यवदन्यत्वे तत्र कारकप्रमाविषयत्वे वा तत्तु लभ्यते नैव च संबंधेन तदवच्छिन्नसामान्याभा

अशि वोवान्यइति। केचित्तु नञ्ञत्यासेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरणानधिकरणा
२४ नियतस्य तत्वं साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति तु फलितार्थः। अत्र च समा
ध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिः एवं च सामानाधिकरण्यं हेतुताव
च्छेदकसंबंधेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारितो कालिकसंबंधेन हेतोर्द्रव्यत्वादे
श्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतो सत्वगुणत्वादौ नातिप्रसंगः। न वा संयोगेन वृक्षादौ साध्ये स[illegible]वायेन तद्व्या
प्यविशेषादेः कालिकसंबंधेनाधिकरणो कालनिष्ठमात्रस्पंदनत्वादेः समवायेन तदधिकरणो घटादेः संयोग
वत्त्वेवा प्रसंगः संबंधविशेषेणाव्याप्यत्वलाभाय साधिकरणमित्याहुः तन्न चिंत्यं। यथा श्रुतं यत्रासंभवं विकल्प
यत्तिनेत्यादि। ननु प्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वं लभ्यमतस्त्राह द्रव्यत्वादेरिति। प्रतियोगिवि

तदधिकरणावृत्तित्वं। व्याप्यवृत्तित्वंस्य समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं। अधिकरणे ति। तथा सत्यभाव एव नास्ति चेदिति
भावः। संयोगात्यन्ताभावस्य वह्निप्रतियोगिसामानाधिकरण्येन व्याप्यवृत्तित्वेऽप्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधि
करणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं गुणोऽप्रतियोग्यसामानाधिकरण्येऽव्याप्यवृत्तित्वेऽप्रतियोग्यनधिकरणीभू
तगुणावृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं। एतान्निर्वचने द्रव्यत्वादिना विरोधात्। सामान्यतश्चाव्या
प्यवृत्तौ प्रतियोगिसामानाधिकरणोऽनन्तथात्वमतिरेकद्वितिभावः। ननु साध्यवान्वयस्येति साध्यवति संयोगोऽन्वेष्टव्यः स
वाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरविसामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति। साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगि
त्वानुयोगित्वे यत्तद्गामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति। ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद
कं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः न च धूमसमानाधिकरणान्योन्या

अप्रि ॥ नावच्छिन्नप्रतियोगिताकावच्छेदको वह्नित्ववह्निर्नो वह्निधूमवान् वह्निमान्नेत्यत्र तीतेरत आह विशेषितेति । यद्यपि प्रत्येकं वह्निमद्वृत्तिधूमसमाना
२५ ॥ धिकरणासत्त्वेन वक्ष्यमाणाधिकरणत्वावच्छिन्नवह्निमान्भेद युक्तिमत्त्वाद यदि तत्प्रतियोगितावच्छेदकश्च वह्नित्वान्यकिंचिद्वह्नि
दिति भावः अव्याप्तेः साधनेति वैयधिकरण्ये तदूनाधिकरणवृत्तित्वं तु केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धमित्यप्रसंगेनेष्ट
पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादावतः समानाधिकरणेत्यपि प्राप्तं धूमाभावे ... इत्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वानधिकरणवृत्तित्वमसत्त्वा
यावदिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वानधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेरप्रसिद्धम्, तथा तत्र वृ
त्तित्वं च निरुक्तपटघटादिरूपादीनां तथापि तद्रूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानवच्छेदकत्व ... च्छेदकत्वं बोध्यं वह्निः पृ राम
थिवीत्वादिसमानाधिकरणानां हयादीनामधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदके रूपत्वादिधर्मत्वादिकं च दृष्टादि २५
समानाधिकरणानाधिकरणयोगोऽनेकत्वात्साधनाधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदके तदवच्छेदकत्वं च तदप्रतिक्षिप्तमिति तन्न हु

व३

धर्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणतामात्रवृत्तित्वानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाधा-
कमेयत्वेनातिप्रसंगः नवस्तुतस्तु तादृशधर्मानधिकरणतामात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वा वाच्यं तेन सत्ताद्य-
तौ सपक्षयावद्गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्वा आत्ममनआदिन्यादौ नातिप्रसंगः सत्तायागुणत्वाभाववत्समवेतवृत्तित्वविरहात् प्र-
मेयत्वावच्छिन्नाधिकरणतायागुणत्वाभाववद्वृत्तित्वात्प्रमेयत्वादेरतिरिक्तत्वेन धर्मविशेषणीयं व-
स्तुतस्तु यावद्द्रव्यं तादृशव्यापकस्यापि नवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथा च स्वसमानाधि-
करणताधर्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वं यत्र तद्विशिष्टधर्मे यत्ताया वत्तादृशावच्छेदकत्वमन्यधर्मे वृत्ता वा समसा-
मानाधिकरणदमिति विवक्षितमतो दोषान्तरमाह न हानसादाविति तथा च तदनधिकरणत्वे तदभावानधिकरणत्वे त-
द्वृत्तित्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति परास्तं सम्भवाधिकतया महानस-

अ०धि १६ रच्छिन्नत्वं तद्वानास्तीत्यादिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशाधेयताधिकरणाधिकरणत्वात् संबंधविशेषेणावेयधिकरणत्वविवक्षायां नोक्तदोषइत्यवधेयं ॥
उभयाभावसाधकस्य साध्यसामान्याभावत्वेनतया तस्याश्रयप्रसंगात् हेतुसाध्यव्यापकत्वं दुस्थं ॥ व्याप्तिनिरूपकत्वं व्यापकत्वमात्माश्रयादिग्रस्तमत आह
तादृशेति । प्रतियोग्यव्याप्यवृत्तिर्नोना ... किंतु तादृशाभाववृत्तिखंडशः तत्तत्त्वावच्छिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभाववादिरेवास्तीत्यर्थः
तत्स्यादिविशेषणतां तद्विशिष्टस्य हेतुत्वाद्यवच्छिन्नस्यवाच्यत्राभावप्रसंगवत्त्वात् साध्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत
साधनसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः अनवस्थानिरासायतु आह प्रतियोगित्वमिति । सहेति । एकदे
शकालावच्छेदेनेत्यर्थः । तेनाव्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितामव्याप्तिः । अन्योन्येति । अत्र समवायादिसंबंधावच्छिन्नप्र राम १६
तियोगिताकाभाववति महानसादौ संयोगेन वह्न्यादेर्वृत्तेः येन संबंधेनाभावस्य वृत्तित्वेनाश्रितत्वं ... इत्यर्थः तेन संबंधेनासंबंधत्वोक्तौ ना
यं दोषः । अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वृत्तित्वे ... प्रतियोगिनोऽसंबंधत्वात् परं तु सत्तायाः ... ना

अथैतद्रूपमेव क्लृप्तः समयः संकेतः तत्परिच्छेदिकानुमितिस्तु इदं पदम् अशक्तं असत्तिरहितं तदेतदुद्धे स्वत्र प्रयुज्यमानत्वादित्यादिरूपा मत्कर्तव्यतापरि
च्छेदिका च इदं मत्कर्तव्यं मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वादित्याकारा एवमादिपदादिष्टसाधनतानुमितिरपि बोद्धव्या। ननु तथापि प्र
मितिविभाजकोपाध्यवच्छेदेन नोपजीवकता प्रमितिविभाजकोपाधेः प्रत्यक्षत्वस्य [illegible] सानन्दत्वात् तथा च [illegible] पुरस्कार इत्यत आह दीर्घ
रप्रत्यक्षमिति तथा च प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छेदेन नोपजीवकता [illegible] फलत्वावच्छेदकावच्छेदेन तत्र जन्यजन्यत्वमेवेति भावः। इष्ट
रेति। [illegible] इष्टज्ञानकमात्रे [illegible] फलत्वेन [illegible] इतरस्य इष्ट [illegible] इष्टसाधनतायाः फलतावच्छेदकावच्छिन्न
नुपजीव्योपजीवकत्वे पुरस्कृत्य स्वरूपतः समाह [illegible] मितिर् [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] सामानाधिकरण्यरूपाश्रितत्वाद् अकल्पनात्।
ननु प्रमितिकरणं प्रमाणं [illegible] प्रयोगं न त्वसत्त्वे [illegible] दण्डादीनां अन्यथा [illegible] किं च फलसाधक
रणमपि परामर्शमवाप्नुतीयं [illegible] करणस्य पुंसः परामर्शोत्ते अन्यस्य परामर्शविधुरस्य व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमित्यभावात् तथा च तत्राव



मा

शाब्दत्वे करणापित्तत्कुतो निवेशनीय इति चेन्नद्रीश्वरज्ञानस्यानुमितिं प्रति तथा करणत्वाभावात् उपादानप्रत्यक्षत्वेनैव तस्य कारणत्वात् अन्यथा
तस्य नित्यस्य तत्वे फलावश्यंभावापत्तेरनवच्छिन्नेश्वरीयज्ञानेऽप्रत्यक्षत्वविरहितेऽनेवेतिवाच्यं करणतानिर्वाहकसंबंधेन फलानुपहितत्वात् । तत्र व्या
प्तत्वेन निवेशो अन्यथा अनुमितेः करणत्वसामानाधिकरण्यमेव न निविष्टमिति वाच्यं येन संबंधेन यद्धर्मावच्छिन्नेऽन्वयव्यतिरेकौ तेनैं
व कारणत्वे कल्पनस्योचितत्वात् अन्यथा [illegible] सामानाधिकरण्येन फलोपहितस्वरूपस्येव
उपजीव्योपजीवकभावः कृपणामित्यपि कश्चित् । फलायोग्यत्वं [illegible] करणताविशिष्टतावच्छेदकेनेदमित्यादिरेवमनेनित्यस्येत्यादि
व्याप्तिप्रयोजकत्वमपि अत्यादि [illegible] तथा [illegible] सामानाधिकरण्येनोपजीव्योपजीवकभावः उत्पत्ति
मद्यापीति तथा चेन्द्रियत्वसामानाधिकरण्येन तथोपजीवकत्वं नास्तीति [illegible] नानुमितिजनकतावच्छेदकज्ञानस्येन्द्रियादिकं प्रत्युपजीव्यत्वे २
न क्लृप्तकरणव्यवहारकोपजीवकत्वसत्वादेतदनुमानसाधारणमिति वाच्यं । अदृष्टव्यवहारकपदेनैव वारणात् तदर्थं [illegible] नकाह

ष्टा जनकत्वेऽसति तज्ज्ञानकत्वं न चेश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रजनकत्वेन दूषणमिति भावः । यत्र यत्र सेयमिति सत्वत्रानंतराभिधानं तथा चोपजीवकत्व
मेव संगतिस्तत्रानुमानत्वे वेति ह्न [illegible] वस्तु [illegible] व्याप्ति [illegible] पितमिति भ्रमं निराकर्तुं भूमिकामारचयति । अ
थेति । आनंतर्यमित्यादि आनंतर्याभिधानप्रयोजिका या जिज्ञासा [illegible] ज्ञाने वह्निविषया [illegible] समंजसमित्यर्थः । कार्यसामान्य ज्ञानाव
कारेच्छा विशेषजिज्ञासा तथा च गुरु [illegible] कत्वस्य व दिजिज्ञासा सामान्य जनक ज्ञान विष
यः अर्थ इत्यादि विचारणाय प्रयोजकानं [illegible] जिज्ञासा [illegible] साधनता ज्ञान विषये इष्ट साधने इच्छम
प्यतित्याद्विः तथा चेतादृशजिज्ञासा त्वावच्छि [illegible] नादृशजिज्ञासात्वामिति किंतु द्विध
र्मावच्छिन्नत्वं अथ तादृशजिज्ञासात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे [illegible] केक देशेतिव्याप्तिः । तथाकारण
तायाश्चैयतासंबंधेनावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य किंचिद्भिन्नत्वात् हेतौ भासत्व [illegible] इत्यमिति संगत्या । ते रनंतराभिधा

८१

वच्छिन्नत्वेव नादृशजिज्ञासात्वा ३

अशिसू
३

नाप्याप्यत्वेनेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षेणोपजीव्यत्वं वस्तुतः जीवकर्तृत्वमविवक्षितं नकादि इति भावः । अत एव तद्भ्रमो बुद्धिक्षेत्रो पजीवकत्वपुर
स्कारेपि न दोषः परं तु श्रावणं विचारस्य मूलमनुकूलतर्कमिति ध्येयं । अथ नवकालता यथा लाघवात् क्षेमनीयात्यथा दिविप्रतिपत्तिकत्वे
नेति सुप्रतिपादकत्वं तुमप्रत्ययसमुत्पन्नानन्तु जातिबंधकीभूत जिज्ञासामितिप्रति एवमेव सा वस्तुरूपस्त्वेकोपपुष्यते प्रतिबंधका
भावत्व इतरविवक्षणा हुत आप्तानित्यत आह यथा वेति । अथवा इति प्रतिबंधकीभूत जिज्ञासानिवृत्तेर्यत्त्वात्र व्यत्वं ततश्च
नादेव जिज्ञासा तथा अतस्तस्यैव संगतिमिति आवश्यकत्वादिति अनन्तरविवक्षयत इति प्रयादि समानतेरभिधी
यते इति जिज्ञासितं येसिद्धत्वमवसर इत्यादिके एवं प्रसंगादवघिद्रूपेण हेत्वादिकमेव संगतिरिति ध्येयं
विस्तरस्तु अनुमानादौ कप्रसारणाद्यनुसंधेयं । अन्तरेति तत्र यमिति विषयीभूत निमित्तमित्यर्थः । उपमितिविषयीभूत
स्य त्वाह सत्रवृत्तिनिमित्तेतिगवयपदं सत्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्याकारकमित्यर्थः । सर्वत्राह अतत इति ३

ननु प्रत्यक्षानुमानयोः संगत्यभिधानेपि तन्निरूपणयोः पौर्वापर्ये नियमे किमपि प्रयोजकं नोक्तमित्यत आह संभवतीत्येति एवं च नि-
रूपणयोः कार्यकारणभावः संगतिमुद्रया नोक्ता किंतु येनांशेनान्यथादिकमाशंक्यतेति ध्येयं ननु करणनिरूपणप्रक्रियाया नि-
रूपणापेक्षेति नयुक्तं अन्यथा तन्निरूपणासंभवादित्यत आह [illegible]णस्य स्वरूपेति। तत्करणेत्यादिना स्वरूपं तत्र व्याप्त्यादिमा-
प्रामाण्यमप्येत्यादिना परं तु सर्वैः प्रथिपनुमित्यपेक्षेति भावः। अनुमाने निरूपिते इति मूलस्यानुमानविशेष्यकान्वयबोधजन-
कत्वात्स्वेपेक्षत्वदेन परामर्शादिति तथैवव्याख्यातं टेनंत्रेति निरूपिते इति सति सप्तमीविशेषणस्य निरूपणस्य विषयतया अ-
नुमित्याधारत्वात् अथाधाधारसप्तमी वा। अतो न प्रथमांतान्वयविरोध इति कश्चित् [illegible] क्रियायां तु लोकसंधारयेति ननु भाव-
प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्येनान्वितत्वपदार्थैकदेक हुयस्सामानाधिकरण्येनान्वयशक्तिः आद्ये नीलत्वोत्पलत्वयोः
सामानाधिकरण्यभानाभावात्तयोः पदार्थैकदेशत्वेनानन्वयात् नवनतलादेनीलोत्पलत्वयोरेव लक्षणा

अ॰शि॰कृ॰ गौरवात् नीलोत्पलपदादभेदान्वयानुभवापलापात् द्वितीयेऽनंतशक्तिकल्पनाप्रसंगः केवलघटत्वादेव पूर्वेष्टघकशा
४ क्तिकल्पनं नी॰ घटीयनीलत्वघटत्वसामानाधिकरण्यमित्याकारकानुभवो नीकारेणानुभवविरोध एकदेशान्वयविरो
धश्चेति मैवं केवलघटत्वमित्यादौ भावप्रत्ययस्य लक्षणायाः न शक्तेः प्रकृतार्थत्वाभावात् तत्र घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघ
टवृत्तित्वप्रकारेण घटत्वमुपस्थाप्यते न च प्रकृतितः एव घटस्य लाभः इतरावृत्तित्वमि॰ तावेव भावप्रत्ययस्य शक्तिः
ते नापि इतरत्ववृत्तित्वं त्वभावश्चार्थः अन्यथा इतरवृत्तित्वाभावस्य वृत्तित्वाभाववत्त्वेन सत्तया घटत्वादौ तद्बाधप्रसं
गात् एवं इतरवृत्तित्वयोः संबंधस्य शक्यत्वे गौरवात् अस्मन्मते तु लक्षणार्थमयोद्देश्येव न त्वाभावात् अत एव प्रकृतेऽपि नील राम
घटत्वमित्यत्रापि नीलघटेतरावृत्तित्वादिनैवान्वयबोधः न च सामानाधिकरण्यबोधनत्वादित्यादिग्रंथविरोधः ४
नीलघटत्वस्यैव विवक्षितत्वेन नीलत्वघटत्वसामानाधिकरण्यरूपत्वात् न च नीलघटत्वशब्दात् नीलत्वं

बुध्यादिमत्त्वबोधसंभवः ॥ सकलवृत्तित्वमित्यवच्छेदकविशिष्टं ... यत्केनावच्छेदकवृत्तित्वविशेषणं ... नपेक्ष तन्निरासात्
नियमनवृत्तित्वान्वितविशिष्टवानित्यत्र तद्भानेविवाप्य वानित्यत्वमुक्तं तद्भावइतिभावः ॥ ननु तत्त्वहेतुनैव तत्र भानं इत्यत आह गो
त्वेनेति ननु सामान्यतः गोत्वेन तामानं किं नु विशिष्टज्ञानमत्यथानुपपत्तिरिति भानं न विशेषणीयमित्यत आह संबंधः संबंधः तद्धइति त
पदादिनत्वः विशिष्टवैतामविसंबंधः संबंध तथैव समूहालंबनं वेत्यतो भिन्नसंबंधविषयकसमूहालंबनतोऽवैल
दीक्षणाया स्यादवस्थ्य अतो विषयज्ञानयोर्विशिष्टज्ञाने प्रकारसांसर्गैः समूहालंबनमेव विशेष्यतात्व संबंधो भेदकइति
ननु अस्मदेव सामानाधिकरण्यं तत्र प्रसिद्धमित्यत आह [illegible] व्याप्तिनिरूपितादिति ननु पूर्वं ... तत्त्वार्थविज्ञानय
ऽतत्त्वतत्राबाधएवेत्यत आह [illegible] ... अर्थः तथा ध्यायमते
सामानाधिकरण्येनानुमितिरितियदिच ननु तेन नुमत्या अन्वनुमितेर्लिंगवत्त्वांशे ... त्वमित्यत आह लिंगोपहिते

अ॰ शि॰ कृ
५

ति। अतिप्रसंजकत्वादिति अस्मानुमितिस्थलीयपरामर्शत्व॰ स्य ष्यर ज्ञान साधारणत्वात् ज्ञानान्तरे ज्ञानमात्रस्य वातिप्रसंगासंभवादि
त्यर्थः अतएवेति यत एव अस्मानुमितित्वव्याप्यत्वेन [illegible]र्थे तावच्छेदकभेदे मैवेति ननु नीलघटयोरित्यत्र द्वित्वं कुत्रान्वेतु न तावद्
मिति तत्वाधात्वर्थ न धर्मितावच्छेदकयोः पदार्थता [illegible] येन तत्र कांक्षाविरहात् द्वित्ववचनमत्र साधुत्वमेवेति चेत् हि कर्मधार
यपदांगीक्रियतां किमर्थं द्वंद्वस्य पदार्थतावच्छेदक॰ यत्वे नानुष्ठावनमितिमेवं पदजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यरूपस्य पदा
र्थस्य भेदापेक्षया पदजन्यप्रतिपत्तिविषयभेदपरत्वं द्वंद्वः कल्प्यते लाघवात् कर्मधारयो तत्र द्विवचनानुशासनाद्य
एवं च घटाद्यन्वयापि द्वंद्वो ननु घटत्वत्र विशेष्यभेदात् सकृत्तेतु प्रकारभेदादिति। अस्मात्रोत्यादि इष्टापत्तेन समं यथा श्रु
ति द्वंद्वानुपपत्तिः दृष्टव्या ननु कर्मधारयस्थलेऽपि द्वंद्वस्य विषयसत्त्वे कर्मधारयः इत्यत्र किमर्थमंगीक्रियते इत्यत
आह कर्मधारयात् द्वंद्वे इति तथा चानुभवभेदे एव द्वंद्व इत्यर्थः। न न्वेकस्मिन्नेव चैत्रे चैत्र चैत्र इत्यत्र तत्र सर्वेधानां पद

राम
५

ज्ञानस्य तिपन्निर्विषयतां भेदे कथं न हेतुहेतुः इत्यत आह व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मिताविशिष्टपक्षस्येति मीमांसकमतेति मीमांसकमते व्याप्यत्वान्निति शाब्दज्ञान [illegible]
[illegible] स्यलीङ्गानुमित्यन्याप्तेरित्यर्थः तद्वुभये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतोभयं [illegible] संबंध [illegible] व कत्वादिति व्याप्तिविशिष्टवानेत्या
दौ कदाचित्तन्निर्णीतिकारेपि व्याप्यतानिश्चये सुतरामभावादित्यर्थः तद्धुभयेति प्रकृते परामर्शत्वस्य तदुभयविषयत्व [illegible] व्याप्यत्वात्
वह्निव्याप्यधूमेदं व्याप्यवहृत्वानित्यादौ व्यत्यरु प्रतिबिंबदत्ते नकदाचित्तथा नत्वं [illegible] ज्ञानत्वादिना उभयव्याप्ति तदुभयवि
षयत्वव्याप्यत्वाभावादिति भावः [illegible] [illegible] तेन तन्नापि [illegible] तदुभयविषयत्व व्याप्तित्वं
व्याप्तिनादवस्य भिन्नित्वं भिन्नमते विषयस्यादि [illegible] नानां [illegible] तनु व्याप्ति
विषयत्वमेवं [illegible] नेति हेतोः किंतु पक्षधर्मताविशिष्ट [illegible] धर्मेव हेतुर्भवे ज्ञानादि [illegible] मया ताव
[illegible] संगात [illegible] व्याप्तिज्ञानत्वेनेति वा हि तद्वुपादानेति तदुभय [illegible] नेति व्याप्यत्वात्वादिति [illegible] नुमितेरिति

अप्रिकृ पूर्वस्मिंस्तु प्रमानुमितावेवाव्याप्तिरित्यतिभावः स्तनगसितित्वात्मनोऽधिकरणाभावादिति भावः तावत्पदार्थानां व्याप्तिघटकप
६ दार्थानां तथाविधेति व्याप्तिज्ञाने यस्य पदार्थस्य येन येन सम्बन्धेन यत्र यत्र विशेषणतान्तेन तेन तथाव व्याप्तित्वमित्यर्थः तत्राधि
करणो साधनीयत्वं तादृशाधिकरणीयत्वेन भावेन तादृशाभावीयत्वं प्रतियोगितयाभिन्याकारक भिन्न धर्मावच्छिन्नत्वमिति किमाति
तत्र समवेतधर्मतांशे साध्याभाव व्यापकाभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति भावः नन्वव स्यत्वेताभाव व्र दूति धूमइति अभिचा
धी५ रविरोधिनि धूमसमानाधिकरणान्यताभाव वा प्रतियोगि वह्नि समानाधिकरण धूमसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगिनि ज्ञाने
करूपसत्वोत्पन्न ज्ञानत्व प्रत्यक्षे व्याप्तिरिति तत्र व्याप्ति विशिष्ट पक्ष धर्मतांशे व्यभिचारज्ञानविरोधितया भा राम
दाविति धूमे व्यभिचार विरोधेपि पक्षधर्मता ज्ञानेपि ज्ञानत्वे व्यभिचारविरोधादिति भावः नन्तु हेतु समानाधिकरणो त्याद्यन् ६
यव्याप्तेरेवव्यभिचार विरोधित्वे विवादः कार्यकारण व्याप्तिः किन्तु धूमसमानाधिकरणान्यताभाव प्रतियोगि वह्निरिति

वाच्यत्वव्यवहारवाक्षिति ज्ञानजन्ये तु व्यवहाराये अतिव्याप्तिरतस्य विशेषणं नोक्तं [illegible] सामानाधिकरण्य

विषयत्वेनानुमितिजनकत्वादिति [illegible] हव्यतिरेकेणानुमाने प्रोक्ति। हेतुजन्म [illegible] ज्ञानत्वव्यवस्थायां [illegible] प्राचीनमते विशेष

दर्शनस्य उ नेजनकत्वान्ताव्यवस्थातु [illegible] को [illegible] कोटिर्वा [illegible] अन्वयानाह [illegible] विशिष्ट

तिव्याप्तैकतया धर्मदर्शनेन वा अंधकारस्य [illegible] अनुमानं

नेलादिसमवधाने मा वा प्रत्यक्षस्य [illegible] पेक्षे तु [illegible] वाक्यार्थज्ञाने [illegible]

न्याय इति प्राचीनमते नेदं सम्मतेतु [illegible] इति ते वोधे [illegible]

वैशेषिकानां तु ग्रंथकारमतेन [illegible] वाक्यार्थज्ञाने अति [illegible] वाक्यार्थज्ञानं [illegible] इत्यत आह ते उ देनेति [illegible]

चीनमते तु हेतुस्तु प्रकारेण वैशेषिकस्वार्थः विशेषप्रकारेण [illegible] इत्यत आह संकेतितेति। [illegible]

अशि०क्त न्यत्वस्येति। विधूपदर्शितकल्पायां च स्थिते चोरत्वात्तत्स्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति भावः। ननु पदज्ञानं करणं पदार्थज्ञानं व्यापारः
७ पदपदार्थज्ञाने योग्यं जन्यत्वसंबंधविधये च प्रविष्टमस्तु आत्मत्वावच्छेदककोटिनिवेशने नेत्यस्यारसादाह निश्चयत्वस्येति पद
ज्ञानस्य स्मरणात्मकजनकज्ञानस्य संशयात्मकत्वेन ज्ञानत्वस्यैव समुचितत्वादिति भावः। यथा ह्यबोधइति पूर्वं खंडवाक्यार्थादि ज्ञा
त्वावच्छिन्नहेतुतामादाय व्याप्तिद्याविदानीं तु प्रत्यक्षत्वादि साधारणतन्त्रात् हि शेषतावच्छेदकप्रकारहेतुतामादायेति विशेष।
पक्षानुपमिताव पिबोद्ध्यं तत्र विवादइति न लिखितं। दंडोरक्तोनवेति च यथाशयः। विशिष्टज्ञानं मात्रं हि शेष्यविशेषणमिति न्याये
न विशिष्टस्य च वैशिष्ट्यमिन्यायेन रक्तदंडवानित्यत्र हि धाकछीकोहलीवास्त खीदेवदत्तइत्यत्र एककवहूयमिति न्यायेन। एकविशेष राम
णविशिष्टे अपरविशेषणस्यान्वयइतिन्यायेन च हे धाभिद्योत्तत्व विशिष्टस्य वैशिष्ट्यविषयकरूपं यदनुभवसाक्षिकं विशिष्टवै ७
शि। ज्ञानं तत्र संशयात्मके निश्चयात्मके चाविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयोहेतुः दंडोरक्तोनवेति संशयानंतरमे

विन्यावर्ज्जितोरक्तदंडवान्नवेति संशयस्तु विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनैव जायते अत एवाति उक्तं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे मानेनापि
विशिष्टहृदयविषयमेकमेव ज्ञानमर्थवशात् संपन्नं विशिष्टवैशिष्ट्यरूपमिति मिश्रमतमनवस्तं दंडोरक्तो न वेति संशयानंतरमनाय
मानस्य संशयनिश्चयसाधारणस्य विलक्षणज्ञानस्य हृदयरूपत्वाद्दिति दंपुनरत्र दंडोरक्तो न वेति संशयानंतरमौविन्यावर्ज्जि
तस्य रक्तत्वे रक्तत्वाभाववत् दंडनिरूपितवैशिष्ट्यावगाहि संशयस्य रक्तत्वनिरूपितदंडांशे केवलतौल्यमपादनीय रक्तदंडनिरू
पितवैशिष्ट्यावगाहि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधकस्तु श्रीमिश्रैरित्याहि विषयांशे सविकल्पकरूपं तु हेतवायां निर्विकल्पकं प्रतिकदा
चिदिका हेयाव्यवहित प्राक्कालोत्पन्नं कज्ञानादेव तत्संभवात् विशिष्टस्य ज्ञानजन्यत्वाद्यनुसरणाभ्यामाह हृदने
रिति सा त्वाकारो न निर्विकल्पकरूपः सविकल्पकस्य तु विषयांशे सविकल्पकत्वमिति त्वाशानिर्विकल्पकत्वसंभवात् । कति
निर्विकल्पकपूर्वसंनिकर्षमपि विषयस्मृतिस्वीकारादाह विशेषणविषयकादिति अत्र च निर्विकल्पकात्मकस्मरणापि

प्रत्य० क्रु ८

ज्ञानविषयत्वमिति गुणानामिति तेन तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वेन हेतुत्वेन तादृशत्वं किमित्यपेक्षितं विशेषणविषयत्वेनेव वा
हेतुतावच्छेदकमस्तु अलं गुणत्वानुधावनेनेति चेत् प्रकारकतासंबंधेन विशेषणतावच्छेदकवत्संसर्गत्वेन कारणत्वात् गु
णत्वविषयत्वयोरप्रवेशात् न च दण्ड इति स्मरणमिति तो दण्डी त्वेवेति संशयानंतरं दण्डिनं पुरुषं संदेहानन्तरं व्यवसाये व्यभिचारः दंडप्रका
रकस्य व्यवसायरूपे विशेष्ये दण्डिनो विशेषणत्वात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्य दण्ड इति निश्चयस्य नत्वाभावादिति वाच्यं नै
याधिकमतेऽप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिर्न येन व्यवसायविशेषणत्वमिति विशेष्यी... मतस्य व्यवसायेऽनुव्यवसाये नाविषयी
करणतानात् न च रक्तदण्डोऽस्तु दृढसंस्कारवतः पुरुषांशे लौकिकसंनिकर्षवतो विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः प्रकारकतासंबंधेन र
दंडवत्संशयान्यसंस्कारत्वादिति वाच्यं तत्र प्रत्यक्षस्य रक्तदण्डांशे लौकिकसंनिकर्षाभावात् स्मृतेस्तत्र बाधकादेरभावादिति न राम ८
वत्याधिविनिगमनाविरहात् उपनयनपदगुणत्वेन प्रयोजकत्वमस्तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तु ज्ञानत्वेनैव तिकार्यं रक्तदंडगोचरसं

स्कारवतस्तल्लौकिकसन्निकर्षविधुरस्य रक्तदंडगोचरनिर्विकल्पकाभावेन चेष्टापत्तिस्तदुत्तरकालं विशिष्टज्ञानस्यानुभवबाधितत्वा
दितिसंप्रदायः। अत्रेदं चिंत्यं रक्तदंडो न वेतिसंदेहवतो रक्तदंडगोचरानुद्बुद्धसंस्कारशालिनः रक्तदंडवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबो
धापत्तिर्दुर्वारैव विशेष्यांशे लौकिकसन्निकर्षसत्त्वात् रक्तदंडगोचरस्य संदेहरूपस्योपनयस्य सत्त्वात्। अत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबो
धस्वीकारे दूषणं त्वेवापि तत्स्वीकारो दुर्वारः। एवं प्रकृष्टदीर्घरक्तदंडगोचरलौकिकसन्निकर्षवतस्तज्ज्ञानानुद्बुद्धसंस्कारवतः प्र
थमं तत्र व प्रकृष्टदीर्घदंडरक्तवानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिर्विशेष्यवत्त्वमते प्रथमं तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः। ज्ञान
त्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुत्वेन दुर्लक्ष्यादेव कथं तदुक्तिः। न चानुमितित्वावच्छिन्नविशिष्टवैशिष्ट्यबोधवत्त्वं प्रत्यक्षत्वेनैव हेतुत्व
मस्तु लाघवादित्यत आह रक्तादितदिति ननु तादृशकार्यानुपपत्तिरेव मानमित्यत आह अन्यथेति वदन्ते इति संकरप्रसंगा
दिति उपेक्षात्वं विहाय सानुमितित्वं घटप्रत्यक्षत्वादेर्वा व्याप्यत्वं विहाय उपेक्षात्वं प्रत्यक्षत्वादेर्वर्तमानं सानुमितिज्ञाने संकीर्णमिति

अथिक ननु यावदनुपपत्त्यादि व्याप्यं उपेक्षात्वं नानेव वक्तव्यं तावद्भेदकूटो निवेशनीय इत्यत आह अंशांकेति एकस्मिन्नेव ज्ञाने ऽशतोनुपेक्षांऽश
९ तेऽ इति भावः तज्ज्ञानकतावच्छेदकरूपांतरापरिचयादिति अन्योन्याश्रय एव हेतुः भवति हि उपेक्षान्यत्वेन ज्ञाने संस्कारजनकत्व
ज्ञाने तस्मिंश्चोपेक्षान्यत्वज्ञानमिति। क्वचिद्रूपापरिचयादिति पाठः तथा चावच्छेदकाग्रहे जनकत्वाग्रह इति स्वतंत्रं दूषणं।
ननु मा भूदन्यदवच्छेदकं उपेक्षान्यत्वमेवावच्छेदकं न विरोधि इत्याह अन्योन्याश्रयादिति। ननु तत्त्वेन तत्त्वेनैव संस्कारजनक
ता तावद्भेदकूट उपेक्षात्वमिति कुतोऽन्योन्याश्रय इत्यत आह संस्कारानुत्पत्त्यैवेति अस्मरणसंभवे उपेक्षाणीयास्मरणसं
भवे तदप्रवेशादिति उपेक्षान्यत्वस्याप्रवेशादित्यर्थः। तथा चास्मृतिजनकत्वं तथा च नास्ति व्याप्तिरिति भावः। सकृदिति राम ९
वारांतरानुभवे तत एव संस्कारसंभवादिति भावः। ननु संस्कारस्य फलनाश्यत्वे प्रथमस्मरणेनैव समूहालंबनसं
स्कारनाशादुत्तरं प्रत्येकं तद्विषयांतरस्मरणानुपपत्तिः यत्किंचिदेकविषयकस्मरणादेव संस्कारस्य नाशादित्य

तत्राह समानाकारस्येति समूहालंबनादीति आदिपदेन विशिष्टवैशिष्ट्यधीपरिग्रहः अथमस्मरणस्य समूहालंब
नासमानाकारत्वादिति भावः ननु तत्समूहालंबनसंस्कारस्य चरमस्मरणं एव कुतो नाशः तस्यापि तदसमानाकारक
त्वात् तस्य कालादिना नाशाभ्युपगमे फलस्य नाशकत्वे व्यभिचारः तत्वेन तत्वे न नाशकत्वे सकृदनुभूतस्यापि चरमस्म
रणमेव नाशकमस्तु इत्यस्वरसादाह जायते चेति दार्ढ्यं संस्कारगतो जातिविशेषः स च झटिति स्मरणादिफलबलेनैव
कल्प्यते इति भावः ननु झटिति स्मरणादिकं तथाविधोद्बोधकसमवधानादेव भविष्यति न च प्रत्यक्षं तत्र मानं तादृश
जातेरतीन्द्रियत्वोपगमादित्यत आह परित्यज्य चेति ननु तथापि संशयान्यत्वं तत्र नावच्छेदकं न च संशयस्थले स्म
त्यापत्तिः उद्बोधकाभावात् उद्बोधकस्य विशिष्यैव कार्यकारणभावात् न च संशयस्थले संस्कारकल्पनात
स्य च नाशकादिकल्पनेति वाच्यं संस्कारजनकतायां तत्र वैज्ञापि स्मृतिजनकतायामपि तत्र वैशेष्यगौरवात्तदिति

अ॰शि॰ क्र॰ वेत्र अनतिप्रसक्तरूपेणैव कारणतायाः सांप्रदायिकत्वात्। अन्यथा सत्त्वादिना कारणतापत्तेर्दुर्वारत्वादिति स्वकार्यविरो
१० धिनीनां स्वकार्ये कृतो यो विरोधो विना शक्तिं तु नीनामित्यर्थः। कश्चिदित्यस्य रसाद्भाव नन्दीजं तु मानाभावात् न तावद् व्यवहि
तोत्तरजन्यत्वं विनष्टपदवैयर्थ्यपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तेश्च तावत्त्वेऽन्याजन्यत्वे सति तज्जन्यत्वे परामर्शजन्य
सिद्धिनाशजन्यानुमितावव्याप्तेरित्यादि दोषः। स्मरणप्रकारान्तरेण विस्मरणानिव्याप्तिवारणासंभवे ज्ञानपदस्य किम
र्थमनुभवपरत्वमित्यत आह किंवेति अन्यथा विशिष्यकार्यकारणभावं विना नियमेन तत्तद्विशेष्यकस्मृतिसा राम
मग्र्येवापरविशेष्यकस्मृतिसामग्री अविशेषात् तत्ता च तु तैति भावः। अनियमेनेति क्वचित्पुस्तके पाठः। तत्र कार्यका
रणभावानियमो बोद्धव्यः। एवमनुभववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन कारणत्वे हेतुतामते वेति चकारोऽस्मरणस्मरणनाय १०
सवास्यरसः सूचितः एवं यथामते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामान्यं प्रति विशेषणतावच्छेदकनिश्चयस्य न हेतुत्वं तन्म

तेऽपि अभावबुद्धिर्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैव अत्र स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानं हेतुरिति तत्र पृथग
तिव्याप्तिं वारयति अन्यथेति आदिपदाद्धूमे तद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शः कारणतान्मते तादृशाभावस्यादिसंग्रहः। अनुप
वीनयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वादिना हेतुत्वेनैव तत्त्वं ः। ननु उभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन न हेतुत्वं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वत
वानिति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः न उभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन कारणत्वं पर्वते वह्निव्याप्यवदिति ज्ञानाव्यापनात्
एवं व्याप्यस्याधेयत्वावगाहित्वविवक्षतेऽपि वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवानित्यत्राव्याप्तिर्धूमानमेकत्र तदुभयप
भाने प्रमाणाभावात् न च वह्निव्याप्यवान्पर्वत इति संशयविशेष्यधूमपर्वतवैशिष्ट्यावगाहित्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वं एतन्मते पर्वते
वह्निव्याप्यइति ज्ञानस्यापि तत्र कारकतया तथा संशयाविशेषात्। ननु अयं वह्निव्याप्यावच्छेदकधर्मवान्पर्व
तवांश्च व्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेः अन्यस्वरूपस्याग्रहव्याप्यविषयत्वेनेत्यपतेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वत्राक

अ॰शि॰ तुल्याद्युक्तविवक्षणेन दूदं तु हृष्टं न विषयोक्तं तथान्वयव्याविशिष्टज्ञानेन व्यभिचारस्तथा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेपि न

११ व्यभिचार इति भावः। निर्विकल्पेति तदनंतरं विशिष्टस्मरणात् तदनंतरं विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणमपि इष्टव्यं। ननु

स्मृतिस्थले संस्कारद्वारके अनुभवे च साक्षात्संबंधेन इति संबंधभेदात् कारणताभेद इत्यत आह निर्विक

ल्पेति न तु निर्विकल्पात्मकस्मरणासिद्धेरिति विरुद्धमित्यत आह अनुभवमिति देवादिति साध्यतावच्छेदक

कोटौ प्रवेशेनावच्छेदककोटौ वा व्याप्यवगाहि न्यूनसंख्यानरूपायां वा एवं जातिघटितत्वेन लक्षणकरणता

दृशज्ञानत्व अनुभवत्वव्याप्यजात्यपेक्षया लघुत्वेनोत्तरमाह एवं चेति तत्र तादृशकार्यताश्रय इति अनुभ राम

वत्वव्याप्यजातिः तादृशकार्यतावच्छेदिका या जातिः इति विशेषः। ननु भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय ११

त्वेन हेतुत्वं पूर्वमेव दूषितं न च तथापि विधिनिषेधमनाविरहात् एवं तेन [illegible] व्याप्य इति निश्चयत्वेन हेतुत्वमस्तु प

रामर्शस्यानुमितिसमानाकारस्यैव विनिगमकत्वात् अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायात् अनुमितेः प
क्षे विशेष्यकत्वनियमात् इत्यभिप्रेत्याह वह्निव्याप्यवदिति नन्ववच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमवश्यं वक्तव्यं वह्न्यनु
मितित्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वात् तथा च वह्नित्वमादाय वह्निव्याप्यवत्यतिव्याप्तिरित्यत आह ज्ञानवृत्तिरिति ननु
ज्ञानानुमितित्वं यत्र कार्यतावच्छेदकं तत्र ज्ञानत्वं वित्तथाविधत्वादिति व्याप्तिस्तदवस्थैव परं केवलं वह्न्यनु
मितित्वमपि नावच्छेदकं निर्विकल्पवह्न्यनुमितिसाधारणपरामर्शस्यानुगतरूपेणावक्तुमशक्यत्वात् तथा च प
रामर्शविशेषादिघटितमेवावच्छेदकं वक्तव्यं तथा च परामर्शकुक्षिनिक्षिप्तज्ञानत्वमादायातिव्याप्तिस्तदवस्थै
वेत्यस्वरसादाह सामानाधिकरण्येनेति कार्यकारणभावज्ञाने कार्यतासामानाधिकरण्येन यस्य भानमित्य
र्थः वह्नित्वज्ञानत्वादेश्च कार्यतासंस्पर्शाभावादित्यर्थः तादृशानुमितिविषय इति साध्यादिवारणाय आभा

आ०शि०कृ
१२

वाच्छिन्नविषयकेत्यर्थः। अयं च लाघवमूलकेनेत्यस्य विषयकेत्यस्य निष्कर्षः कृतः। ननु वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वेनाविन
हेतुत्वं आलोकधूमसाधारणव्याप्तेरेकधर्माभावात् न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शत्वेन हेतुत्वे तद्वत्त्वरूप। इत्यनु
मितित्वेन कार्यत्वं एवमालोकादावपीत्थं सर्वासामेवानुमितीनां तद्वत्त्वत्वं तद्वत्त्वस्यैव सति तत्कालीनानुमितित्वेने
व कार्यतावच्छेदकमितिवाच्यं वह्निव्याप्यालोकपरामर्शाऽजायमानायां वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतेनावगाहिन्यां वह्न्यनुमितौ व्य
भिचारात् न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्येतन्निर्वक्तज्ञानान्यपर्वतज्ञानाजन्यपर्वतो वह्निमानित्यनुमितित्वेन कार्यता उभ
यपरामर्शजन्यानुमितौ तु दृष्टयोरेव कार्यतेति वाच्यं अन्योन्याश्रयात्तादृशपर्वतज्ञानाजन्यत्वग्रहे हि तत्पर्वतज्ञानज्ञा राम
न्यत्वं ग्राह्यं ग्रहीतेत्यासिंस्तदस्याह्यमिति न च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितित्वं कार्यतावच्छे १२
दकं वाच्यं अव्यवहितोत्तरत्वस्य तदधिकरणक्षणाध्वंसाधिकरणक्षणाध्वंसानधिकरणत्वे सति तदधिकरणक्षणाध्वंसा

धिकरणत्वरूपस्यानन्तशक्तिविश्रान्ततया तथाविधपरामर्शहेतुत्वे मानाभावादिति कुतस्तथाविधत्वं तथावतार इत्यभिप्रेत्याह यामि
ति केचित्तु परामर्शवदनुमितित्वेन कार्यतामनुवर्त्य अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधानुगमानदोषाय स्वरूपसंबंधादौ तथावगमात्तद
न्यथा घटपटत्वादिकमपि दुर्वचं तद्घटोत्तरत्वं तत्र सर्वेष्टसाधारणमिति अव्यवहितोत्तरत्वं वा स्वं तत्त्वघटत्वेकविश्रान्तमिति एवं शक्ति
ग्राहाभावे व्यवहारविलोपइति। अन्ये तु परामर्शत्वेन कारणतानुमितित्वेन कार्यतापरामर्शत्वं च जातिविशेषः न शाब्दत्वादिना
संकरः सर्वत्र [illegible] नानसस्येवाभ्युपगमात् न च तादृशजातौ मानाभावः कार्यकारणभावस्यान्यथानुपपन्नत्वेन मानत्वादित्या
हुः। नवीनास्तु अनुगतलक्षणत्वेनास्वरूपतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टपक्षकैकैव व्याप्यव्यापकस्यानुमितिर्जायते तत्र तादृशपरामर्शत्वेन
तादृशानुमितित्वेन कार्यकारणभावो बाधकं विना सुघट एव तथा च तामनुमितिं जनयतु जातिमान् एव तं तां सम्यङ्मितिः। अत एव तोप
दिवारणाय न शक्तिसमवेतेति तथापि प्रत्यक्षत्वादेर्विषयतया कालिकविशेषणताविशेषणतयानुमितिवृत्तित्वे [illegible] समवेतेति शक्य

अशिक्र नं १

९३ ऽनुभवत्वं कारणतायामनुभवत्वान्यवृत्तिज्ञानत्वादेर्वारणायानुभवान्यासमवेतेति अनुमितित्वस्याप्यनुभवान्यमहाकालवृत्तित्वाद
संभववारणाय समवेतेति तादृशधर्मस्य महाकालवृत्तित्वेन जातित्वाद्विवारणाय समवायित्वमिति एवं अनुभवत्वजात्यंगीकारे
ऽपि न क्षतिः समवेतत्वान्तासमवेत धर्मसमवायित्वं एवमनुमितित्वसमवेते न्यायादि वोध्यं व्याप्तिज्ञानत्वेति अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं
करणं परामर्शो व्यापार इति करणव्यापारयोरेकमेव कार्यतावच्छेदकमित्यभिप्रायेणेदं तत्र ह्रदत्वं व्याप्यवह्निविशिष्टवैशिष्ट्यबोधा
दिवारणाय द्वितीयं तु व्याप्तिज्ञानजन्यत्वादिवारणाय केचित्तु — ऽथवनं तद्वीजं न्यानुमा + दं व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छे
दकत्वमेव खंडितमिति एवं परामर्शस्य कार्यतावच्छेदकेऽपि तद्विशेषणादिघटितव्याप्तिज्ञानत्वस्य कार्यतावच्छेदकताकोटौ त राम
न्निवेशेन फलमिति पक्षतासहकृतेति केचित्तु विवक्षितं न चेश हूणः कथं तस्य तद्रूपत्वं न आह पक्षधर्मेति तथा च विशिष्टजन्यत्वे ९३
न त्वविशेषणाजन्यत्वमपि न ह्रतं इति भावः यथा न्यायामिश्रमते योग्यतायाः कालघटितत्वेन अन्यमतेऽपि सिसाधयिषाविरहवै

शिष्टांशे कालस्य निवेशने च योग्यानुपलब्धि विरोधादाह विशेष्याद्यभाव रूपायां वेति क्रमेणाव्याप्तिमाह तेनेत्यादि बाधादिकालीनेत्यनुमिति
मुदासाय प्रतियोगिविषयकेनेति सिद्धिविषयकेनेत्यर्थः सिद्ध्यभावघटकत्वेनैव विषयतया सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वं परामर्शस्य सिद्धिज्ञाना
त्मकतया प्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः तद्भिन्नमिति परामर्शत्वेन जनकत्वविवक्षयैव उक्ते क्रमेणातिव्याप्ति अव्याप्ति
मासेद्भर्तस्य वैयर्थ्यं संग्रह इति प्रकारावच्छेदेनेत्यपि प्रकृतेनाधितंपन्नेताज्ञानत्वावच्छेदक कोटौ प्रवेशावच्छेदकसामानाधिकर
ण्य तदवच्छेदकावच्छेद्यानुमितिवैलक्षण्यप्रविशत्संनिवेशनीयाः परामर्शेतु तद्भिरहद्वयपि बोध्यं ॥ ॥ व्याप्तिज्ञानत्वेन व्या
प्तिज्ञानत्वाप्रवेशादाह तादात्म्येनेत्यादि शून्यत्वावच्छिन्नहेतुत्व विवक्षायामित्यर्थः त्वस्य ज्ञानत्वघटिततया कथनेतद्वि
वायां न च संशयान्यताद्दशज्ञानत्वस्य विलक्षणत्वेन विनिवेशादिति । अधिकस्यापि ताद्दशज्ञानमत्तकारतात्यस्यत्यर्थः । आगमसिद्धी
ति व्याप्तित्वस्य केस्याभावात् विशिष्य व्याप्तिज्ञानत्वमेव हेतुतावच्छेदकं वक्तव्यं तत्र चानुमितिकरणत्वञ्जीत्यर्थः फलोपहितेति

अशिरू व्याप्तिज्ञानत्वस्य स्वरूपयोग्यवृत्तितया फलोपहिते रमेदव्यभिचारित्वात् तादृशजातिमत्करणत्वविवक्ष... ...पाहितकरणत्व
७४ विवक्षायां व्यभिचारः तथा व्यभिचारवारकविशेषणाभिमितिभावः पक्षसंकोचनिबंधनारुचेराह करणत्वेति तथा च यत्कि-
ञ्चिद्व्यक्तिरूपिता व्याप्तिरित्यादिन्यायेन धूमसामान्याभावबत्त्वे यत्किंचिदनुमितिभावः यद्यपि करणत्वस्यापि स्वरूपयोग्यतावच्छे-
दकतया तदपि व्याप्तिज्ञानत्वमेव तथा च कथं यत्किंचित्त्वाद्यवकाशः तथापि नादात्म्येन व्याप्तिज्ञानमपेक्ष्य बोध्यं यद्वा कर-
णत्वमतिरिक्तमेवेति ध्येयमित्यर्थ इति अस्वरसाभावात् ...मित्यर्थः ननु अनुमानप्रामाण्यग्रहे ... राम
... हं लिंगस्य निके ददित्यस्य रसो ग्रावलं न ... अन्यस्य स्वत्वेन गान... नवद्रुमं | अनुमेयत्वादिति तथा च तन्मते ७४
प्रामाण्यग्रहे हीने त्यादिरूपसंवादस्य ग्रहणेऽनवतारं द्रुतिमभवः नहु तं मतेनेति संवादत्वग्रहणं वस्तुनः लौकिकत्वेन प्र-
कनिर्विकल्पकविषयस्य निर्विकल्पकाविषयत्वात् तदीयसंवादत्वग्रहणमाह चाक्षुषेति अथ ... निर्विकल्पके यथा
तआ २

कृतकत्वस्यार्थोऽनुमानमित्युपक्रमात्प्रमाणत्वं प्रमाणमित्युपसंहारविरोधादाह ऽनुमानेति अप्रमाणसाधर्म्यस्याप्रामाण्यसाधने
व्यभिचारित्वादाह अप्रमाणेति। ननु व्यवहितमेवाभिहितं तत्रेत्यादिना लिंगज्ञानमेवानुमानं ततः कुतः साधर्म्यस्य तत्वमिति चे
त्क्रमं तं दूषयति साधर्म्येति [illegible] प्रामाण्यं सदि [illegible] इत्युक्तिर्व्यथा वान्यत्र सविकल्पके प्रामाण्यं प्रसाधननिर्विकल्पके स्व
तः प्रामाण्यग्रहो न विरुद्ध इति भावः। अन्यथेत्यादि [illegible] संवादनात्तत्र [illegible] आलम्बनत्वादि व्यवहारस्तु संभावनयैव न वि
ष्यतीति। साध्यवद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति नव्यानुमता वृत्तिः साध्याभावविशेषणानर्थक्यं सा
ध्यवद्वृत्तित्वाद्वृत्तित्वमित्यनेनाभिन्नमेव [illegible] साध्यैवेति सा [illegible] कल्प्य दाने [illegible] वृत्ति
त्वादिरूपेण [illegible] यावत्स्वभाव [illegible] सकल [illegible] निवेशसामानाधिकरण्यसिद्धिः साध्येवेति [illegible] तात्पर्य [illegible]
ध्याभावो वेति विपक्षैकदेशापः कथन साध्याभाववानव्यभिचारितो वेति रूपवत्त्वपि संयोगादि त्यादाविन्यर्थः [illegible]

अ॰दी॰टी॰ विना साध्याभावः समुच्चयः क्रमेणाव्याप्तिमाह तेनेत्यादिना दृशेतिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न अधिकरणत्वयथः ... भावस्य तत्
१५ था त्वोपादानाच्च दृदं गुणकर्मान्यत्वसत्त्वावज्जातिमत्वादित्यादौ प्रतियोगि अधिकरणसाध्याभावव ज्जात्यादिनिष्ठाभावप्रतियो
गि जातिमत्त्वे नास्ति व्याप्तिः न च तत्साध्याभावस्य गुणादौ प्रतियोगि अधिकरणसाध्याभाव समाना[illegible]करणत्वात् प्रतियोगिव
वता साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः कुतोऽपि व्याप्तिरिति वाच्यं संयोगित्वादित्यनुरोधेन व[illegible]मात्रेणेत्याशये.
विशेषनियंत्रितस्याव्याप्यत्वादिति साध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणादाह विपक्षेति द्वद राम
मीश्वरभिन्नं दूीश्वरभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादिः न तु साकल्येमिहाशावत्त्वे वह्न्यभावत्वात् आह निर्धूमत्वेति निर्धू १५
मस्य धूमत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैकव्यक्तिकमध्यपर्यवसितत्वादाह व्याप्येति सहेतु चार्थमाह तत्त्वेनेति व्याप्यत्वेनेत्य
र्थः व्युत्पत्तीति यत्र हेतुमभिव्याहृतं अन्यपदादिकं प्रयुज्यते न त्वर्थान्वयी तदवच्छेदकं अन्वयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नप्रतिया

सार्वभौममतमाह केचित्त्विति आद्यप्रतीकस्य व्यावृत्तिमाह तेनेति द्वितीयस्य चाह वह्निमनीति तादृशाभाववृत्तिनत्व गगनपर्वतसि
द्धेः गगनेतादृशहेतुत्वाधिकरणतावच्छिन्नसाध्यवद्वृत्तित्वाभावविरहात् ननु तादृशप्रतीत्या सामानाधिकरण्यस्य प्रतियोगित्वम
वगाह्यते न तत्कुतोऽवच्छेदकप्रतियोगितावगाहनेन निर्वाह इत्यत आह परंपरासंबंधेनेति ननु द्रव्यवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तित्वा
दिनोमते द्रव्यवृत्तित्वाभावो ~~वसत्वावृत्तित्वेति~~ व्याप्यवृत्तिस्तत्कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाववृत्ति बाधकाभावात्थि
त्तिसंयोगाभावो न द्रव्यवृत्तिरिति प्रत्ययाभावादित्यर्थः नन्वचादि द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिस्सिद्धा इत्यत
आह अतींद्रियेति इदं गुरुत्वाकाशाभावादित्यादावित्यर्थः। ननु आकाशाभावो गुरुत्ववृत्तित्वाभाववान् गुरुत्वाभाववद्वृ
त्तित्वादित्यनुमानात् तत्सत्त्वप्रतीतिरित्याशंक्य निषेधति नचेति तद्वृत्तिभिन्नत्वस्येति। अस्या बाधित्वे जन्यादौ साध्यव्यापक
तासाधनाव्यापकतारूपत्वादादिति। नन्वेवं विधनकोवनारेऽतींद्रियसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं न स्यादित्यत आह केचेति

न च हेतुनिष्ठतादृशसामानाधिकरण्याभावानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबंधीयहेत्वधिकरणीयत्वविवक्षयैवपतद्वार इति वाच्यं
विकल्पासहत्वात् तथाहि स्वनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यं तदभावस्यानवच्छेदकं हेत्वधिकरणस्य तु केवह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिर्धू
मनिष्ठं यत्सामानाधिकरण्यं तदभावस्य पर्वतत्वादिनिष्ठस्य हेतुतावच्छेदकसंबंधीयहेत्वधिकरणपर्वतादेरवच्छेदकत्वात् अथ
स्वनिष्ठो यः सामानाधिकरण्याभाव इति वक्तव्यं कालो घटवान् रूपादित्यत्र नु पटस्य स्वाश्रयवत्त्वे तत्त्वाभावः प्रसिद्धः कालस्यान
वच्छेदकत्वेपि वाच्यं प्रमेयवान् अभिधेयत्वादित्यत्र स्वरूपसंबंधेन हेतुतायां गगनवृत्तिपरिमाणादेर्हेतोर्यः स्वनिष्ठः साध्यवद्वृत्ति
त्वाभावस्तदवच्छेदकमेवाकाशादिकं तत्संबंधावच्छिन्नहेत्वधिकरणमित्यव्याप्तेः अथ यद्व्यक्तिनिष्ठस्तादृशवृत्तित्वाभाव
स्तदधिकरणस्यानवच्छेदकत्वं विवक्षितं तदा इदं पार्थिवपरमाणुत्वाभाववत्परमाणुत्वाभावात् इत्यत्र परमाणुत्वाभावस्य हे
तुतावच्छेदकसंबंधान्येन संबंधेनाधिकरणे कालादिरूपविशेष्यतानिरूपविशेषणतावृत्तेस्तादृशवृत्तित्वाभावो हेतुतावच्

सिद्धपदेऽन्यत्वं तत्तत्कदंबप्रवेशनीकारोतीति। समवायिनयेति। ननु समवायित्वं वाच्यत्वनिष्ठं प्रतियोगितायां व्यधिकरणमेकं न भवति तथा हि।
वाच्यत्वं यथा हि तावदीश्वरेच्छानन्देच्छात्वादीनां समवायात् तद्वीश्वरनिरूपितसमवायस्य त्वाद्द्विविधैवेवसमवायित्वस्य न तत्राभावद्धत्व
न आह वाच्यत्वमिति वच्यतद्वृत्ति वाच्यत्वेन ईश्वरेच्छामात्रं तथात्वे घटशब्दस्यापि पटशक्त्यापत्तिः अथ घटशब्दोपहितं ईश्वरेच्छा
घटशब्दस्य संबंधो वाच्यो क्तरूपनिरूपितसमवायदुक्तरूपस्येति चेन्न हि विशिष्टस्य न समवायित्वं न वा समवेतत्वमपि वस्तु
न एतन्मते शक्तिरतिरिक्तैवेति दूरमेव अतिव्याप्तिमिति स्वशक्तिं प्रदर्शयन् प्रमेयसाध्यकेऽव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं व्यव
स्थापयति। प्रमेयसाध्यकहेतुलक्षणयोगिनं तदीश्वरभावानवतारेऽपि घटत्वेन वाच्यत्वाभावमादाय प्रथमस्य वाच्यत्वत्वेन घट
नात्रभानाद्वा द्वितीयस्य संभवः। ननु प्रमेयमात्रस्य वृ कोऽभावः स्याद्यादिना। आनह्यत आह वह्निरिति। ननु केवलान्वयी प्रमेयमा

अ॰ दी॰ त्र स्याभावो दृश्यतद्व्यत्व आह गगनत्वेति ननु गगनत्वेन प्रमेयं नास्तीत्यत्र गगनत्वविशिष्टप्रमेयाभाववद्वृत्तित्वयोरव्याप्तद्व्य

१८ न आह [illegible] इत्यादि अन्वयत्वं हेत्वभिमतपदं एतेन द्रव्यं सत्वादित्यादौ [illegible]भावस्य प्रति

योगिसामानाधिकरण्याभावो द्रव्यवृत्तितदुपादानं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिष्ठाया व्याप्यतानिरूपिकायाश्च यत्र सा

ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यं तत्र तत्तादृशप्रतियोगी व्याकारिकाया व्यापकतातदवच्छेदिकायाः प्रतियोगितातादृशप्रतियो

गिता [illegible]भाववृत्त्यभावः तथात्वात् प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् । अतएव तादृशाभावस्य यावत्त्वविवक्षणादेव साध्य

तावच्छेदकव्यापकप्रतियोगित्वाविवक्षणादेवेत्याह ईदृशाभावस्य यावत्त्वे विवक्षिते उदासीनमन्योन्याभावमादाया

व्याप्तिरतिव्याप्तिकेवलान्वयिनीत्याह अन्योन्यत्वेति ननु हेतुसमानाधिकरणयावदभावाः प्रतियोगिसामानाधिकरण

त्वे वाच्यत्वे साध्यतावच्छेदकेन्यादिविवक्षणेनेत्यत आह साधनसमानाधिकरणस्येति । अनुगतत्वाद्यभावस्य साध्याभा
वाद्यत्वेनेन वारणादाहरणेन्नदिति भाविप्रायं साध्यव्यापकप्रतियोगिकाद्यनुच्छेदितत्वेन वदोषद्यत्यवच्छेदकानुसरणं साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिकाभावाद्यत्राविनदभावमादायैव दोषस्तद्द्वयपि वह्नित्वावच्छिन्नवह्निप्रतिप्रम
ये चैन व्यापकत्वान्तर्भावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावदभावाद्युत्थेयस्य तत्रामेयसाध्यकाव्याप्तेरित्या
दिस्वयमूहनीयं तेनेत्रिपद्यादिवह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयववृत्तिसंयोगसंबंधावच्छिन्नवह्न्यभावमादायापि व्याप्यवृत्ति
त्वं एतत्तथापि तदभावस्य गत्यन्तिकालेवह्निमानित्येवं दव्याप्यव्याप्य इति वादिमते अवच्छेदके [illegible] प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यसंभवद्वृत्तिन वनत्थापि हेत्वधिकरणतावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव अव्याप्तिवारणं इति
तादृशविशेषणानुपादानेपि साध्याभावमादायाव्याप्तिरित्यभिप्रायः अतएव वह्निज्ञानकजन्मविषयत्वाभावमादाय अयो

अ॰सि॰

२९

ज्ञेन सति निरस्तं साध्यनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्या तेन समवायसंबंधेन वह्नि साध्यके व्यभिचारिणि हेतौ साध्यनिष्ठ
संबंधसामान्यव्याप्यतानिरूपितव्यापकप्रतियोगितावच्छेदकत्व हेतुसमानाधिकरणस्य वह्न्यधिकरणताध्यमावच्छिन्नत्वेवाभावस्य प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यात् इति न दोषः तथा विधव... वह्न्यभावाभावादौ प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् ननु ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्या
प्तिः समवायसंबंधावच्छिन्नज्ञानाभावस्य विवक्षणे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्। अथ आत्मत्वमुख्याद्यभावानां तादृशानां
प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् अव्याप्तिरिति चेन्न तथापि कालिके व्यधिकरणसर्वप्रामेयनां तादृशाभावानां प्रतियोगिसामा
नाधिकरण्यात्। अथ वह्निमान् धूमादित्यधिकरणत्वादित्यत्र ... इति न्यायादिज्ञानवान् आत्मत्वकालान्यतरत्वादित्यादाव
व्याप्तिरित्यत आह एवमिति। संबंधैक्येति व्यापकताघटकसंबंध प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटकसंबंधयोरैक्यमि
त्यर्थः तेन समवायावच्छिन्नव्यापकप्रतियोगितकसुखाभावस्य समवायेन सुखादिसामानाधिकरण्याभावान्न दोष इति न्वि

यत्किंचिदीश्वरज्ञानं ईश्वरस्य विषयकत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगितामाधिकरणीन्हते छाकृत्या वर्तमानानां तादृशाभावानां व्यापकताघटकवि
षयतासंबंधेन सर्वेषामेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति व्याप्तिरिति चेन्न यावद्व्यापकताघटकसंबंधान्तर्गते: प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् न चैवं कालिकविशेषणताविशेषेण तादृशव्यापकताघटसंबंधेन प्रतियो
गिसामानाधिकरण्याभावात् अव्याप्तिरिति वाच्यं किंतु व्यापकताघटकसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्य घटकसंबंधयो
साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वर्तमानत्वं निरुक्तसर्वस्वासाधारण्य भावस्येति एवं विशेषणतत्वसहाकालत्वावच्छिन्न विशिष्ट घटः का
लिकसंबंधेन गगनाभ्यां कालत्वादि निरुक्तत्वप्रतियोगिसामानाधिकरणे सत्यां कालिकसंबंधेन तदभावानां प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यत्वादति व्याप्तिः। अत एव महाकालत्वावच्छिन्नाभावस्य न त्वापि धनस्य व्यापकताघटकदैशि
कविशेषणताविशेषेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादित्यत्र गगनादेः कालादित्यनुयोगितामनेरूपसामान्याभा

अशिह
२०

वेसा घोरथिवीवंविन्द्रं नवयुक्तिधिक [illegible] आस्तुतोम [illegible] ती तिप्रतीति [illegible] सामान्याभावस्य तत्रान्युपगन्तु [illegible] वितत्वान्तव
कीदृशोऽवलाम्बइयत्त आह [illegible] [illegible] माना नावस्य भावो रूपं तत्तु रूप
ध्वंसरूपप्रागभावयोरप्यभावे [illegible] [illegible] पकृ [illegible] साहित्य मान
धिकरणत्वादित्यन्त्र आह रूपेती [illegible] [illegible] स्य च जतियोगि सामा नाधिकरण्या
भावात्तत्व नन्त्रा विघट्टहेतिवविशि [illegible] [illegible] राम
[illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] [illegible] २०
वस्य [illegible] नाधिकरणा [illegible] [illegible] नयाभावात्ववेम
हत्तमि [illegible] [illegible] [illegible] नावाबेभ

वानन्वाप्यनुमानमप्रयोजकमित्याशंक्य प्रत्यक्षमेव छित्त्रत्यक्षस्य कस्यचिद्दुःखस्य कस्यचित्प्रागभावसमानकालस्य प्रसङ्गात्तं तदुक्तं वृ
त्तित्वे सामान्याभावं स्व वस्थायप्रतियोगित्वमप्यत एव प्रसिद्धम् ध्वंस प्रागभावयोरविरोधाद् इत्यर्थः । पूर्वोक्तेति रक्षितोक्तोत्रां तयत्व कि
दि दुःखस्य न त्वविद्यमानत्वादित्यर्थः । नैव रत्नकोशकारमतं नास्तीति प्रतीतेः रक्षितत्वात् कित्यभावविशेषत्वेनाप्यतत्र वृत्तित्वा धिति क
स्यचिद्दुःखस्य विद्यमानत्वादिति विवाच्यं प्रागभावमेवेति कल्पनास्तीति प्रतीतेः पथा प्रागभावन हि ध्वंसप्रागभावयोः सा
मान्याभावत्वकोटिमते पितत्र सत्त्वान्वच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरपि न त्वन्यव्यावृत्तित्वं ध्वंसप्रागभावयोर्विशेषत्वेन प्रा
ने पितं अबोधात्तत्थावत्सत्त्वस्य नास्तीति प्रतीतिः । तत्त्ववृत्तिसामान्याभावविशेषाभावे त्वेन प्रसङ्गमेव तेनैतत्प्रा
गतं ध्वंस प्रागभावयोर्विरोधं वेति तेनैत्ययि प्रसङ्गात् अत एव तदन्यत्र इति प्रागुक्तमतेन तदग्रिमे कारिका तदासी त्वाद्रे सत्वाद्गन्दु
ति महाप्रलयप्राक्कालादौ सम्बन्धो बोध्यः । नव्यमते दुःखप्रागभावादीनां नाशो नास्ति । तदनन्तरं ध्वंसप्रतियोगिकालेनाओर्द्र

प्र॰शि॰हू॰ २१

व्यानां नाशः तदनंतरं गुणानां नाशादुत्पन्नगुणानामात्मनामेतावतीनेतावन्मात्रे नाशस्य प्रकृतविशेषणात् व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन व्या
प्युक्तं नतु स्पृष्टिकाले गगनादौ न्यधिकरणदेशावच्छेदेन गगनादौ भावेपि कालावच्छेदेन महिदानीं घटत्वे गौर्नीलो घटो व्याहि प्रतीत्यासा
धनीयः तस्याश्च भूतलादौ एतत्कालावच्छेदेन दैशिकसंबंधावच्छिन्नघटाद्यभाववत्त्वं किं वा कालेनेतादृशदेशावच्छेदेन का
लिकसंबंधावच्छिन्नतदभाववत्त्वं वा विषयमिति विवादादित्यत आह महाकालवृत्तित्वं तद्द्वयादन्तु एतद्देशान्तराव्यापित्वे का
लिकव्याप्तिं दर्शयित्वा दैशिकीमाह यत्रेति जन्यद्रव्यत्वस्य व्यापकत्वमाहित्यादिं प्रदर्शयितुं प्रलयादृत्तिवृत्तित्वया
णामेव साध्यानामेकमेव महाप्रलयमादाय विशेषणाभावं दर्शयन्नाह हेतुमतीति न तु प्रलयान्यत्वाभावस्य तादृशस्य
कर्थं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं नहि प्रलयान्यत्वाभावो दैशिकसंबंधेन महाकाले महाकाले वा वर्त्तते येन प्रतियोगि
सामानाधिकरण्यं सिद्ध्येत् नतु प्रलयान्यत्वस्याप्यनित्यतया कालिकसंबंधेनैव तस्य प्रलये वृत्तेः प्रतियोगिसामानाधि

राम २१

करणमिति वाच्यं व्यापकताघटके न विशेषणतानाविशेषणतासंबंधत्वादिति चेत् हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणे येन संबं
धेन वर्त्तमानत्वं अभावस्य तेनैव संबंधेन व्यापकताघटकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं भवति हि का
लत्वाधिकरणे व्यापकताघटकसंबंधेन दैशिकविशेषणतानाविशेषणता प्रलयधान्यत्वाधिकरणे महाकाले कालिकसंबंधेन
प्रलयधान्यत्वाभावस्य वृत्तित्वमित्यतिव्याप्तिरभावनाविशेषणतादानेन तदभावस्य कालिकसंबंधेनाधिकरणे प्रलये व्याप
कताघटकसंबंधेन प्रलयधान्यत्वस्यानधिकरणत्वादतिव्याप्तिः न च तथापि महाकालो घटवान्कालो कालधान्यत्वरत्वा
दित्यादौ यत्र तादृशा अकालधान्यत्वाभावादेर्विशेषणताविशेषणताकासमवायादेर्यत्र सोऽपि कालिकसंबंधेन स्वविशिष्ट
यावद्धेत्वधिकरणीभूतकाले व्यापकताघटकसंबंधेन प्रतियोगिव्यधिकरणाधिकरणतादृश्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं येन येन
संबंधेनाभावानां हेत्वधिकरणे वैशिष्ट्यं तत्तत्संबंधेन स्वविशिष्ट हेत्वधिकरणतावच्छेदकेन व्यापकताघटकसंबंधावच्छि

अशिरु २२ त्वप्रतियोग्यधिकरणत्वघटितत्वस्य विवक्षितत्वात् भवः ... [illegible] आकाशे विशिष्टसत्ताविशेषणतान्वयप्रतियोग्यधिकरणत्व
त्रित्वाभावद्वित्वेऽपि [illegible] भावे [illegible] [illegible] [illegible] नतु [illegible] सावच्छि
न्नायाः प्रतियोगितायाः [illegible] [illegible] [illegible] दर्शितसंयोगाभाव [illegible] [illegible] न [illegible] संयो
गात्मकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदक [illegible] [illegible] प्रतियोगि [illegible] [illegible] [illegible] प्रतियोगि ता
नवच्छेदकत्वं [illegible] प्रतियोगिता [illegible] [illegible] प्रतियोगिव्यधिकरण [illegible] [illegible] त्वात् नत
त्पदं निवेश्य [illegible] विशिष्ट [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तिवा [illegible] [illegible] प्रत्योजनत्वादि
ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सति राम २२
[illegible] [illegible] व्यधिकरण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भाव [illegible] तियोगितानवच्छेद

कत्व प्रतियोगिताख्येत्या घटादीनामभाव स्य तत्प्रतियोगिता [illegible] नाधिकरणस्य प्रतियोगिता [illegible] धिकरणेन वच्छेदकत्व प्रसङ्गात् प्रतियोगिता [illegible] वच्छिन्ना [illegible] वच्छिन्ना [illegible] प्रतियोगितायाम [illegible] पिता नीति प्रतीतिः किं तु व [illegible] वच्छेदकत्वे [illegible] प्रतियोगितायाः [illegible] वच्छेदकत्वोक्तप्रकारेण प्रतियोगितायाः नावच्छेदकत्वे प्रतियोगिता [illegible] वच्छिन्न प्रतियोगिता [illegible] तयाभावस्य वच्छिन्नसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितायाः [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकत्वे [illegible] वच्छेदकत्वेनैव [illegible] [illegible] तथा च सामानाधिकरण्येनान्यू [illegible] वच्छेदकत्व [illegible] [illegible] प्रतियोगिव्यधिकरणाभाव प्रतियोगितायाः [illegible] वच्छेदकत्वं [illegible] लघुप्रतियोगितावच्छेदकोरे

अ॰दी॰ह
२३

णा उपदर्शिताभाववारणं तु प्रतियोग्यधिकरणवृत्तेर्मेयत्वेन घटाद्यभावस्यापि घटत्वेन प्रमेयं नास्तीत्यादिप्रतीतिसिद्धाभावाभि
न्नतया प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासमानाधिकरणत्वस्यैव विवक्षितत्वा
त् अन्यथासिद्धांतलक्षणरीत्या ऽव्याप्तेर्यं व्यवहारसिद्ध प्रतियोगिव्यधिकरणघटितव्यापकतामादाय एवं साध्यसामा
नाधिकरण्यावच्छेदकेत्यादि व्यापकतामादाय वाच्यविशिष्टपदमुपादानमित्यपि केचित् तन्न यत्तु वह्निमान् धूमादित्यत्र तादा
त्म्यसंबंधावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशत्वात् तस्य तादृशाभावस्यैव मानस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामाना
धिकरण्याभावाद् व्याप्तिरिति स्वाविशिष्टपदमनर्थकमिति तन्न तादृशानवच्छेदतोऽपि कालिकसंबंधादिना तादृशाभावत्वे राम
बाधकाभावात् । केचित्तु इदं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्र प्रमेयत्वभेदस्य तादृशस्य प्रमेयत्वेऽवर्तमानस्य हेत्वधिकरणा २३
वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् तन्मये केवलान्वयिन्यव्याप्तिरिति स्वाविशिष्टपदमित्याहुः । ननु धूमवा

न्वह्नेरित्यत्राति व्याप्तिः धूमाभावे जलहृदवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावो नास्तीति प्रतीते धूमाभावस्य स्वरूपमात्रावलम्बनेन तस्य संप्र
दायसिद्धत्वेन धूमाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यापादित्यत आह जलादिवृत्तित्वेति । जलादावृत्ती
न च धूमाभावस्य तादात्म्येन गोत्वाभावावरूपत्वमिति कुतोऽतिप्रसङ्गसम्भावनेति वाच्यं अनन्ताभावादिकं तादात्म्येन गो
त्वशगोत्वाभावाभावरूपत्वकल्पनमपेक्ष्य पक्षे लघुत्वाभावस्य तथात्वं कल्पने लाघवादित्यभिप्रायात् । ननु धू
मवान्वह्नेरित्यत्र न व्याप्त्यतिव्याप्तिः धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य न्यायेन धूमाभावतया तस्य गो
त्वाभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् न च संयोगात्मकव्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसामानाधिकर
ण्यापादनमेवेति वाच्यं आयोगोलकनिष्ठसंयोगावच्छिन्नस्य धूमस्य तवयोः धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन रूपेणायोऽभावस्यो
पि धूमाभावसमनियतत्व इत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति समनियताभावभेदाभिप्रायेणैवेदं वाक्यं तच्च स्यात्सेमन

अपि हा नित्यस्य वस्त्वा... गौलक्षणानां तत्र माह यदिति तथा चोक्ताभाववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमवश्यं वक्त
२४ व्यं तथा च ... ज्ञानिति नित्यत्राव्याप्तिः द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियो
गितावत्त्वात् तस्य च ताहृशप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् अतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नेत्या
दिप्रत्ययवव्याहृत्तिस्तत्पूर्ववद्बोध्या रूपपदं तु व्यापकतावच्छेदकतापर्याप्ति अधिकरणतालाभार्थं अन्यथा तत्तद्वह्नित्वमपि वह्नि
त्वस्वरूपतया व्यापकतावच्छेदकमेवेति अव्याप्तिः वाच्यत्वादीनामित्यादिपदेन ज्ञेयत्वत्वेन घटाभावोपि द्रष्टव्यः शेषमित्तिसंबंधादि
नेयत्यमित्यर्थः अथ एतल्लक्षणानां व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानंगीकारेपि सुस्थं प्रायशः सर्वत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्या राम
दिनेदमादाये चनिर्वाहात् तथा च प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादेरवतारणां विरुद्धमिति चेन्नदृीदृशलक्षणेन अर्थस्य बहुशः प्रविष्टत्वात् २४
तस्य च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्तावेन लक्षणार्थे विशेषणस्यावश्यकत्वादिति अत्र केचित् वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिकिमपि

नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्य धूमाभावाभिन्नतया तस्य वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणतयावाप्तिव्याप्तिः न च पर्वते वह्निकाले धूम
स्य प्रागभावदशायां धूमो नास्तीति प्रतीतिर्वृत्तैतेन दानींच वह्नित्वेन धूमवद्वृत्तिसत्वात्तदभावस्य धूमाभावन्यूनवृत्तित्वात् कथमभेद इति
वाच्यं वह्नित्वेन धूमकालोपहितधूमवद्वृत्ति किमपि नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावमादाय तथापि तद्दोषतादवस्थ्यात् न चायोगोलका
न्यत्वाभावमादायातिव्याप्त्युद्धार इति वाच्यं अयोगोलकमात्रवृत्तियोमेदः तदयोगोलकान्यत्वान्यतरत्वरूपेणायोगोलकान्यवृ
त्ति किमपि नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावस्य तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य सत्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यात् एतेन द्वयो
नरमध्यस्थमित्याहुः । अत्र वदन्ति वह्नित्वेन धूमवद्वृत्ति नास्तीत्यत्र प्रतीतौ दण्डेन पुरुषो नास्तीत्यत्रेव विशिष्टधर्म एव प्रतियोगिता
वच्छेदकः न च शुद्धवह्नित्वं न च धूमवद्वृत्ति किमपि नास्तीत्यंशे तादृशनिर्विकल्पस्यैव प्रतियोगित्वावगाहनेनान्यांशे वह्नित्वविरहे
ण शुद्धवह्नित्वस्यैवावच्छेदकत्वमिति वाच्यं सर्वत्राभावप्रतीतौ यावत्प्रतियोगिभाने प्रमाणाभावात् अन्यथा सामान्यलक्षणा

अशिकृ० २५ याद्युर्वीरत्वापत्तेरिति।स्वक्षवन्निलक्षणमाह केचित्त्विति इदं कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तेरिति वह्नित्वेन रूपेण
ह्रदत्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिस्तद्वारणाय साध्येति। अत्र प्रतियोगिव्यधिकरणपदादानेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादि
त्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धिरिति तत्रुपेक्षितमिति ध्येयं ननु वह्नित्वावच्छिन्न ह्रदत्वाभावेन समं ह्रदत्वावच्छि
न्नवह्न्यभावस्यैक्यात्साध्याभावात्मकस्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्नित्वमित्यव्याप्तिरतः समनियताभावानामैक्यमते लक्ष
णमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति ननु व्याप्यवृत्तित्वं न स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकं व्यापकत्वलक्षणोक्तदू
षणगणग्रासादित्यभिप्रेत्याह प्रतियोगिव्यधिकरणस्येति ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं यदि प्रतियोगिसमानाधिकरणाभि
न्नत्वं तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य तत्त्वेनैव वारणे सामानाधिकरण्येति व्यर्थं एवं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसमा राम २५
नाधिकरणत्वोक्तावपि दूषितैवेत्र अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिरूपतत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसमानाधिकरणा

भिन्न ?

येयेऽभावा अव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाः प्रसिद्धास्तावद्भेदकूटस्य विवक्षितत्वात् तथा च तादृशव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायाव्या
प्तिरिति सामानाधिकरण्येनेति न तु तथा विवक्षिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः वह्नित्वेन वह्निधूमोभयाभावस्य प्रतियोगितायाः सामाना
धिकरण्येनैव वह्नित्वाद्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न प्रतियोगितायाः अन्यूनवृत्तिसत्त्वयदवच्छेदकं तदन्यत्वस्योक्तत्वात् अवच्छेदकपद
दानाद्य महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितायाः अन्यूनवृत्तित्वेऽपि वह्नित्वस्य नवृत्तिः। वह्नित्वावच्छिन्नवह्निधूमोभयाभावस्य वह्नि
त्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोगीत्यादिपदेनैव वारणमित्यपि केचित्। एवमपि तिलथाना व्यभिचारस्य पारिभा
षिकानिवेशनत्वेऽपि न क्षतिरित्यन्यत्र तोयोगेऽन्तस्तयमिति। ननु विशिष्टवह्न्यभावस्य विशिष्टवह्नित्वमेव प्रतियोगितावच्छे
दकं तत्र विवक्षितविवेकेन वैशिष्ट्यपर्याप्तमित्यत आह हृदत्ववह्नित्वोभयेति न त्विदं संयोगित्वादित्यादौ संयोगाभा
वस्याव्याप्यवृत्तित्वात् व्याप्यवृत्त्यभावान्तरस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव संयोगत्वस्येत्यतिव्याप्तिरित्यत आह सत्त्ववतीति

अशिक्ष २६ व्याप्यवृत्तिरिति तथा च तन्नत्वधिकरणावच्छेदेन व्याप्यवृत्तित्वं ग्राह्यमिति भावः अत एवाग्रे वाह वस्तुमात्रावृत्तिव्याप्तिसिद्धान्तलक्षणवद्य
मानामित्यर्थः तेन सत्तावान् जातेरित्यत्र जात्यधिकरणगुणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वस्य नतिरिक्तवृत्ति
त्वेपि सत्तात्वस्य न क्षतिः ननु गुणत्वावच्छिन्नाभावस्यापि स्वमते उत्पत्तिकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् संयोगा
भावतुल्यत्वमतोऽन्यथान्तरेणाभावमादाय तदाह गुणवृत्तीति दृष्टान्ताभावस्तु द्रव्यवृत्तिरेव उत्पत्तिकालेपि गुणवृत्तिद्रव्य
वृत्तिजातीनां सत्त्वादिति भावः नन्विदं संयोगिगुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिस्थाधारणासंयोगव्यभिचारि तास्ततो यादृशरूपा
वच्छिन्नाभावमादाय नातिव्याप्तिस्तदाह द्रव्यमात्रेति अगत्या यं लक्षणमाह साध्येति इदं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावा राम
न् सत्त्वावत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावादीनां साध्यसामानाधिकरण्यात् व्याप्तिरह साध्यता २६
वच्छेदकावच्छिन्नेति सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्यानतिरिक्तवृत्तित्वं व्याप्यत्वमिति यावत् ननु वह्निमा

ते धूमादित्यत्र धूमवति वह्न्यभाववत्त्वभ्रमस्य साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबंधकत्वात् द्वितीयलक्षणे भ्रमायामिति भ्रमात्वावच्छेदेनेत्यर्थः तेन धू
मवान्वह्नेरित्यत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रमायां साध्यवत्त्वज्ञानाप्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिः प्रमावत्स्वांशे बोध्यात्वेन घटा
भावस्य साध्यप्रतियोगिकत्वभ्रमेपि न क्षतिः सर्वत्रेति तादृशसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्य समानाधिकरणत्वकत्वमि
त्यत एव प्रथमस्य यत्समानाधिकरणप्रमात्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वज्ञानाप्रतिबंधकत्वमित्यत एव द्वितीयस्य च सामंजस्या
दिति साध्याभाववत्पदं सार्थकीकृत्य दूषणांतरेण तस्यैव लक्षणांशस्य वैयर्थ्यमनुपपन्नस्य पत्ति यत्त्विति यद्वृत्योर्वृत्तिसामान्येतेन व्य
भिचारिणि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्याविरोधित्वेपि नातिव्याप्तिः विरोधित्वं विरोधिप्रमाविषयताव
च्छेदकत्वं व्यभिचारि ।। किंतु साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेनैव विरोधित्वं एतेन यद्वृत्तित्वावच्छेदेन प्रकृतानुमित्यविरोधित्व
मित्यनेनैव सामंजस्ये साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यमिति परास्तं केवलवृत्तित्वज्ञानत्वेनैव कुत्रापि प्रतिबंधकत्वाभावादिति भावः ।

अशिक्र २७ अत्रेदं चिन्त्यं यथा केवलवृत्तित्वज्ञानत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं तथैव तद्धूमादिमत्ते साध्याभाववद्वृत्तित्वेनापि न किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वेनैव तथा च मद्धेतावप्रसिद्धिः अथ प्रतिबन्धकता येन तेन रूपेणास्तु किन्तु हेतुनिष्ठानां साध्याभाववद्वृत्तित्वानां यावतामेव
तथात्वं वक्तव्यमिति चेत्तर्हि हेतुनिष्ठवृत्तित्वानामेव तथात्वमस्त्विति साध्याभाववपदवैयर्थ्यमत्रापि दुरुद्धरमिति। अनुमित्यविरोधित्व
ज्ञानस्येत्यादि एतद्धूमादिवह्निमत्त्वे एतद्धूमादिविघटकमेव प्रतिबन्धकं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं येन न तथा किन्त्वनुमितिविरोधिसा
ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यातादृश्ये व्यभिचारिताप्रतिव्याप्तिरिति भावः। भिन्नलक्षणानामेव बहुधा परि राम
ष्कुर्वन्नाह केचित्त्विति ननु समानासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्वृत्ति तत्र कृत्स्नसाजात्याव्यतिरेकिण्यप्रसिद्धम २७
त आह प्रत्येकमिति ननु यावतां साध्याभावानां प्रत्येकनिरूपितं यद्यत्साजात्यं तद्वान्कोप्यभाव इत्यत आह तत्तदिति यावत्पदस्य
साजातीयपदस्य साकल्यव्यभिचारित्वापत्तिर्व्याप्तेः। स्फुटैव तत्तदधिकरणेत्यत्र केवलेन तत्पदेन यावत्त्वाकर्षणे धूमाभाववान्

वह्न्यभावादित्यादौ तादृशसाध्याभावरूपयावद्धूमाधिकरणाप्रसिद्धेर्वैयर्थ्यं चेन्न तत्तदिति। सामान्यं चेत्यादि न चेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र प्रकृत
साध्याभावे स्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपं
यत्नेन सामान्यं वृत्तित्वाभावस्य वक्तव्यत्वात्स्वीयप्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमप्रसिद्धं वाच्यत्वं च
रूपेण वाच्यत्वाभावाप्रसिद्धेरिति चेन्न संबंधांतरेण वाच्यत्वत्वावच्छिन्नतदभावस्य सुलभत्वात्। तत्रायमर्थः ये ये प्रकृतसाध्यतावच्छेद
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः साध्याभावास्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं संबंधांतरावच्छिन्ना
भावनिष्ठं प्रसिद्धं तदा तदा येवान्यतरत्वस्य प्रसिद्धिरिति द्वितीयेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता
क इत्यर्थः प्रथमरीत्या तु वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निघटोभयाभावसजातीयतत्तद्वृत्तित्वाभावाभावा दोष इति ध्येयं। न च वह्नित्वेन पर्व
तीयवह्निद्वयत्वान्यतराभावस्य साध्यतावच्छेदकत्वादिरूपशालिनोऽधिकरणमपर्वतमेवापर्वतवृत्तित्वप्रतियोगिकतादृशाभा

अशिक्ष २८ व्यः हेतावसंभवतीति वाच्यं तादृशव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य तद्रूपस्यान्यूनवृत्तिसामानाधिकरण्यतया यदवच्छेदकं तदन्येनावच्छे
दकत्वं वाच्यं तच्चोभयथाऽन्यूनवृत्तिसामानाधिकरण्यतया केवलव्यधिकरणतया चेति ननु व्याप्यवृत्तित्वं पूर्वोक्तरीत्या दुर्वचमित्य
त आह प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यादित्युक्ते व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वासंग्रह इत्यत आह प्रतियोगीति यद्यप्यत्रापि वाच्यत्वरूपेण वाच्यत्वघटोभयं नास्तीति प्रतीतिप्रसिद्ध्याभावेन समं प्रमेयत्व
त्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि तत्त्वात् तस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादव्याप्तिः तथापि व
केवलान्वयिलक्षणोक्तरीत्या प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावत्वं वक्तव्यं व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्र राम
तियोगिताक इत्यनंतरं तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यावृत्ति किं सामानाधिकरण्यधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽवेति क्वचित् पु २८
स्तके पाठः स्तिष्ठति सहि धूमवान्वह्नेरित्यत्र तत्र धूमवृत्तित्वस्यापि धूमवृत्तित्व च व्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगि

ताकपूर्ववृत्तित्वविशिष्टाभावमादायातिव्याप्तिभयेन संगमनीयवृत्तिकेऽपि तत्तन्नानाधूमवृत्तित्वविशेषघटान्यतमाभावमादाय
मवान्वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिभयेन साध्याभावसाध्यत्वस्य प्रतियोगितासामान्याधिकरण्येन वृत्तिमित्त्वेत्याद्युक्तधर्मेणावश्यंवः
व्यर्थं कुतः पूर्ववृत्तित्वविशिष्टाभावमादाय दोषायेनोत्तस्य वतानर्गीकादीयेतेति। तद्वेत्त हृवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिता
भाववविवक्षणमव्यर्थमिति। पार्थिवत्वादिविशेषितस्यैत्यं तेन तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकत्वस्य प्रयोजनकथनं तत्रापिव
त्तिविशेषवृत्तित्वाभावावधिकसंग्रहाय पार्थिवत्वादीति पार्थिवत्वादिविशेषितं यद्वृत्तित्वं तद्वद्वृत्तो नास्ति वह्नेस्तद्वत्त्वादितिभा
वः। अत्रेति साध्याभावोऽपि साध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव बोध्यः तेन समवायसंबंधावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान् धूमादि
त्यादौ न दोषवद्वृत्तिश्चेयं हृत्यं वेति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वविवक्षणीयमित्यर्थः तेनेति यद्यपि वह्निमान्धूमादित्यत्रापि
संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्याधिकरणतागुणादौ संयोगसंबंधेन वृत्तित्वमप्रसिद्धमिति तत्राप्यव्याप्तिर्वक्तुमुचिता

अशि
२५ तथापि तदभावस्योत्पत्तिकालावच्छेदेन द्रव्यवृत्तित्वेन तिरस्कृतप्रतियोगिव्यधिकरणाद्यनुसंधाने प्रयासगौरवमत आह ज्ञातीति तथा
च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नजात्यभावमादायैव लक्षणगमनमिति भावः ननु वह्निमान् धूमादित्यत्र तथाप्यव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छि
न्नाभावस्य गुणादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणस्य संयोगसंबंधेन कस्यचिदधिकरणे द्रव्ये वर्तमान
स्याप्यधिकरणे गुणादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वमप्रसिद्धमिति चेन्न । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्य हेतुतावच्छेदक
संबंधावच्छिन्नवदधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र तात्पर्यात् न चैवं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः तत्र द्रव्यवृत्तित्व राम
स्य गुणादौ सत्तायां सत्त्वेन विशिष्टस्यानतिरिक्ततया व्याप्तेराह यद्वेति अत्रापि व्यावृत्तिः पूर्ववद्बोध्या धूमवान्वह्नेरित्यत्र निर्धू २५
मजलहृदस्याभावप्रतियोगित्वाद्वह्न्यादौ व्यावृत्तिरव्याप्तेराह व्यापकीभूतस्येति स्वरूपवत्संयोगादिना प्रतियोगित्वाव्याप्तेराह व्याप्यवृत्तेरिति
क्रमेण प्रयोजनमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावित्यादि इतोपि लघुतरलक्षणमाह यद्वेति निमानप्रत्यासत्तेप विशेषमितमिदं यत्तच्छ्या

नीयपदादानेपितद्देकदेशेनैववह्निर्वोहदृत्तिर्नवा त्वापियावद्विस्ताहशो व्यापकतावच्छेदकैर्य्येतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिव्यापकत्वमवच्छिन्नद्युतद्दृत्व
नेनैवसमंजसमितिवाच्यं। यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यमित्यत्रायात्। कूटपदादानेपिसार्वभौमीयंलक्षणंपरिष्कुर्वता
हपरेत्यपि। अत्र वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्यभाववदयोगवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकायेयेऽभा
वास्तावदाश्रयत्वं निर्वह्निवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकायेयेऽभावास्तावदाश्रयत्वमितिलक्षणसमन्वयः व्यभिचारिणितु नि
र्धूमवृत्तित्वसमनियतप्रतियोगिताकायेयेऽभावाधूमव्याप्येषु प्रसिद्धास्तदभावादेव नातिव्याप्तिः। अत्रतु यावदकरणव्यधि
करणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावमादायातिव्याप्तिः। वृत्तिमद्वृत्तिपदादानेसर्वत्र प्रायशो व्यधिकरणधर्मावच्छि
न्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमात्रनिष्ठस्याभावादव्याप्तिः। असंभवश्च नास्ति तादात्म्येन संबंधेन हेतुतायां व्यधिक
रणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववतिगगनादेरपि तादात्म्येन वृत्तिमत्वाद्व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवाभावस्यसंभवात् इतोव

अ०शि०रु
२०

तस्य सत्त्वादिति। एवं विषयतादिसंबंधेन हेतुतायामपि दोषो ऽव्येन तु वह्निमान् धूमादित्यत्र [illegible] भाववद्वृत्तित्वाभा
वस्य धूमे ऽसत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह साध्याभाव इति। वृक्षे वह्निरिति साध्यतावच्छेदकावच्छि [illegible] कन्नरूपावच्छिन्नप्र
तियोगिताकोऽव्याप्यवृत्तिश्च तेन वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निघटोभयाभाववमादाय नाव्याप्तिर्नैव कपिसंयोगाभाववान् द्रव्यत्वा
दित्यादौ कपिसंयोगाभावाभाववकपिसंयोगवद्वृत्तिसत्त्वद्रव्यत्वादौ तथाव तत्रापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नवृत्तित्वाभावमादाय
जन्यता समन्वयः इदं कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्र तु सामानाधिकरण्यधर्मावच्छिन्नकपिसंयोगाभाववज्जगवृत्तित्वाभावस्या
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैवसंभवतो हेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यभावात् [illegible] व्यापके तिस्ये प्रतियोगितात्वा राम
वकं यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं तस्य व्याप्तिकाया प्रतियोगितायस्य तादृशवृत्तित्वत्वसमभिव्याहारे +त्वे+ त्यर्थः। नन्वेवं वह्निमा २०
न् धूमादित्यादौ धूमनिष्ठवृत्तित्वविशेषमात्रवृत्तिरूपेण तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य धूमातिरिक्तमात्रवृत्तित्वादव्या

द्वि [illegible] रत आह तत्साध्याभावे त्तितथा वता दृशावृत्तित्वविशेषमात्रवृत्तिरूपं तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वादि विवक्षितमिति न तस्य
संग्रहः। सामानाधिकरण्ये [illegible] ति प्रतियोगितासमानाधिकरणेनेत्यर्थः। अतो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
वृत्तित्वाभावस्य परिग्रहः ननु साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिप्रतियोगितासमानाधिकरणमेव द्यसाध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्ति
त्वे वक्तुं युक्तं किमिति तत्र आह साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिनैवेति अत्र चवदन्तोऽपि लाघवात् साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छि
न्नाभाव एवादरणीयः ज्ञानवृत्तित्वत्वावच्छिन्नघटाभावमादायनिर्वह्नि वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावं वा दाय वह्निमान् धू
मादित्यादौ समन्वय इति न व्याः। स्वव्यापकेत्यस्य प्रयोजनमाह आलोकाद्यवृत्तित्वेनेति अत्र आलोकाद्यवृत्ति
वृत्तिप्रतियोगिताया घटादिसाधारण्यात् अव्यापकमेव निवेश्य वृत्तित्वत्वमिति तादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियो
गितेत्यस्य व्यावृत्तिमाह यथेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा

आ०शि० थेमिंधनत्वाद्यनुसरणं अत्र च महानसवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगिताऽवगाहित्वं तस्य न व्यापिकेऽभावः । ननु महानसवृत्तित्वाभावस्य
३१ पर्वतीयधूमादौ सत्त्वात् तादृशहेतुमात्रावृत्त्यभावमादायाव्याप्तिरिति स्वनिष्ठं धूमादिनिष्ठं यत् साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । हे
त्वेन रमालोकादिकं स्वस्मिन् धूमादौ असत्त्वेऽपीति सम्बन्धेनान्वितं । ननु तथापि लिङ्गवृत्तित्वत्वेन रूपेण धूमनिष्ठवृत्तित्वविशे
ष घटान्यतराभावस्यापि साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तस्य च धूमेऽसत्त्वाद
व्याप्तिरिति चेन्न प्रकृतप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तीभूतं यत् साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वं तदतिरिक्तेनासमानाधिकरणेनावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् न च तत्र घटसाधारण्याः प्रतियोगितायाऽतिरिक्तवृत्तित्वं तादृशवृत्तित्वत्वमिति
अत्र मिश्रलक्षणोक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविवक्षणेनालोकाद्यवृत्ति रा०
त्वावच्छिन्नाभावस्य यावन्मध्यपतितस्यावारणादिति तन्नोक्तं तत्र तु मावस्य दाभावात् असम्भवादिति । अत्र प्रकरणे वाकाशहेतुके ३१

अतिव्याप्तिर्वृत्तिमत्त्वविवक्षायामसंभवापत्त्या वा समाधेया। अन्ये त्वित्यादि। अत्र वृत्तिमत्पदप्रयोजनं केवलान्वयिन्येव बोद्ध
व्यं व्यतिरेकिणि तु तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य वृत्तिमात्रवृत्तित्वाभावात्। एवं तत्र हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्ति
मत्त्वस्यापि प्रयोजनं बोध्यं। कूटपदं सामर्थ्येकीकर्तुं तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वातिरिक्तसमानाधिकरणधर्मो वह्निमत्त्वा
दि विवक्षापरिहा - यत्समनियतप्रतियोगिताकत्वमेवानुवदति। तादृशेति। उक्तप्रायमिति प्रतियोगिताव्यापकत्वस्य
व्यावृत्तिस्तु पूर्ववदेव बोध्या तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगितेत्यस्य व्यावृत्तिस्तु न वह्निमान् धूमादौ महानसस्य कू
टाधिकरणत्वाभावात् धूमनिष्ठवृत्तित्वस्य तादृशकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वाभावात् किंत्विदं बोध्यं द्रव्यत्वादित्या
दौ अनवकाशप्रायमिति। सत्तु दार्येति निति धूमवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितानसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापिकासाध्या
भाववद्वृत्तित्वत्वस्य जगद्वृत्तित्वेपि सत्त्वात् येन केन धूमवृत्तित्वाभावमादाय कूटपदादानेपि व्यभिचारवारणं वेत् तद्दाने तु
ता१

आशिक्रू ३२ निर्धूमवृत्तित्वाभाववत्तथाविधकूटाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकत्वलाभादिति ध्येयं तेनेत्यादि धूमइतिपूर्वोन्वयिननुसं
बंधविवक्षायादिननिस्तारः समवायसंबंधावच्छिन्नाभाववदवयवातिरिक्तं जगदेवहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तिमात्र वृ
त्तिनवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्धेरितिचेन्नवद्यवयवमावसंयुक्तपदार्थप्रसिद्धत्वात् तथासाध्येत्वे अत्रयोनयोरपि धूमव
दवयवत्वयोर्विरुद्धत्वादाहपर्वतेतिसंयोगस्य। – – त्याहुर्हेतोः समवायेन संयोगेन वासाध्यतायां व्यभिचारित्वामिति
भावः संबंधद्वयं संयोगः समवायश्चेति तेन पर्वतस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नाभावानधिकरणत्वं अवयवस्य समवायसं
बंधावच्छिन्नाभावानधिकरणत्वं च लक्षणैते नुथापताहशाभावसमुदायवत्वं अहादेरेवेत्यतिव्याप्तिसंभावनेपीत्यवेरुचेः राम
ननुसाध्याभावभाव विवक्षितेद्रव्यगुणकर्मान्यतमत्वावच्छिन्नतिमत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणवृत्तित्वविशिष्टसत्ताभावा ३२
दीनामपिकूटमध्यपतितत्वात् अथ तावदधिकरणजात्यादौहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तित्वमप्रसिद्धमितियेन

ध्यापि ज्ञातिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादिहेतुकेऽतिव्याप्तिरिति एवं धूमा वह्निमान् धूमादित्यादि त्यादावव्याप्तिः तत्र द्रु
दावृत्तित्वावच्छिन्नाभावानामपि कूटमध्ये निविष्टत्वात् तावदधिकरणाप्रसिद्धेरिति एवं साध्याभावस्य पूर्वोक्तविवक्षाया म
पि संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रमेयसामान्याभावस्य कूटमध्ये प्रविष्टत्वात्तदधिकरणे रूपादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृ
त्तित्वाप्रसिद्धेरित्यभिप्रेत्य साध्याभावपदमन्यथा व्याचष्टे तथेत्यादि स्वं प्रतियोगितातत्व्यापकीभूतं यत्साध्यतावच्छेद
कं तद्व्यापिका या प्रतियोगितेत्यर्थः स्वव्यापकीभूतेत्यस्य व्यावृत्तिमाह यत्रेत्यादि वह्निमान् धूमादित्यत्र तद्रूदावृत्तित्वा
वच्छिन्नाभावस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यानुत्रादितनुत्पत्तिकालावच्छेदेन सत्त्वात् अभावसाध्यकपक्षेता
तुथावनं विपक्षो यादिः। ननु यावतामेकाधिकरणाप्रसिद्धेरित्यादिवक्ष्यमाणविवक्षापक्षे इयं व्यावृत्तिर्न घटत इ
त्यत आह पृथिवीत्वादाविति। इयं पृथिवी इतरत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावित्यर्थः। न चात्रापि तत्र ऽज्ञाताद्य

अ०शि०रू

३३

वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तन्तेऽसत्त्वादि इष्टिमात्रवृत्तित्वात् कूटादिकरणाप्रसिद्धेस्तस्य समवायसंबंधावच्छिन्नाभावस्य सामान्याद्‌ा
वपि सत्त्वात्। समवायसंबंधेन द्रव्यत्वे हेतु हते हेतुतावच्छेदकसंबंधेन नाहृत्तिवृत्तित्वमप्रसिद्धं अतः प्रमाविषयत्वेपर्यंतं सा
मान्यादावपि विशेषणता विशेषणकस्य वित्वमाविषयत्वस्य वृत्तेः साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतप्रतियोगिताकत्वस्य व्याप्ति
तिमाह नावीति अयमभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटत्वपटत्वाद्यभावाभावरूपस्य घटत्वपटत्वादेरेकाधिकरणाप्रसिद्धेर
तोऽव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि यावत्तामेकाधिकरणासंभवेपि तावत्तां कूटे विवक्षितत्वेन प्रसिद्धिप्रतीकारस्तथापि वक्ष्यमाणरीत्या
व्याप्तिर्बोध्या एवं प्रमेयवान् अभिधेयत्वादित्यादौ न तत्प्रमेयाभावसमुदायस्याधिकरणाप्रसिद्धिरपि बोध्या नु तदुभयान्यतरे राम
तियत्रैव द्रव्यत्वाभावस्तत्रैव तदुभयान्यतराभावः तथा च कूटमध्ये तस्यापि प्रवेशात् तत्समुदायाधिकरणागुणादेरेव ननु स्व ३३
व्यापकसाध्यतावच्छेदके त्वन्न स्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तकत्वं विवक्षणीयं तथा चान्यतरत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताया:

प्रत्येकपरिसमाप्ताया अधिकरणे तु नच द्वित्वं न पर्याप्तिरिति घटमध्ये तद्भवे प्रादुरित्यत आह अविवेति। अत्र च द्रव्यत्वनिष्ठायाः प्रतियोगि
ताया अधिकरणे द्रव्यत्वे पृथिव्यन्यद्रव्यत्वत्वं पर्याप्तमिति। न तु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणे यावति यत्सा
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं तदेव विवक्षणीयं तथा च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नद्रव्यत्वाधिकरणे पृथिव्यां न पृ
थिव्यन्यद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वमित्यत आह किं चेति। यावतामिति न च साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतप्रतियोगितेत्यस्य
व्यावृत्तिरसंगतेति वाच्यं अभाववान् निर्धूमत्वादित्यत्र तथापि अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावसहिततादृशाभावरूपघटत्व
पटत्वाद्यधिकरणे घटादौ वृत्तेरव्याप्तेः। न तु इदं पृथिवीवृत्ति गुणशून्यं वायुत्वादिति सद्धेतुरेव उत्पत्तिकालावच्छेदेन महाप्र
लयावच्छेदेन वा वायुसामान्ये तादृशाभावसत्त्वादित्यत आह सत्तामेति पृथिवीसमवेताभावस्य समवेताभावसमनियततया स
मवेतमात्रस्यैव प्रतियोगित्वेन समवेतस्य च वायावपि सत्त्वेनातिव्याप्तिर्न घटत इत्यत आह सत्तान्येति वायुत्वस्य एतत्साध्यकेऽपि

प्रशिटी
२४

रुद्धतया रूपवदन्यत्वेति एतस्य हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यं नुरादावेवारूपादीति अयं भावः वायुपृथिव्योः संयोगाधिकरणं द्रव्य
मेव यद्यपि तथापि सामानाधिकरण्यापन्नरूपघटितकूटस्याधिकरणं पृथिव्येवेति। न तु यथा पृथिवीसमवेताभावसमवेता
भावयोः समत्वे यत्वं तथा सत्त्वान्य पृथिवीसमवेताभावद्वयमात्रसमवेताभावयोरपीति वायुसमवेतकूटस्यापि साध्याभावरूपत
या तस्मादाय पृथिव्यादिवद्वायुरपि कूटाधिकरणमिति स दोषस्तदवस्थ इत्यत आह वस्तुत इति तादृशाभावो व्यधिकरणध
र्मावच्छिन्नाभावः। तथा च तादृशाभावसामानाधिकरण्यापन्नानि यावंत्येव रूपाणि तावतामधिकरणं सुतरामप्रसिद्धमिति
रूपाभाववान् वायुत्वादित्यत्रैवाव्याप्तिरिति भावः। ननु सामानाधिकरण्यापन्नानां यावतामेकाधिकरणत्वं तु न वाच्यं। किंतु
यस्मिन्नेव अधिकरणे यावंतः संभवंति तादृशमेवाधिकरणं ग्राह्यमत आह किं चेति अन्यथेति वह्निमान् धूमादित्यत्र सा
ध्याभावकूटाधिकरणे धूमावयवे धूमस्य वृत्तित्यादित्यर्थः। इदं पुनरिहावधेयं। यद्धि संबंधत्वेनैकं नास्ति तदा साध्याभाव

राम
३४

वृत्तित्वाभावाः संयुक्तत्वाभावाः समवेतत्वाभावाः इत्यमेव प्रावेतोऽभावा धूमेन संजीत्यव्याप्तिर्बोध्या यदि च संबंधत्वे पुनरेकं तदा
नादृशसंबंधत्वाभावोऽधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावः एवं च क्रम्यः तथा व्यभिचारित्वप्रसंग इति तत्राचेति हेतुतावच्छेदकसंबं
धेन हेतित्वविवक्षेतादृत्यर्थः। साधनसामानाधिकरण्यात्वेनेत्यादि अत्र च विवक्षायां साध्यतावच्छेदकसमव्याप्त्येत्यादि व्याप्तिः
ज्ञायश्चैवाव्याप्तता तथाहि पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यत्र घटवृत्तित्वादिना योऽभावः स साधनासमानाधिकरण एवमेवं
पृथिवीत्ववान् द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावपि जातित्वावच्छिन्नाभावस्य तथा च साध्यतावच्छेदकव्यापकी
भूतप्रतियोगिताकेत्यवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकव्यापकीभूतप्रतियोगित्वादिविवक्षणे साध्यप्रतियोगित्वविवक्षणे वा उ
पदर्शिताभावादिसाध्यके प्रमेयादिसाध्यके च सद्धेतौ तेन तदभावाभावानां तत्तत्प्रमेयाभावानां साधनसामानाधिकरणानां
समुदायापन्नानामधिकरणाप्रसिद्धेः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यत्र तु सत्ताभावः न साधनसमानाधिकरण

प्रदीकृ
३५

पर्वतेतरस्य कूटमध्ये प्रवेशात् न च तथापि साधनसमानाधिकरणगुणवृत्तित्वविशिष्टकर्मवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावानाम्
पि तथात्वात् जातिमत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादिहेतौ विशिष्टसत्तासाध्यकेऽतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकस्य प्रतियोगितान्या
पकत्वविवक्षणेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् एतत्सर्वं परिचिन्त्यैव एतेनेत्यादिवृत्तिः एवं पृथिवीत्वद्रव्यत्वोभयवान् द्रव्यत्वादावपि सा
धनसमानाधिकरणविशेषणेनैव वारणीयं बोध्यं। तथापीति भूतत्वमूर्तत्वान्यतराभाववान् स्पर्शवदन्यत्वादित्यादावित्यर्थः।
अत्रापि भूतत्वमूर्तत्वे एवान्यतराभावाभावः स तु प्रत्येकं गगनादौ साधनसमानाधिकरण एव तथा च तादृशकूटाधिकर
णं वायुपर्यन्तमेव न वृत्तित्वाभावः स्पर्शवदन्यत्वे स्फुटमेवेति। न तु कूटतापन्नस्य साधनसामानाधिकरण्यं विवक्षितं तथा
च भूतत्वमूर्तत्वं कूटावच्छिन्नं न साधनसमानाधिकरणमिति नातिव्याप्तिरित्यत आह किञ्चेति। अयं महाकालान्यो घटा
दित्यत्र साध्याभावकूटाधिकरणं महाकाल एव कालिकसंबन्धेन महाकालवृत्तित्वाभावः कालिकसंबन्धेन वृत्तिमन्मात्रवृ

त्तेर्यः स व्यधिकरणावच्छिन्नाभाववएवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ननु वृत्तिमद्वृत्तिपदेन साध्यवद्वृत्तित्व साध्याभाववद्वृत्तित्व एतदुभयाद्वृ
त्तिधर्मावच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाभावविवक्षणोक्तापि नानुपपत्तिरिति चेदिष्टत्वात् एवं चेदं एतद्रूपासिद्धं गुणात्वात् ज्ञानाद्यदूत्यादौ तादृश
साध्याभावसमुदायाधिकरणा एतद्रूपभिन्ने समवेतत्वाभावः एतद्रूपभिन्ने विषयित्वाभावो वा तादृशसंबन्धेन वृत्तिर्यावन्मात्र
वृत्तेर्यः स व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववएवेत्यतिव्याप्तिः एवमेतत्पटोभिन्ने घटादित्यत्र संयोगेन हेतुतायामपि बोध्यं
अत्र केचित् सार्वभौममते सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरणमिति न्यायेन वृत्तित्वाभावः आय सोऽव्याप्यवृत्ति
त्वेवतत्पावच्छेदककालिकसंबन्धेन हेतौ घटे कालोपाध्यवच्छेदेन महाकालवृत्तित्वाभावे समानाधिकरणधर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताके विद्यमानेपि हेत्वधिकरणावच्छेदेन तस्यावृत्तित्वान्नातिव्याप्तिर्जलद्वैतयैव विवक्षणादित्याहुः
परंतु साध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावाद्युत्तत्र वृत्तित्वे दैशिकविशेषणताविशेषेणैव तथात्व तादृशवृत्तित्वाभावा

अधिरू २६ यावंतो येषु दैशिकविशेषणताविशेष्यतालिषु तानियतद्रूपावच्छिन्नस्य व्यापकानि तत्वानीत्यर्थः नवत्तितु महाकालोऽन्यो घटादित्यत्र
महाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं तथा न तु तत्कालिकसंबंधे घटस्य व्यापकमित्यपि वदंति। ननु साध्यतावच्छेदक
समव्याप्यप्रतियोगिताकत्वं साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं वा विवक्षितं उभयथापि इदं पृथिव्यन्यद्रव्यवत् द्र
व्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः तत्र द्रव्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावानां साधनसमानाधिकरणानां प्रतियोगितायाः साध्यताव
च्छेदकव्यापकत्वस्य समव्याप्यत्वस्यापि सत्त्वात् तादृशकूटाधिकरणद्रव्यत्वेति त्वाभावस्य तु द्रव्यत्वे सत्त्वात् अतिव्याप्तिरि
त्यत आह एतेनेत्यादि न त्वावत्साधनसमानाधिकरणेत्यादिविवक्षणे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपाव राम
च्छिन्ने एतत्प्रतियोगिताकत्वेव विवक्षणीयं। एतेनेति पूर्वोक्तानि व्याप्तिदूषणेनेत्यर्थः। केवलान्वयिन इत्यादि दूषणं कपिसंयो २६
गाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ साधनसमानाधिकरणसंयोगात्मकाभावमादाय कूटाभावाधिकरणं द्रव्यमेव तत्र

त्तित्वाभावः प्रमेयत्वेबाधितद्रव्यत्वव्याप्तिर्व्याप्यवृत्तिपदेन न द्रव्यसामित्तिदेशिका व्याप्यवृत्तिवारणमुक्ता कालिकाव्याप्यवृत्तिवार
णमाह एवमिति गुणावाचद्रव्यत्वादावित्यत्रात्र साधनसमानाधिकरणगुणसामान्याभावमादाय कूटाधिकरणत्वमिति द्र
व्यमिति एवमत्र वृत्तित्वाभावः द्रव्यत्वेबाधितेद्रव्यत्वव्याप्तिः सं न विनुमर्हतीत्यर्थः । उक्तरूपेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकता
वच्छेदकेनेत्यर्थः । क्वचिदिति पृथिवीत्वाभाववान् जलत्वादित्यत्र घटावृत्तित्वादिनायेनाहृत्याभावसत्त्वेऽपि कूटाधिकरणाप्रसि
द्धिरित्यर्थः । आदिपदात् द्रव्यं पृथिवीद्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादित्यादावतिव्याप्तिपरिग्रहः । उक्तेति हेतुतावच्छेद
कसंबंधेन वृत्तित्वेन तदभावव्यवृत्तित्वत्वसमनियतप्रतियोगिताकः वृत्तिमत्त्वमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिताव्याप
कता दृशवृत्तित्वत्वेनादिव्यावृत्तिस्तु परहितालोकावृत्तित्वेन रूपेणाभावमादाय न घटते वह्निसामान्याभावस्य साधना
समानाधिकरणत्वाच्च गगनवृत्तित्वस्य वालोकवृत्तित्वात् किंतु गगनवृत्तित्वधूमत्वोभयाभावमादाय बोध्या तदभावस्य व

तादृशवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वादिति। अन्यथा पूर्ववदेव बोद्धव्यं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानं हि नाभावधीमात्रहे-
तुरिति व्यावृत्ते विशेषणोक्तिरत एव वक्ष्यति अभावप्रत्यक्षे हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेत इति। विशेषणास्यापीति इदं
पुनः प्रत्यक्षप्रतीतिमभिप्रेत्य शङ्कादौ तु अवच्छेदकत्वं पुनरन्यथोपपादितमेव स्यात् तन्नेति अत एव वक्ष्यमाणाकल्पिकः संग-
च्छत इति भावः। नावगाहत एवेति तथा च अधिकरणधर्मस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। न वत्तनवृत्ति यच्चापि तदंशे भ्रमत्वे-
पि अवच्छेदकत्वमनुभवमेव तथाविवेचिष्यन्नियतमवच्छेदकत्वमित्यभिप्रायः। यद्दीति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वातन्त्र्ये-
णाभानमित्यर्थः। क्वचित्तु स्तके घटत्वेन घटो नास्तीत्येव पाठः स तु समानाधिकरणावच्छिन्नाभावस्यैव प्रतियोगिता-
वच्छेदकस्य स्वातन्त्र्येणावच्छेदकत्वावगाहनपरतया संगमनीयः। पटो नास्तीति पाठस्तु प्रकृतपरतया तु सुगम एव। राम
साध्ये तीत्यादि असमानाधिकरणं यदि साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं तदा तदनधिकरणस्य गगनादेर्वारणाय २९

साधिकरणपदेन वैयधिकरण्यप्रसिद्धिरग्रिमसंशयविरोधश्च यदि तदधिकरणानधिकरणत्वं न दातव्यं [illegible]

स्यं सत्वेनैव गगनवारणे साधिकरणपदं व्यर्थं द्रव्यं सत्वादित्यादावतिव्याप्तिश्च समवायेन द्रव्यत्वाधिकरणानधिकरणत्वा

भावादिति यद्याक्षेपेऽनुपपत्त्या व्याचष्टे साध्यस्येत्यादि अनधिकरणत्वमित्यस्य अधिकरणत्वाभावार्थकतया तत्रा

धिकरणत्वस्यानतिप्रयोजनत्वादाह तद्भावत्वमिति अत्रापि मतुबर्थोऽविवक्षितस्तेन नानुगतिः स्वरूपा. अवच्छेदकत्वे

नावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वार्थकतया साध्यवद्वृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणतायाः अन

तिरिक्तवृत्तीत्यर्थो वाच्यः स च धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्वृत्तिसकलपदार्थाभावस्य वह्न्यधिकरणतायाः व्याप्य

त्वे नातिव्याप्तिरित्यत आह तन्नेति इदमेवस्तं गमयति एवं चेत्यादिना ननुगताईशाभाववत्वं यस्य व्यापकमित्येवमस्तु

अलमधिकरणपदेनेत्यत आह यद्येति ननु तथापि वैयर्थ्यं अनतिप्रयोजकत्वमित्यत आह हेतुनेति तदधिक

श्रीकृ
३८

रणां वदं तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायसंबंधेन धूमसंबंधिनि तदवयवे साध्यवदवृत्तिपदार्थसत्त्वेऽपि न क्षतिः । एतेन ये नये ने
त्यादिविवक्षणेन साध्यवदसमवेतेति सर्वत्र वाच्यत्वादीनां सत्त्वादित्यर्थः । तादृशेन साध्यवदवृत्तित्वप्रयोजकसंबंधेन जातिम
दितिपद्यास्तमवेतं तज्जातिमत्येव समवेतीत्यसमवेतमेव जातिमदसमवेतं तथा च समवायेन तदभावः केवलान्वयीति भावः
अतएव प्रकृतातिव्याप्तेरेव न समवायेनेति पूर्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वप्रकारेणोक्तं इदानीं तु समवायत्वेनेति भेदः । संयो
गेन वेति यत्संयोगेन संयुक्तं तज्जातिमत्येवेति जातिमदसंयुक्तमसंयुक्तमेवेति तदभावः पूर्ववत्केवलान्वयीत्यर्थः । अथ साध्यवद
समवेतस्याभावः संयोगेन वक्तव्यस्तदा जातिमदसमवेतस्य घटादेः संयोगेन मेयत्वाधिकरणे सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति म
नसि कृत्याह इदं न जातिमदिति साध्यवदिति जात्यभाववत्ति जात्यादौ समवायाप्रसिद्धेरित्यर्थः । आदिना संयुक्तस्यैत्य परिग्रहः ।
साधनतावच्छेदकेनेति साध्यवदवृत्तित्वमित्यत्रान्वितं एवमपरमपि इदमित्यादिरूपमित्रं गुणत्वादित्यत्र हेतुतावच्छेदकसंबं

धेन रूपभिन्नवृत्तीनां रूपत्वशुक्लत्वादीनां गुणत्वाधिकरणेऽविसत्वात्तानिव्याप्तिः घटत्वादिति प्रतद्धित्ति तथा च यद्यत्समवेतं तत्तद्देत
द्रूपभिन्नेसमवेतमेवात एव घटादिकं विहाय रूपपर्यन्तानुधावनमिति घटादिमात्रवृत्तिस्तु तदीयरूपादावेव सुलभत्वात् । घट
भिन्नमिति । अत्र विषयतासंबंधेन यत्संबंधं तत्त्वस्थं घट[illegible]भिन्नेसंबंधमिति घटमात्रविषयकस्याप्रसिद्धेः तथा च घटभिन्नेवि
षयतासंबंधेन यन्नवर्त्तते तत्र वर्त्तत एव विषयतासंबंधेन ज्ञानत्वविषयत्वात्तस्याभावः सार्वत्रिक इत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।
नावीत्यादि द्रव्यंसत्वादित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणे महाकालेसंबंधमात्रेण यन्नवर्त्तते तन्नवर्त्तत एव कुत्रापि तथा च तादृशाभावः
सत्वाधिकरणे सुलभ एवेति भावः । ननु केचिदित्युक्तेनेत्यन्वयि न तु येन येन संबंधेन साध्यवत्ति न वर्त्तते तेन तेन तस्याभाव इत्यत्र
न यत्तदर्थयोरनुगमाच्च साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावस्य सामान्याभावरूपत्वेन घटत्वे अतएव सकलेत्युक्तमत आह विशेष
णेनेति । तत्तद्व्यक्तित्व इति स्वरूपभेदविशेष इत्यर्थः । ननु तत्तद्व्यक्तित्वस्य संप्रदायमतेन तत्तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिरूपाद्यात्मकत्व

याविशेषणताविशेषेणावृत्तित्वमसंभवीत्यत आह तत्तदिति। अथ तु अन्यान्यत्वेन तद्व्यक्तिमात्ररूपाद्यात्मकमननुगमात् नन्वेकमेव
यत्र व्याप्तिरूपाधिकरणं द्रव्यादिकं तत्रान्यान्यत्वं नास्तीति तथा च पूर्वदोषतादवस्थ्यमित्यत आह तत्तदिति। तद्व्यक्तिमात्रवृत्तिरसा
धारणः कश्चन धर्मः। अत्र च विषयत्वस्य यो विशेषणताविशेषः स एव प्रवेशनीयः। पूर्वमभावस्य विशेषणताविशेषः इदानीं
तु प्रमाविषयत्वस्य विशेषणताविशेष इत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमित्यपि कश्चित्। तेनैवेति विशेषणताविशेषेणैवेत्यर्थः। सा
मान्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं पुनर्विशेषणताविशेषेण साध्यवदवृत्तित्वमिति मिश्राणां वृत्तीयमत आह केचित्त्वित्या
दि। असाध्यानीति बहुवचनं व्यापकत्वमाविष्कर्तुं अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र कस्यचित्साध्यासमानाधिकरणस्य हेतुसमा
मानाधिकरणाऽनधिकरणतयाऽसिद्धिव्याप्तिः स्यादिति सावत्वस्य व्यापकत्वरूपतया व्याप्तेर्हेतुनिष्ठतया च तथैवाह साध्ये
त्यादि कलितार्थ इत्यनेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमव्याप्यवह्निनिष्ठसामानाधिकरण्यं तादृशाभावव्यापकाभावप्रतियोग्य

वेति सामान्यपर्यंतेनत्वात्र सामान्याभावो वक्तुं शक्यते उत्क्रमेणाभिधानादिति अत्र यथा धुतेर्द्ध्वंसत्वादित्यत्र द्रव्यत्वाधिकरणो
न्महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः संबंधसामान्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यानधिकरणतासमवृत्तेरेव तत्र हेतुसामानाधिकरण्या
नधिकरणत्वमेवेत्यत आह अथवेत्यादि परं अग्रिमसित्यर्थः क्रमेणास्संबंधविवक्षायाः फलमाह तेनेत्यादि हेतावित्यंतेन साध्य
तावच्छेदकसंबंधेनेत्यस्य फलकथनं अयमर्थः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्वाकथने संबंधसामान्येनैव साध्यवान्क
क्षेत्यः तत्र च कालोपि निवेशनीये हेतुतावच्छेदककालिकसंबंधेन तद्वृत्तित्वाभावस्यावृत्तत्वेव तत्र वेतादृशहेतुसामानाधिकर
ण्याभावो स्यैवेति तत्रैव तस्मिन्समवायसंबंधेन पृथिवीत्वस्याधिकरणं हृदयान्यमन्यं च तत्र जन्यमात्रस्य कालो
पाधित्वेपि अव्ययमात्रीयपदार्थस्य यावत् पृथिवीत्वसमवायिषु कालिकसंबंधेन अवृत्तित्वेन कालिकसंबंधेन हेत्व
धिकरणो महाकाले तेनैव संबंधेन वृत्तित्वेन तत्र व्याप्तिः अत एव पृथिवीत्वपर्यंतानुधावनं व्यर्थमदत्ते हेतुतावच्छेद

अ॰ सि॰ ह्य
४०

कसंबंधेनेतास्य व्याप्तिमाह द्रव्यत्वादेश्चेति एतत्सदामे द्रव्यं सत्वादित्यादौ द्रव्यत्वसमवायिनि कालेपि संबंधसामान्येनावृत्तेमा
नस्य ताहृशसमानाधिकरण्याभाववत्वादिति व्याप्तिः तद्दानेन द्रव्यत्वसमवायिसमवेतत्वाभाववति गुणत्वादौ सत्वसमवायिगुण
समवेतत्वसत्वात् व्याप्तिः अव्याप्तिः स्यादतो हेतावन्यदादाय तत्तत्सामान्यं गुणत्वे तु स्यामोदायापि तदितिविरुद्धस्य गुणत्वस्यांतरालि
धानमिति हेतुसामानाधिकरण्याभावेत्यस्य संबंधव्याप्तिमाह नवेत्यादिसांद्रत्वादेरिति दृष्टांतावित्यनेनान्वितं समवायेने
त्यपि तथैव तथा चायं वह्निमानेतद्रूपावित्यत्र वह्निसंयोगिन्यसमवेते कालपरि[redacted] मायां स्पंदत्वेन तत्र द्वितीयदले प्रथमहेतु
तावच्छेदकसंबंधादानेऽपि तद्रूपस्याधिकरणां महाकालस्पंदश्चेति नतत्समवेतत्वं तदुभयोरवेत्यव्याप्तिप्रसक्तेः तद्दानेन स राम
मवायेन तदधिकरणोपर्वतादौ सुतरां तदभाववृत्तित्वग्रहसमवायेनैव सुतरामन्वितं वृत्ताधिकरणत्र समवायेन पूर्वत्र हेतौ बोध्यात ४०
थाच रमहेतुतावच्छेदकसंबंधादानेव वह्निसंयोगिसमवेतत्वाभाववतो घटादे समवायेन रूपविशेषाधिकरणोपर्वतादौ

संयोगेनहृद्रेरव्याप्तिप्रसक्तिः तत्पदद्दानेनस्वसमवायेनतत्रवृत्त्यभावोवर्त्ततएवेतिभावः नचस्पंदावच्छिन्नकालस्येवखंडकालत्वात्
स्पंदमात्रस्यकथंतदधिकरणत्वमितिवाच्यंस्पंदावच्छिन्नकालस्यकालावच्छिन्नस्पंदस्यवाधिकरणतायांविनिगमनाविरहे
णतदुभयकारणतायामेवविश्रामात्तव्यावर्त्तकत्वेनवान्यावश्यकत्वेनस्पंदादेरेवाधिकरणत्वस्यांगीकर्तुमुचितत्वात्खं
कालसिद्धिस्तुप्रमाणांतरेणैवेतिभावः। नन्वेतावतैवसामंजस्येसाधिकरणपदंव्यर्थमेवननुसामानाधिकरण्यज्ञानस्य
हेतुत्वेलाभार्थंतदितिमिश्रैरुक्तमेवसमयमितिवाच्यं एवमपिलसंगोवैयर्थ्यस्यदुरुद्धरत्वादित्यभिप्रेत्याहसंबंधविशेषे
णेतिनन्वित्यमितिद्रव्यत्ववद्भिन्नंगुणत्वादित्यादौविशेषणताविशेषेणसाध्यवतितद्रूपभिन्नेसमवायेनयन्नवर्त्ततेतत्
त्ववर्त्ततएवकुत्रापीत्यतिव्याप्तिरेवंघटभिन्नंसत्तानादित्यत्रापिअत्रेदंचिंत्यंसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्तिवृत्ति
रीत्याविशेषणताविशेषेणयन्नवर्त्ततेतत्त्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकरणेविशेषणताविशेषेणनवर्त्तिष्य

अ०शि०रु नन्वस्तु तर्हि नायं दोष इति ननु स्वविवक्षायां मूले कस्य दोषासंगतिरित्यत आह यथाश्रुतमिति यथासंभवमिति यत्र विकल्पे
४१ य इष्टत्वेन तत्र तथेत्यर्थः। तेन तदधिकरणानधिकरणत्वस्य केवलान्वयिनि असिद्धावपि न क्षतिः तथा सतीति नानाधिकरणानां ता
दृशबुद्धिनियामकत्वकल्पनमपेक्ष्य लाघवादेकस्यैवाभावः कल्प्यतेऽधिकरणभेदेनाभावभेदे तु अधिकरणसमसंख्याभा
वकल्पनमतिरिक्तकल्पनं चेति महद्गौरवमेवेति भावः। ननु प्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिविरुद्धधर्माध्यास एवाभा
वभेदक इत्यत आह संयोगाद्यभावस्येति प्रतियोगीति अत्र इदं पदं स्वरूपकथनपरं व्यावृत्त्यभावादेतत्प्रतियोग्यधिकर
णावृत्तित्वस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्युपपादकत्वे न तत्रापि तद्वापत्त्येतेति तद्वारणाय इदमेवेति तथा च इदं व्यावच्छेदे राम
नैवेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि स्वाधिकरणाभिन्नत्वेति अव्याप्यवृत्तित्वस्य निरुक्तिः स्वाधिकरणेति अत्र गुणादपदादाने स्वाधिकरणा ४१
भूतवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य सामान्याभावरूपतया तादृश इदं व्यावृत्तिप्रकृताभावेऽसंभव इति तत्पदयुक्तं स्वेति

अन्योन्याभावगर्भलक्षणपक्षे अत्यंताभावगर्भलक्षणमभिप्रेत्याह साध्येतितत्र तत्प्रतियोगिना साध्येन समं सामानाधिकरण
मेव संबंध इति ध्येयं। न तु साध्यत्वं सिद्धिविषयत्वं साधनत्वं च सिद्धिकरणत्वं तत्कथं मूलोक्ता माश्रय इत्यत आह साध्यत्व
साधनत्वे वृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति। न तु तत्तद्धेतुरेव वह्नित्वावच्छिन्ने तयात्तस्य चान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक
याहृदमसंगतमिति वाच्यं। परंपरया तादृशधर्मस्यानवच्छेदकत्वमिति सिद्धांतलक्षणमीत्याविवक्षणादिति अतएव
उपष्टंभकप्रतीतिमाह धूमवानिति विशेषेतीत्यनंतरं तथा चेति शरणीयं मूलमनुक्त्वाह वैयधिकरणमिति
वीत्यादि द्रव्यत्वानधिकरणाधिकरणत्वस्य पृथिवीत्वेऽसत्वादतिप्रसंगादिति भावः। धूमवान्वह्नेरित्यत्र कद
गोलकीयवह्न्यनधिकरणाधिकरणत्वं धूमे वर्त्तत इति अखंडहेतुत्वानुसरणं धर्मपदेन तु मूलोक्तं स्वरूपक
मेवेति। यद्वा वीत्यादि द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र लिखितेत्यादि रूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्र बोध्यं रूपस्य प्रतिव्यक्ति

आ॰टी॰कृ॰

४२

त्वात्। तादृशेति साधनसमानाधिकरणेत्यर्थः न हीत्यादि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणधर्मस्य सर्वस्यैवाधिकरणेरूपं तत्र स्वरूपत्व
स्यापि वृत्तिरनस्तादृशधर्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकत्वं तस्य व्याहतमिति नन्ववच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं तेषां च द्रव्यत्वं
मेयत्वादित्यत्र द्रव्यत्वस्य मेयत्वसामानाधिकरण्याद्गुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकत्वं न संभवति तादृशवृत्तित्वानधिकर
णेवृत्तित्वसामान्याभाववति गगनादौ सत्त्वात् तथा चानवच्छेदकत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यत आह किंचेति तद्वृत्तित्वं प्राग् तादृशवृत्तिता
तिरिक्ते धर्मे वृत्तित्वमेव वक्तव्यं गगनस्य तु धर्मत्वमेव नास्ति धर्मरूपाणि यानि द्रव्याणि तानि गुणत्वानधिकरणमात्रवृत्तीन्येवेति
भावः एतदेव विवृणोति तेनेत्यादि अत्र च तादृशधर्मानधिकरणोऽवृत्तित्वानवच्छेदकेत्यादि विवक्षितो द्वितीयधर्मपदं व्यर्थ
मिति विभावनीयं ननु समवायेन ज्ञानवान् जातिमत्त्वादित्यादौ उभयत्वस्य सत्तावृत्तितया संयोगस्य तादृशधर्मानधिकर
णमात्रवृत्तित्वशून्यतया तादृशवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं व्याहतमेवेत्यतिव्याप्तिः अत आह वस्तुतस्त्विति स्वं च अवच्छेदकत्वे

राम

४२

नाभिमतं तथा चोभयत्वावच्छिन्नाधिकरणताया द्रव्यमात्रवृत्तित्वेन द्रव्यस्य च तादृशधर्मानधिकरणत्वेन नातिव्याप्तिरिति म
त्रपदं च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यत्र पृथिवीत्वसमानाधिकरणघटत्वादेरनधिकरणवृत्त्येव द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नं द्रव्यत्वमि
त्यव्याप्तिवारणाय एतदेवं स्पष्टयति तेनेत्यादिना तादृशवृत्तिताशून्यधर्मावच्छिन्नकत्वमेव वक्तव्यं उभयत्वस्य सत्ता
वृत्तित्वेपि तदपर्याप्तत्वादित्यतः स्पष्टतरमाह गुणान्यत्वेति अत्र च विशिष्टवृत्तिधर्मस्य विशेषणपर्याप्तत्वस्वीका
रादिति ध्येयं। प्रमेयत्वादेरितीति परं तु घटत्वाद्येव तदनधिकरणाधिकरणत्वमुक्तमिति भावः। विशेषणादान
प्रयासादाह वस्तुतस्त्विति। न [illegible] णादेत्यादिवैयधिकरण्यावच्छेदकस्यैव यावत्त्वविवक्षणात् प्रमेयत्वमादायाप्रसि
द्धिः वैयधिकरण्यस्य संबंधभेदेन अनया सामान्याभावासंभवात्तदभावकूटमादि कर्तुमाह यद्यदिति नन्विदं सत्ताव
ज्जातिमत्त्वादित्यत्र सत्तात्वस्य गुणकर्मा[illegible]न्यसत्तात्वाभिमततया तस्य च तादृशावच्छेदकत्वेनातिव्याप्तिरित्यत आह

अशिक्र
४३

यावत्ताहृशेति। तथा च ताहृशावच्छेदकत्वं गुणकर्मान्यसत्तात्वे पर्याप्ततया शुद्धसत्तात्वे तस्याभावइति मूलसंगमाय विकल्पय
तितथा चेत्यादिनन्वस्तु मूलं विरुद्धं तदधिकरणानधिकरणत्वरूपवैयधिकरण्यविवक्षणादेव लक्षणासुस्थमित्यत आह
एतेनेति महानसादावित्यादिकं शेषेणेत्यर्थः। एतदेव योजयति समवायितयेत्यादि संबंधविशेषेणेति। येन संबंधेन धर्मस्य हे
त्वधिकरणवृत्तित्वं तेन तदधिकरणे साध्यतावच्छेदकसंबंधेनावृत्तित्वविवक्षाया मित्यर्थः। यद्वा हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
हेत्वधिकरणे विशेषणताविशेषेण यद्वृत्तित्वे विशेषणताविशेषेण तदधिकरणे साध्यतावच्छेदकसंबंधेनावृत्तित्वमि
ति। समव्याप्तेत्यादि व्याप्तिसामान्यनिरूपणमभिप्रेत्य तथा अयोगोलकव्यः। अन्यथा वह्निधूमव्याप्तिनिरूपणे तदप्रवेशा राम
त्तदनापत्तेरिति। एवमुत्तरत्रापि। अतएव तत्रादिपदमपि व्याख्यातं लक्षणांतरं विवृणुमाह यत्रेति द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्योपा ४३
धिलक्षणागमनं प्रकृते ऽविरुद्धं नहि मयेदं स्वतंत्रमुपाधिलक्षणं क्रियते किंतु अनौपाधिकव्याप्तिघटकतयेति येन तस्या

व्याप्तिराशंकेत्तं कदाचित्तत्त्वेनाप्रतियोगिव्यधिकरणपदप्रक्षेपमभिप्रेत्याह नानाव्यक्तिकइति। अखंडः सर्वे साध्यवद्वृत्तिरेकः त
थाच साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं तस्य नास्तीति सर्वेषामेकजातीयसंबंधमभिप्रेत्याहां तत्त इति तद्वदिति साध्यवदित्यर्थः। ननु
साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमेव तथाविधं वर्त्तत इति अलंतादृशाभावपर्य्यन्तानुधावनेनेति चेन्न संप्रदायमते विषयतायाः
स्वरूपसंबंधात्मिकायाः प्रतिव्यक्तिभिन्नाया ऐक्याभावात्। अभावीयविशेषणताविशेषोऽप्येकतया तदित्यपि कश्चित्। ननु
विशेषणांतरविशिष्टस्य विशेष्यापेक्षयाऽन्यत्वमते विशेष्यस्य न तदभावप्रतियोगित्वमित्यत आह छित्वावच्छिन्नस्येति यदि
कारकत्वकूटाभावस्यैव छित्वावच्छिन्नाभावत्वादिनत्वमभिप्रेत्य तदित्यादि अत्राप्यनवच्छेदके यादृशप्रकारतया तादृशप्र
कारतयैव तथावच्छेदकं ग्राह्यं तेन सद्धेतौ शुद्धस्यानवच्छेदकस्यापि किंचिद्विशिष्टतया अवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। अनवस्था
मिति प्रतियोगित्वस्य सहानवस्थाननियमलक्षणतया तत्र च नियमांतरप्रविष्टतया अनवस्थेत्यर्थः। क्रमेणापूरणीयस्य व्या

अशिकृ वृत्तिमाह तेनेत्यादि वक्तव्येति तत्संबंधावच्छिन्नाभाववति तेन संबंधेन वृत्तिः प्रतियोगिनो वक्तव्येत्यर्थः तथापि तादात्म्यसंबंधावच्छिन्ना
४४ न्योन्याभाववति तादात्म्येन वृत्तेरप्रसिद्धेर्वृत्तित्वमप्यप्रसिद्धमित्यत आह इत्थं चेति तथा च वृत्तित्वमित्यत्र संबंधत्वविवक्षणादव्या
प्त्युद्धारः एतदेव स्फुटयति अन्योन्याभावस्येति तद्वृत्तीति समवायसंबंधावच्छिन्नसत्ताभाववतीत्यर्थः। जात्यादिस्वरूपमेवे
ति तत्समवेतत्वस्याप्रसिद्धेः तादृशेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसंबंधं यदधिकरणं तद्वृत्तित्वमित्यर्थः त
द्घटेन तादृशाभावग्रहः व्यधिकरणेति संयोगसंबंधावच्छिन्नजात्यभावस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नजात्यधिकरणावृत्तित्वे गा राम
त्वे संयोगसंबंधावच्छिन्नजात्यधिकरणमेवाप्रसिद्धमिति सिद्धान्ते ति सर्वेषु संयोगेषु जातिप्रतियोगिकत्वं तदभावाधिकरणा ४४
नुयोगिकत्वसामान्योभया इति निर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः अप्रसक्तिरन्योन्याभावप्रतियोगिनि तस्यान्योन्याभावाभावा
त्मकत्वाभावात्। अतिप्र दकेनस्य तदात्मकत्वादिति। प्रकृतेति व्यापकत्वोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्येत्यर्थः

मात्रपदेनान्योन्याभावप्रतियोगिताप्रतिक्षिप्ता तथा चेदं पर्य्यवसन्नं तद्वन्निष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तदभावाभावरूपत्वं यत्प्रतियोगित्वं च
दभावो यत्र तद्व्यापकमित्यर्थः वैयर्थ्यमिति धूमवति वर्त्तते योऽन्योन्याभावश्चार्द्रेन्धनस्य तदभावाभावरूपत्वमार्द्रेन्धनस्य नास्तीति
अन्योन्याभाववारकात्यन्ताभावपदं निरर्थकमिति न चात्यन्तपदस्येव वैयर्थ्यभावपर्य्येतं [illegible] किमर्थमिति वाच्यं तन्निष्ठप्रतियोगि
त्वमित्यस्य सार्थक्यस्यादिति न चैवं धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनादावसंभवि धूमनिष्ठस्य प्रागभावादेरभावरूपत्वादार्द्रेन्धनस्येत्य
त आह सर्वत्रेति । अत्रायोगोलकान्यत्वादेरेवोपाधित्वमार्द्रेन्धनादेरनुपाधित्वं तु संयोगानुपाधित्ववद्व्याप्तिलक्षणेन दोषका
रमिति ननु तथा चार्द्रेन्धनादीनामुपाधित्वव्यवहारः सांप्रिकानां भज्येतेत्यत आह नित्यसाधारणेति तथा चार्द्रेन्धनादेरपि अ
योगोलकान्यत्वेनैवोपाधिता न चार्द्रेन्धनत्वमेव प्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति तेनैव रूपेणोपाधित्वसंभवे किमर्थ
मेतावत्प्रबंधेनेति वाच्यं तादृशप्रागभावप्रतियोगितात्वेनानुगतीकृतप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेन तेषां विवादग्रस्त[illegible]

अप्रि० रू ॥ त्वान्नित्यसाधारण्यविवक्षणोक्तविवादादिति इतरथाभेदप्रतियोगिता साधारण्यानिरूपणोनन्वितमिदमसंगतं आर्द्रेंधनादीनां दर्शितनि-
४५ त्यसाधारण्यरूपादिमत्त्वेन भेदप्रतियोगित्वेपि अयोगोलकावृत्तित्वादिरूपेण उपाधित्वस्य दुर्वारत्वादिति तदवच्छिन्नभेदस्य धूम-
वत्त्वसंभवात् धूमवन्निष्ठाभावसामान्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च तत्रास्तु नमिति कृच्छ्र-
ष्टतव्याप्तिलक्षणोक्तदोषः येन तदर्थमत्यंताभावपदं सार्थकमिति चेन्न एतस्य रूपांतरेणाप्युपाधित्वव्यवस्थापने तात्पर्यकत्वात् पर्व-
तो वह्निमान् धूमवदवयववत् धूमवदन्यतरत्वादित्यत्र धूमवति वह्निमति धूमकदवयवावृत्तिभेदस्य सुलभत्वाच्चेति एवं घटाभा-
वोऽभाववत्वात् इत्यत्र घटाभावाद्यवृत्तिभेदे घटाभावत्वाधिकरणासत्वादव्याप्तिरिति तथा चात्यंताभावत्वनिरूपितप्रतियोगित्वला- राम
भाय तदिति संक्षेपः। समानप्रकारकमेव ज्ञानं प्रतिबंधकमित्यभिप्रेत्याह विरहेत्यादि प्राचीनमते प्रतियोगितावच्छेदकविशि- ४५
ष्टज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि समानप्रकारकत्वनादिनो मते तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमेव प्रतिबंधकमिति भावः। प्रतियोगिज्ञान-

मितितादात्म्येनेत्यर्थः ननु प्रतिबंधकत्वं कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तच्चाँश्रयादिग्रस्तमित्यत आह प्रतिबंधकत्वं चेति घटतदभाव
ज्ञानयोरेकत्रावर्त्तमानत्वं असंभवग्रस्तमित्यत आह एककालावच्छेदेनेति एककालावच्छेदेनेत्याद्युक्ततथैवेत्यत आह एकत्रावर्त्ति
मानत्वमिति घटाभावज्ञानेन समं घटांकुरस्य ज्ञानमेककालावच्छेदेनैकत्रात्मनि न जातं तत्रांकुरे घटाभावप्रतियोगित्वापत्ति
रेवं घटत्वेपि तदापत्तिर्घटान्योन्याभावधीविरोधित्वादित्यत आह अभावपदस्येति तथा च स्वाभावज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविष
यत्वमिति लक्षणार्थः वह्न्यभावाभाववत्त्वरसादाह वस्तुतस्त्विति ननु एवं त्रुटयति एकसंबंधेत्यादि वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्व
स्य समवायसंबंधेन प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतस्यापि धूमवह्निसंयोगसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्व
मित्याशंक्य चेयं यत्संबंधेत्यादि तथा च धूमाधिकरणीयसमवायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं तत्र नास्तीति भावः। तथा चे
ति इत्थमन्योन्याभावमादाय नातिप्रसंगगंधोपि। स चेति अस्वरसइत्यर्थः व्यधिकरणेति तेन संबंधेन प्रतियोगिभ्रमाभावे

अ॰शि॰ह ४६ तत्र ज्ञानस्याभावज्ञानाप्रतिबंधकतया तादृशप्रतियोगित्वं तत्राव्याप्तमिति भावः। अभावज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वमित्यत्रगौर
वमाविष्कुर्वन्नाह स्वाभावेत्यादि संबंधित्वमप्येतल्लाघवादाह स्वाभावज्ञानेति। उभयत्रैव प्रतियोगिनिष्ठत्वमासादयितुं विशेष्यानु
धावनं लक्षणेतिति दूर्बलक्षणे एतद्भ्रमयाप्रवेशात्तेवैयर्थ्यमिति। इदं यत्स्वाभावकत्वं पुनरित्तोपिलघुतरमिति ध्येयं। नन्वेतदेवा
स्तु प्रतियोगित्वमित्यत एतदपि दूषयति स्वाभावइत्यादि तत्र अव्यर्थत्वं तथा त्वोवित्यात् प्रतियोगित्वोचित्यात्। न तु संबंधमर्या
दया प्रविष्टयोः प्रतियोगितयोः प्रवेशे तादृशलक्षणमविरुद्धमेवेत्यत आह अभावत्वेति सप्रतियोगिकपदार्थत्वमभावत्व
मिति प्रतियोगित्वरूपप्रकारकतयैव प्रवेशस्तस्माच्चयद्भूति भावः। ननु द्व्यादिवद्धकमिन्नत्वमभावत्वं विलक्षणप्रती राम ४६
त्यनुरोधेनाखंडोपाधिर्वा नतद्रूपतः प्रतिबंधकत्वानुसरणं नतु तादृशव्यवहारविषयत्वमेव तद्दुष्कत्वमित्यत आह तथा
विधेति। अभावत्वादिप्रकारकेत्यर्थः। यत्साध्यस्येत्यत्र मूले तु व्यधिकरणतायां व्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वमसंभवीत्यतो वैयधि

करणं प्रदर्शयति यत्समानाधिकरणेति तथा हीत्यादीति धूमवान्वह्नेरित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गोत्वत्वस्य साध्यस
मानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यतो यावदिति एवमुत्तरत्रापि वाच्यत्वत्वमादाय बोध्यं उक्तदोषइति मूलोक्त
दोषइत्यर्थः। एकसंबंधावच्छिन्नत्वस्याननुगमादाह विशेषणत्वेति प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्येति अत्र मात्रपदं तथा च हेतु
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं सुतरामेव तथेति भावः प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपीति अर्थं तं प्रथमलक्ष
णस्य यथोक्तविवक्षया व्यतिरेके नातिव्याप्तिप्रदर्शके द्वितीयस्य तु तद्व्यतिरेके नातिव्याप्तिं प्रदर्शयति। एकसंबंधेत्या
दि अन्यत्सुगमं। संबंधविशेषस्य प्रवेशे गौरवादाह वस्तुतइति यद्धर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः।
तेन सद्धेतौ हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकानां महानसत्वादीनां तत्र साध्यसमानाधिकर
णान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। एवमुत्तरत्रापि बोध्यं तुल्याधिकरणात्यन्तमं निराकर्तुमाह यावत्ता

अशि.रु
४७

मिति दूषणमिति मूलस्य हेतुं दूरयति केवलेति।ननु साध्याव्यभिचारित्वस्य तत्त्वे केवलान्वयिन्यव्याप्तिरेव दोष इति यथो
क्तमेव सम्यगित्यत आह स्यादेतदिति मूलोक्तदोषान्वयोऽपयितुं मूलन्यूनतामुद्भावयितुं वा मूलोक्तं लक्षणं विकल्पयति किं कस्मिन्नित्या
दिना साध्याश्रयस्येत्यादिदूषयंश्च न्यूनतोद्धारणाय सकलधूमस्येत्यादिग्रंथदर्शनात् व्याप्तेः साध्यनिष्ठत्वमाविष्कर्तुं प्रथम
मेव विकल्पयति आद्य इति स्यात्तत्रोपाद्यस्तामाह व्याप्तेरिति पृथिवीत्यादिना पृथिवीत्वव्यापकानां गंधादीनां यावतामधि
करणमेकमसंभवीति जातिपर्यंतं अत्रापि जातित्वेन व्यापकानां तावज्जातीनामधिकरणं तथेति तत्त्वेन व्यापकत्वं बो
ध्यं न त्वत्तथापि तेन तेन व्यापकत्वं निरूच्य साधारणं व्यापकत्वमेव हेतुरस्तु एकसंबंधेन हेतुत्वलाभाय इत्यादोपादानात्
अत एवेति वक्तव्य इति काद्य व्याप्तेः पृथिवीत्यादावतिव्याप्तेः श्रुन्यपदे व्याप्तेरित्यादेश्च दोषस्यानिरूकल्पेऽसंभवात् इ
तरः प्रथमकल्पीयद्वितीयः।ननु विकल्पक्रमादेव साध्येनेत्यादिलाभेपि मूलोक्तं तत्सामर्थ्यं कथयति अर्थाभिधानेति।

राम
४७

एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेवेत्येवकारेण नानेत्यादिव्यवच्छेदः। विषयव्याप्त इति अयोगोलकीयवह्निसमानाधिकरणस्य धूमे
ऽभावादित्यर्थः समव्याप्तेऽपि एतद्दूषणासावि[illegible] कर्तुं न्यूनतापरिहारेण समव्याप्तेऽपि वेति एकाधिकरणीयनानासाध्यकसम
व्याप्तहेतौ यत्साध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतौ सत्त्वादाह संरक्षापरिमाणादावित्यादि भावाच्चेति सकलसाध्यसंबंधस्ये
त्यनेनान्वितं तृतीयचतुर्थयोः स्वोक्तयोः दूषणास्वयमेव दूरयति तृतीय इति यथासंभवमिति एकमात्रवृत्तिसाध्यके सा
ध्यसमानाधिकरणावच्छिन्नप्रसिद्ध्या चतुर्थे दूषणासंभवः। च स्यादेतु उभयोरेवाप्रसिद्धेः। न च साध्याश्रयया वृत्ति
त्वं यद्धर्मावच्छिन्नस्य तिवो यां यावद्व्यक्तिषु गुणावच्छिन्नमिति वक्तव्यं यावदित्यशेषार्थकत्वमेव चतुर्थे प्रत्येकपददानादेव ना
व्याप्तिरित्यत आह सत्त्वादाविति कालिकेन संबंधवृत्यस्य लक्षणस्य यावत्साधनाश्रयाश्रितेत्यादिमूललिखनसार्थक
त्वायाह अर्थपरित्वावेति यथैवेति अर्थपरिष्कारपूर्वकमित्यर्थः न्यूनतापरीहाराय स्वयं विवक्षितत्वादिति दूषयति नाह

अभिम शेति यद्धर्मावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन गुणकर्मान्यत्वसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ गुणत्वनिष्ठस्य साध्यसामा
४८ नाधिकरण्यस्य हेतुसामानाधिकरण्यव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः। साध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य पूर्वोक्ताव्यभिचारित्वेनाभिन्न
तयानन्तः प्रश्नो येनान्यद्व्यावृष्टे साध्यं विनेति विनेतिसप्तम्यंतमव्ययं सप्तम्याश्चावच्छेदकत्वं तच्चानतिरिक्तवृत्तित्वं।
तथा च साध्याभावो यदभाववानिति [illegible]क वृत्तिरिति लभ्यते अविनेत्यस्य तत्प्रागुक्तस्याभावः प्रत्याय्यते इदमेव प्रदर्शय
ति साध्याभावेत्ति केनचिदित्यस्य मूल[illegible]स्य व्याख्यानं किंचिद्रूपेति तथा च किंचिद्रूपावच्छिन्नेन साध्येन सह व्यभिचारिसंबं
धस्य व्याप्तित्वादित्यर्थः। ननु तदेव द्रढयति धूमादेरिति अन्वयव्यभिचारस्य कस्यचित्प्रतिबंधकत्वेनाप्युपपत्तेर्व्यतिरेक राम
व्यभिचारमाह हेत्वंतरवृत्तिवह्निमान् धूमादित्यादौ आलोकेव्यभिचारग्रहेऽपि अनुमितिरित्यर्थः। ननु तद्धेतुनिष्ठव्यभि ४८
चारग्रहाभावो वक्तव्य इत्यत आह तत्रैवेति ननुगतहेतुतावच्छेदकप्रकारेण व्यभिचारग्रहाभावो वक्तव्य इत्यत आह

हेतुतावच्छेदकेति अयं वह्न्यभाववद्वृत्तिमानित्यादावित्यर्थः तथा च कारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानप्रकारप्रकारकसामाना
धिकरण्यज्ञानस्याव्यभिचारः इति भावः विवदन्ते चेति व्यापकत्वादिभ्रान्तेत्यर्थः अव्यभिचारग्रहस्यैव हेतुत्वं मन्यमाना इति
शेषः ननु प्रकृतहेतुतावच्छेदकेन यत्र व्यभिचारग्रहः प्रतिबन्धको भवति तत्र तदभावः कारणं अन्यत्र सामानाधिकरण्यज्ञानमा
त्रमित्यतो दूषणान्तरमाह व्यभिचारेति उचितमिति व्यभिचारज्ञानाभावस्य कारणतायां स्वतन्त्रज्ञानप्रवेशापत्त्या गौरवेण सामा
नाधिकरण्यज्ञानमेव विषयतया ऽव्यभिचारोऽवच्छेदक इति भावः। नयेत्यादि अस्माकं तु व्यभिचारज्ञानाभावत्वेनैव कारणा
त्वमिति हृदयं व्यभिचारज्ञानस्येत्यादि अयमाशयः भवतामव्यभिचारत्ववद्विशेष्यकत्वे सति व्यभिचारप्रकारकत्वं व्य
भिचारज्ञानस्य भ्रमत्वं तत्र धर्मिणि तदभावाप्रकारकत्वं वा प्रामाण्यप्रकारकत्वं न भ्रमत्वस्य निश्चयः तदविषयीभूतव्य
भिचारज्ञानाभावत्वेन कारणत्वं अस्माकं तु नाहप्राभ्रमत्वज्ञानाविषयीभूततद्धर्मिकव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारज्ञान

व्यभि क्र ४९

त्वेन हेतुत्वमिति भ्रमत्वनिश्चयविषयनिश्चययोर्महत्त्वात्तस्यामिति नन्वेतत् ज्ञानमात्रवृत्तिनानाधर्मप्रकारक एवाप्रामाण्यग्रहः संभवति
तथा च तावत् ज्ञानानास्कंदितत्वमेव वक्तव्यं इत्थं च तत्तद्व्यक्तिविश्रांतत्वे कलाघवं एवं यत्र विषयविशेषे व्यभिचारज्ञाने भ्रमत्वेमिताय
एव न ज्ञानमात्रनस्य हेतुतापत्तेरित्यतो दोषांतरमाह नानाविधेति ननु अव्यभिचारग्रहस्य प्रयोजनं पद्मे साध्यावच्छेदः तत्र सामा
नाधिकरण्यस्य विशेषणत्वेन भविष्यतीत्याशयेन तद्दूषयति सामानाधिकरण्येत्यादि यत्तु केवलान्वय्यनुमितौ अव्यभिचारस्य
लाभिन्नत्वे केवलान्वयित्वमिति वदंति तन्मतापेक्षया विस्वमते लाघवं प्रकटयति केवलान्वयित्यस्येति वक्ष्यमाणार्थे कवृत्तिमत्वे
घटितापेक्षया लाघवादाह अन्योन्याभावेति साधनवन्निष्ठवृत्तिविशेषणं तद्वृत्तित्वस्य साधनवद्वृत्तित्वस्य इदं तु न्योन्याभावावि
शेषणं तथा च वृत्तिमदत्यंताभाव इत्यत्र साधनवद्वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वमेवोभयसाधारणमस्तु एवं साधनवद्वृत्तित्व
स्यान्योन्याभावविशेषणतायां साधनवद्वृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमप्युभयसाधारणमिति शेषमिति इतोपि

राम ४९

लाघवेन साधनवदन्यावृत्तित्वादिज्ञानमेवानुमितिकारणमित्यादिकमिति ॥०॥ नद्धूमो वह्निन्नेति इदं पृथिवीवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववन्
गंधवत्त्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकविशिष्टद्रव्यत्वत्वाश्रयसामानाधिकरण्यं जलावच्छेदेनापि द्रव्यत्वावच्छेदकपर्याप्तं तदुपहि-
तार्थकं वह्निमान्धूमादित्यत्र द्रव्यत्वेन रूपेण धूमादेर्व्याप्यत्ववारणायाह तद्रूपविशिष्टस्येति। तत्रैव तद्व्यक्तित्वेन व्यापकत्ववारणाय
ह तद्धर्मावच्छिन्नेति। व्याप्तेः सामान्यरूपतालाभाय यावदिति ननु दण्डिमान् दण्डसंयोगादित्यत्र तत्तद्दण्डस्य साध्यतावच्छेदकस्य तादृश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि घटे तत्तद्दण्डावच्छिन्नाभावस्य दण्डसामानाधिकरण्यावृत्तित्वादित्यत आह दण्डाद्यवृत्तीति परं परेति ननु दण्डत्व-
स्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽनुमितौ व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमस्याध्यांशे दण्डत्वात्कामप्रवृत्तिः नीलः पटइति
वत् न च दण्डप्रकारकत्वनियामकसत्त्वात् दण्डीत्येवाकारानुमितिवाच्यं तथाप्यंशिकस्य तस्य तद्वैरत्वापत्तेरिति चेन्न परंपरासंबंधमि-
त्यत्र हि परंपरासंबंधोऽवस्तुविशेषणां न त्वनुमितौ तादृशपरंपरायाः तादृशपरंपरासंबंधत्वं तथैवानुभवात् अन्यथा दण्डान्तरवत्यपि स्त

अशिक्र ले दंडांतरावच्छिन्नाभावत्वान्न दंडी नास्तीति बुद्ध्यापत्तेः तथा च तावत्प्रकारतापरंपरैव दंडत्वस्य तत्रावच्छेदकत्वं वाच्यं तदिहापि
५० समानमिति न च दंडस्य च ५ दंडत्वेनानवच्छेदकत्वमिति वाच्यं विशेषणतोक्तमत्रमतातिप्रसंगादिति अत एवाहुः परंपरासंबंध
मिति न तु संबंधेनेति फलबलेन तथैव कल्पनादिति एवं दंडिसाध्यककव्यभिचारित्वादिदोषः। किं तु साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदात्त्रा
वच्छेदकतानवच्छेदकमेव वक्तव्यं तथा च तादृशरूपावच्छिन्नावच्छेदकमेवावच्छेदकतानुमितौ भासत इत्याहुः यद्रूपविशिष्टत्वस्य फल
माहुरुक्तं चेति साधनस्येत्यादि यद्यपि विशिष्टसत्वमपि सत्वमेव तत्र गुणः इत्यपि तथापि गुरोन विशिष्टसत्ता किं तु द्रव्यमिति प्रती
त्या तथैवाधिकरणत्वे कल्पनमिति भावः ऐक्यमिति एवं वहीत्यादिग्रंथस्य च कर्त्तव्यो नीयइति। रासभादीतिन च तेन रूपविशि राम
ष्टस्येत्यादि विवक्षणादेव रासभेतत्सत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं वह्निनिरूपितधूमव्याप्तेरनतिरिक्तत्वे एव निर्वक्तव्यादि तेत्रान ५०
थासामानाधिकरण्यमात्रमेव वह्निधूमव्याप्तिरित्यस्यापि सुवचत्वादित्यत इतीति सामानाधिकरण्यवतीत्यर्थः अस्मिन्

त्वे धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमुपहितानुपहितभेदेन समर्थनीयमिति न च धूमत्वस्य व्याप्तिरूपत्वे व्याप्यधूमवानित्यस्य तादृशधूमत्ववद्धूम
वानित्याकारापत्तिः अन्यत्वादेरिष्टत्वादेव प्राप्तेर्नु सामानाधिकरण्यपर्याप्तस्यैव व्याप्तिपदार्थत्वात् न च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतौ ता
दृशसामानाधिकरण्यमित्युक्तावेव विनिगमनाविरहः न यावद्धेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यमित्येव वक्तव्यमिति वाच्यं इदं द्रव्यं पृथि
वीत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र जलत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वनिरूपितसत्तासामानाधिकरण्यस्यापि प्रकृतहेतुव्याप्तित्वापत्तेः अथैवमपि
साहित्यसमनियतसामानाधिकरण्यमेव किमिति वा नोक्तमिति इत्थं च प्रागुपदर्शितं तद्धूमावच्छिन्नेनेत्यत्रावच्छिन्नत्वं व्यर्थमेव उप
दर्शितव्यावृत्तेरनेनैव निराकरणादिति अभिन्नेवेति तथा च ग्रन्थः सम्मुखतयैव जगतीति भावः इह प्रागल्भ्यं दूषयति यत्त्विति।
तत्रेत्यसमानाधिकरणत्वं तत्रत्वेति तथा च संयोगत्वावच्छिन्नाभावो न योग्य इति भावः ननु यं महारजनसंयोगी एव त्वादित्य
त्र महारजनसंयोगाभावस्य योग्यत्वात् नास्मिन्महारजनसंयोगो नास्तीति बुद्धेर्दुर्निवारकत्वमित्यत आह परिन इति प्राचीन

आ॰शि॰रू॰
५१

मते यन्नदर्थो वय्यनुगतावित्यत आह एकेति। एतेनउपदर्शितोपाधिनाव्यर्थेति अभावत्वादित्यस्य न साध्यैकत्वादित्यर्थः द्रव्यमात्रस्य
पक्षत्वात् अन्यत्र साध्यवत्त्वादिति। ननु तथैवव्यक्तव्यमित्यत आह अप्रयोजकत्वादिति ननु निरुपाधिसहचार एवानुकूलतर्क इत्य
तःसंप्रदायमत आह निर्गुणत्वादेरिति। ननु प्रमेयत्वस्याभावावच्छेदकत्वे गुणावच्छेदकत्वमेव किं न स्यात् गुणागुणाभावयोः प्रमेय
त्वस्य तुल्यत्वादिति प्रतियोग्यनवच्छेदकं सत् यद्विरुद्धं तदभावावच्छेदकं इत्यत आह यथा चेति प्रतिदंडिभिन्नत्वेऽन्वितं अ
त्र केचित् आकाशादिसंयोग एव व्याप्यवृत्तिरिति न तत्सामान्याभावो वृक्षादौ न च संयोगमात्रस्याव्याप्यवृत्तित्वमिति सिद्धांतविरो
धः आकाशरूपाधिकरणतानादायैवाव्याप्यवृत्तित्वस्य सुवचनत्वादिति गुणस्येति सामान्याभाव इत्यत्रान्वितं वृत्तेरित्यादि वृ
त्ते हुताशनसंयोगस्य शिखरावच्छेदेनाभावे हुताशनः शिखरावच्छेदेन वर्तत इति विरुद्धमित्यर्थः। न च संयोगसमवायस्य वृ
त्तेः स्वीकारेपि संयोगाद्वृत्तित्ववदिदमप्युपपत्स्यत इति वाच्यं तत्रापि संयोगावच्छिन्नसमवायस्यैव तद्वृत्तित्वादिति वस्तुतः प्रतीति

राम
५१

रेव नियामिका इदं वत्तद्धपष्टंभकत्नयेति एवं समवायसंबंधेनापि द्रव्यस्याव्याप्यवृत्तित्वं बोध्यं अतएव दशासु न पट इति प्रतीतिः सर्वेजन
सिद्धेति। एवं पताद्दृशप्रतीतेः सर्वजनसिद्धत्वेन तत्र असमानाधिकरणां तं। सर्वथैवेति कालतो देशतश्चाव्याप्यर्थः। केचित्तु सर्वथैवेति।
स्वरसात् कदाचित् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेपि न देयं तथा संयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावित्याहुः। ननु अनुगमार्थमेव देयमित्य
त आह साध्यभेदेनेति विशिष्टसत्तावानित्यत्र विशिष्टसत्तायाः सावेभोऽसमतेऽविशिष्टत्वमपि प्रत्याह भूतत्वेति केचित्तु नोपदेयमि
त्यादिनाव्याप्यवृत्तिसाध्यके तद्दानस्य प्रतिषेधात् कथमेतदिति अस्वरसात् भूतत्वेत्यादि ग्रंथमुत्थापयंति। नत्वात्रापि भूतत्वमू
र्तत्वे व्याप्यवृत्ती इति तथैव विरोधः भूतत्वस्य बहिरिंद्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वस्य एवं अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वस्य मूर्तत्वस्य
पि तन्मतेऽवयविनि कालभेदमादायाव्याप्यवृत्तित्वादित्याहुः तन्न ज्ञानिमान्नभावत्वादित्यादेः ग्रंथस्य प्रतियोग्यसामानाधि
करणपविचारे स्वयं वक्ष्यमाणस्य संदर्भविरोधादिति न च तन्मते नोपादेयमित्यादिविरोधः कथमुक्तमिति वाच्यं तस्यस्वा

अधिक्र तं चैतयोर्वोक्तत्वादिति प्रकोक्तिमादायैव सामान्यतयाऽप्यावतारादिति तस्मादुक्तमेव सम्यक् अनन्तरवानुपदंस्तावेभोममतमेव निरा
५२ कृतमितिसहजं तद्वृत्तिकेवलस्यैव प्रतियोगिनोऽसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः अनेनोद्देशिमूर्त्तत्वस्य तत्प्रतियोगित्वादितितदवच्छि
भावादिति अनतिरिक्तवृत्त्यनुपपत्तेरुभयत्वस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यनेनान्वितं व्याप्तिरवेति तथा च तद्रूपमेव तदिति भावः।
तथा तेऽपि उभयत्वाश्रयाधिकरणत्वेऽपि प्रतियोग्यसामानाधिकरणस्येति तत्त्वाभावेत्यन्वितं क्रमेणाव्याप्तिमाहन्यथेति दुर्ल
भत्वापत्तेरिति सर्वत्रस्वात्मकभेदस्य प्रतियोग्यभावांतरसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः तद्धानेनाभावांतरस्य भेदत्वनिरूपि
तप्रतियोगित्वमेवेति नन्वेतिः अभावसाध्यकेति पटत्वाभाववान् घटत्वादित्यादौ घटत्वसमानाधिकरणस्य तादृशगो
त्वाभावस्य पटत्वाभावभिन्नत्वात् पटत्वाभावत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकमेवेत्यव्याप्तेः संप्रदायइत्यनास्थायां तथाविव राम
क्षितेऽपि हेतुसमानाधिकरणाभावेसाध्यंनास्तीतिप्रतीतेः स्पेनसाध्याभावात्मकतया न हेतुध्वंसवान् तत्कपालत्वादित्या ५२

दावव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति पर्यवसितार्थोऽपि बोध्यः । ननु तस्यात्यंताभावस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वघटध्वंससमानाधिकरणत्वा
त् कथमव्याप्तिः किं चैवं प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाभावोऽप्रसिद्धः सर्वेषामेवाभावानां ध्वंसरूपप्रतियोग्यसमानाधिकर
णत्वादिति चेन्न अव्याप्तिपदस्यासंभवार्थत्वात् तावद्व्याप्यमात्रविवक्षायामनुमेतत्प्रसक्तिगंधोऽपि गोध्वंसवत्त्वे नेति प्राचीनमते ग
वात्यंताभावस्य नित्यप्रतियोगिकत्वादिति भावः । सिद्धांते तु यावद्गोत्वाधिकरणे महाप्रलये ध्वंसप्रागभावसामान्याभाववा
दिनां मते गोसामान्यध्वंससत्त्वान्न गोत्वस्यात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं संभवतीति नातिप्रसंगः । अत एवोत्तरत्रि
न्महाप्रलयव्याप्तत्वहेतुमाह यदेति अत्र हेतौ व्यभिचाराधिकरणं खंडयति एवं महाप्रलयस्य तु जन्याभावानधिकर
णत्वात् अत्र च द्व्यणुकसामान्यध्वंसो बाधित एव उत्पत्स्यमानद्व्यणुकानां प्रागभावसत्त्वादिति न तु द्व्यणुकस्य स्वम
तेऽसिद्धत्वात् स्पंदस्य च प्रलयकालीनत्वे युक्त्याद्यभावाद्बहुत्वं तरं साध्यांतरं चाह यदादृष्टेति ज्ञानमात्रसाध्यके ईश्व

अशिक्ष ५३ रज्ञानस्यापि प्रलये विद्यमानत्वात् नैयायिकमतेन व्यभिचारित्वमतस्तदुपपादयितुमाह जन्यमिति। सर्वमतसाधारण्यायेमा
हदुःख – तिनतु खण्डप्रलयेपि ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिदुःखसत्वात् न व्यभिचारित्वं सर्वेषां मते महाप्रलयाव्यवहितप्राक्काले ऽदृष्टवति
सामान्यध्वंसमादाय व्याप्तिर्व्याप्तिकारणासंभवाद् इत्यत आह यदा यस्येति अत्र यद्यपि महाप्रलयाव्यवहितप्राक्काले यस्यादृ
ष्टं वर्त्तते तदीयज्ञानसामान्यध्वंसोपि संभवितुमर्हति तथापि तदन्यपुरुषो बोद्धव्यः तस्य चरमज्ञाननाशस्तु निमित्तं विना
शादेवेति तदयं खण्डप्रलयवादीत्यादि पदेन तत्पूर्वकालवर्त्तिग्रहः मतेपीत्यपिनाक्षरसः सूचितः अन्यथा महाप्रलये सामा
न्यध्वंसवत्वे मानाभावः नचेदानीं घट इति श्याममानास्तीति प्रतीत्या सामान्यध्वंसः कल्प्यस्तत्र नास्तीत्यनुरोधेनात्यन्ताभा राम ५३
वस्यैव इति त्वोपगमात् ध्वंसत्वेन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयत्वस्य कुत्राप्यसिद्धत्वादिति भावः वस्तुत
स्तु तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तत्प्रतियोगिकध्वंसत्वेन कार्यकारणभावस्वीकारात् सामान्यधर्मावच्छिन्नतयोरभावः कारणाभावा

दिति। विरोधाभावादिति न च विरोधाभावेऽपि साधकाभावः सृष्टिकालेऽनित्याद्यवच्छेदेन प्रत्यक्षसिद्धस्य तदभावस्य प्रलयेऽपला-
पासंभवादिति अन्यथा अत्यंताभावस्य प्रतियोग्यादिविनयविरोधित्वे कालमात्रेत्यत्र मात्रशब्दः कृत्स्नार्थकः एकस्य सृष्टि-
कालस्य देशभेदः प्रतियोग्यनधिकरणरूपः तथा च अत्यंताभाववत्त्वं अपरस्य प्रलयस्य तु शब्देन सृष्ट्यवच्छेदः स्वरूपा-
वच्छिन्नमित्यत्र तथात्वमित्यनुषज्यते ध्वंसादिनासमं अत्यंताभावस्याविरोधएवेति हृदयं। न च ध्वंसेनेति नन्वत्यंताभावस्य
ध्वंसएव प्रतियोगी तथा च तदानीमपि प्रतियोगिसमानाधिकरणएवेति वा अप्रतियोगिकालेऽपि इदानीं ध्वंसो नास्तीति
(कु) ध्यां तदत्यंताभावस्य पृथकत्वेन व्यवस्थापयतादिति भावः। नियमघटितमिति तथा चात्मा प्रयदृत्यर्थः। तद्वदन्यो-
न्ति अत एव विधेयसाध्ये इष्टकत्वमित्यत्र तद्वदन्यावृत्तित्वमेवोक्तमिति तत्र जन्यत्वे अभ्युपेत्याह एवमिति नियमांत-
वस्य हेतुसमानाधिकरणोत्यादिरूपस्य अत्र जन्यत्वेन कोतिरित्यत्र हेतुमाह वक्ष्यते चेति तथा च संसर्गाभावे नियमा

अवेशादेव नात्माश्रयः तादात्म्यावच्छिन्नाभावस्यैव संसर्गाभावत्वात् प्रज्ञानविरह इति तथा च वैयर्थ्यात् तन्निवेशपभित्ति आ
व्याप्तिरिति तादात्म्यावच्छिन्नसाध्यकत्वत्यर्थः। तत्र संसर्गाभावस्य तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहात् ननु विषयतया
ज्ञानस्य वृत्तित्वे मानाभावः अत आह ज्ञानवानित्यादि व्यवहारस्तु विषयत्वप्रकारक एवानुव्यवसायो ननु ज्ञाननिष्ठं
विषयित्वमेव स्वीक्रियतामिति लीलावत्यां स्वयमेव व्यञ्जितमित्यत आह विशेषगुणवानिति व्यभिचारित्वमुपपादयितुं
विशेषेति द्रव्यत्वादित्येनावृत्तेव व्यभिचारित्वे विमनोरूपव्यभिचारनिरूपकाधिकरणे विशेषगुणस्य केनापि संबन्धे
नासत्वेन तदाद्यैव व्यभिचारोद्धारः शक्यत इति विशिनष्टि मनोन्येति तथा च दिक्कालादावेव व्यभिचाराधिकरणे तत्र च
दिशि दैशिकेन कालेन च कालिकेन साध्यस्य व्यभिचारः। ननु स्वमते दिक्कालयोरपीश्वराभिन्नत्वेनेदं सदनुमानमेवेत्यत आ- 
ह जातिमानिति एकार्थेति जातिः सतीत्यादिव्यवहारात् सत्तादेस्तेन तत्रोपगम इत्यर्थः ननु तादात्म्येन साध्यतायां संसर्गा

भावमादाय लक्षणासमन्वये तस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताऽप्रसिद्धिरित्यन्योन्याभावमादायैव तत्समन्वयः
तत्र च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तदधिकरणाप्रसिद्धिमत आह संबंधित्वेति एतदेव योजयति भवति चैवमिति नन्विदं क
पिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्र कपिसंयोगाभावोपि गुणादौ कपिसंयोगवद्वृत्तित्वाभाववानेव तथा च सोपि प्रतियोग्यसामानाधि
करण एवेत्यव्याप्तिरत आह तद्विशिष्टस्येति वृत्तित्वाभावविशिष्टस्येत्यर्थः तथा च एतत्त्वाधिकरणवृत्तेर्गुणादेर्विशिष्ट
मिति एतदेवाह तेनेति अव्याप्त्युद्धारनीतिः संयोगिसत्त्वादित्यत्र संयोगाभावस्य संयोगवद्वृत्तित्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् न वृत्तित्वा
भावस्यावच्छेदकभेदेन वृत्तिभावः प्रतीतेरिति द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमित्याद्युक्तयुक्तेरित्यर्थः
वस्तुतस्तु मूलकारः तत्रेति प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः हेत्वधिकरणावृत्तितेन कपिसंयोगि एतत्त्वा
दित्यत्र संयोगाभावस्यैव गुणे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपि नाव्याप्तिः ननु हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधि

अग्नि रु
५५

करणवृत्तित्वावच्छिन्नो योऽभाव इत्यपेक्षया प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणावृत्तिरिति लब्धमिति तदेव निष्कृष्य दर्शयति निष्कर्षे इ
त्यन्तेन प्रतियोगितावच्छेदकेति यत्किंचिदित्यन्तेन तुल्याधिकरणं प्रतियोगितानवच्छेदकयावत्वमसंभवादेव दूरपराहतमिति अत्र त्वेन
धिकरणमित्यत्र सामान्याभावः तादृशयत्किंचिदवच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचिदनधिकरणत्वं तु पूर्वविकल्पेनोक्तप्रायमिति रकेति।
एकस्य यावत्संयोगानधिकरणत्वादित्यर्थः ननु स्यमते संयोगसामान्याभाववत्त्वान्नसत्वादिति सद्धेतुरेव जन्येत्र उत्पत्तिकालावच्छेदे
न नित्ये च महाप्रलयावच्छेदेन तदभावोपगमादित्यत आह साध्यान्तरमाह द्रव्यत्वाभाववानिति प्रथमे योजयति साध्याभाववत्त इति तत्प्रतियो
गिसंयोगरूपसाध्याभावप्रतियोगि अयमर्थः संयोगानां यथा संयोगत्वावच्छिन्नाभावाभावा त्मकत्वं तथा संयोगविशेषाभावाभावा राम
त्मकत्वमपि इति संयोगविशेषाभावसामानाधिकरण्येनैव प्रतियोग्यसामानाधिकरण्याभाव इति भावः द्वितीये योजयति नित्यवृत्ति ५५
त्वादीति ननु नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याभावो नित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वं तच्च द्रव्यत्वातिरिक्तमेवेत्यत आह स्वाभावेति

त्वानुसरणात् हि साध्यतावच्छेदकेनेति दुत्यं वहृत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तेन संबंधेन प्रतियोग्यसंबंधि निघ
ष्टाद्यभावप्रवत्तथाविधः प्रसिद्धवृत्तिनः साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वं संयोगत्वेनैवेति न्यूनतादृशसंयोगत्वेन तथात्वे दृशसंयोगस्य प्रति
योगितानवच्छेदकत्वेपि संयोगसंबंधावच्छिन्नतथाविधाभावमादायैव लक्षणसमन्वये किमर्थमेतावता प्रयासेनेति वाच्यं वृत्तिनि
यामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिमते वृत्तिनियामकसंयोगेन गगनाभावः सार्वत्रिकः प्रतियोगिव्यधिकरण
श्चेत्यव्याप्तितादवस्थ्यात् अत एव तथाविधसंयोगस्यैव साध्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्यैवाव्याप्तिवारणाय वृत्तिनत्वसंयुक्तद्रव्यस्यापि व्या
वस्थापनात् कथं गमनस्य पृथिवीत्वव्यापकत्वमिति चिंत्यं पृथिवीत्वस्य तदितरपृथिवीपरत्वात् कथमन्यथा सुरभ्यसुरभिकपा
लारब्धघटस्य निर्गंधतया पृथिवीत्वस्य गंधव्याप्यत्वलिखनमपि संगच्छेत व्यवस्थापनं संपादितमन्यत्रेति। पृथिव्यादेरित्युपल
मनसाधारणमेतत्। न चैवमिति वृत्तिनियामकसंबंधेनेत्यर्थः। असंबंधित्वादिति तथाविधतादृशसामानाधिकरण्ये तस्य नास्तीति

भावः ननु साधनत्वेन व्यापकत्वज्ञानमेव कारणमिति पेवणीयंतित्ते तन्मते तदनुमितिः स्यादित्यत आह व्यापकत्वादिति। ननु वृत्त्यनियामकसं
बंधेन कुत्रापि व्यापकत्वादिकमित्यत आह व्यक्तीभविष्यतीति इदं ग्रन्थकृत्प्रतिपाद्यं उपविष्टादिति व्यतिरेकव्याप्त्यादावित्यर्थः। तत्र नाशस्येनापि
व्याप्त्यादेरेव स्थाप्यत्वादित्येके केचित्तु ननु वृत्तिनियामकसंबंधेन गगनस्य कथमव्यापकत्वं गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्धा
प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावादित्यत आह व्यक्तीभविष्यतीति उपविष्टादिति अग्रेऽत्रैव तदभावस्यापि खंडशः प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यव्यवस्थापनादित्यर्थमाहुः। नन्वित्यादि अपृष्टद्रव्यातिरिक्तेति महाकालाभावार्थं विशेषणम्। तादविशेषः कालिकसंबंधः। अव्याप्य
वृत्तीति तत्रैव प्रतियोगिवैयधिकरण्यपदोपादानादिति भावः। अव्याप्यवृत्तिप्रमेयत्वादिकमेव ननु ज्ञात्यादि तस्यापि अवच्छेदभेदेनाभा ॥ राम
वसत्त्वात् तस्येत्यादि स्वं प्रतियोगितासंसर्गं बंधावच्छिन्नत्वस्येति असंभवादित्यमेनान्वितं इदं च प्रथमविवक्षानुसारेण द्वितीये त्वाह तेने ॥ ५८
ति केचित्तु महाकालो घटवान् कालपरिमाणात् इत्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाभावस्य नित्यान्यत्वविशिष्टसंयोगाभावस्य प्रतियोगिव्य

धिकरणस्य महाकाले असंभवात् । कालिकसंबंधेन प्रतियोगिरूपं घटसंयोगसंबंधि घटादिभिन्नत्वे हेतुना महाकालस्य विद्यमानत्वादित्येव
सर्वसामंजस्ये द्वित्वावच्छिन्नाभावानुसरणं व्यर्थमित्याहुः । प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावस्य सार्वभौमीयं अर्थमा
र्गं क्व दूषयति नचेत्यादि तादृशसंबंधः साध्यतावच्छेदकसंबंधः । इदं वादृतीत्यनेनान्वितं साध्यतावच्छेदकसंबंधविवक्षायाः प्रयोज
नमाह सत्ताद्यधिकरणेति इदं गुणवत्संयोगवद्गुणान्यत्वे सत्तिसत्त्वादित्यादौ विपर्ययः अतएव व्यभिचारस्य लमाह कर्मणा
वृत्तिहेतौ गुणान्यत्वपदानुपादाने नित्यगुणस्य व्यभिचाराधिकरणतया तत्र संबंधसामान्येन वा वृत्तिप्रतियोगित्वं गुणाद्यभाव
स्य संभवतीति नातिव्याप्तिः स्यात् तद्वत्त्वं च कर्ममात्रस्यैव व्यभिचाराधिकरणतया तत्र च विषयतासंबंधेन ज्ञानस्य वृत्तेः एवं विषय
तायावृत्त्यनियामकत्वेऽपि कर्मणः कालोपाधित्वेन कालिकसंबंधेनाधिवृत्तेरतिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय साध्यतावच्छे
दकसंबंधानुधावनमिति भावः । यत्किंचिदित्यस्य प्रयोजनं तु आयोरेव व्यावृत्तिः न तदाने गुणस्य समवायसंबंधेनापि न हेत्वधिकरणता

मान्यवृत्तित्वाभावस्तस्य द्रव्यवृत्तित्वात् प्रतियोगिवैयधिकरण्य तावच्छेदकविशिष्टेत्यस्य प्रयोजनमाह भूतत्वेति द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनो
वृत्तिप्रतियोगिकत्वेपि द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य मनोवृत्तिप्रतियोगिकत्वेपि द्वित्वावच्छिन्नस्य मनस्यऽभावात् प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यं न तत्र मूल मतिरिति भावः ननु प्रतियोगिताविशिष्टस्यैवावृत्तित्वमुच्यतां द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य तेनु प्रतियोगितायाः व्यासज्य वृ
त्तित्वोपगमादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह गुणेतिमनोगुणादीति यथासंख्यं बोध्यं। सामान्यपदस्य फलमाह संयोगेति अन्य
था द्रव्यं कपिसंयोगिएतत्वादित्यत्र कस्यचित्संयोगस्य तद्वृत्तित्वेन तदभावस्यापि निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावृत्तेरि
ति विशिष्टस्येति न च घटेदं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात् जातिमत्वादित्यत्र तदभावस्य निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्याभा
वादतिव्याप्तिः स्यादिति भावः विशिष्टस्येतिदिक्तो च वादिमतेपि दूषणांतरमाह समवायेनेति केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदक
स्य तेन संबंधेन हेत्वधिकरणीभूत यत्किंचिद्व्यक्तिवृत्तितानवच्छेदकत्वविवक्षणात् उक्तातिव्याप्तिमुद्धृत्य उत्तरग्रंथमवता

रयाँ त्वक्तुः अत्र व्याप्तिमेव समर्थयति जातिमदिति अयमर्थः। मेयत्वस्याधिकरणां द्विविधं जातिमज्जातिशून्यं च तत्र जातिमन्मेये तद्वृत्तित्वप्रतियोगि
काभावास्तेषां प्रतियोगिता जातित्वेनावच्छिन्ना जातिशून्ये व तत्तत्संबंधेनावृत्तत्वप्रसिद्धिः स्फुटैवेति न तु जातेर्व्याप्यवृत्तित्वादत्र प्रतियो
गिवैयधिकरण्यपदमेव न देयमित्यत आह संयोगादीति इदमेव समर्थयति अव्याप्यवृत्तित्व इदमपि पूर्वदेव बोध्यं। साध्यतावच्छेदकेत्या
दि वह्निमान् धूमादित्यादौ आयोगात्मकीयवह्निसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकीभूतस्य निरुक्तो न याभावसत्वादनुत्पत्तिकालावच्छि
न्नपर्वतादिवृत्तिवह्न्यभावस्याप्रतियोगिवैयधिकरण्यापादकत्वात्तैः स्यादत आह सामान्यइति निरुक्तेति प्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्नेत्यर्थः अनुयोगिकत्वसामान्येत्यत्र सामान्यपददा— हृदादिनिष्ठपर्वतानुयोगिकत्वव्यक्तिविशेषाभावमादाय वह्नित्वा
वच्छिन्नाभावसत्त्वात्तत्रैवाव्याप्तिवारणाय। यत्किंचित्पदस्य प्रयोजनं दर्शयन् विवक्षितस्य फलं दर्शयति धूमसंयोग इति।
अयमर्थः। धूमवान् वह्नेरित्यत्र वह्न्यधिकरणसामान्यानुयोगिकत्वाभावासत्वेऽपि तद्विशेषायोगोलकानुयोगिकत्वविरहा

…रिक
९०

ष्टित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रत्यय इति। अनुयोगिकत्वस्येति षष्ठ्यन्तं विरहादित्यनेनान्वितं निरूप्य द
स्य फलमाह वैजात्यत्वेति। अयं वैजात्यत्वविशिष्टैतद्दण्डवान् एतद्दण्डादि तत्र वैजात्यस्यैव व्यभिचाराधिकरणतया दण्डसंयो
गेषु यावत्सु तदुभयसत्त्वेपि वैजात्यीयदण्डसंयोगस्य वैजात्यत्वविशिष्टदण्डीयत्वाभावादेवोभयाभावः। अखण्डसमवाय
संबंधमादाय। निरूपकस्य प्रयोजनमाह गुणकर्मोभयत्वेपीति यन्मते कालादेः सर्वाधिकरणतया तेषु गग
नीयत्वस्यापि सत्त्वेन तदप्रसिद्धेः तन्मते आह स्वरूपसंबन्धेनेति। स्वरूपसंबन्धः कालिकसंबन्धः निरूपकप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नं च सामान्य इति तेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ तादृशघटाभावप्रति
योगितायां ष्टित्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि तथाविधधूमाभावप्रतियोगितायामेवोभयसत्त्वान्नातिव्याप्तिः। अनुमेयवान्
वाच्यत्वादित्यत्र मेयत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरत आह समवायसंबन्धेनेति। एवं संयोगसंबन्धेनापि बोध्यं

राम
९०

एतद्विवक्षाया अन्यदपि प्रयोजनमाह अत एवेत्यादि वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ तादृशप्रतियोगिकत्वविरहेऽपि
द्रव्यं जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिरिति योजना वकारस्तु आमादिकपदवत् पूर्वमतेव वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वाव-
च्छिन्नीयत्वाभावादेव व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावसत्त्वात् नातिव्याप्तिसंभावना द्रव्यं जातेरित्यादौ तु समवायस्यैक्यात् तत्त्
त्रोभयवत्त्वेन व्यासज्यवृत्त्यभावाभावादेव तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्याभावात् अतिव्याप्तिः अस्यां विवक्षायां तु न
कुत्रापि दोषः द्वित्वत्वनिष्ठप्रतियोगितायां तदुभयसत्त्वादिति यद्यपि द्रव्यत्वावच्छिन्ने समवाय एव साध्यतावच्छेदकवृत्ति
विभाव्यते तदापि प्रकृते साध्यतावच्छेदकवृत्ति विभाव्यते तदापि प्रकृते साध्यतावच्छेदकसंबंधनिष्ठं यादृशमनुयोगित्वं
तादृशमेव वक्तव्यं अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र धूमसंयोगेऽपि धूमानधिकरणीभूतायोगोलकस्य कालोपाधितया त-
दनुयोगिकत्वविशेषस्य विद्यमानत्वादतिव्याप्तिस्तथा च जातिमान् मेयत्वादित्यत्र समवाये मेयत्वाधिकरणजात्या

अशिक
६९

दिनिरूपितं यत्समवायीयमनुयोगिकत्वं तदप्रसिद्धमित्युभयाभावाभाववद्वृत्ति बोध्यं ननु वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यत्र पूर्वेद्विवृत्ता
यामव्याप्तिः संयोगेषु यावत्सु उभयीत्वहेत्वधिकरणानुयोगिकत्वयोरभावेन पर्वतादिनिष्ठस्य तदभावस्याप्रतियोगित्वाधि
करणत्वादिति चेन्न उभयीयसंयोगत्वप्रकारेण उभयीत्वस्य हेत्वधिकरणानुयोगिकत्वस्य च सत्त्वात् उभयीयसंयोगः एको
ऽनेको वा इत्यन्यदेतत् अन्यथा एकस्यापि संयोगस्य द्वितयीयानात्मकत्वे अत्रोभयमिति प्रतीतेरेव दुर्लभत्वापत्तेर्द्वित्वमा
त्रावच्छेदकलक्षणासंभवादेव नाव्याप्तिरित्यपि कश्चित् वह्निधूमोभयवान् वह्नेरित्यादावुक्तग्रंथसंदर्भविरोधात् ननु प्रति
योगित्वादिप्रवेशे आत्माश्रय इत्यत आह प्रतियोगित्वादीति आदिपदादधिकरणत्वादिपरिग्रहः ननु प्रतियोगित्व
स्य प्रतियोगित्वत्वेन लक्षणाप्रवेशात् विनासंबंधत्वं तत्प्रवेशो विरुद्ध इत्यत आह दर्शितं चेति विशेष्यविशेषणान्यविशिष्ट
धीविषयत्वरूपमित्यर्थः ननु वह्न्यभाववान् मेयत्वादित्यत्र सप्तमपदार्थरूपाभावाप्रतियोगित्वादतिव्याप्तिरित्यत आह

राम
६९

भावश्चेवेति युक्तं चैतत् घटाभावो नास्तीति प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेनाभावान्तरकल्पने प्रयासाभावादिति इममेव समर्थयति अत इति ननु
यादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमत्तस्तादृशप्रतियोगितायामुक्तोभयाभावविवक्षणादेव सामंजस्ये
भावपदं व्यर्थमिति अत आह तदपि वेति एकदेशिन इति यथावस्तुतस्तं नात्माश्रयादिरिति भावः ननु भूत्वमेव प्रमेयधूमत्वं
विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् तद्धावच्छेदकमेवेत्यत आह कंबुग्रीवादिमत्त्वमिति ननु कंबुग्रीवादिमत्त्वमपि न लघ्ववच्छेदकांत
रनियतं तस्य सौवर्णघट इव तथा घटत्वजात्यतिरिक्तवृत्तित्वादित्यत आह घ्राणग्राह्येति गंधत्वसमनैयत्यार्थं गुणत्वेति
यत्किंचिदेकेति वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमसमानाधिकरणतत्तद्व्यभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वेरव वह्नित्वमिति न
ह्वारणा यत्किंचिदेकेति न चानुपदमेवोक्तं तदपि वेत्यनेन विरोधः प्रतियोगितानुगमार्थमेव तद्धानस्यादित्वादिति न
नु प्रतियोगितान्यूनवृत्तित्वं तद्धर्मं तथा च वह्निघटवृत्तिहित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायां न्यूनवृत्त्येव वह्नित्वमिति तासीति

अगिरु ६२ एतेन तातितातिवृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नाभावेन अतएवेति। सामान्याभावस्य नानाप्रतियोगिताकल्पनमपेक्ष्य लाघवादेकैव प्रतियोगिता कल्प्य
तेन यत्रैकप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वमेव वक्तव्यमित्यभावो न हि वैशसीयवृत्तिमेव योग्यमिति तेष्वपि दर्शितता तातितातिवृत्तिवह्नित्वावच्छिन्नाभावेन नि
रस्ताः। ननु प्रमेयधूमत्वादीनामनवच्छेदकत्वेपि तद्वह्निमत्त्वाप्रसिद्धेरेव न व्याप्तिलक्षणगतिव्याप्तिरित्यत आह लघुरूपेति। स्वं पारिभाषि
कमवच्छेदकं ननु किमर्थं स्वसमाने त्यादि विवक्षितं। न च वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्य स्वरूपसंबंधरूपवह्नित्वावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वेन वह्नि
त्वस्यावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं। अवच्छेदकतापर्याप्त्यनुकसंबंधावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। अन्यथा संयोगसंबंधेन धूम
त्वाभाववद्वृत्तित्वेन धूमत्वस्यानवच्छेदकत्वापत्तिः। तथा च पर्याप्त्याख्यसंबंधेन वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वे तत्संबंधावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेना राम
वच्छेदकत्वाभावादिति मैवं अव्याप्त्यनवच्छेदकत्वनिर्वाहार्थं प्रतियोगिव्यधिकरणपदस्यावश्यकत्वे वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वप्रसक्तौ ६२
तद्विवक्षितत्वादिति ननु तादृशतादृशवृत्तित्वं वह्नित्वसमनियतमेवेत्यत आह तत्त्वं चेति तथा च वह्नित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्त्यत्वं

नह्नित्वस्येति न वह्नित्वमवच्छेदकमिति न तथात्वे न वह्नित्वाधिकरणोक्तव्याप्तौ त्रयमेकवृत्तित्वं दृष्टांतार्थे ननु वह्निधूमोभयवान् धूमादि
त्यत्रासम्भवादाय तादृशवह्नित्वमेव स्वरूपमवच्छेदकं व्यासज्यवृत्तितया वह्नित्वमिव पर्याप्तं कंवेत्यत आह हेत्वादिकमिति। ननु प्र
तियोगिता धर्मिकोभयाभाववति वह्न्यां धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता यावद्वह्नित्वानतिरिक्तवृत्तित्व दूद्भित्वावच्छिन्नत्व
साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयसत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह एवं वेति तथा च साध्यतावच्छेदकान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न
त्वाभावसत्त्वादुभयाभावोऽसत्त एवेति। तत्राव्याप्तिः। प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः प्रमेयवह्निमान् धूमादित्यत्रातिव्या
प्तिः प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेरिति वह्न्यभावादत एवेति दूषणादाह वस्तुतस्त्विति तद्वह्निन्नेति तत्प्रतियोगिसमाना
धिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्वरूपसंबंधरूपं तद्वह्नित्वाभाववत्तिवृत्तिविशिष्टसामान्यसंबं
धं तत्त्वादिभाविकमवच्छेदकमित्यर्थः भवति हि वह्निसमानाधिकरणान्यतमाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तद्वह्नि

अ॰ शि॰ कृ॰ ६३ न्नाभाववत्तिप्रमेयधूमत्वविशिष्टसामान्यमसंबंधमेवेति प्रमेयधूमत्वस्य पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमव्याहतमेव ननु धूमसमा
नाधिकरणाभावानामभावप्रतियोगितावच्छेदकं महानसीयवह्नित्वं तदवच्छिन्नाभाववत्तिवह्नित्वविशिष्टं यत्किंचित्संबंधमे
वेति वह्नित्वस्याधिकरणत्वमिति चेन्न आह सामान्येति स्य विशिष्टस्याप्रतियोगित्वात् सामान्याभावेन घटत्वं इति ह्ययं तादात्म्ये
न वह्निमति साध्यस्य स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितावच्छेदकं यत्महानसीयवह्निमत्त्वं तदवच्छिन्नाभाववत्ति तादात्म्येन वृत्तेरप्रसि
द्धेः सादृत्तित्वरूपपारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धौ नञ्द्वित्वं साध्यतावच्छेदकत्वस्य प्रसिद्धमित्यव्याप्तिरतो संबंधेति तथा
च तादात्म्येन संबंधत्वं प्रसिद्धमिति तदसंबंधत्वरूपावच्छेदकप्रसिद्धौ न द्वित्वं साध्यतावच्छेदकस्याप्रतीतमिति ध्येयं। राम ६३
अत्र तदवच्छिन्नमित्यत्र येन संबंधेन स्वरूपसंबंधस्वरूपमवच्छेदकत्वं तेनैव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा तदवच्छिन्न
त्वं बोध्यं तेन संयोगेन धूमे साध्ये व्यभिचारिणि संयोगेन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकीभूत धूमत्वावच्छिन्नसमवायसं

तत्रैव संयोगसंबंधावच्छिन्नतदभाववति स्वावयवे समवायेन धूमादेः इत्यव्याप्तिदोषः।३

बंधावच्छिन्नाभाववत्ति महानसादौ धूमत्वविशिष्टस्य संबंधत्वेऽपि न क्षतिः। असंबंधत्वमपि तेनैव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा
तेन ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूततद्वह्न्यभाववति घटादौ विषयतासंबंधेन ज्ञानस्य संबं
धत्वेऽपि न क्षतिः। ननु जातिमान् मेयत्वादित्यत्र मेयत्वस्य सामान्यादिकं यत्र तदभावप्रतियोगितावच्छेदकं यज्जातित्वं तदव
च्छिन्नाभाववत्ति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदकीभूतसमवायसंबंधेन संबंधत्वस्याप्रसिद्ध्या जातित्वस्य पारिभाषिकमवच्छेदक
त्वं स्यादत इत्यत आह स्वविशिष्टेति पर्याप्त्या पारिभाषिकमवच्छेदकं संबंधितावच्छिन्नत्वं चापि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंग्रहाय संबं
धानुधावनं तत्कार्यं स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वविवक्षया भवति हि जातित्वविशिष्टसंबंधिनिवृत्ते ये येऽभावास्त
त्प्रतियोगितावच्छेदकं तादृशजातित्वमिति जातित्वस्य न पारिभाषिकावच्छेदकत्वहानिः। अत्र प्रतियोगित्वं संबंधित्वं
च साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति स्वयमेव वक्तव्यं तेन धूमत्वविशिष्टसंबंधिनि स्वावयवे वर्तमानो योऽभावस्तत्प्रतियो

गितावच्छेदकत्वेपि धूमत्वस्य न क्षतिः। न वा धूमत्वस्य विशिष्टसंबंधितिपर्वतादौ योऽभावः समवायसंबंधेन तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि धूम
त्वस्य न क्षतिः। अत एवेति यत्र परवर्षे द्रुमयभुक्तमिति भावः। न च वृत्तिरिति अवच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षणे तु क्षतिरिति भावः। नन्वेकालिकसंबं
धेन घटादौ साध्ये महाकालत्ववति मात्रो हेतौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गितावच्छेदकमप्रसिद्धं न च गगनत्वादिकमेव तथाविधं सुलभं गगनत्वविशिष्टसंबंधाप्रसिद्ध्या तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वावि
रहात् एवं गगनादेर्वृत्तिमत्वे तु अनुगमसप्रसिद्धिः। किं चेश्वरज्ञानं घटवन्नित्यज्ञानत्वादित्यत्र नितममेवतादृशावच्छेदकाप्रसि
द्धिरित्यतोऽवच्छेदकघटितं लक्षणं विहाय पूर्वोक्तप्रतियोगिताधर्मिकोऽन्याभाव विवक्षया यद्धर्मान्यूनवृत्तितौ कोसत्तावान् जाने
रित्यत्रैव गुणकर्मान्यसत्तायावच्छिन्नप्रतियोगितायान सत्तायान्यूनवृत्तिगुणकर्मान्यसत्तात्वावच्छिन्नत्वसत्वात् उभयाभावात्वेनाव्या
प्तेराह। एवमिति स्वं साध्यतावच्छेदकं पदव्याप्तिः पूर्ववत् बोध्या अत्र वह्न्यूर्ध्वोकस्य त्रैकालपरिमाणासमानाधिकरणाऽसमवायसंबंधा

वच्छिन्नघटाभावप्रतियोगितायां घटत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूत घटत्वावच्छिन्नत्वसत्वेपि कालिकसंबंधावच्छि-
न्नत्वविरहादेवोभयाभाव इति क्रमेणलक्षणसमन्वय इति तु घ्राणग्राह्यगुणवान्पृथिवीत्यादि तत्र पृथिवीत्वसमानाधिकरणात्यंताभा-
वप्रतियोगितायां घ्राणग्राह्यगुणत्वंविशिष्टसंबंधनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगंधत्वावच्छिन्नत्वाभावे ग्राह्यगंधत्वे तादृशाव-
च्छेदकत्वाभावस्तत्प्रतियोगिकोवा तदवच्छिन्नोवा आद्ये तु गंधत्वादेरपि घ्राणग्राह्यगुणत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वापत्तिर्गंधत्वनिष्ठस्य तदवच्छेदकत्वस्य तत्त्वाभावात् तथा च तदवच्छिन्नप्रतियोगितायामुभयसत्वादेरव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः अन्त्ये तादृशा-
वच्छेदकत्वाभावस्य सामान्याभावतया तत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वं गौरवेणाहित्वा गं-
धत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वमेवावच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् तथा च कथमस्य लक्षणस्यावतार इति प्र-
कृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरित्यत आह तादृशप्रतियोगिता

अशिह्रु० ॥ श्चेति केचित्तु हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिताशून्यावच्छिन्न [illegible] त्वमित्यत्र प्रतियोगितात्वस्य तदुभयाभावव्याप्य
६५ त्वमित्येवार्थः तथा चेयं पृथिवी घ्राणग्राह्यगुणा दित्यत्र घ्राणग्राह्य [illegible] समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितात्वं विहाय लाघवे
नगंधसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितात्वेनैव व्याप्यतावच्छेदकत्वं [illegible] स्यात् इत्यस्वरसादाह तादृशप्रतियोगिता [illegible] त
त्संदर्भे विरोधादुपन्निते न [illegible] सामान्याभावस्य [illegible] नो [illegible] नेद कूटविवदोऽवच्छेदकस्यैव विशेषतोग्रहणा
त्तु चितमिति वाच्यं प्रथमोपस्थितत्वेन प्रतियोगितया एव विशिष्य [illegible] न च तथापि एकावच्छेदकावच्छिन्ननानाप्रतियोगितानां
विशेषतो ग्रहणे गौरवं एकावच्छेदकावच्छेद्यावच्छेदकप्रतियोगितानां [illegible] विप्राया [illegible] प्रतियोगित्वमित्यादि व्याख्यानप्रायसंबंध
भेदमिति धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमनिष्ठप्रतियोगितायां धूमत्वस्य धूम [illegible] नवायसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
या तादृशानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं व्याहतमिति एवं धूमसमवायि [illegible] प्रतियोगितानाशायापन दोषइतिवाच्यं न तु कालिकसंबं राम
६५

धेकालो घटवान् पटादित्यत्र कालिकसंबंधेन घटत्वविशिष्टसंबंधितिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं अप्रसिद्धमित्यत आह कालिकेति।
तत्तद्व्यक्तित्वद्वृत्तिघटत्वविशिष्टसंबंधिन्यस्मिन् कालोपाधौ वर्त्तमानो यः कालिकसंबंधावच्छिन्नो ऽत्यंताभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेद
कत्वमतीत तत्तद्व्यक्तित्वे प्रसिद्धमिति विदरभीयमवच्छेदकत्वंलक्षणं गमनेतन्नित्यर्थः। संयोगत्वेति मूलप्रतियोगिव्यधिकरणावसादाने णि
इदं कपिसंयोगिएतत्वादित्यत्र संयोगत्वस्यैतत्वसमानाधिकरणस्वत्वाभावीयस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमस्त्वेवेति तद्वच्छिन्नाभाव
वतिसंयोगत्वविशिष्टस्यसत्वान्नस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वमाहृतमिति तिनव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः द्रव्यमीयादानेव्यतिव्याप्तिमुद्धरति गु
णादीतिसंयोगिसत्त्वादित्यत्र संयोगत्वगुणत्वावच्छिन्नत्वाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया न तद्ग्रहणेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्ना
भावस्यतादृशस्य यत्प्रतियोगितावच्छेदकं द्रव्यत्वं तद्वच्छिन्नाभाववतिसंयोगत्वविशिष्टस्यासंबंधत्वात्संयोगत्वस्य पारिभाषि
कावच्छेदकत्वमघटमिति नातिव्याप्तिः संयोगस्यापि प्रतियोगित्वमाविष्कर्तुमाह द्रव्यमात्रेति अवच्छेदकलक्षणे तन्यदं प्रवेशयं — ह

नूर

अशिष्ट० ६६ धूमवानिति अत्र च तत्पदे दत्ते मस्ले व्याप्तिवारणायावश्यं तत्पदं देयमिति हृदयं तदेव व्यतिरेकेण साधयति नहीत्यादि अयमर्थः धूमवान्वह्नेरि त्यत्र संयोगसंबंधेन वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यच्च तत्तदुत्पत्तिकालावच्छेदेन तादृशाखिलावच्छिन्नाभाववत्ति धूमत्वविशिष्टस्य सत्वाद्धूमत्वस्य वादिमाद्विकावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति तेनेत्यादि यदि किंचित्संयोगेनोत्पत्तिकालेपि वर्त्तते तत्र द्रायोगोलकवृत्तिद्रव्यत्वावच्छिन्नाभाववदयोगोलकमेव स्यात्तत्र च धूमत्वविशिष्टस्यासंबंधत्वे धूमत्वस्यपादिमाद्विकावच्छेदकत्वसंभावनेत्यर्थः अयोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वमित्यत्र द्रव्यत्वं संयोगसंबंधेनायोगोलकावृत्तित्वस्य वारणाय नच धूमवान्वह्नेरित्यत्र पादिमाद्विकतादृशावच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽवच्छेदकत्वघटितव्याप्तिलक्षणं गगनमेवेति कुतोऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं ज्ञायावच्छेदकत्वे गगनत्वस्यैव तादृशस्य सत्वात्सम्भवति हि वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकं गगनत्वं तद्वच्छिन्नाभाववदसंबंधं च गगनत्वविशिष्टमिति। अथ तथापि द्वितीयलक्षणे तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः तथा हि वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं गगनत्वं तत्र राम ६६

गगनत्वविशिष्टसंबंधप्रसिद्ध्यानपादिमाधिकावच्छेदकमिति चेत् किमेतावता अवच्छेदकाघटितैवमित्याद्युक्तलक्षणे प्रतियोगिव्यधि
करणापददानस्यावश्यकत्वमित्यत्रास्य ग्रंथस्य तात्पर्यं तन्न तत्र साध्याप्रसिद्धिः वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितायां धूम
त्वविशिष्टसंबंधनिष्ठतत्तद्विधाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतजातित्वाद्यवच्छेद्यत्वमादाय अन्यथाभावसत्वात् नच धूमत्वविशिष्ट
संबंधनिष्ठसंयोगसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमेव जातित्वस्य कुतः पर्वतादौ सर्वेषामेवोत्पत्तिकालावच्छेदेन सं
योगसंबंधावच्छिन्नाभावसत्वादिति वाच्यं संयोगसंबंधावच्छिन्नजात्यभावस्य लाघवेन समवेतत्वमेवावच्छेदकं कल्प्यते न जा
तित्वं नित्यत्वादिघटितमित्यभिप्रायात् न च तथापि जातित्वावच्छेदकत्वाप्रसिद्धिः जातिभेदनिरूपितप्रतियोगितायां जातित्वा
वच्छेद्यत्वस्य सत्वात् तद्भेदस्यान्येष्वपि समवेतेषु गुणादिषु विद्यमानत्वादिति वस्तुतस्तु द्वितीयमपि दातव्यं प्रतियोगिव्यधिकरणा
पदं अन्यथा अवच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या अनवच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति केचित् । असंभववारणाय

अशिष्ट तद्वृत्तव्यभिचारित्वं विना॥ प्रतियोगिन्यसाध्यवदिति हेतुसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितायां यत्संबंधावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकवि
६७ शिष्टसंबंधेन तदभावप्रतियोगितायामपि तत्संबंधावच्छिन्नत्वमित्यर्थः यत्वतत्वयोरननुगमादाह विशेषणताविशेषेति ननु प्रतियो
गीत्यादिपदानामेवपदर्शितानिवार्यतां कथमित्यत आह यत्राधिकरणादृति ननु यत्राभावप्रत्यक्षव्यभिचाराधिकरणं तत्र तद
न्यत्वस्याभावीयविशेषणताविशेषाभावादाह तत्प्रकारकेति तत्प्रकारकं तदन्यत्वप्रकारकमित्यर्थः। लाघवमभिप्रेत्याह साध्य
वत्त्वेति। अन्योन्याभावस्य नोपिकल्पः क्वचित् न्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं क्वचित् साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमित्यर्थः त
थाच प्रमाविषयत्वनियतविशेषणताविशेषवत्वं धर्मस्य इति भावः अवच्छेदकावच्छिन्नत्वाभिप्रेत्य योऽयमित्साध्यतावच्छेदके राम
ति अत्रविवक्षायां साध्यतावच्छेदकसंबंधप्रवेशात् तथोभयाभावानादरः इत्येव विशिष्य दर्शयति तत्पापेति यद्धर्मः साध्यतावच्छेद ६७
कधर्मः। तत्संबंधो विशेषणताविशेषः वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रति

योगिता सामान्ये वह्नित्वविशिष्टसंबंधेन निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावो वर्त्तते तद्वन्निष्ठत्वघटितक
रणे तु हेतुसाध्यतावच्छेदकं व्यापकरूपा वह्नित्वाभावाभावात् धूमवान्वह्नेरित्यत्र ह्रदत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावप्रतियोगितायां धूम
त्वविशिष्टसंबंधेन निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वाभावादाह सामान्य इति तथा च धूमवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वावच्छि
ना दृशप्रतियोगितायां तद्वह्नित्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति यत्र सद्धेतुविशेष इति पाठः तत्र सद्धेतुविशेषे प्रमेयवह्निसाध्यकधूमादौ
न प्रतियोगितावच्छेदकं तथा च तद्वह्नित्वाप्रसिद्धिः इदं यंशीति एवं स्वविशिष्टे त्वाद्देशीति। कश्चित्तु स्तके यत्रासद्धेतुविशेष इत्यादि
पाठस्तित्र सति तत्रायमर्थो बोध्यः यत्र प्रमेयवह्नित्वेन व [illegible], इत्यादौ साध्ये सद्धौ हेतुस्तत्र गगनसाध्यकव्याप्तेरिदं लक्षणं तदीयया
वद्धेतुसाधारणशरीरेण नह्नि यमानं तदीयासद्धेतुं मत्वा ग्रा तीति। असद्धेतुपाठे अवच्छेदकलक्षणाभिप्रायेण वा इत्यपि कश्चित्
तथा चैव तन्मतेनेदं यंशीति: पारिभाषिकावच्छेदकनिर्वचनमित्यर्थः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वकल्पनं संभवति लघोगुरो

अशि रु० स्तीति येमन्यंते तान्प्रति व्याप्तिव्यवस्थापनद्वारेति लघुगुरुसाधारणमिति येवदंति तान्प्रत्याह गौरवेत्यादि न वास्य इति कंबुग्रीवादि
६८ मन्नास्तीति प्रतीतेरित्यर्थः तथापि विधेति यत्किंचित्कंबुग्रीवादिमत्त्वे कंबुग्रीवादिमन्नास्तीति प्रतीतेरनुदयादित्यर्थः नत्वकं
बुग्रीवादिमान्नास्तीति कंबुग्रीवादिमत्त्वप्रकारकाभावप्रतीतौ कंबुग्रीवादिमत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादेवानुदय इति वाच्यं
तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् अन्यथा नीलो घटो नास्तीति ज्ञाने सत्यपि घटोस्तीति ज्ञानं न जाये ति ते४
अत एवेति यत्तद्वकंबुग्रीवादिमत्त्वस्यावच्छेदकत्वं कल्पनमित्यर्थः कंबुग्रीवादिमन्नास्तीति शाब्दस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वप्रका
रालिंगिताभावविषयत्वेनत्वादिविशिष्टसत्वादप्रामाण्यं कापि बाधिकमापद्येत इदानीं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेऽन्यदप्यनि राम
ष्टमाह नन्वेवमिति एतदेव विवृणोति तिष्ठतामिति इदं सत्त्गुणात्तगुणाकर्मान्यत्वसत्त्वात् द्रव्यत्वाद्याइत्पत्तत्रयाणामपि हेतु ६८
त्वं भंन स्यादित्यर्थः लाघवेन द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तथात्वच्छेदभेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः
केर

ननु तावदवच्छेदकभेदसमुदायएववक्तव्यइत्यत आह तन्नदवच्छेदकेति ननुगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेपिउक्तमेवलक्षणं सुगममित्यतआह
उपदर्शितेति ताहृशप्रतियोगिताश्रयेत्यादिना कथितप्रकारेणाननुगतस्य प्रतियोगिताग्रहणे दुर्ग्रहत्वमिति भावः एवं पारिभाषिकावच्छेदकलक्षणे
पि स्यत्वाद्यननुगमो विद्रष्टव्यः अतएवेति यतएव ज्ञानगुरुत्वस्य गुरोरपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतएवेत्यर्थः यत्र वदंति कंबु
ग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र कंबुग्रीवादिमत्वस्यावच्छेदकत्वांशे भ्रमएव न तु गौरवप्रतिसंधाने विविशेषदर्शिनां कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति
प्रतीतेरुदयात् नथेतिवाच्यं गौरवज्ञानं हि अवच्छेदकत्वविषयज्ञानमात्रप्रतिबंधकं वा अवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानप्रतिबंधकं
वा आद्ये प्रमेयत्वप्रकारकावच्छेदकज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वापत्तिः अंत्ये कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र कंबुग्रीवादिमत्वस्य संबं
धविधयाऽवच्छेदकत्वभ्रमेन कापि क्षतिरिति न च कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिशब्दस्य निरुक्तप्रामाण्यव्यवहारादेव कंबुग्रीवादिमत्व
स्यावच्छेदकत्वं कल्पनीयं तद्व्यवहारस्यान्यथाप्युपपादितत्वादिति मेवं अन्वयव्यतिरेकाभ्यामवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञाने गौरव

अ॰दीरु ६९ ज्ञानं प्रतिबंधकं तथावच्छेदकत्वसंबंधविधयाभानेपीति विनिगमनाविरहादुभयोरपि प्रतिबंधकत्वमेवेत्याह। अपरे तु अवच्छेद
कत्वत्वातिरिक्तं धर्ममात्रप्रकारकावच्छेदकत्वावगाहन एव तस्य प्रतिबंधकत्वमित्याहुः॥ ० ॥ व्याप्तिलक्षणानंतरं सामान्या
भावः इत्यमेवेति ग्रंथस्यावतारणायैवमाह नन्वेवमपि सामान्याभावास्वीकारमते चालनीन्यायेन धूमाधिकरणावृत्तिमानास्त
इत्यभावानामेव जलह्रदादावेवाधिकरणत्वापत्तावां वह्निर्नास्तीति धियं ज्ञानयंतीति तदादायाव्याप्तिरित्यर्थः। प्रतियोगिवैय
धिकरणत्वं संबंधनमपत्राह नवेति स्वप्रतियोगितानुत्तरत्वे ह्रदाभावप्रतियोगितायां यथा न तत्र वह्नित्वं अवच्छेदकं तथात
स्यापि वह्निर्नास्तीत्यभावीयवह्नित्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकं तथा च तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वमेव हे
तुमतो नास्तीत्याह नवेवमिति तथा सति यदि जलह्रदेऽह्रदादौ वह्निर्नास्तीति बुद्धेर्विषयत्वं ह्रदावृत्तिवह्निप्रतियोगिकत्वा राम ६९
भावविषयत्वेति तत्र धूमाद्यपि तन्मध्यपतितास्तथा च तत्र धूमाभावप्रतियोगितावच्छेदकं ह्रदावृत्तित्वं ह्रदावृत्तित्वावच्छिन्नं या

योगोलकत्वादिकं वह्निमति वह्नेतरवत्तथा च तत्तद्धूमाभावकूटस्यापि स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादति
व्याप्तिः एतद्दीत्यादेरिदमनुगतं रूपेनावच्छेदकं तर्हि सम्मुखत्वनवत्तद्धूमाभावप्रतियोगितायाः अतिरिक्तवृत्तित्वाद्धूमत्वमनवच्छे
दकमेवेत्यति व्याप्तिरित्यत आह अथेत्यादिना ननूक्तपञ्चकपूर्वकल्पेऽतिव्याप्तिः उक्तयुक्त्या प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धेः
न च गोत्वाभाव एव तथा तत्राप्युक्तयुक्त्या कदावृत्तित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् मत्र ऊदत्वाभाव एव तथा तस्याप्युक्तयुक्त्या
घटावृत्तित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तद्वच्छिन्नस्यायोगोलकवृत्तित्वाच्च न वायोगोलकवृत्तिरूपस्वरूपाभावस्तथा
तत्र तद्वर्णीयायोगोलकावृत्तिर्नास्तीति प्रतीतेस्तद्रूपाभावस्यापि तत्तद्वर्णायोगोलकावृत्तित्वेन रूपस्वरूपाभावस्य स्वप्रति
योगितावच्छेदकतत्तद्वर्णायोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नतद्वर्णान्तरवृत्तिसमानाधिकरण्यात् एवमन्यदप्यूह्यं तत्र के
चित् अतिव्याप्तिपदमसंभवपरं वस्तुतः आकाशाभाव एव तादृशः न च ऊदावृत्तिमध्यपतिताकाशस्याभावापत्तिस्तथाय

स हि कृदादृत्तेरभावाभावेन तथाविधाभावस्तदभावस्येव तथात्वं ऊष्मवत्त्वाकाशाभावादित्यिष्टानामेव तत्प्रतियोगितावं
न चैवं कृदान्यत्वाभावस्येव प्रतियोगितावच्छेदकं कृदाद्वृत्तित्वं न तु धूमाद्यभावस्येति वाच्यं तथापि धूमादियोगोलकवृत्तिपदि
वह्निमदभावस्येव तद्गोदिमत्तेन तदभावरूपत्वाद् धूमाभावस्याप्यन्यतरत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति एवं संयोगावच्छिन्नगु
याद्यपि बोध्यं केचित्तु सामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्याद्यन्ववर्तीयते तत्त्वेस्यादित्ति तस्मयं तेनोत्केरणादित्ति भावः तथासतीति दि
टित्वादित्यर्थः प्रकृते तिताव द्रव्याभावमिसेपं च लिपतो मूलकारस्य रूपसामान्याभावव्यवस्थापनपरतात्पर्येतद्रूपाभा
यमादायैव निर्वहतीतिभावः तथा पीत्यादिरूपरूपाभावकोटिको वायुविशेष्यकः समवायोऽनुभवसिद्धतयाद्वुरपह्नवः
भावादस्येव घटद्रूस्य तत्तात्पर्ये षष्ठ्यार्थसंदर्भमेव संप्रदायविरोधो ह्यात्र शब्दसंदर्भमेव व्यवस्थापयन्ति विरुद्धयोरित्या
त्यं तेन तथा च वायो रूपं नवेत्यस्य रूपं विशेष्यमेव नवेत्यत्र ननन्वर्थोऽभावोऽपरो विशेष्यः उभयत्रैव वायुवृत्तित्वमन्वितमिति भावः यद्य

प्यत्रापि सत्त्वस्यार्थे वृत्तित्वमेव विशेषणमिति वायुविशेषणकद्रव्यसंगतं तथापि तस्य परंपरया विशेषणत्वेनान्वयमिति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
मित्तप्रकारकनिर्णयस्य संशयप्रतिबंधकत्वमित्यभिप्रेत्य परेषां मतमाह अधिकस्तु इति। अत्र वनवेत्यत्राभावेन समं वृत्तित्वस्यैवान्वयः तथा
च वृत्तित्ववृत्तित्वाभावकोटिको रूपविशेष्यक एव संशयः प्रकृते विशेष्याभावनिर्णयस्यास्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वमेव व्यवस्थापयति।
अन्वयेति अत्र द्वेत्त विलंबादिना व्यन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धावित्यस्य रसो बोध्यः रूपाभावानामेव यावतां वस्तुतो निर्णयः यावत्त्वे
नतेषां निर्णयः वस्तुतो यावंति रूपाणि तावदभावानां यावद्रूप त्वेन तदभावानामिति चत्वारः कल्पा तथेति वस्तुतो यावंतोऽभावाया
वंति च रूपाणि तेषां तदभावानां च निर्णयः प्रकृते वह्नितए वेति भावः योग्यानुपलब्धेरिति यावत्त्वानुल्लेखस्फोरणार्थं तथानिश्चयस्य प्रति
बंधकत्वे पि संभावनायात्तेजकत्वं प्रसज्यपनिराकरोति नवेत्यादि रूपत्वावच्छेदेनेति तथा च स्वरूपत्वस्य भिन्नत्वाभावावच्छेदकतयाव्या
वर्त्तकत्वान्न द्वित्तिवृत्तिर्युक्तैवेति भावः ननु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथागौरवमप्यास्थेयमित्यत आह विनेति तथा च प्रकृतेऽतिरिक्तसंभ

अशिरू ७१ वत्तां विनापि विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयोऽनुभवसिद्ध इति भावः यद्यपि दूषणमनुद्भाटयन्ति अ येत्यादिनातिप्रसंगादिनिरुक्तिकनि
श्चयमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वे प्रमेयत्वादिना तथानिश्चये ऽपि प्रतिबंधकः स्यादिति भावः सचेति सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिश्चय
इत्यर्थः। ननु यावद्विशेषाभावानामेव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मिलितघटद्वयवति घटो नास्तीति प्रसंगः इत्यत आह अभा
वस्य चेति। ननु तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टानामेव तेषां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन त्वर्थ्येव भावोऽभावश्चेति भावाभावकत्वं वि
तत्यमित्यत आह तदवच्छेदेनेति ननु यावद्विशेषाभावप्रतियोगितासैव चेत्सामान्यावच्छिन्ना तदा विशेषान्तरवत्यपि सामान्या
वच्छिन्नप्रतियोगिताभावो दुर्वच इत्यत आह संभवति चेति तथा च विलक्षणप्रतियोगिताकत्वं तत्तदधिकरणावच्छेदेनैवेति भावः राम
इदमेव स्फुटयति तेनेति विशिष्टसत्तामादाय क्व निराकरोति नचेति त — इति अभावभेदनियामकत्व इत्यर्थः। अवच्छेदकत्वेति अत्रा ७१
वच्छेदकत्वं संसर्गे प्रतियोगिविशेषणतासाधारणमेव वक्तव्यं तेन घटो नास्तीत्यादिप्रतीतौ पूर्वेकालीनत्वादेः प्रकारत्वोपवर्ण

नं पदार्थमिति न तु प्रतियोगिविशेषणतामेवावच्छेदकं वक्तव्यमित्यत आह पूर्वकालीनादेवेति अथ संबंधप्रतियोगिविशेषणतासाधारणाव्यव
हारादेवावच्छेदकत्वमेव वाच्यं तत्राह इतरेति क्रमनतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत् घटो ध्वस्तइत्यादिप्रतीतौ तु पूर्वकालीनत्वादेः प्रकारतया संबंधविध
या वा अवच्छेदकत्वं वक्तव्यं उत्तरकालत्वं तथा संदेहाभावादित्यत आह किंचेति अत्यंताभावादीति स्वरूपभेदमभिप्रेत्य चैतत्तन्नावीत्यादिय
त्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्तत्राभावभेद इत्याकारकमित्यर्थः वैयधिकरण्यादिति इदमपि स्वरूपभेदमभिप्रेत्य अन्योन्याभावाभि
प्राये तु धर्मादावेव सामानाधिकरण्यं सुलभमिति अत एव वैयधिकरण्यादेवाव्यापकत्वपक्षे दूषणांतरमाह अभेद इति अभावैक्य
इत्यर्थः तथा चात्यंताभावे वैयधिकरण्याभावभेदस्तत्र प्रतियोगितावच्छेदकभेदः सिद्ध इति भावः वैयधिकरण्यादिकमुत्क्रम्य दूषयति
न चेत्यादि तथा च रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावस्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाद्भिद्यते तदतिरिक्तधर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वाद्घटाभाववदिति मानमुन्नेयं अत्रापयोजकत्वमाह मानाभावादिति अत एवेति यत एव प्रतियोगितावच्छेदकभे

अशि० देति अभावाभेद इत्यर्थः सुखदुःखाभावयोरैक्ये दुःखकाले सुखाभावसत्त्वादिदानीं दुःखं नास्तीति ज्ञानापत्तिरित्यत आह संख्येति एकत्वमित्यर्थः द्वि
७२ त्वादीनामव्याप्यवृत्तित्वात् तत्र अभावभेदकं किमपि नास्तीत्यत आह भेदसिद्धिरिति अत्यन्ताभावस्य प्रत्यक्षाभावादाह सा न नियतानामिति नि
यमः देशतः कालतश्चेत्येतेन न पूर्वोक्तवैषम्यं असतीति बाधक इति शाखामूलावच्छिन्नाकाशसंयोगयोर्युगपदुत्पन्नयोः समदेशयोरपि एकस्मि
न् ध्वंसे प्रागभावे वा परस्यानवच्छेदेपि तादृशप्रत्ययप्रसंगो बाधक इत्यर्थः। केचित्तु पाकजानामेकस्मिन् ध्वंसे प्रागभावे वा तेषामभे
दापत्तिः तत्र कारणस्य तुल्यत्वात् कार्यभेदस्य च कारणभेदनियम्यत्वादित्याहुः समनियताभावानामैक्यमभिप्रेत्याह आकाशाभा
व एवेति तत्तदिति सामान्याभावावच्छेदकदेशकाल इत्यर्थः तेन शाखाकालयोः संयोगरूपात्यन्ताभाववारणं अभावावच्छेदका
नामानन्त्यात् प्रतियोगिन एव तत्त्वमित्यत आह न वच्छिन्नेति विशिष्टस्य तत्त्वे भावाभावकरम्बितत्वादनुभवविरोध इत्यत आह
तत्तदवच्छेदेनेति कल्प्यद्वयं निषेधयति अंतर्भाव इत्यादि एतत्कल्प्यद्वयतोपि परिष्कृतं दूषयति अत एवेति यत एव तत्स्वभावेन

तत्राधिकरणानिवेशनमित्यर्थः ॥ ननु क्रमेवसंभवतीत्यादिना प्रतियोगितानतिरिक्तेति तस्याप्यव्यासज्यवृत्तित्वं कल्प्यं नातिरिक्ता
भावइत्यत आह किंचेति ननु निरधिकरणाभावप्रतीतिर्नास्त्येव व्यासज्यवृत्तिधर्मविशिष्टस्यैव तदधिकरणावृत्तित्वेन तत्र प्रतीति
रिति पूर्वोपवर्णितो वादाहाविचेति स्वरूपान्तरेणेति प्रमेयत्वादिना तथाभानेन तदर्थ इत्यर्थः ॥ ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य लौकिकप्रत्य
दोषएवतावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षातत्रचतद्विषयत्वं प्रकारतयासंबंधविषयेत्यन्यदेतत् ज्ञानएवसंयोगसंसर्गकदंडीतिज्ञाने दंड
पुरुषसन्निकर्षेतपरेत्यत आह यादृशेचेति स्येति व्यासज्यवृत्तिधर्मस्येत्यर्थः । तेषामिति यावतामाश्रयाणामित्यर्थः ॥ त
द्भेदः स्वाश्रयभेदः तदज्ञाने यावदाश्रयाज्ञाने भेदज्ञानव्यतिरेकान्तर्कार्यव्यतिरेकमाह तदभेदेति । तदग्रहाद्व्यासज्य वृ
त्तिधर्माग्रहात्तदृढीकर्तुं व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमप्याह आश्रयभेदेति प्रकृते उपपादयति नचात्रेति विशेषत इति नत्वेद
न्येताभावग्रहे तत्तत्प्रतियोगिज्ञानस्यावश्यकत्वादिति ननु व्यासज्यवृत्तित्वं द्वित्वसंयोगप्रभृतिप्रतियोगितादिसाधारणं

अशोक नैकं तत्कथं सामान्येन कार्यकारणभावग्रहः विशिष्टकार्ये कारणाभावे तु प्रकृतप्रतियोगितायां तथोपादाने साधकाभाव इ
७३ त्यत आह दिगिति यत्तु पर्याप्त्याख्यसंबंधनियंत्रितविषयताविशेषमादायैव सामान्येनैव व्याप्तिरिति। तन्न पर्याप्तेरपि तत्तत्स्वरूप
संबंधरूपत्वादिति दिगर्थस्तु तादृशप्रतियोगिताभावकल्पनयोरतिरिक्तत्वकल्पने विनिगमनाविरह एवेति अत एव सार्वभौमम
तेऽपि वह्नित्वप्रत्यक्षहेतुत्वेति सार्वभौममतमुद्घाटयति केचित्त्विति। न व्यासज्यवृत्तित्वे प्रकृतप्रतियोगिता व्यासज्यवृत्तित्वं न तु भवताप्य
तिरिक्तोऽभावः कल्प्यत इत्यत आह कल्पनीयेति उभयत्वेऽपि धर्मिकल्पने धर्मकल्पने पीत्यर्थः एतदपेक्षयेति सामान्याभावं तत्सामा
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपेक्ष्य वह्न्नौ तथाकल्पने गौरवमित्यर्थः। ननु प्रतियोगिताकत्वकल्पनं किमर्थं संसर्गस्य सं राम
सर्गकल्पने प्रयोजनाभावात् किंत्वेकैव प्रतियोगिता सैव सामान्यावच्छिन्नाभावस्यैव वह्न्योः संसर्गरूपेत्यत आह। विनिगमने ७३
ति अयमर्थः एकप्रतियोगिताद्वयभावनिरूपिता वा कल्प्यते [illegible]। प्रतियोगितानिरूपित एक एव वाभावः कल्प्यत इ

तिद्विनिगमनाविरह इति इदं पुनरापातत एव वस्तुतस्तु सिद्धे सामान्याभावे लाघवादेकैव प्रतियोगिताकल्पनेऽत एवावच्छेदकलक्षणेपि तथैवो
क्तमिति तन्निविदमेव विनिगमकं यत्प्रतियोगिताया धर्मरूपत्वमभावस्य धर्मिरूपत्वमिति। अत आह धर्मकल्पनात इति तथा च धर्मि
णां कल्प्यत्वे बहुधर्मकल्पने एकस्यैव तत्कल्पनमिति लाघवमेव तन्मूलं प्रकृते तु धर्मिण एकत्वेति न तदवतार इति। एवं सतीति घटा
भावस्यावदेकोऽधिकः कल्प्यस्तस्यानेनाधिकरणवृत्तित्वं च कल्प्यं तदपेक्षया क्लृप्तानेनाधिकरणानामेव तथात्वमिति नियामकत्वमित्य
भावमात्रासिद्धिरित्यर्थः। केचित्तु प्रतिबंधकाभावस्य कारणतायां नावच्छिन्नाभावानां कारणत्वं वा कल्प्यं अतिरिक्तसामान्याभावस्य वाप्र
वंध्यभावघटितशक्तिकल्पनेनावच्छिन्नाभावानां वा तथात्वकल्पने सामान्याभावस्य वक्तव्यत्वे इत्थमेव लाघवं तत्केमाहुः नानाव्यक्तीति प
कव्यक्तिकेऽहत्वधिकरणे तदभावस्याभावादित्यर्थः एकव्यक्तीति नानाव्यक्तिके तु यद्धत्वधिकरणे या सा व्यक्तिस्तयोरेव व्याप्तिर्वक्तुंश
क्यत इति भावः। यत्तु पतितमतं निराकरोति नचेति। रूपादेरिति तथा रूपमनुमिनोमीत्यनुभवविरोध इति भावः। नन्वेवमपि तदं आदि

श्रीशि साध्यकगनिरवात्राविनाविब्यनीत्यत्त आह द्रव्यान्यत्वेति अन्यथाविशिष्टाभावस्यविशेष्याप्रतियोगिकत्वेननुक्तधर्मातिप्रसंगः विशिष्टतया
७४ सत्वादेसाध्यत्वविविशिष्टमन्यदेवेत्यत्त आह व्युत्पादविष्यत्वद्वृत्तिदंडितायापुरुषोनास्ती निखिलत्वेनानुभवादित्यर्थः अनुभवविवादकदे
[illegible] नयाभावस्यविशिष्टाभावत्वपर्वं न्रवैमेवदंडितमिति [illegible] सर्वनिराकर्तुमाधर्कनेः थेतिनन्तुष्टविशिष्टाभावप्रति
[illegible] विषयीकरणात् [illegible] कत्वविषयीकरणेनान्यथासिद्धिरित्यत आह सर्वेवेति तथा बाधकेन
[illegible] कत्वस्य अभियोगिनेनाविषयीकरणकत्व्यन दूषितमाव [illegible] तेन रूपेण प्रतियोगित्वाभावविषयीकरणासिद्धे
रित्येव [illegible] माह अनेय धूमत्वेनेति न्यासामानाधिकरण्यप्रतियोगिताव [illegible] कं व्यसमानाधिकरण्येति वह्निमान्धूमा राम
[illegible] कीयवह्ने धूमसमानाधिकरणानया वह्नित्वरूपेण दूषितत्वेन सामानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेदकत्वहानिरि ७६
त्यर्थः आनिष्ठेत्वेनतदनवच्छेदकत्वमुक्तागोरवेणानवच्छेदकमाह कंबुग्रीवादित्तिनतुप्रमेयधूमत्वं यथाप्रतियोगितान

वच्छेदकं [illegible] प्रतियोगित्वाभावस्याप्यनवच्छेदकत्वात् सामानाधिकरण्यांशे वावच्छेदकत्वमविवक्षितमेवेत्याशंक्य दूषयति अत एवेति
अ[illegible] [illegible] दिसत्वादेरप्यनवच्छेदकत्व प्रसंगादेवेत्यर्थः न च [illegible] काद्यवच्छेदकत्वमेव वक्तव्यं तथापि तत्तद्रूपत्वादेरतिरि
क्त [illegible] वच्छेदकावच्छिन्नयावद्धेतौ [illegible] त्वात् [illegible] [illegible] घटकयोरिति अनवच्छेदकमित्यत्र घटकयोरि
[illegible] त्यस्य रसो [illegible] नतु सामान्यविशेषलक्षणानुवर्तनमिति । प्रथमे [illegible] प्रतियोगित्वावच्छेदकसाधि
क[illegible] [illegible] दधिकरणं पर्वतत्वं यद्यपि [illegible] त्यन्त एव सामानाधिकरण्यादिति तत्वं व [illegible] नद्व [illegible] संयोगवत्सामान्या
[illegible] पर्यायो [illegible] तद्भाव यानिष्ठा [illegible] साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वस्यानवच्छेदकत्वात् किंतु तत्कं
योगवत्वादेरित्यत आह यद्देति कल्पांतरमाह यद्वेतीतिवात थापि गोत्वादिसाध्यकस्थले यत्साध्यं तदनवच्छेदकं व[illegible] द्यादिसा

अश्रिक ७५ ध्यकेतु यदवच्छिन्नं वह्नित्वावच्छिन्नं अनवच्छेदकं वह्निसंयोगादिसाध्यकेतु यादृशरूपावच्छिन्नं वह्निसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नं अनवच्छेदकं तद्रूप
ननुगतमेव लक्षणमित्यर्थः। अयं यथाक्रमयुक्तिके ननु वह्नित्वावच्छिन्नवृत्तेस्तु वृत्तेनावच्छेदकत्वात् कथं स्वरसद्वयमिति चेदत्रा
विदं आदिसाध्यकप्रकारकस्यानुसरणीयत्वात् विशेषलक्षणमित्यभिप्रायेन मूलं योजयन्नाह तथापीति तथा च मूले प्रतियोगि
त्वादित्यंतं तादृशव्याप्तेरधिकरणासंभवित्वे हेतुरिति भावः। दैशिकव्याप्तौ युगपदुत्पन्नत्वादिकं व्यधिकरणादिना गमयति का
लिकी प्रतीतिलक्षणस्येति सामान्यतः एकवचनं शिखरी निःशिखा नष्टा एकबोनन ष्टइत्यादिन्यायाद्विशिष्टस्य नाशप्रतियोगित्वेऽपि
तत्प्रतीतेर्यथा विशेषणावलंबनत्वं तथोक्तबाधकात्प्रकृतेऽपीत्यर्थः। नन्वेवं गुणकर्मणोरपि संयोगिभेदो न सिद्ध्येत् अत आह राम
यत्र चेति तत्र च व्याधिकायाः प्रतीतेरभावादित्यर्थः तदुपपन्नेरिति भेदाभेदयोरेकत्र सत्त्वेऽपि विरोध इति भावः। ननु यदि प्रति ७५
योगितावच्छेदकस्य भेदाभावात्मकत्वं तदेतत्स्यादिति तदुपपादयति यथा हीति ननु प्रतियोगिज्ञानेऽभावस्य ग्रहात् प्रतिबंध

कत्वमादाय — तदभावात्मकत्वं कुत इत्यत आह अभावव्यवहारेति। ननु अभावप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधादतिरिक्त एव तत्रैकस्य प्रतीत्य
त आह अधिकमिति अत एवेति यत एव संयोगस्यैव तदभावात्मकत्वमित्यर्थः तथा प्रतिबंधकं संयोगमभिप्रेत्याऽसंभवादिति
अतिरिक्तमभिप्रेत्याऽसिद्धेरिति ज्ञानं प्रति बंध इति शेषः एवमग्रेऽपि तद्वृत्तित्वस्येत्यस्य प्रत्युतेत्यादिः तद्द्रव्यस्येति तद्द्रव्य
संयोगो वा तद्द्रव्ययोरभावो वेत्यन्यदेतत् असिद्धोऽविवादादाह न द्रव्यमेति द्रव्यं च प्राचीनमतमभिप्रेत्य स्वमते तु तद्भेदः संयोग
समनियत इति न कोऽपि तद्विशेष इति अत एवेति अग्रे प्रमास्त्वित्यनेनान्वयि वक्ष्यमाणात एवेत्यर्थः अत एवाग्रे यत्कार्य
भावोऽपि संगत इति स इति विरोध इत्यर्थः ननु भेदे नैवात्यंताभावः कथं नान्यथासिद्ध इत्यत आह न हीति कदाचित्सं
योगवति वृत्तेऽवृत्तेन संयोग इति प्रतीतिसत्त्वादाह नियमत इति प्रतियोगिनीति यत्रापि संयोगवति वृत्तेऽवृत्त इत्यादिप्रतीति
स्तत्रापि संयोगवतो वृत्तस्यानुयोगितायामेव वृत्तेः खेन प्रतियोगितायामित्यर्थः अत्यंताभावेनान्योन्याभावमन्यथा

सिद्धयन्नाह मूलइति अत्र प्रतियोगिकोटावेव संयोगिनः प्रवेशाच्च संयोगस्यापि तथात्वमिति हृदयं सौरवीविनष्टइतिवदेतिद्विशेषणा
प्रतियोगिके त्वांशे दृष्टांतः अभावमात्रेति भेदत्वेन भाने विशेषणतात्यंताभावेन निर्वाहार्थमात्वपदमिति भ्रांतिमयोः अन्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदयोः अन्ना विसंकोच्यतामित्यनुपपत्तेन नु विशेष्यैव कथमविरोधकल्पनमित्यत आह आत्यंताभावेति ननु
संयोगात्यंताभावेनान्यथासिद्धत्वपातात् प्रामाण्यावाधितस्वसामान्याधिकरण्यानुभवबलेनैवास्तु किंच भेदस्य प्राचां छिन्नहृद्वाहत्ति
त्वकल्पनमपेक्षालाघवेन हृद्वावहत्तित्वमेव कल्प्यतइत्यत आह किंचेति तथा च विशेषणतात्यंताभावेनान्यथासिद्धिरिति अनुभव
बलादेवेत्यस्य सम्भवात् स्वीयतइति भावः न खल्वित्यादि तत्प्रकारकत्वस्यानुभवसाक्षेनविषयीकरणादिति भावः ननु प्रत्यक्षवत्तीतो अ
त्यंताभावस्यापि विषयस्य तदन्यत्वस्य हूनं केन निरंटकिटत्यत आत्मनिवर्तविषयकशाब्दमनुपपत्तेन कमाहयुज्यनेवेति अयमिति
द्दत्तानीमितिसेवः पवमत्रे विदूदेव विठपाकमभिप्रेत्य तत्रापि पीठपाकमादाय विवादादाह दंडादीति संसर्गाभाव इतितेन दे

ड्धं सोऽविसंग्रहीतोऽभवतीति प्रकृतमेव व्यतिरेकेन व्यवस्थापयितुमाह न खल्विति इष्टापत्तावनिष्टमाह तथात्वेऽतिनतु यत्र विशेषणता
तावच्छेदकप्रकारेणैव विशेषणताभासनेन तत्रैवानुयोगिसम्बन्धीविनापि विशेषणताभावोऽवगम्यते इह तु घटस्य विशेष्यतयान तदित्यत
आह विवेतिन तथावीतिविशिष्टवदस्य विशेषणतावच्छेदकतयातथा समर्थितेषु विशेषणतापन्नस्य वकस्य सुतरामेव तथात्वापत्तेरि
त्यनुयोगिसम्बन्धाभावाभावायत्वस्याभावेवाद इत्यत आह नन्वात्मनो नञ्पदे भावच केवल लक्षणायान्त्वाम इति योग्रहीतिजन्मत इत्यय
ति परत्वेनेति वेद्येऽदर्शनेऽपि इत्याद्यापादनेनेत्यर्थः न तु ... ते व संसर्गाभाववैलक्षण्ये य अनुयोगितसम्बन्धपेक्षानतदानपवतीत्यत्रेक
र्थपाकस्य त्यत्वं ताभाववोध इत्यतस्तद्वोधयति एव चेति श्रत्येतिवैयाकरणमते लक्षणादिकल्पनादाह वस्तुत इति निपुण
तरमिति नञ्व्यतिरेकेन प्रतियोग्यन्वये यथानुयोगिसम्बन्धपेक्षा तथैव नञ्भासावेदनेनान्यत्रेत्यादिश्च प्रतियोग्यभावान्व
योऽनुयोगतैमावित्यनेन नञ्वादे प्रतिपादितत्वादितिनतु वैधर्म्ये तदहेतिधर्मे इत्यत आह वैधर्म्ये चेति अवीत्यस्वर

सो ऽप्रावच्छेदकत्वं तद्वृत्तिनन्त्वं तत्कालीनत्वप्रकारकेत्यादिनोपस्थितेनोल्लङ्घनेति। निरूपितेत्यसंयोगत्वादिनैव न प्रवेश इति भावः। अत एव इत्थमिति
तत्स्वावच्छिन्नतद्वृत्तित्वविशिष्टैककार्यकारणभावेन सामान्यतद्वृत्तित्वानुगमिवल्लङ्घनानामादौ पान् मूलस्य द्वित्ववचनं न घटं तद्वृत्तित्वमुपपादयति
परन्तु इति। तथा च तत्तद्भावगर्भत्वेन द्वयोरैक्यमिति भावः। अभ्युपगममेवोपस्थापयति मतेन न चेत्यादिनान्यैकैकाभावप्रतीतिसाधा
रण्ये विद्वित्वस्याधिकस्य भानादेव वैलक्षण्यमित्यत आह श इत्यादिनेति अन्यदीयमेतादृशनिश्चयकाले योग्यानुपलब्ध्या तत्तदभावस्यापि
निश्चयसंभवात् तथा संशयोऽसिद्ध इति हृदयं। ननु शब्देन घटत्वादेरवच्छेदकत्वेन विषयीक्रियतामेव परं तु अन्यत्रभावादायेव न तथाव
स्यामित्यत आह विषयेति द्वित्वावच्छिन्नशक्त्यायोगितायाः नुगताकार इत्यर्थः। प्रथमेदोषमाह तादृशोतिघटापटोभयविशेषशालि
नि घटपटौ न स्त इत्यप्रत्ययादित्यर्थः। ननु द्वित्वसामानाधिकरण्येन भासमानो यो धर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवानुगम
कं वक्तव्यमित्यत आह द्वित्वेति अत एवेतिवक्ष्यमाणार्थकं अन्तरवाग्रे व कार विरहः परंपरा सं तिद्वित्वाश्रयघटितपरंपरेत्यर्थः। अ

अन्यथोभयवत्यपि उभयवृत्तित्वस्य साक्षात्संबंधेनाभावात्तादृशप्रतीत्यापत्तेः हेतुत्वाधिकरणयोरिति हेतुत्वं नास्तीत्येवकारः स्याद्
इति भावः ननु मत्वर्थे आश्रयस्य हेतुत्वेऽपि रूपाभावे हेतुत्वस्यापि तद्वृत्तित्वेनाभानेन तथा च प्रतियोगिकोटौ हेत्वाधिकरणस्योल्लेखोऽपि तस्य
विशेषणतयैवोपयोग इत्यत आह हेत्विति प्रत्यक्षे विवादादाह अतत्त्व इति घटपटादावुत्पन्ने हेतुवचनार्थस्य प्रकारस्यार्थे विशेषणतयैवम
नाभ्युपगमादिति भावः। अन्वेदं चिन्त्यं अतिरिक्ताभाववादिमतेऽपि हि समस्तत्वेन प्रतियोगितावच्छेदकं किंतु घटपटवृत्तिहेतुत्वं तथा च तादृश
बोधार्थं तद्वैशाच्यस्य कीर्तिकत्वं अतिरिक्ताभाववादिमतेऽपीति अत एवेति पटस्य घटत्वेऽपि रूपाभावेऽपि तादृशप्रतीतिर्भवेदित्यर्थः क्वचि
दुक्तमोविद्धघटत्वमाह विरुद्धयोरिति इत्युक्तव्याख्यात्रेति चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयपरः किंचैतत्कल्पमात्रं कल्पनिषेधानिर्णयादित्यादिति त
त्वात्वेपीति इदाभावस्यैव हेत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेव द्वेऽपि प्रतियोगित्वमापतितं अन्यथा हेतुत्वस्य इदमात्रवृत्ति प्रति
योगिताऽतिरिक्तवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वभंगादिति अतिरिक्ताभावमेव व्यवस्थापयति अंतरेतोऽतिरिक्तेऽपि तेन घटत्वावच्छि

अधि कृ
ना२
न्न सामान्याभावविषयत्वनिरासः यत्किंचिदितिनेन यत्किंचिद्घटद्वयप्रतियोगिताकाभावनिरासः। ननु घटौ न स्त इत्यत्र द्वित्वा
७८ वच्छिन्नाभावः सिद्ध्यतु घटपटौ न स्त इत्यत्र कथं प्रत्येकाभावद्वयस्यैव द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वकल्पनादिति चेदत्र वदंति
सामान्याभावो न्यायुक्तिन्यायेनातिरिक्तद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पने विनिगमनाविरहेणातिरिक्ताभावकल्पनमिति तत्कू
टाभावेन द्वित्वप्रतीतेरन्यथोपपादनेपि द्वित्वविशिष्टाभावस्य विशिष्टाभावनयाऽतिरिक्तस्यैव व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्व
मित्याधिकच्छिन्नोऽभयत्वमनेनेति समुच्चयमेवाभावद्वयघटितं लक्षणामभिप्रेत्य अत एव तथैवानिराकरोतीति न चेति ननु विशेष
णत्वेनावच्छेदकाभेदेनात्र स दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह अयमाशयोऽतित्यावेत्यादिना द्रव्यत्वावच्छेदेनेति यत्साध्यताव राम
च्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तेनेदं गुणकर्मोभयान्यत्वावच्छिन्नान्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्ववत्त्वादौ नाति समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिता ७८
वच्छेदकत्वेऽसत्त्वासमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः यथाश्रुतं मूलानुपपत्तिं व्यंजयन्निपरन्नेनेति आ

वह्नित्वस्येति । अप्रसिद्धेरित्यनेनान्वितं । अवच्छेदकस्य यावत्त्वं विहाय यावद्वह्नित्वेपि यावत्त्वे खण्डयति ताहशेति । अतिप्रसंगकादिति धू
न यावत्यपि यावदार्द्रेन्धनाभावसत्वादतिव्याप्तेरित्यर्थः । आदिपदेन यावत्ताहशावह्निगगनवत्युभयत्वपरिग्रहः । अवह्नित्वेपि यावत्त्वं
विहायाभावे यावत्त्वं खण्डयति ताहशेति तथा च अप्रसिद्धेरित्यर्थः । नानाहेत्वधिकरणकस्थले ताहशानां यावदभावानां राजनीत्यायेन
समवास्थितानामधिकरणमप्रसिद्धमिति एकाधिकरणकहेतुस्थले तस्मिन्नेवाधिकरणे ताहशयावतोऽभावाद्रूपत उक्तं प्राय इ
इति न्यायवद्यावदभावानां प्रत्येकाधिकरणहेतुत्वं साध्यस्य वक्तव्यं इत्यत आह कथं पादीति परदेवदवि — दयन्ति कापीति इदं च घट
रूपे यावन्मध्यपतितस्य घटत्वाभावस्य सामानाधिकरण्याभाववृत्ति क्रमेणोन्नेयं सर्वत्रेत्यादि आर्द्रेन्धनादीनां बालनीत्याये
न धूमहेत्वभावसम्भवेपि व्यभिचाराधिकरणाभिन्नत्वस्याभावो नो धूमवतीति त च हेत्वर्थः । विशिष्टत्वादिनेत्यादिपदेन हेतुत्वप
रिग्रहः । तदविविशिष्टस्यानिरुक्तत्वमतानुसारादेवोक्तं विवक्षायां मूलान्तरासमर्थनादाह साधनेत्यादि तथा च मूलेऽभावसामा

अशिक ७९ नाधिकरणपमित्यत्रवदुद्धीहितास्मयनीयः एतद्दूवक्षायांतुरूपवान्पृथिवीत्यादिप्रत्ययवक्त्वाभावेपुरूपवत्त्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व
र्त्ततएवतेनेत्यादि अत्ररूपसामान्याभावस्यापि हसमानाधिकरणत्वात्त्वत्ताभावप्रतियोगित्वं तत्परमाणुमादाय वोध्यं उत्पावयविन्युत्पत्ति
कालेनतस्यत्वाभ्युपगमात् ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यत्र नाहशाभावाभाव हृटध्वंसत्वाद्यभाववत्ते चत्वधिकरण घटात्यंताभावादिष्योनाति
रिच्यंते तेषु घटध्वंसत्वसामानाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरित्यत आह घटध्वंसवृत्ति आवेय ध्वंपिपट ध्वंसस्यापि घटध्वंसत्वाभावरूपत
या घटध्वंसत्वासमानाधिकरणतया व नातिव्याप्तिसंभावना तस्यापि घटध्वंसत्वाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे आधाराधेयभावानुपप
त्तिरिति भयेन सामानाधिकरण्याभावे रेवतथा धारितिस्वीकरणात् नचायपटध्वंसवृत्तिघटात्यंताभावादिरेव घटध्वंसत्वाभावः नवाभाव राम ७९
धिकरणताकाभावस्यानतिरिक्तत्वमते पटध्वंसवृत्तिघटात्यंताभावोपि पटध्वंसस्वरूपएव तथा च तदसामानाधिकरण्यात्र दोषवत्ता
दवस्थं अभाववान्वृत्तिधर्मप्रतियोगिताकाभावाधिकरणाभावस्यनाधिकयं किंतु तद्वृत्तिभावप्रतियोगिताकाभावाएव तथाधिये

ऽनयं तीति येव र्त्मीयं तितेषां मतमवलंब्येदमुक्तमिति ध्येयं प्राचीननये घटध्वंसत्वस्य घटध्वंसस्वरूपत्वादाह तत्प्रकारकेति तत्र यद्यपि
विषयत्वं स्वरूपमेव तथापि ज्ञानस्वरूपमेव तत् द्वौ ध्वंसय द्वौ साध्यं यनोपाधिरिति मतेनाह तत्प्रकारकेति अतिरिक्तेद्दति घटध्वंसत्वं
नास्तीति धीस्तावदनुगताकारा तस्य च तावत्स्वरूपनियंमत्वे गौरवमिति तत्तिरिक्त एवाभावः कल्प्यते नेन तु तत्रापि घटध्वंसत्वं नास्तीति धीस
त्वादतिरिक्तकल्पने ऽनवस्थाऽनतिरिक्तकल्पने आत्माश्रय इति भावः। एवं विधयोर्विशेषणतया भावेऽपि तु येन तेनाभावाश्रयोऽन्यथाऽनुप
पत्त्यैव सोऽत्यय इति चेदिहापि समानमिति भावः यथाश्रुतं तूलेव द्धूमाने धूमादिमाने धूमीयभाव इमिचाद्दिपदेन समं यावत्पदस्य धर्म
र्मधारयोर्बोध्यः अनन्तरं च व ष्ठीसमासः आश्रयणीयः तुल्यसप्तमीकस्येत्यादि षष्ठीद्वयं वैयधिकरण्येन तथा च तुल्यसप्तमीकस्य पद
स्ययोऽर्थो द्वितीयायां तेनाभावः तद्विशेषणमिति सामानाधिकरण्ये तु अर्थस्य तुल्यसप्तमीकत्वाभावात् पदस्य च विशेषणत्वाभावा
दसंगतिरिति भावः। केचित्तु वैयधिकरण्ये त्यावद्योरेव विशेषणविशेष्यभाव इति मतेनेदमित्याहुः तथा चेत्यादि यावदित्यस्य

अ०टी०कृ ८० व्यापकत्वमघेः तन्त्र [illegible] धूमवान् वह्नेरित्यत्र द्रव्यत्वाभाववे [illegible] नाधिकरण [illegible] वत्त्वादि [illegible] इति न द्वारतां तत्रैवा
ईंधना [illegible] वह्नि सामानाधिकरण्यस्याभावसत्त्वादिति व्याख्येति [illegible] व्यापक [illegible] प्रति
योगिव्यधिकरणत्वघटितमि [illegible] नेत्याहु [illegible] अन्यथा [illegible] तेऽसाति न [illegible] ओणा नावे व
सामानाधिकरण्य [illegible] त्वादयं [illegible] तिरस्त [illegible] न [illegible] तु सम्यक् तिव प्रतिभाति स्वेञा
[illegible] दृष्टिवीता [illegible] त्वविरोध [illegible] व्यत्वव्यापक [illegible] योऽभावः सत्ता रू
प [illegible] हेतु सामानाधिकरण्य [illegible] स्याद्व्याप्तिरिति [illegible] न्ताहशसाध्यव्यापकतावच्छेदकाव गाम
च्छिन्नप्रतियोगिकाभावनोऽभावान्येकतरकृत्वं यदधिकरणाभावा [illegible] यावद्वाव च्छिन्नशून्यत्वमेव ८०
देतोधूमवान्वह्नेरित्यत्राति व्याप्तिस्तत्रापि वह्निमत्त्ययोगोलके [illegible] ईंधना [illegible] द्रव्यत्वाभावाभावेन ताहशशून्य

त्वसत्त्वादिति चेन्न तीति यावद् [illegible] भावविशेषणस्य व्यापकासंसर्गादित्यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति भावः। नन्वेवम्यादिपूर्वकल्पे या
वत्तदाश्रयत्वस्य व्यापकत्व [illegible] प्रसिद्धिः अत्र नन्वाश्रयतियोगिनां व्यापकत्वे तत्तत्स्वरूपान्तर्भावे विनिर्वक्तुमिति नाप्रसिद्धिरिति ध्येयं। रूपां
तरेणापि [illegible] विनानासत्त्वेन घटत्वादिविशिष्टत्वानामभावस्य सुलभत्वादिति। अत्र तत्समानाधिकरणात्यन्ता
भावप्रतियोगितावच्छेदकानि यावन्ति सामानाधिकरण्यान्यं तदभावप्रतियोगितावच्छेदकानीति तु स्फुटत्वात्पूर्वोक्तमुक्तत्वाद्याव
नो [illegible] सामानाधिकरण्य [illegible] सकलसामानाधिकरण्यप्रसिद्धेः [illegible] आह द्रव्यत्वादेरिति य
द्धा पूर्वं नाना सामानाधिकरण्य [illegible] परस्परविरुद्धमाह
द्रव्यत्वेति द्रव्यादिरिति नियतपूर्ववर्तित्वमात्रस्य कारणत्वे [illegible] दण्डत्वस्याकारणत्व [illegible] अवच्छेद्यावच्छेदकभा
वे दंडो दंड इत्यपि प्रतीतिः स्यादित्यत आह तदुपहितेति शुद्धधूमत्वमवच्छेदकं सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपहितं त्ववच्छेद्यं व्याप्ति

आशि कु
८१

रितिभावः। ज्ञानकत्वादीति तथा चैतेन व्याप्यव्यापकभावाभावेपि न क्षतिरिति भावः। अत्र नैत्यादि व्याप्तिविशिष्ट हेतुमत्त्वं पक्षे लिङ्गं व्याप्तिश्च विशि
ष्टसत्त्वा वह्निसमानाधिकरणसामानाधिकरण्यं तद्धूमीयसत्ताकं [illegible] भावः। अथ व्याप्त्युपहित व्याप्यत्वमेव तथा वक्तव्यं व्याप्तिश्च
तादृशसामानाधिकरण्यरूपेत्यत आह स्याद्येतीति [illegible] साध्यानिश्चयेपि तदनुमितिरिष्यते न तस्यादिति भावः। ननु लिङ्ग
साधनाभिप्रायेणोक्तं [illegible] ज्ञानीयं भिन्नप्रकारकसाध्यनिश्चयमात्रं [illegible] निरन्वयमालोको धूमवत्पादे धूमत्वालोकत्वा
देरवच्छेदकस्याभिप्रायापककथं तत्रानुमितिः कथं वा तेनैव मीमांसकमतमनिराकरणमित्यत आह अथ मालोक इति आद्येमयवेति
उभयत्राह धूमत्वविशिष्टे [illegible] शंक्यनिराकरणेन [illegible] न तदभावकदवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वादिति गुणाद्यवच्छेदेन गुण
सामानाधिकरण्याभावस्य सत्त्वात् वह्निमानत्वादित्यर्थः। [illegible] विशिष्टं तावद् [illegible] मेवेत्यत आह आलोकेति धूमावयवेध
मेन वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीते धूमे विनदभावसत्त्वात् धूमत्वस्य तथात्वं व्याहतमित्यर्थः। अतिरिक्त इति अतिरिक्तत्वाव

राम
८१

छेदेत्यर्थः तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ कस्यचिदनिरिक्तस्य जलत्वादेर्वह्नित्वविशिष्टव्यधिकरणवृत्तित्वेऽपि धूमाभावस्य तथाविधस्य
वह्नित्वविशिष्टवदयोगोलकवृत्तित्वोपाधिव्याप्तेः केवलान्वयिनि तु साध्यसामानाधिकरण्याभाववदन्यमात्रादिरेव बोद्धव्यः। अत्र
वावृत्तित्वमित्यत्रापि वृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः तेन रासभादिनिष्ठस्यायोगोलकवृत्तित्वविशेषस्य धूमाभाववदवभावेऽपि न वृ
त्तिः ननु सावेर्भोऽसमन्ते सत्तायाः अपि जातिमत्त्वं गुणादौ हेतौ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभाववत्त्वात् तथात्वे द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे स
ति सत्त्वादित्यादौ गुणकर्मान्यत्वसत्तावह्निसमानाधिकरणवृत्तित्वस्य नत्रसत्वाद्व्याप्तिरित्यत आह साध्यसमानाधिकरणेति
तथा चाजातिमत्त्वं साध्याधिकरणानधिकरणत्वमेव न तद्घटितं तत्र च तत्र नास्तीति नातिप्रसंगः। तत्र तत्सम्बन्धेनैव तु साध्यसमा
नाधिकरणादि घुक्त दत्वादि पुनर्वह्न्येव धूमत्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वसामान्यमितिदिश्यतो ध्यः अवृत्तिरित्यत्र तादृशावृ
त्तित्वसामान्याभावो बोध्यः स्वलक्षणत्वे नाभिमतं सामान्यपदप्रयोजनं त्वक्रममेव प्राक् ननु साध्यसमानाधिकरणावृत्तीत्यत्र वृ

अ॰ पि॰ क्र
८२

न्नित्वस्याधिकरणत्वप्रवेशानमोरवादीह स्वविशिष्टेति अन्यत्सर्वं व्याख्यातमेव दुर्ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिं खंडयन्नाह समतात्वेति विशिष्ट

सत्त्वहेतावव्याप्तिं खंडयन्नाह कार्यो [illegible] वत्त्वेति [illegible] वहीत्यावच्छेदकत्वनिवेशे मैव यत्वादेरिति इदं वाच्यं मेयादित्यादौ मेयत्वविशिष्ट

यात्वि [illegible] नाधिकरण [illegible] लमवं रूपवन्नाह यत्किंचित्तिबेकतमस्वि प्रमेयत्वं वैयर्थ्यादे

[illegible] मते [illegible] प्रत्वानांविव्याप्तिप्रसह इत्यर्थः अतिप्रसंगादिति द्रव्यत्वादि

नापि धूम [illegible] आप [illegible] तद्दुष्ट्वर्थः ननु कथमेतद्दूष्यत्वस्यापि [illegible] व्यभिचार प्रहस्य बाधकस्य सत्त्वात्प्र

मेयत्वेतुन [illegible] नावच्छेदक [illegible] प्रहस्यानुपस्थितत्वादितिन्नाव

च्छेदकाभावव्यतित्वा हेत्वभिचारग्रहस्य [illegible] तादिति [illegible] वच्छेदकत्वे तादि साध्यतावच्छेदकसं

बंधविवक्षणमयो [illegible] वच्छिन्न [illegible] साधक धूमा [illegible] संबन्धो [illegible] साध्याधिकरणमध्यवर्ति

राम
८२

नमहाकाले संबंधसामान्येनावर्तमाने गगनादिकमेव तद्वहेतु अधिकरणे व्याप्ते नासाबे व्यतिव्याप्ति हेतये नेति तथा च गुणत्वादिकमादाये व
तद्वनादि प्रसंगः । वह्निमान्धूमादित्यादौ च हेत्वधिकरणे समवायसंबंधेनावर्तमानत्वस्य धूमावच्छेदकत्वस्य समवायसंबंधेन धूमा
धिकरणे वह्निमानत्वादावहेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति तथा च तेन संबंधेन धूमवति पर्वतादौ समवायेन तस्यावर्त्तमान ॥ त्वमेवे
तिभावः । अत्र ताद्दृत्वे त्वित्यादि योमतेपाक्षिकाविके व्याप्यता वच्छेदकत्वमनु सा च नीलधूमत्वस्य किंतु तथा प्रयोकुर घिकेनैव
विग्रहः इति न प्रसंगे अभिवचनमबोधः । अन्यथा नाधिकरणो निकथा च नीलधूमत्वे धूमत्वमेव तत्स्वरूपोधर्मः । धूमेति धूमत्वस्य
जामभावदृत्तित्वेन मध्येकरणत्वात् विशिष्टभाव मात्रस्य हेतुत्व इति भावः । न तु नीलधूमत्वस्य कथं धूमत्व घटितत्वं नी
लधूमत्वस्य धूमत्वान्यत्वात् न्यायत्वात् आह नद् घटितत्वमिति तद्घटितविषयके विशिष्टबुद्धिलौकिककालोकिकसाधारणी । नीलधू
मविषयकं यद्ज्ञानं तदवश्यं धूमत्वमवगाहते प्रमेयत्वेनापि नतज्ञाने स्य धूमत्वविषयकत्वात् नीलधूमत्वादन्यस्य नाव

अशि॰ ८३ धूमत्वस्याभावात्। न च धूमत्वेऽप्यवच्छेदकत्वव्याकोपः धूमत्वस्यापि धूमत्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वेन दुष्टत्वादिति वाच्यं। अंतर
पदेनैव तद्व्युदासात् तस्य चाभित्रार्थकत्वात् मिश्रमतमुद्घाटयति स्वरूपसंबंधेति अत एवेति यत एवानतिप्रसक्तत्वमवच्छेदकत्वं
परिच्छन्नमित्यर्थः। अन्यथा तदपदित्यागे आधेयतादिविशिष्टाभाववति तद्वत्त्वभ्रमस्यापत्तेन न संभावितत्वादिति भ्रमखंडनार्थमेव
शाब्दप्रयोगस्य सार्थकत्वादिति गुणावत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेरवच्छेदकत्वाभावं दर्शयन्नाह विरुद्धयोरिति एकस्येति एकधर्मा
वच्छिन्नस्येत्यर्थः। तेन धूमसाध्यकेऽपि वह्निहेतुके नानुपपत्तिः। अत्यवयव्याप्तिः स्वग्रंथ एव स्फुटीकरिष्यते अवच्छे
दकस्यावश्यकत्वे परेषामनुमतिं दर्शयति अत एवेति विरोधादिति नव्यास्तु विशिष्टसत्ताविरहेण न कस्याप्यवच्छेदकमिति भा राम ८३
वः। विरुद्धयोरित्यस्य फलमाह अव्याप्तेरिति ननु संयोगासंयोगाभावयोरवच्छेदकं सत्त्वादिरूपं भिन्नमत एवेति विभिन्नावच्छे
दकौ तौ दर्शयितव्याऽविभिन्नावच्छेदकौ तौ दर्शयति संयोगेन चेति अनयोरेकावच्छेदेनापि वृत्तिर्ध्येया। एकेन संबंधेनेत्यस्य फल

माहवद्धिमतीतिन तु तद्धर्मविशिष्टस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वग्रहेऽपि तदवच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहो न दुर्घटः। अत एवाभावासंस्थ
शादित्यत आह तत्त्वेति परंपरयेतीति एतदुपायकत्वेनेत्यर्थः। व्याप्यत्वान्तरवादिनां सामान्यमुद्घाटयति एवं चेत्यादिना व्याप्तिग्रह इति
स्वार्थपरार्थाभिप्रायेण परार्थस्थले त्वाह प्रकाशयामिति। प्रकारान्तरेण हेतुसमानाधिकरणेत्यादिरूपं च मते दूषणमुद्घाटयितुं तुल्ययु
क्त्या लाघवेनाप्यवच्छेदकं निर्द्धारयति एवमिति। सर्वसाधारणाय गुणत्वमुपेक्ष्याह द्रव्यत्वादीति गुणासमवेतत्व इति एतेन सत्ताव्यावृ
त्तिः विशेष्यदलेन कर्मत्वादिव्यावृत्तिः। न चात्र रूपसमवेतत्वादित्वेन सत्ताव्यावारणे विनिगमनाविरहात् तावतां गुणानां नीलाद्यनुधावने
न च बहूनामपि हेतुत्वे मा भवतु तथा च तद्वेद्यरूपत्वादिकमेव सम्यक् गुणत्वस्य सामान्यत्वे व्यवस्थं इति यातु रूपत्वादिति वाच्यं प
रं परावच्छेदकत्वकल्पने विनिगमकतया सर्वसाधारणस्य गुणासमवेतत्वस्यैव सम्यक्त्वात् अत एव काश्यपत्वादि कर्म
वहायशस्त्वाश्रयत्वमेवाकाशपदशक्यतावच्छेदकं अयमेव गुणादिष्वन्यांश्च वस्यापि तं। यद्वात्र वाकाशोऽनाश्रयां सर्वसाधा

अ०शि०क्रु ८४ रतां गुणत्वमेव दूषकं स्यादिति एतन्मतं दूषयति विरुद्धहेत्विति तादृशव्याप्तेरप्रयोजकत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्तमेवोद्घाटयति कथं वेति स्वार्थ
साधारण्याहन्वयेति अपरेत्वित्यादि कुत्राकर्मान्यसमन्नात्वसंग्रहाय यच्चेति विरुद्धेत्यादि विरुद्धत्वं देशे काले वान्वितं तथा च वि
रुद्धदिगवस्थितयोर्विरुद्धकालावस्थितयोः अतियोगित्वसयोः सामानाधिकरण्येन व्याप्तेनैकाधिकरणत्वमथवाधिकरणताव
च्छेदकं मदनवच्छेदकेपि तद्रूपत्वप्रसंगात् एवं वह्निमत्वधूमादित्यत्र धूमाधिकरणं वह्न्यधिकरणापेक्षया न्यूनं नित्यनिरूपितजा
न्यनि व्याप्तेः जन्यकालेऽविन्यूनो बोध्यः तुल्येति एतद्रूपवान्यूपतद्रसादिव्यापकस्य व्यापकच्छेद्यावच्छेदकभावेऽन्योन्याश्रयः तथा
च कुत्रस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वं कल्पनाऽस्थितिमावः अत्रवदंति। अयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा नाद्यः तयोरजन्यत्वात् राम
नान्त्यः कतरग्रहाभावेपि सामान्यतोऽन्यतरग्रहे अवच्छेद्यावच्छेदकभावापरिच्छेदे विरोधात् ज्ञाने तथात्वेपि वस्तुस्थितौ विरोधा ८४
भावेति वस्तुस्थितावेव दृष्टान्योन्याश्रयो दूषणावहस्तां विवेकत्वमित्यपरे समादधुः न्यूनेति स्वहेत्वधिकरणतात

व२

त्साध्याधिकरणताव्याप्तेर्हेतुहेतिमत्त्वाय वह्नौ ह्यनुधावनं तत्र बहुविलाघवादन्योन्याभावगर्भैरित्यादावित्यर्थः। ननु साधनतिष्ठस्य साध्य
सामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वमुपाधेर्व्यधिकरणत्वादसंसर्गीयत्वमत आह विशेषणतेति। तथा च विशेषणतया तस्य तद्वत्त्वमि
ति भावः। ननु समस्तमादौ तथापि धवह्नि समानाधिकरणत्वमवच्छेदकत्वं तत्र तदुपाधेस्तथापि धवह्नेः साध्यादिविशेषणत्वमनुपपन्न
मित्यत आह रूपाद्यन्नितिअनुप्रवेशे वेल्व साध्यमादिकं तु माहव ह्यादित्यादि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वे आधारतया ऽनुप्रवेशः धूम
रयोस्तु सामानाधिकरण्येनेति आर्द्रेन्धनेवकरणादिजनकत्वेनाप्यनुप्रवेशो घटवद्वृत्तितस्य इत्यनुक्तिः ननु तद्विशिष्टत्वासम्भवेन संबन्
धेऽवच्छिद्यमानेनासम्भवस्यावेष्टत्वादाहवाकालत्वादिकमिति अन्यदेव द्वितीति तथाऽनुप्रवेशेपि न हानिरिति भावः। अत्र चेति न तात्पर्य
मित्यन्वयि साध्यसमानाधिकरणतया साधनव्यापकतया वानुपाधित्वावतारणायेत्युदाहरणद्वयं साध्यसमानाधिकरणतये
त्यादेः साधनव्यापकतयेत्यत्यवतद्वयं स्वयमनुपाधिरित्यत्र हेतुः केवलेनेति शीतत्वे विशेषणीभूय वेति शीतान्यत्वे शीतान्य

अ॰ शि॰
८५

स्पर्शत्वेन वैशिष्ट्यप्रकारत्वे स्वत्वपर्वत्वेतरकारेण विशेषणतावच्छेदकं संसर्गघटकस्योपाधेः [illegible] प्रतियोगिकत्वाभावव्याप्यगुणा

तराहित्य हि त्वादि [illegible] पृथिवी स्पर्श [illegible] वच्छिन्नसाध्यकत्वव्यापकताप्रतियोगित्वानुपपत्तिः [illegible] संबंधितार्थान्तत्वे

सवच्छेदकत्व [illegible] विशिष्ट [illegible] जलत्वस्य [illegible] पृथिवीत्वव्याप्येवादिदृ [illegible] नावच्छिन्नतादि [illegible]

नस्वभाववच्छिन्न [illegible] वावच्छेदकत्वेतीय [illegible] वच्छेद [illegible] त्वे [illegible]

वच्छेदकत्वावच्छिन्न [illegible] वच्छेदकत्वव्यापक [illegible] बच्छे

दकत्वव्यापकता [illegible] व्यापकता [illegible] वच्छेद [illegible] व्यापकता [illegible] तीय

मितिव्यावृत्त [illegible] साध्यवत्ता [illegible] साध्यसंबंधितावच्छेदक [illegible] संबंधितावच्छेदक [illegible] नतु साधनि

ष्ठसाध्यसंबंधिताव्यधिकरणत्वापत्तेः कथमवच्छेदकत्वमित्यत आह सामानाधिकरण्येति तथा च यत्सामानाधिकर

राम
८५

स्यावच्छेदकभिन्नत्वे : तत्वावच्छेदकत्वं च प्रकृते पक्षतावच्छेदकत्वेऽपि तत्र पृथिवीत्वादि द्रव्यत्वादिर्यत्र [illegible] घटत्वसामानाधिकरण्यस्या विश
ष्टप्रासामानाधिकरण्यव्याप्यत्वावच्छिन्नत्वं तथाह तत्रेति तथा च सामानाधिकरण्यनियामकत्वाय [illegible] तत्र हेतुत्वमेव व्यावृ
त्तिभिन्नार्थेऽपि वह्निसामानाधिकरण्ये भिन्नत्वप्रकारता दीव हेतौ यद्धिकरणत्वमिति भावः । [illegible] वच्छेद [illegible] सतु संबंधितावच्छे
देयधिकरणपदानेकत्वावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वं च व्यतिहृत्याह नत्वेति । तथा च संबंधितावच्छेदकत्वादिना साध्यवदधिकरणा
तमीत्वेन हेतुत्वविषयव्याप्तिः इदमेव दर्शयति नत्वादिना साधनत्वव्यापकत्वाधिकरणत्वकल्पनिमित्तकाधिकरण [illegible] व्यभिचार
वा. [illegible] तेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यविशिष्टं साधनव्यापकत्वमिति विशेषः [illegible] द्वितीयव्याख्याने तथा
त्वात्त्वेन भिन्नासौ बोध्यः प्रकृत्यतीति विभिन्नत्वप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि सामानाधिकरण्यस्याधिकरणत्वे सामानाधिकरण्यव्या
पकत्वमिति स्फोरयितुं साधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कत्वमाह नवेति । निःस्नेह स्पर्शो दित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वस्य सा

अ॰सिद्ध ८६

धनव्याव [illegible] संमतं [illegible] वानुपा [illegible] कृपा न्यत्वस्य तु [illegible] नाव [illegible] कल्पेति तु [illegible] विशिष्टेषु [illegible] सत्त्वेन विशे
धामे [illegible] कर्तव्य [illegible] तथा तु [illegible] मिति [illegible] नियोगे [illegible] धि कल्पना [illegible] स्यादि [illegible] लौकिकस्यापि
वेद [illegible] मि [illegible] अनर्थ [illegible] इति [illegible] वावि [illegible] नैकत्वमित्यत्र [illegible] आस्थावद्भि
श्रुतिलिङ्गादिमानत्वा [illegible] वद्भि [illegible] अतिरि [illegible] वश्ये
[illegible] अनात्मनो [illegible] इति [illegible] इति [illegible] अत्र [illegible] इति [illegible] नित्यविधि
[illegible] नम्यत्वेन [illegible] नित्य [illegible] राम
[illegible] सत्ता [illegible] अन्य [illegible] कार्य [illegible] ८६
मावद्भि [illegible] कल्पना [illegible] कादाचित्कत्वनियता [illegible] अवच्छिन्ना [illegible] अपि

केचित्। अत्र वत्तत्त्वं बंधस्साध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्वघटकसंबंधो बोध्यः साध्यनाव - - नमित्येकेति साध्ये कीकत्वमाह
यत्वेति पूर्वेक्तस्येच प्रतियोगिता नित्यस्य साध्याभावविशिष्टसा [illegible] त्वे [illegible] - - - हेतु नियम त्वा
त्तत्वयथा व्याप्यस्य सत्त्वे वा व [illegible] त्यादि [illegible] साधन [illegible] कान्तत्वपा सा
ध्यसंबंधेन तिरिन्ति गम: अत्र न व हे त्वेक त्वं [illegible] त्वे नीयार्थी [illegible] साध्यनावच्छेद
स्यतत्त्वं तं गुणकर्मान्यत्वे न विसत्वो [illegible] मिह [illegible] नियम्या विवच्छि [illegible] स
त्यात् गुणकर्म [illegible] निरूपित्व [illegible] विशिष्ट [illegible] भावत्व [illegible] तिर्
तिन्त्वं वर्धावि विशिष्ट [illegible] अभाव [illegible] तिव घटादि विशिष्टसत्यान
तिरिक्तत्वैमत्यामावत्वविगुणत्वेन त्वावच्छेदविहवर्तं तथाविन थाअव्याप्या तेष्यात्व मिति तेषा वयत्साध्य सं

आशिक बंधिमानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकं तत्त्वसंबंधितावच्छेदकं तत्त्वं संबंधितावच्छेदकत्वमितिनुभवेदलस्य निरुक्तः । एतेनेद्दशानवच्छे
८७ दकत्वविवक्षितानन्नुतवावि वक्तुमेयानवच्छेदकत्व कपेद्यस्य कमेव लघुकेवलान्वयिन्यनवच्छेदकं वक्तव्ये तथा च तद्
नवच्छेद्या संबंधितामेयवलिवतेतोपवयहुरतानवच्छेदकत्वं वा चेत्तथा च यत्किंचिन्मेयेऽप्यानवच्छेदकत्वं सुलभमि
ति तस्यानुयोगितायास्त दृशेन सामान्याभावश्रूयेत आह गुणवदिति । अत्र च जातित्वस्य समवेतत्वगर्भतया तन्मा
त्रस्यैव सम्यक्त्वमित्यभिप्रायः द्रव्यसत्त्वादित्यादौ न्यूनत्वस्य घटत्वादिकमिति व्याप्तिवारणायाह तथा चेति साधनतावच्छेदक राम
मिच्छेनेति सार्थकीकर्तुं च रमदलेऽसहेतुसाधारतोऽप्यावहिमत्ये विव्याप्तेर्तोपधिकसाध्याभाववतः उत्तरदलस्य निरुक्त ८७
र्थमाह यद्विति अत्यदनुपाधिपरीक्षतेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्ने [illegible] तेनं द्रव्यं कर्मोत्पत्ते सत्त्वादित्यादौ
गुणान्यत्वेनाव्याप्तिः निरुक्तं कल्पनांतरमाह साध्याभावेत्यादि पूर्वकल्पस्यानिरुक्तोपमित्यन्ये असंभववारणा

र्थः साध्याभाववविशिष्टपदं साध्य विशिष्टपदं च प्रकृतेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तेन द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति स
त्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वसंग्रहः द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणान्यत्वस्य द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वावृत्तित्वाव्यावर्तकत्वादाह सामा
न्यादिति। तथा च कर्मान्यावर्तकत्वे च न न्यूनतेति व्याप्तिरिति प्रकृतेति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः तेन द्रव्यं जन्यत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वविशिष्टसत्त्वाधिकरणसामान्याव्यावर्तकत्वेऽपि स्पर्शवत्त्वं न घटत्वव्याप्यत्राह समानाधिक
रणामिति साधनसमानाधिकरणामित्यर्थः तेन तत्पर्याप्तौ साध्यसंबन्धितासामानाधिकरण्याभावादाह तथात्वेति
सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तिविशेषाभावादाह तन्निष्ठेदकीभूतेति साध्यसंबन्धितावच्छेदकीभूतेत्यर्थः तेन त्ववच्छे
दकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः न त्वार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वेनैव कल्प्यते न त्वार्द्रेन्धनप्रभववह्निसामानाधिकरण्य
स्येत्यतः पारिभाषिकं तदाह अवच्छेदकत्वं चेति अत एवाह गुरोरिति उक्तेति च सामानाधिकरण्यस्याप्यर्थः अन्यथा प्रत

त्त्वाभावविशिष्टरूपवतां वह्न्यादीनां मत्वावच्छिन्नकत्वेन महत्त्वस्यानुपाधित्वं स्यादिति अतो उपाधिसामानाधिकरण्यं सा
ध्यसामानाधिकरण्यन्यूनवृत्त्यनतिरिक्तवृत्तिव्याप्यत्वेत्वसामानाधिकरण्यस्य गुणत्वादौ वर्तमानत्वात्तदभावान्महत्त्वसामा
नाधिकरण्यस्य गगनत्वादौ विद्यमानत्वात्तत्र तदभावाच्च तत्र व्याप्यत्वादौ हेतुनिष्ठत्वावच्छेदकावच्छिन्नहेतुर्व
त्यद्रव्यभिन्नायां तु दाहरणे महत्त्वमिति चानित्यत्वे अनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिसाध्यत्वेन महत्त्वविशिष्ट
द्रव्यत्ववति गगनादावनित्यसमवेतत्वस्याविद्यमानत्वेऽपि महत्त्वविशिष्टहेतुनिष्ठसामानाधिकरण्यमित्युक्तेऽपि नतिर्वा
हः । अनित्यद्रव्यत्वस्य द्रव्यत्वाभिन्नतया गगनावच्छेदेनाविद्यमानेऽपि महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वात्तदवच्छेदे
नोपाधिसामानाधिकरण्याभावादित्यत आह व्याप्यत्वादि हेतुनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं बोध्यं तत्रापि यथा
श्रुतेऽनुपाधिसामानाधिकरण्यन्यूनानतिरिक्तवृत्त्येव महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य गगनत्वादौ विद्यमानत्वात्तत्रोपाधि

सामानाधिकरण्याभावात् उपाधिसामानाधिकरण्यस्य च रूपत्वादौ विद्यमानत्वात् तत्र साध्यसामानाधिकरण्याभा
वात्। आद्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्व प्रयोजनं तु उपदर्शितं [illegible] नीयस्य तु द्रव्यं कर्मान्यत्वे सति स
त्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावात् छेदकानां वच्छेदेनाविद्यमानत्वस्य सामानाधिकरण्यसत्वेपि नाव्याप्तिरि
ति। अन्यूनानतिरिक्तत्वं इत्यत्र नतिरिक्तत्वस्य प्रयोजनमाह [illegible] विद्यमानत्वादिति न रूपादौ द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावः
अन्यूनत्वस्य फलमाह पृथिवीत्वेति जलादावविद्यमानत्व [illegible] छेदकं द्रव्यत्व सामानाधिकरण्यावच्छेदकं नतु संबंधितायाः
साधनतावच्छेदकाभिन्नत्वमपेक्षितमिति केचिन्न [illegible] इति तन्न्याह [illegible] इति नन्वीदृशानियम एवकथं प्रभाकरमते
नित्यटं क्रियतः प्रत्यक्षो मूर्तत्वादित्यत्र मूर्तत्वे प्रत्यक्षत्वव्याप्तिर्वा मूर्तत्वउद्भूतरूपव्यभिचारित्वात् इति व्यभिचारः साध्य
कस्य मूर्तत्वादेरुद्भूतरूपत्वादेश्च परिग्रह इति अनौपाधिकत्वं तत्त्वमेव व्यंजयितुमाह नन्विति नन्वेतत्त्व

[illegible]

[illegible] तथा [illegible] तं [illegible]

[illegible]

समानविषये त्यादि [illegible]

रिणसंसारेणकथंसंबंधावगाहनमित्यतआह त्र्मनस्त्वितियद्यपिरजतत्वगोचरः संस्कारः शायशस्तत्संबंधगोचरः संभवत्येव
तथापि यच्चरजतत्वमात्रगोचरः संस्कारस्तस्मान्नांशेन शुक्तेरुपधानसंभवमित्यभिप्रायः नचतथापि शुक्तिसन्नि ९०
कर्षस्यैव तत्संबंधभासकत्वमितिवाच्यं प्रकारत्वान्यथानुपपत्येव प्रकारभानस्यासमायाएव संबंधभासकत्वादुपगमात्समुदि
तप्रत्यभिज्ञायांच संबंधसन्निकर्षस्यैव संबंधभासकत्वमिति हृदयं त्र्अग्रे वस्थैत्यस्यान्यस्याविशेषात्तन्नकारत्समवहितमेव पाठं गट
हि स्वत्वावच्छेदेन तथैव तिसहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनसहकृतदृतिमूलं तत्रव्यभिचारदर्शनस्य हेतुश्चेत्केऽन्यथासिद्धत्वप्रत्ता
हव्यापारतयाइत्ति नथाव व्यापारेण व्यापारिणोनान्यथासिद्धिरितिभावः व्याप्यांतरेति यद्यपि स्वमपाने धूमस्य धनताघटितव्या राम ९०
प्त धूमादिव्याप्तिग्राहकत्वेनानाभावस्तथापि गृहीतायां तस्यां प्रतिबंदिविधया कारणं विना कार्योत्पत्तिशंकाविघटनमिति
हृदयं परतद्वृत्तित्र्अनादिसिद्धकार्यकारणताभावादिमूलादित्य त्र्अनपेक्षितत्वेनानवस्थापरीहारः दोषकालीनशुक्तित्वप्रमेयमिति

स्मरणावतोऽपि न सामान्यज्ञानमित्यत आह अगृहीतपुरोवर्त्तीति न संभवतीति अस्मिन्नधिकरणे तस्य विद्यमानत्वादेव साध्याधिकरणां-
तरग्रहाभावेन इत्यभावप्रतियोगित्वं दुर्ग्रहमिति तत्रापि विनेति सकलसंग्रहसिद्धिकारणावहितिरिति द्वितीयैकमात्रपदं प्रदीप्तमिति ध्येयं सा-
ध्यसाधनेत्यादिद्वये व्याप्तिज्ञापनिकसाध्यसाधनसंबंधग्रहविषयः साध्यसाधनसंबंधग्राहकातिरिक्तानपेक्षग्रहविषयत्वात्
नान्तरीयकपदार्थे वदिति पविशेषणे वो ध्यः यथा कृतेतु सहदर्शनसाध्यत्वमतेऽपि न दृष्टेऽर्थ दर्शनग्राह्यत्वसंभवात्तदभावरूप
परिशेषविशेषणं घटतद्वत्तुपाध्यभावग्राहकस्यानर्हत्वसंबंधग्राहकातिरिक्तस्येत्यादिः असिद्धिहेतुविशेषणासिद्धिं इत्या-
दीति तथा च न क्षतिः हि व्याप्तिसामग्रीमन्तु विनापि हेतु न व्याप्तिग्रह इति न हेतुविशेषणासिद्धिः एवं योग्यतानुपपत्त्यैव अनुमितिप्रयो-
जकत्वे असन्निकृष्टादीत्यादिपदेनातीन्द्रियादेः परिग्रहः ननु व्यवहारे त्याज्यत्वापत्तिदोषस्तदवस्थ इत्यत आह तथा चेति
न चेतिव्यवहारकारणमित्यर्थः तदित्यस्य क्वाचित्कत्वादिः अनुभावनस्याधिकरणान्तरातिरिक्तत्वात्तदपि स्वरूपज्ञानान्नाति

अ॰ टी॰ कृ
८१

रित्यत इत्यत आह अभावत्वं चेति अन्यदिति प्रकारतयेति लक्षणे तु विवादाभाव इति भावः । नन्वुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञाने भूयोदर्श-
नमपेक्षितमिति न वा विसंमतं तथा चानुमितिजनकज्ञाने भूयोदर्शनमपेक्षितं पर्यवसितं विवादेनेत्यत आह एवं चेति निवारयाम इति तथा
च व्याप्तिस्वरूपज्ञानेन संबंधग्राहकाऽतिरिक्तापेक्षेति ननु नैयायिकमते व्याप्तेः सामानाधिकरण्यात्मकतया स्वरूपग्रहे नातिरि-
क्तापेक्षेति तथैव विवादाभाव इति चेन्नैवं तत्काले व्याप्तिस्वरूपस्य व्यभिचाराभावघटितत्वात्तस्य चातिरिक्ततया तत्प्रत्यक्षे अतिरि-
क्तापेक्षणात् इति तद्ग्रहमात्रं उपाध्यग्रहमात्रं न तु प्रथमदर्शनेऽपि स्यादित्युपाध्यभाववत्त्वेन न निश्चयः तत्र उपाधिस्मरणादीनाम-
पेक्षितत्वादित्यतः स्मरयति सत्युपाधीति अत्रापीति इदमशक्येन व्याप्तिप्रमाविषयसंशयोऽपि गृहीतस्तथापि न्यूनताभंगाय सर्वे-
शङ्केन व्याप्तेऽपि सर्वत्रेति यत्र तु भ्रमस्तत्र तु तर्कान्तरं अन्यथापि भ्रमः सर्वत्रैव स्यादुचितमिति भावः महानस इत्यनंतरं अवगत इति यद्य-
पि मूलं तथापि अवगतत्वस्य ज्ञाने अप्रयोजकत्वेनाविवक्षितो महानससामान्यमादायाभावो ग्रहीतुमशक्यः इति महानसपद-

राम
८१

मवश्यंसंकोचनीयमिति व्युत्क्रमेण व्याख्यानं। इत्यादिरिति न यावैतन्महानससत्त्वं तदभावाप्रतियोगित्वं महानसांतरासत्त्विकर्षेपि स्यात्र
हमित्यतो योग्यत्वमेवोपपादयति महतीतिन प्रतियोगितावच्छेदकमितीति सामान्याभावस्फुटीकरणाय नकारसंवलितपाठो दृष्टव्य इ
ति व्याचष्टे हेतुनिष्ठत्वं कुर्वो मीमांसकमतमभिप्रेत्यानौपाधिकत्वं निवेश्यैवमिति तिन वाच्यामद्वृत्ति पूर्वेणवाच्याम इत्यत्र व्याख्यातमे
तन्मीमांसकमते विशेषणज्ञानस्याजनकत्वात् आहतत्सामग्रीति ननूपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे कथन्नासंग
तिरित्यत आह यथाश्रुतमिति ननु साध्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात् व्यभिचारज्ञानाभाव इत्यादिमूलं कथं संगतमित्यत आह त्रेति
अन्यथा प्रकृते संशयस्याप्रतिबंधकत्वे असाधारणतिकालादिकुदसाय असाधारणकारणमपि अत्यंतमप्रसक्तमित्यतो
मिलनपर्यंतं अनुमितिश्रयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् द्वयमपि नसाध्यमिति मनसि कृत्याह विवेचितमिति। ग्राह्येति साध्याभावघ
टितस्य तस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। खंडशइति अभावादौ साध्यीयत्वादिनेत्यर्थः। अतएव सर्वत्र तत्प्रसिद्धेरेवमनुसर्वत्रैव तथा

अशिक
९२

अमोभविष्यतीत्यत आह सकलेति साध्यतावच्छेदकइत्यन्तावेशेषितं विषयताया अभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वे मानाभावादा
ह तद्विषयत्वाभावेनेति व्याप्तिग्रहकाले एव पुरुषांतरस्य तादृशविषयकत्वसत्वादाह तत्पुरुषीयेति विषयतायास्तानातिरेकेण कादा
चित्कत्वमभिप्रेत्येतदुक्तं न तु चैत्रीयज्ञानविषयत्वाभावसत्वे मैत्रीयानुमितिः स्यादित्यत आह तत्पुरुषीयव्याप्तीति न तु प्रसिद्ध्याया
इत्यादिवक्ष्यमाणयुक्तेस्तद्विषयत्वेन व्याप्त्यावश्यकमिति कथं सार्वत्रिकत्वमित्यनुशयान्तत्पुरुषीयत्वप्रवेशेन कार्यकारणा
भावबाहुल्येगौरवादाह वस्तुत इति पुरुषनिष्ठवृत्तितयाच सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव तस्य हेतुत्वमिति भावः अत एव कूट
स्य कारणत्वादेव एवं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकप्रकारकव्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वेन तु धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता राम
वच्छेदकत्वग्रहस्तत्कुत्रचित्प्रसिद्धः अनवच्छेदकत्वग्रहे प्रतियोगिविधया तत्प्रकारकत्वात् इति तत् किमर्थं साध्यतावच्छेदक ९२
प्रवेशनं तस्य तादृशज्ञानाभावानुयोगितयैवोपपत्तेरित्यत आह प्रसिद्ध्याया इत्यादि तदभावः तादृशावच्छेदकत्वाभावः तथा कल्प

नं तादृशज्ञानाभावहेतुत्वकल्पनं अन्यत्र दृष्टान्तस्य ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेन प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाभावकोवृत्तेरत एवेति तस्य समा
नविषयत्वेनैव कारणत्वमेवेति पूर्वपक्षिणो हृदयं यदीति यत्र दाहजनकतावच्छेदकजातिमत्त्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेति
ग्रहो जायते तत्र वह्नित्वेन सत्त्वात् अथ वह्नित्वत्वेन तत्राप्यभावो वाच्य इति चेत् विशेषणव्याप्तिलक्षणतोऽप्रसक्तम् तन्निरूपकत्वेनैव तस्य नि
रूपितत्वात् महानसीयत्वविशिष्टं वह्नित्वमवच्छेदकमिति ग्रहेऽपि तद्व्यक्तौ परामर्शात् अथ शुद्धवह्नित्वत्वेन रूपेणावच्छेदकत्वग्रह
स्याभावो वाच्य इति चेन्न हि तस्य प्रतियोगिकोटौ वह्निविनिवेशादसार्वत्रिकत्वं स हि मूलतायां तत्पुरुषीयत्वादिघटितानन्तकार्य
कारणभावयोरभावमिति भावः एवं ग्राह्याभावग्रहस्य प्रतिबन्धकतायां तत्तदधिकरणावच्छेदकस्य विनिवेशात् यत्र तादृशग्रहो
न प्रसिद्धस्तत्र न हेतुत्वमिति भावः केचिदित्यस्वरसोऽत्रावनेन बीजानुसाध्यतावच्छेदकत्वत्रैवेति संकोचे प्रमाणाभावः सामा
न्यत इति यद्विषयोः कार्यकारणभाव इत्यादिव्याप्त्युपष्टम्भात्त्वेत्यपि द्रष्टव्यं असिद्धत्वादितिस हेत्वारम्भस्य व्यापकत्वमप्रमाहे

तथा २ ता ३

अ॰शि॰ तुल्यादित्यर्थः। कालिकस्य समवायस्य च व्यापकत्वमनुवर्त्तित्वमन्यथासिद्ध्यतीति विरुद्धेपीति। तथा च यत्रैकदेव उभयोर्भ
८३ स्तत्रैव व्यभिचारादोषविषयतया तस्य कारणत्वमिति भावः। यूथधानसम्बद्धेत् कुड्यादिसंबंधः विप्रकर्षो विदूरवर्त्तित्वं अग्र
हसंभवादिति अभावाधिकरणसकलधूमादिदेशासंनिकर्षादिति भावः। प्रतियोगिसत्त्वेति। अवच्छेदकत्वसत्त्वे अभावाद्य
सन्निकर्षेण वह्नित्वे यदि नाद्दशावच्छेदकत्वं स्यात्तदोपलब्धेत त्वाधारतासंभवादिति भावः। कथंचिदिति विरोधस्यतादृशापे
ग्यानुपलब्धप्रविष्टत्वादिति भावः। स्वरूपसंबंधावच्छिन्नवस्तुप्रकारान्तरेणापीति इदं। अतएवेति य न एवं तस्य लौकिकप्रत्यक्षा
विषयत्वमिति। निर्णयात्मनीत्युपाध्यायाः साधारणेति मिश्राः। साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वमते धारावाहिक राम
संशयानुरोधेन कार्यतावच्छेदके निर्णयानुधावनादोषविशेषवति तेन पीतत्वाभावानुमितावपि पीतइत्युपनीतभानं भवत्ये ८३
वेति साधारणस्येत्याद्यमते मिश्र्ययात्मनइति द्वितीये अत्रापि प्रतिबंधकेनिश्चयत्वस्य प्रवेशाद्धारावाहिकसंशयोत्पत्तिर्बोध्या

मात्रपदं हेत्वन्तरार्थकं तेन लौकिकालौकिकसाधारणलाभः स्वमते केवलान्वयिखंडनेऽव्यवस्थाप्यमानव्याप्तिमभिप्रेत्याह तन्न ऊमादा
दिति। गृह्यमाने इति नन्वनुकूलत्रयोग्यानुपलब्धिर्देशान्तरवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वादौ सत्त्वेपि देशान्तरसन्निकर्षतो वानुपलंभवादिति
चेत्फलवलेन तथा कल्पनात् यद्वा गृह्यमाणपदेन ग्रहणमुपनीतभानात्मकमेव विवक्षितं संभावनाविरहस्तु प्रतिबंध
काभावस्फोरणाय॥ ०॥ व्यभिचारज्ञानाभावाय कारणानामाह कचनेके प्रदर्शयतो मूलस्यासंगतिं परिहरन्नवतारणि
कामाह भवतु ताशनेत्यादिना संदेहस्य विवरणं किमेतानीति आपादकविशेषणं विशेष्याभये साध्ये कौकर्तुमेतावा
प्रयास इति ध्येयं तत्रैवेतित्थस्तत्तद्देशाध्यासीदृशान्तकोवकारो घटतावेत्तिभावः अत्र वा कारणात्व संदेहो विरोधित्वेत्युपा
ध्यायमतमभिप्रेत्य इत्तरथा तत्सामग्रीबोध्यानन्तुकूलसांगत्तित्वदवश्यैवेत्यत आह अनुसंधेयश्चेति। अवतरणीय इ
त्यर्थः। तथा च धूमोपाधिवद्विव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादिति व्याप्तिमाह केइष्टापत्तिशंकायामयं तर्क उपयुज्यत

आशी

८४

इतिभावः कारणतावच्छेदकस्यैव व्याप्तिबुद्धिवैयर्थ्यवस्यापयति सामानाधिकरण्येनेति। तथैव सामानाधिकरण्येनैव गृहीतो विषयीकु-
र्वतः तस्यैव ज्ञानस्यैकव्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् व्याप्तिविषयकत्वात्। वह्निसमवहिताजन्यत्वं पक्षे विदातुं प्रतानीनाह विपर्यय इ-
ति तत्कोटीति पदाय तु स्पष्टं तदत्यर्थः मात्रपदेन तदभावव्युदासः इदमेव व्यवस्थापयति अन्यथेति। तथा तापत्तिरजन्यत्वांशं
काप्रतिबंधकत्वापत्तिः तत्कृत्यंक ज्ञाभावसमवहितेन वह्नित्वाप्रसिद्धेरन्यतरत्वाप्रसिद्धिः वह्निव्याप्यकारणतावच्छेदकस्यैव तथा-
विधत्वस्य सत्वात् न च तथापि नांतरीयके व्यभिचारः तावतापि प्रकृतप्रयोजनस्याप्रत्यूहत्वात्। केचित्तु वह्निसमवहितेः तत्कृत्ये तदभा-
वसमवहितं तदुभयजन्यान्यतरो न स्यादिति व प्रयोजनाभावात् एव कश्चित्तु सकेतार्थे व पाठ इत्यप्याहुः तथापर्यवसायितेनात्तत्कोटि- राम
मात्रपर्यवसायिता कश्चिदिति स्वयं वक्ष्यमाणतर्के इत्यर्थः तथोपस्थितिता दृशविशिष्टपक्षोपस्थितीत्यर्थः। न च तत्र तर्के यदि वह्नि- ८४
समवहितजन्यो न स्यादित्यत्र वह्निसमवहितजन्यत्वं यदि वह्निजन्यत्वं तदा नांतरीयके व्यभिचारः अथ वह्निविशिष्टकारणतावच्छेदकज-

न्यत्वं तदोद्देश्यस्य वह्निजन्यत्वस्यासिद्धिः किं च वस्तुतो विशेष्याभावावगाहित्वेनापि निषेधस्य विशिष्टाभावत्वेनैव विषयतात्तथा वा सं
गतिः एवं च समवहितान्यत्वस्यापि जन्यत्वप्रवेशे गौरवादाह वस्तुत इत्यादि ईदृशतर्के प्रसञ्जकधर्मताबललभ्यस्यापि साध्यस्या
न्यथासिद्धिं प्रदर्शयति वह्निजन्यमपीति अत एव वृत्तिसमवहिता जन्यमित्यपि पाठः तस्य पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यस्फोरकत्वात्
तथा च वृत्तिजन्यमपीत्यादिना संभवीत्यन्तेन पक्षविशेषणीकृतकस्मान्न वह्निजन्यत्वरूपसाध्यासिद्धिरिति बोधयितुं अनु
वादः कृतः तद्वृत्तिभावस्तथा च हेतोः स्यादिति तर्कस्य जन्यो न स्यादित्यर्थः तथा च घटादौ वह्निजन्यो न स्यादित्यापादकस
त्त्वेऽपि यथोक्तापाद्याभावात् [illegible] वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्य घटादिसाधारणत्वात् आपाद्यकोटौ विज
न्यत्वविशेषणमित्यर्थः क्रमेणाशुद्धस्य विवक्षितस्य स्यादित्यत्र जन्य इति जन्यत्वस्यादौ आपाद्ये इति विवक्षित
मेवाह तदर्थस्त्विति जन्यत्वप्रवेशे गौरवादाह तथा चेति निष्कृष्टं दर्शयति तथा चेत्यादि सत्यन्तं व्याप्तिस्तस्य च यमुक्तो व

अशिक ६५

नांतरीयके वह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणत्वस्य सत्त्वादाह वह्न्यसमवधानकालीनेति वह्न्यसमवधानकालीन यावत्कारणक
त्वाभावस्य धूमे विरसत्त्वादिष्टापत्तेराह वह्नीति । एकैकादानेतयेवेष्टापत्तिरित्यत उभयं वह्निसमवधानं वह्निकारणतानिर्वाहिका
प्रत्यासत्तिः ननु वह्निव्याप्यनांतरीयके व्यभिचारमादेवस्य [illegible] तन्नैहि वह्नितत्समवधानेतरस्य धूमस्य वह्न्यसमवधानकालीनत्वा
भावादेव्यभिचारवारणमिति अतएव वह्नेः स्थाने [illegible]लापविनिर्देशः । इंधनादेर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वात् नांतरीयके व्यभिचार
तादवस्थ्यमित्यतोयावदित्यत्र न तत्र यावदिष्टापत्तिः यावत्कारणत्वमध्युपत्तितस्य धूमाभावस्य तद्वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावा
दिति अत्राहुः धूमस्य दध्यादितुल्यतया धूमद्वणुक एव वह्निजन्यत्वतदभिप्रायेणातस्य न कैश्चित्काराद्भूतस्य यावयवः प्रव
ष्ठाणुस्वरूपो वह्न्यसमवधानकालीनत्वेति मतत्रेष्टापत्तिः । न चान्वयव्यतिरेक[illegible]दशां स्थूलस्यमादाय विरुद्धमिति वाच्यं स्थूला
न्वयव्यतिरेकस्यैव परंपरया तदनुमापकत्वेनैवमुपयोगित्वादिति केचित् परे तु यावत्कारणत्वक्तेर्वह्न्यसमवधानकालीनेत्यं

गाम ६५

न च धूमस्य लेपि वह्निसमनियतं धनादिव्यक्तेर्वह्न्यसमवधानकालीनत्वाभावादतो यावत्त्वं कारणतावच्छेदकस्यैव विशेषणं। तथा च
यावन्ति तादृशानि कारणतावच्छेदकानि तदालिङ्गितस्य प्रत्येकं वह्न्यसमवधानकालीनत्वं वक्तव्यं एवं च धूमं प्रत्यपि धूमावयव
त्वेन न कारणत्वं अवयवत्वस्य समवायिकारणतया आत्माश्रयात्। किंतु दध्यादाविव पृथिवीत्वमेवारूपविशेषादिसत्त्वे दध्यादौ
रसविशेषादिरिव सहकारिशक्तिनातिप्रसङ्गः तथा च पृथिवीत्वावच्छिन्नस्य वह्न्यसमवधानकालीनत्वान्नानुपपत्तिरिति समा
दधिरे प्रगल्भमतं आह यत्त्विति आपादककोटाविति वह्निजन्यत्वाभावरूपे वह्न्यसमवहितजन्यत्व इत्यर्थः तथापि कथं व्यभि
चारो वारित इत्यत आह स चेति वह्न्यघटितेति अननुद्घटितत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वह्निघटितसामग्र्या वह्न्यवि
षयकप्रतीत्यविषयत्वात्। प्रागिति धूमे वह्निजन्यत्वसंशयदशायां वह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति सिद्धे
वह्निजन्यत्वे पक्षविशेषणीभूतवह्न्यघटितसामग्र्यजन्यत्वस्य निश्चयः नियमेन तस्मिन्नुपदर्शितधर्मतावता वह्निजन्यत्वस्य नि

आ॰शी॰क्र॰ र्त्ये यद्यन्योन्याश्रयत्वात् न चस्वमते विवह्निसमवहिताजन्यत्वेदुर्ग्रहे धूमविशेषणवत्त्वाभावविशिष्टकारणाजन्यत्वस्य सुग्रहत्वा
९६ दिति अस्मन्मतेन स्यैवपरीत्यादिति अत्रेति स्वविवक्षितघटकीभूतपदार्थेति भवपादिवत्त्वसमवहितान्यत्वविशेषणा
भावा द्वेधा आपादकादीत्यादि पदे साध्यघटकवह्नित्वे वह्निभिन्नत्वं तथा च वह्निभिन्नजन्यत्वेपि वत्त्वसमवहिता
जन्यत्वं स्यादस्यतीति कुतो निरूपकविरहितत्वात आह न वह्नेरिति उपादानेन वह्न्यभावस्य न तया कृतिप्रसिद्धतया विवह्निताप्र
सिद्धिरित्यत आह केनेति नहीत्यादि धूमादिर्वह्निसामान्यव्याप्यत्वासिद्धेः तत्तुल्यासमवायेन ज्ञेयत्वादाह तादृशेति निय
मित्यर्थः कृत्यादेरित्यादिपदेन क्रियावद्ग्रहः ननु कारणताग्रहान्यथानुपपत्तिरेव मानं न विच्छित्यत आह कारणतेति ननु
वत्त्वसमवहिताजन्यत्वे धूमविशेषणवत्त्वनिरूपकीति तस्यैव पदेनत्वेन तज्ज्ञानमात्राभावेन कारणताग्रहदृत्तियोक्तेत्यपी
ति न यात्वे विशेषे नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तत्र ज्ञातत्वात् इति विशेषेनियतान्वयव्यतिरेकानुविधायित्व राम ९६

पव्यावर्त्तकधर्मदर्शनादित्यादिः सामान्येतितेन द्रव्यत्वनिरासः अनुगतेतितेन तत्तद्व्यक्तिनिरासः गुरितितेन वह्न्युत्कटत्वनकद्
व्यत्वादिनिरासः सामान्यलक्षणैव धूमत्वेनैव तेन कार्यकारणभावं [illegible] प्रामाणिकोऽप्रमाणको तथैव तादृशसा
मग्रीसमवधानेनैव प्रामाणिकोऽप्रमाणिकोऽस्ति तथैव सामान्यतः एवैतद्विके [illegible] सामान्यतो व्यभिचारशंकासत्वे कथं
ग्रह इत्यत आह फलबलेनेति तथा च [illegible] धूमत्वावच्छिन्नस्यैव ग्रहणमतए
व वह्निजन्यत्वग्रह इति [illegible] प्रामाण्यघटितसामग्र्यजन्यत्वमिति विवक्षित
प्रागत्रोपमतनिरासः एतत्त्वे [illegible] धूमत्वावच्छिन्ने [illegible] स्यादजन्यत्वे [illegible] समवहिताजन्यो
न स्यादित्येवंरूपः व्यप्रसमवहिताजन्यत्वस्य निश्चयत्वानुपाते [illegible] तेन निश्चयस्यैव [illegible] तेवं
कत्वं अनवकाशदानमपि [illegible] तन्त्रतया व्याख्यायते धूमत्वावच्छिन्नस्यैव प्रसमवहिताजन्यत्वं ग्राहयतीत्यत्रेति।

अग्रेस्वग्रहमित्यमेनान्वितं। उक्तन्यायेनेति। आभासोक्तन्यायेनेत्यर्थः। तद्दितिवह्निमुक्तं कारणकलापेत्यर्थः। अस्यैव कलापस्य वह्न्य
समवहितस्य तद्दशायां जनकत्वमिति शंकां निरस्यति वह्निविरहे वा [illegible] निरस्ति शायस्यामि विशेषितस्य तथाविधात् [illegible] समव
हितात् तादृशस्यैव तथाकलापस्यैव [illegible] अनुदयदेशिकं निरस्यति कविद्धेन [illegible] दिति तादृशस्तोमस्यैव व [illegible]
समवधानदशायामित्यर्थः। अन्यथा [illegible] नायाइत्यमेनान्वितं [illegible] वह्नेरित्यादिशंकायाः आह दलेन निरासः क्वचि
द्वह्निविनेति शंकायाः वह्निविरहेत्यादि [illegible] उभे [illegible] तर्कएवो [illegible] विषयमानतया
संदर्भे विरुद्धमिव प्रतिभाति। ननु वह्नेर्वैत्यन्वह्निं [illegible] अनुपादाने आवृतत्वेन शंकाप्रतिबंधकमिति व [illegible] समवहिताङ्
न्यत्वमेव शंकाप्रतिबंधकतया विवक्षिताह वह्निरिति। ननु तथाप्युपादानं कथं प्रतिबंधकमित्यत आह [illegible] वेति। तथा च
वह्निसमवहितस्य नियमत उपादानं कथं कुर्यादिति मूलेकथमित्यत्र वो नियमस्यैव च्छेदस्ताद्विषयस्य व [illegible] समवहितानुप

दानस्य प्रयोजक इत्याद्यः क॥ अः। एतेन वह्निसमवहितस्योपादानमेव नियमव्यवच्छेद्यं न तु वह्न्यसमवहितानुपादानमित्यसंगतिश्च
दर्शनवशात्मनकुमार्गेणावह्न्यसमवहितोपन्यत्व ज्ञानमेव मूलमन्यर्पि विषयतया व्याव ज्ञातः क॥ प्रांतरमाह परे परघेति। वह्न्यस
मवहिताजन्यत्वज्ञाने तर्कः तर्केव सति वह्न्यजन्यत्वज्ञानं तस्मिन् सति वह्निसमवहितस्योपादानमित्येवं रूपायां तत्र वह्न्यसमव
हिताजन्यत्वज्ञाने विशेषेति व्यावर्तकेत्यर्थः यादृक् [illegible] स्य व्यभिचारित्वात् अव्यावर्तकत्वात् नियतस्य तु भाव
किं तस्य उक्तेति धूमत्वावच्छिन्नकारणत्वं [illegible] कानु विशेषित्वमित्यर्थः उक्तेन
चोक्तन्यायेत्यादिना उक्तं तदेव स्पष्टं [illegible] नत्वहूप प्रासंग निश्चितनीयाः [illegible] नांतरीयके व्यभिचा
रादित्यके यदि उक्तं विवक्षया नांतरीयके व्यक्तिचारो धूमानुत्व वह्निरहस्य प्रयोजकत्वं यदुक्तं तच्छेपि
त्यमेवानेवोक्तमित्यन्ये। लाघवज्ञानस्याप्रस्य कत्वे उक्तलाघवज्ञानाऽजन्यत्वं प्रहेय वास्तु किमनेन प्रयासेनेत्यपेकेचित्।

त्रि॰ शि॰ ५८

नोत्तरीयकव्यभिचारं प्रकारान्तरेणाप्येवं दूषयतां मतमाह केचित्त्विति। अत्यन्तस्वत्वंतरेति सामान्याधिकरण्यानिरूपकेत्यर्थः दूदमेव चेति
व्यधिकरणस्यापादकत्वमिति तासम्बन्धस्य प्रयोजनस्याभावयत्रत्वनुभाव्यत्वादित्यर्थः। ताहशसम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तथात्वे
प्रयोजकत्वं तद्भिन्नत्वमिति उक्तानुत्तया वह्निजन्यत्वग्रहस्यैव प्रागेव सामानाधिकरण्यविषयकत्वादिति इदृशलाघवज्ञानस्य
वह्निजन्यत्वग्रहपूर्वसहकारित्वकल्पनमनुचितमेतावताश्रयासेनैव किं केचित्तु प्रपंचात्संकेत्व्याप्तिस्तत्केत्यतकोपन
वताकरूपदर्शनमेवाहमेवमिति ग्रंथसंगतिं दर्शयति पशाहेति आकुंचितिमध्या वोपादान पदस्य समुखार्थत्वमेव प्रकर्षेण दृ
शधातोश्चाङ्कुष ज्ञानं एवशक्त्वादाह व्यभिचारज्ञानेति। शङ्कित व्यभिचारनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वात् सामान्यपदं
योग्यतादीति तथा च तत् ज्ञानसामान्याभावस्यैव हेतुत्वनिश्चयस्वरूपमिति नपुंसकत्वनिर्वाहार्थं तर्काभासादिति धू राम ५८
मोयद्वह्निव्यभिचारीस्याद्धूमवं नस्यादित्याद्यात्मकत्वादित्यर्थः। व्यभिचारदृतिश्चाध्यस्यव्यतिरेकव्यभिचारेऽस्यस्यान्वयि

व्यभिचार इत्यर्थः। नोद्धेति विशेषदर्शनस्यानुसरणत्वे यत्र पाद एव कारणत्रमोऽनामस्तत्र व्यभिचार इति इदमुक्तमिति भावः। ननु व्याप्तिमत्तके
स्य प्रमाहेतुत्वापेक्षया व्याप्तिमत्त्वमेव प्रयोजकमस्तु इत्यभिप्रायेणाह अन्ये त्विति ननु व्याप्तेरलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं प्रायशो व्यव
स्थापितं प्रागेव तत्कथं वाऽलौकिके तत्ज्ञाने व्याप्तेः कथं कारणतावसित्यत आह यो धारावाहीति ननु सन्निकर्षैः क्वचित् ज्ञानं यत्र च लौ
किकप्रत्यक्षं तत्र संयुक्तसमवायादिरित्यतोऽनुमानतु दर्शनस्य कारणत्वे तत्रापि सत्त्वमस्त्वित्यत आह तर्कस्येवेति दर्शितत्वादिति
यत्रेत्याघ्रातादिना शंकाद्युपावसरे वेत्यर्थः च विपरीतेति [illegible] संशयोत्तरप्रत्ययोत्पत्तेः। तन्निवर्तकत्वेनेति भ्रमादिति विरोधि
त्वेनेत्यर्थः। आपततु इति तादृशप्रत्यक्षत्वेन [illegible] मेव न अस्य वहितत्वस्यावश्यकत्वेन तत्र [illegible] एव विश्रामस्य मा
त्र [illegible] शसंपन्नत्वात् [illegible] सन्निकर्षो देवेत्यर्थः। ननु सन्निकर्षत्वेनैके
इत्युक्तं प्रागित्यत आह उक्ते चेति विशेष्यसंबंधे यदि विशेषणं न स्यात् ज्ञानमित्यर्थः। ननु पूर्वपक्षे कार्यकारणभावे वास्तवमभ

अदीह
६६

नादित्वमुक्तमाह्वरो प्रमाणगवेषणे मूलकृता कृतं तच्च न घटमद् त्यत आह इदमनादीति त्रिभिः आयस्तेको वादाह परार्थ इति तथा च तत्र प्र
प्रमाणमवश्यमेव गवेषणीयमित्यर्थः स्वमतेऽर्थापत्तिरपि दिके प्रमाणत्वमभिमतमुक्तं तस्या धारणेपेनयोजयति व्याप्तिग्रहेतिनन्वयत्र प
नैयाध्यनिश्चयोऽजातस्तत्र पत्रेतरत्वस्यानुपलब्धत्वात् मूलेन घटस्य तत्र आह आनि विनेति नन्वन्वयव्याधित्वे नेति मूलस्य य
दिव्यभिचारानुमापकत्वसमर्थ्य क्रियते तदैवतत्र पदोतरोपाधिकत्वेन तदर्थमवगतिर्वचनमूलकृतानानित्यकृते पुक्ते भवतीत्याशयेन व्याव
ष्टस्वव्यभिचारेणोन्यादिना कथाऽपि स्वमतेऽसंभवद्व्याप्या व्यभिचारेणैव च दर्शनेनैव योऽव्याप्तिमुमाहुर्न्यतिरिक्तेति एवं प्रति
योग्यसामानाधिकरणानां शस्या विज्ञानेऽथवा आयमत्तभिराकर्तेति नैमित्तकाभावादिति प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावे साध्य
हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानेऽथवा रूपेऽतादृशाभावज्ञाना पासंवादित्वपर्यवसानं न कुतोऽतियेन केन चिद्रूपेणान्य
र्थः तथा च कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यत्र तदभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरणस्य ग्रहेऽपि प्रतियोगिव्यधिकरणत्वघटिततथाभावज्ञा

राम
६६

ति

नेत्यप्रवत्त्येवेति कदर्थ । वह्निवेऽपि धूमवति वह्निर्नास्तीत्याकारकेत्यस्यार्थः । वह्नित्वेत्यस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिखिलाभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति वा भवदुक्तपक्षे धूमसमानाधिकरणत्वादिविलक्षणाभानापत्तेरेव तदनुधावनमिति
न चेति तथा च वह्न्यभावस्यापि हेतुसमानाधिकरणत्वेन भासमानत्वाद्विलक्षणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन गृहीतमि
तिमानुमितेः प्रसङ्गः वह्नित्वव्यक्तितया च धूमसमानाधिकरणत्वेन भासमानयोर्येभावाभावसमभावाभासेऽपि वा तत्त्ववह्नित्वानवच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन तु तद्रूपेणाग्रहणात् ... धूमवति वह्निर्नास्तीति भ्रमस्याकारः तत्र यत्र सभाभावे वह्निप्रति
योगित्वं विषयीक्रियते इति भवतो मतेन यो तु ... प्रतियोग्यभावप्रत्ययभासते इत्यनुपेयमिति दोषान्तरमाह धूमाधिकरणान्त
रेति इदं च सामान्याभावस्याकारत्वाद्वीरासमत्वात् किं चाविकि अनुमितेरानुभविकत्वाभावप्रदर्शनाय तादृशप्रमा धूमाधिकरणतो
न हृत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वं इति भ्रमात् तथा च पक्षे किं चि रूपं धूमाधिकरणतो तद्धृत्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं

नर

च० अनु०
१००

इति प्रमा न था च यत्किं विद्रूपं धूमाधिक
रणत्वे धूमसमानाधिकरणत्वेन:
त त्वस्यादिति निर्विंदं सामान्यलः
ज्ञाता ए वत [illegible] त्वप्रतियोगितान
वस्य धूमाधिकरणावृत्तित्वेऽनम
मेव धूमसमानाधिकरणत्वेन
ति योगिकाव [illegible] बोधीति न
वधि [illegible] त्वज्ञानेतथैव दोषद

प्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वमिति ज्ञानेऽविवक्षितो [illegible] दाणात्यासन्निवि
[illegible] त्वाभावप्रतियोगितान वच्छेदकत्वं विषयी कृत मेवेति कारणासत्वादनुमि
दिमत्सद्धर्म धूमाधिकरणावृत्त्यभाववत्वेन ज्ञायमानेऽभावेऽस्यैव [illegible] भावा
व नानुमितिरिति [illegible] [illegible] आह स्वमिति [illegible] भा
भाव [illegible] [illegible] त्वाभाववह्नित्वप्रतियोगितेन याकेवा
[illegible] प्रतियोगितानवच्छेदक [illegible] [illegible] त्वेऽनुत्पत्ते
[illegible] दकत्वं वह्नित्वमिति [illegible] वह्नित्वावच्छिन्न [illegible]
तां दूदनुपलब्धेरपताहशाभावच्छेदकत्वं वह्नित्वे नादोषः वैशास्तु प्रतियोगितावच्छेद

राम
१००

कानोव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदज्ञानेप्यनुमित्यापत्तेर्वैयर्थ्यात् अतएवाभावगर्भायांतुविशिष्टाभावमादायापिवैयर्थ्य
प्रहृदीन्यनंतरं अनुमित्यापत्तेरितिपूरणीयं तेषांद्विधाभावानां [illegible] नतु [illegible] गर्भेष्टतेविभ्रमेयत्वेन [illegible]
दायातिप्रसंगः [illegible]
भावज्ञानेपि [illegible]
नास्तीतिप्रतीतधर्मेव [illegible] नतु [illegible]
वताहृशावच्छेदकत्वग्रहेपिव [illegible] शसमवायादिसंबं [illegible] नवच्छेदकत्वग्रहात्तथाच यत्र धूमव्या
पकवह्नित्वमेव [illegible] भावावच्छेदकतत्रताहृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहोभ्रमरूपोप्यप्रसिद्धएवेत्यसमाहहेत्वा
भासेवैतितिनथात्वयथा आहार्यज्ञानमादायतत्रप्रसिद्धिस्तथानापीतिनतुतथापिताहृशज्ञानस्यज्ञानस्यविरोधीनभ

अशिकृ १०१

वतितादृशानवच्छेदकत्वग्रहइति कथं समर्थितमिदमिति चेन्न तादृशावच्छेदकत्वग्रहविषयकग्रहविरोधित्वार्थकत्वात्त
स्येत्येके अन्ये तु तादृशावच्छेदकत्वाभावव्याप्यज्ञानस्यापि तद्विरोधित्वेन तस्मादप्यनुमित्यापत्तिरित्यत आह हे
त्वाभासइति तथा च तत्र यथाव्याप्त्यादिव्यावृत्तं विरोधितापत्तथा आपत्तिर्यदि चेति केवलान्वयिसंबंधज्ञानादनुमितिमत
मभिप्रेत्य इतरथा तदपि बोध्यं आदिपदात्प्रतियोगितानवच्छेदकस्य परिग्रहः आदिपदात्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादे
परिग्रहः तथा चेद्इति अत्यंताभावे प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वे अत एव तद्रूपेत्युपात्तलाघवमेवेति भावः लाघवसमुच्चयमाह न
वेति न वेत्यर्थः अन्योन्याभावस्य तादात्म्यातिरिक्तसंबंधानवच्छिन्नत्वादित्यभावः यथाश्रुतेति अत्यंताभावगर्भाया मवि
निष्टायां विशेषणतादिरीत्या घटितायां प्रतियोग्यधिकरणत्वादेरप्रवेशात् कुतो लाघवमिति द्रष्टव्येति
यथासंयोगस्य कारणतायां तद्व्यक्तित्वेन कार्यकारणभावस्तथात्रापीति भावः यद्रूपेति साध्यतावच्छेदकं साध्यव

राम १०१

त्वं च तद्रूपेति साध्यवत्त्वधीविरोधिधीविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्येत्यर्थः। तेन साध्यभेदादिनिरासः। साध्ये
त्यादि यथासंख्यमन्वयः। कथमिदमिति अभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। तद्भिन्नमिति। अधि
करणतावच्छेदकासंसृष्टाभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वान्न च तथैव वक्तव्यमननुगमात् न चैकमादायैव प्रसिद्धं तथापि प्रमेय
त्वेन तदभावसामानाधिकरण्यग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वान्न च तथैव ग्रहोऽपि वक्तव्यः तथा सति पुनरप्यननुगमात् एवं साध्याभा
वसामानाधिकरण्यग्रहस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सति प्रतिबन्धकतादिलक्षणदोषाणां विरोधित्वं दुर्वचमिति च अनुगमनीयं वि
षयानुगमपूर्वकज्ञानानुगमं परित्यज्य व्यक्तिकारज्ञानमनुगमय्य व्याप्तिज्ञानमनुगमयन्नाह साध्यतावच्छेदकेत्यादि
योऽग्रह इति समूहालम्बनरूपोऽग्रहो धर्तव्यः वृत्तिमान् साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव च ग्राह्ये न हेतुरिति तमभिप्रेत्याह साध्या
भाववद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वेन तस्याविलम्ब इति वा यं प्रति व्याप्यभावासंस्पर्शित्वेनाविरोधित्वात् अप्रसिद्धिरित्यस्य केवला

न्वयिनीत्यादिः। पूर्ववदिति स्वेष्टशङ्कत्यर्थः। ननु धूमव्यापकवह्निमान् धूमादित्यत्रैतादृशग्रहाप्रसिद्धेः कथमिदमित्यत आह
अधिकमिति तथा च आहार्यज्ञानादिना पूर्ववत्प्रसिद्धिर्बोद्धव्येति भावः। ननु स्यन्ताभावगर्भीयाऽविकाररास्येत्स्थूलस्यैव
वारो दुर्घट इत्यत आह ग्रन्थ क्वचिदिति विदंतीत्वन्तरसो ऽवनेत ह्लीडेंबुनादृशग्रहो हेतुतावच्छेदकमिश्रितएवव क्वाव्यः अन्यथाति
प्रसंगादत तथा च सर्वत्रैतादृशत्वमेनाभावाद् इत्यर्थः। यत्तु यदितावद् अभिचारविषयकसमूहालम्बनमादायैवानुग
मस्तदा तावद् ज्ञानविषयकसमूहालम्बनविषयत्वेन वानुगमे किमर्थमेतावान् प्रयास इति तन्न तावद् ज्ञानवि
षयकसमूहालम्बनस्य तथा समूहालम्बनत्वेन वा प्रवेशस्येन रूपेणा वाद्ये तादृशसमूहालम्बनात्मक ईश्वरज्ञान
विषयत्वेन जगत एव कारणत्वापत्तिः। द्वितीये चैतादृशज्ञानस्य आनन्त्येन विनिगमनाविरह इति न चैतवादि तथा तादृ
शज्ञानत्वावच्छिन्नत्वस्य विरोधित्वस्य विशेषस्येव प्रतिबन्धकत्वादिति अत्र चैतादृशग्रहविरोधिकत्वेन व्याप्यादीनां वि

यासत्त्विति नवीनाः। प्राञ्चस्तु व्याप्यादि विलक्षणाविरोधित्वे वह्निवेशनीयेत्याहुः। तथात्वेपि हेतुत्वेपि तथाछिरिति अनुमितिन त्वकारणा
स्य सत्ताद्वादविघटकत्वादितिभावः। द्रव्यं गुनवित्यादि संयोगिभेदस्य संयोगिरूपवृत्तिवृत्तित्वात् प्रतियोग्यवृत्तेरन्यस्य भेदस्याप्र
तियोगित्वात् संयोगिमत्वादिन्यप्तिव्याप्तिरिति प्रवृद्धकार्थः। नन्वगुणावच्छेदेन तस्याविप्रतियोग्यवृत्तित्वं सार्वभौममतन्नि
राकरणेनैव तस्यातिव्याप्तिकत्वात्। न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं हेत्वधिकरणोवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यगुणास्य संयोगवनात्मकत्तया
त द्रव्यत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वव्याप्यनेतिवाच्यं सद्धेतावव्याप्तेः तत्रापि तत्त्वाधिकरणस्य वृत्तिस्य संयोगिभेदप्रतियोग्यनात्म
कत्वात्। न च तनव्याप्यत्वभेदमादाय वच्छेदकत्वलक्षणोक्तदिशा ऽव्याप्त्युद्धर इति वाच्यं तादृशगुणसाध्यविशेषपर्यन्त
स्यकारस्य स्वचयनेवव्यवस्थापितत्वात् उपदर्शितेत्यादिना स्वचयनेव परिष्कृतत्वात्। व्याप्यवृत्तीति। तत्र प्रतियो
ग्यसामानाधिकरणस्याप्रवेशादिति भावः। स्वव्यापकेति। स्वं हेतुस्तव्यापकं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः।

श्रीसि स्वव्यापकतावच्छेदके [illegible] कतावच्छेदकं द्रव्यत्वत्वादि तदवच्छिन्नाभावेनासामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अव्या
१०३ वृत्ति व्यभिचारि [illegible] नास्त्यत्वादि [illegible] विषयत्ववाच्यत्वादित्यादावि
त्यर्थः। ननु नैव [illegible] संस्कारस्य प्रत्यक्षादि [illegible] त्वात् [illegible] ज्ञानस्य विषयत्वासंबं
धेनापि [illegible] वावच्छेदेन [illegible] विषयेऽप्युत्वाभाववत्त्वं [illegible] देन संयोगाभाव
साध्यका [illegible] प्रसिद्धेर्वदोषद्वयं [illegible] इत्यादि स्वहेतुसं
योगि सत्त्वादित्यत्र [illegible] संयोगावच्छिन्न [illegible] आह यत्किंचिदिति। न चैवं संयोगिपुरस्कर्मी राम
रूपत्वे सति सत्त्वादित्यत्र हेतु [illegible] धर्मेण न वच्छिन्नसंयोगिभेदमादाया व्याप्तिरित्यत आह यद्धर्मविशि १०३
ष्टवृत्ति यद्धर्मो हेतुतावच्छेदकधर्मः। कालिकसंबंधावच्छिन्न [illegible] महाकालमात्रवृत्तिहेतुतेनादृशाभेदाप्रसिद्धिः। पुनर्वे

वं फलतो विचारयिष्यते संयोगसंबंधावच्छिन्नेहत्त्वविशिष्टभेदसमानाद्यप्रसिद्धिरिति केचित् गुणादवृत्तिजन्यस्य यत्किंचित्स्पंदवृत्ति
त्यमपि संभावितप्रतिगुणत्वानुधावनीयं रूपसंबंधः कालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्याभेदासिद्धिः अतीतपदार्थस्यापि ध्वंसमात्रस्पंद
वृत्तित्वेन तद्भेदस्य गुणत्वसाम्यात् [illegible] यत्वाधिकरणीभूतद्रव्यगुणान्यतमत्वसंग्रहे जातेरत्र [illegible] वृत्तित्वाभावात्यादिसंग्रह
वा प्रसिद्धिरिति भावः [illegible] यामिनीर्न [illegible] तथात्वे अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वस्वाधिकरणो नेति संदेहः यत्किंचिद्यस्य
प्रयोजनमुक्तमेव [illegible] प्रतियोगिके [illegible] धूमद्रव्यत्वोन्यथाभावस्य धूमाभाववान्निनतया धूम
भाववत्यापि तद्भावाभावे [illegible] संबंधेन साध्यमावच्छेदकसंबंधेनेति [illegible] द्रव्ये गुणकर्म
रापसमाभावेतादृशाव्याप्यवृत्ति प्रतियोगि [illegible] यतिरव [illegible] अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृ
त्तित्वे स्वं अभावः प्रतियोगिप्रतियोगिनावच्छेदकावच्छिन्ने गुणकर्मान्यत्वावच्छिन्नेयदाधेयत्वं यदनिरूपकत्वे गु

अ॰ सि॰ रु॰ दीतिन दोषः। उत्पत्तीति। इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्र हेतौ उत्पत्तिकालेऽसंयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्य सत्त्वात् तथाविधतयासंयोगा
२०४ भावमात्राया व्याप्तेरित्यर्थः। ननूत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य संयोगनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वे मानाभावः। प्रकृते तानंतर्भावेन अ
नीतेर्विवादग्रस्तत्वादित्यत आह कालपरिमाणे चेति। कालव्यापकेऽपीत्यादि। वैकालिकतासंबंधेन साध्ये अन्यावच्छेदेन तदा
धेयत्वानिरूपकत्वस्य प्रामाणिकत्वेन तत्र विवादाभावादिति। कैश्चित्तु कालिकतासंबंधेनायं व्यक्तिरिदेवत्वाध्ये कालपरिमाणे हेता
वव्याप्तिः स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्याभावाप्रसिद्धेः इति वक्तव्ये महाकालाधेयत्वात् अवृत्तेः साधे
यत्वाभावादित्याहुः। तन्न। अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वमते अन्यावच्छेदेन महाकालस्य वृत्तिमत्साध्येयत्वानिरूपकत्वा राम
त्। स्वव्याप्येत्यादि। आद्यं यावत्साध्यव्यापकव्याप्यत्वं व्याख्यातमिदमधस्तात्। प्रतस्याभावद्वय प्रवेशो गौरवादाह स्वसमाना २०४
धिकरणेति। स्वं हेतुः इदं यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यकत्वमिति आद्यवादे। अन्यदाह स्वसमानाधिकरणादृत्तिस्वं हेतुः इदं

गुणकर्मोत्पत्ते सत्तावत् जातिमत्त्वात्तद्वृत्त्यत्र जातिसमानाधिकरणानां सर्वेषामेव सत्तासमानाधिकरणत्वादिति भावेनाह यद्धर्मावच्छि
न्नेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। हेतुसमानाधिकरणानां सर्वेषामन्योन्याहेतूनां सर्वेषामपि प्रविष्टत्वेन तत्र साध्यसामानाधिकर
ण्यं प्रथमं तु [illegible] गुरुवैपरीत्येनान्तरमाह साध्यसामानाधिकरण्येति अत्र चेत्यादि साध्यतावच्छेदकेत्यादि समवायसंबंधेन
वह्निसाध्यके धूमादाविति व्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकेत्यादि प्रयोजनं तु साध्यसामानाधिकरणवतो धूमावयवत्वस्य धू
मसामानाधिकरण्यसत्त्वाद्व्याप्तिवारणाय एकेनेति तेन समवायसंबंधेन वह्निसामानाधिकरण्याभाववतो ज्ञानस्य विषयता
संबंधेन धूमसामानाधिकरण्यवतोऽपि ज्ञानस्य तथा सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तदनुगमादाह विशेषणतेति केचिदित्यस्व
रसो द्रावत्त्वं [illegible] हेतुसमानाधिकरणत्वेऽपि धूमवद्व्योमादिः [illegible] सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्ये
ति शब्दार्थं विवेचयति अत्र चेति नञ्कर्मधारयपक्षे कथनं [illegible] सन्नेव पदार्थघटिततया [illegible] स्वरूपस्यैकदेशत्वेन व[illegible]

अ॰शि॰क॰ १०५

ष्ठीहेरेवमस्मत्त्वात् इंद्रियसंबंधे धर्मस्य स्वरूपं विशेषणं प्रायशः संभवदपि धूलीपटले धूमभ्रमेऽसंभवीत्यत आह तद्विशेष्यकेति
इंद्रियसंबंधविशेष्यकेत्यर्थः ननु तादृशधूमत्वस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति भावार्थोऽनुपपन्न इत्यत आह विशेषणतेति भावार्थ इव द्वा
येत्याह तत्र विशेषणमिति। तावद्दूरपर्यंतस्य संदर्भविरोधादाह संबंधस्यैवेति न तु धूलीपटलादौ व्याप्तिमत्स्थले धूमत्वं नेंद्रि
यसंबंधमित्यत आह तत्संबंधेति। अर्थः इंद्रियसंबंधपदार्थः तांत्रिकैस्तत्रैव परिभाषितत्वादिति भावः। वह्निरित्यस्य फलमाह ए
वं चेति तद्विशेष्यकेत्यादि प्रयोजनमुक्तं व्याप्तिपक्षेणेति हेतुभावेनेति व्याप्तिग्रहस्य धूमविषयकत्वादित्यर्थः ज्ञानस्य तदिंद्रियज
न्यत्वसंबंधश्चालौकिक इत्यस्य प्रयोजनमाह किंचेत्यादिना तत्र चक्षुर्ज्ञानस्य प्रयोजनमाह धर्मिणीति तदिंद्रियजन्यत्वस्य प्रयोज
नमाह स्मरतीति। लौकिकेत्यस्य प्रयोजनमाह लौकिकेति एवं सुरभिचंदनमित्यत्र सौरभत्वेन यावत्सौरभज्ञानं न भवतीति ध्येयं। राम १०५
सखंडेति बहुघटितं अखंडं केवलमेकं येनेत्यादि तेन समवायेन तादृशप्रकारस्य घटत्वादेः कालिकसंबंधादिना स्वाश्रयस्य

कालादेर्ज्ञानमितिसंबंधभेदं तत्प्रकारं च स्फोरयितुमाह तत्प्रागभावादिर्वेति। अत्रातीतेति हृदि घटत्वं च प्रत्यासत्तिरित्यर्थः। ननु प्रत्यासत्ते
र्घटत्वस्य विद्यमानत्वेपि तत्संनिकर्षघटकघटादेरभावात् कथं तेनोपपत्तिरित्यत आह एतदस्वरसेनेति नवीनमतं आह अतीतेति
दृविन्नतेऽतीतघटानीदानींतदानीं सामान्यस्य संबंधत्वाभावः संप्रतितत्ज्ञानस्यातीतादिनापि संबंधोपगमादिति न तेनोऽस्याः फलि
कायागमापनेति। सामान्यज्ञानमित्यत्र चेंद्रियसंबंध इत्यस्याप्यप्रवेशदृतिभावः सूर्वीकाति प्रसंगवारणायाह अपेक्षणीयमित्या
दि। अत्र निर्विकल्पकस्यापि सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वेऽर्थकतिः। तदनंतरमेव जायमानस्य विशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पस्य घ
टांशेऽलौकिकत्वात्। एवमनिर्विकल्पेऽपि किंचित्सामान्यज्ञानमादाय पुरोवर्त्तिनि तादृशप्रत्यक्षे सामग्र्यां विद्यमानायां सामान्यजप्र
त्यक्षं जायत इत्यपि ध्येयं। सामग्र्यांतर्भावितिप्रकृते सामग्र्यतिरिक्ते इत्यर्थः। अत्रेदमवलोकनीयं सौरभत्वप्रकारकेण सौरभज्ञाने
विद्यमाने चंदनसंनिकर्षे जायमानं यत्सुरभिचंदनमिति ज्ञानं तत्सौरभांशे यदियावत्सौरभगोचरं जायते तदेदमेव सम्यक्

अ॰दी॰कृ॰ १०६

नोचेत्तदाऽनात्माविकल्पे वहिरिंद्रियस्याश्रये यत्र कुत्रचित् लौकिकसंनिकर्षेऽपेक्षित इति सौदामिनीति। तथा च विषयालोकसन्निकर्षस्ता
त्कालिकत्वमर्थः स्वस्यमिति प्राचामिति कं नु सर्वसाधारण्यासंगतं इत्यर्थः। ननु स्वस्य ज्ञानात्मकत्वे ज्ञानलक्षणात् कथं भेद इत्यत आह इष्ट
चेति। अतएवेति यत एव ज्ञानलक्षणायां यद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः लाघवादाह साध्यवदन्येति नैयायिकमतेऽभ्युपगमोपपादयतो मी
मांसकेन केवलान्वयिसाधारण्यार्थमुक्तं साध्यसंबंधितेति ननु अनुभवत्वस्मरणत्वयोः कार्यकारणभावे समानप्रकारकत्वेऽपि समा
नविषयकत्वमवश्यं वाच्यं अन्यथा अनुभवांतरविषयस्यापि स्मृतिविषयत्वेऽतिप्रसंगः अहितत्वे सति प्रमात्वापत्तिरिति हेतुहेतुमद्भावं
विशिष्य दर्शयति शक्यानुभवशब्दस्मरणादिति तथा च शाब्दबोधनिरूपितं तदुभयहेतुत्वं तदभिप्रेत्य दृष्टांतितमिति। अत्र यद्यपि स्म
त्यनुभवे हेतुत्वमस्ति न चापि द्वयोर्जनकत्वमभिप्रेत्य व्याप्त्यनुभवसाधारण्यार्थमुक्तं। नचैवमिति समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभा
वे ज्ञातावेव शाब्दानुभवस्मृतीच्छाऽक्लिष्टा आक्षेपबलात्तल्लाभोऽति। सिद्धान्तविरोध इति भावः। ज्ञाताविति शक्तिज्ञानस्य ज्ञातिशक्तिज्ञाने

राम १०६

नैव प्रयोजकत्वमित्यर्थः। न चैवं तन्मतोपवर्णने गोशाबल्यपेक्षया गोत्वस्य शक्तौ गौरवमिति वाच्यं नैयायिकेन तथाभ्युपगमादिति पश्वादीति सामा
न्यपशुत्वस्योक्तेः अवच्छिन्नत्वमानत्वे महत्पृथिवीत्वेन संकरात्। विशिष्यानुगतैः शसंस्थानाभावादिति। लिङ्गादीति। तन्मते कार्यत्वेन रूपेणाकार्ये श
क्तिरित्यपूर्ववदुपमानात्त्वादित्यर्थः। परो नैयायिकः। ननु यत्वतत्वस्यैकस्याभावात् प्रवृत्तियोगित्वाप्रकारकत्वात् स्वहितसाधनतायामपि अभावत
स्याप्रकारत्वेऽनुभवविरोधादाह वञ्जीति वः ञ्यंतरज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरतादवस्थ्यादाहतद्वृत्तीति। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रतिवि
शेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे दंडिमानित्यवानुमितौ विशेषणतावच्छेदकीभूतप्रकृतदंडज्ञानमर्थे सामान्यलक्षणाच्छि
त्यत आह विशिष्टवैशिष्ट्येति। तदेव व्यवस्थापयति वस्तुत इति। ननु पूर्वोक्तयुक्तेरपि तथा कार्यकारणभावोऽवश्याभ्युपेय इत्यत आह
अनुवृत्तिविशिष्टवैशिष्ट्यस्यैकस्याभावाद्दंडिमानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वप्रकारकयत्किंचिद्दंडज्ञानत्वेन कारण
तेत्यर्थः। एतेन मानाभावेनेत्यर्थः। एतच्च विशेष्यज्ञानकारणतामापन्नाद्विशिष्टावच्छिन्नमात्रादयतां मत इति। ननु विशिष्टबुद्धित्वेन विशेष्य

आदिकृ १०७ ज्ञानत्वेन कारणत्वेऽतीतघटादेर्विशेष्यतया न - ज्ञानानासंभवादुक्तत्वात ह जन्यतामिति ननु सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजनने प्रमे
यत्वसामान्यलक्षणाया विषयोगोचरनिर्विकल्पकमनुत्पाद्य घटत्वपटत्वप्रकारकभाने सार्वसार्वज्ञापत्त्या संशयाभावप्रसंगइत्यत आह सा
र्वज्ञेति तस्याः सामान्यप्रत्यासत्तेः तदजनकत्वे निर्विकल्पकाजनकत्वेन न एव व्यभिचारादेव तद्दोषस्य ज्ञानं तु कोऽसावस्यायां
वघटो न वेति संशयं प्रति व्यंशेऽन्याप्रकारकघटइत्याकारकनिर्णयो विरोधी सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजननेऽव तादृशनिर्विकल्प
कानन्तरं यदा घटे घटत्वावगाहनं तदैव घटत्वे वृत्तिधर्मावगाहनमेवं न वृत्तिधर्मान्तरे पीति न तादृशसंशयानुपपत्तिरिति बोध्यासं
शयपरवेति तस्यापि प्रत्यक्षात्मकत्वात्संनिकर्षसापेक्षत्वमिति संनिकर्षान्तराभावात्तदेवस्वीकार्यमिति भावः अत्र कश्चिन्न घटत्वा राम १०७
दीनां वृत्तीनां प्रत्यासत्तिनिर्विकल्पनामपेक्ष्य सर्वे घटवंशद्वयरज्ञानादिरेव प्रत्यासत्तिः कल्प्यते यदा तु यस्य यद्धर्मप्रकारकं ज्ञानं तदा तद्धर्म
प्रकारकं तद्धर्मी आश्रयप्रत्यक्षं तया प्रत्यासत्त्या जन्यते तथापि वेदाणीयं वेत्यादिना तदवश्यत्वोपगमादिति तन्न घटइति सामान्य

लक्षणाजन्यज्ञानं काले कुड्यादीनामपि साक्षात्कारप्रसंगात्। न च कुड्यमिति प्रत्यक्षस्य कुड्यत्वादिनाज्ञानाभावादेवाभाव इति वाच्यं तथापि कु
ड्यत्वप्रकारकज्ञानाभावेपि कुड्यादीनां निर्विकल्पकप्रसंगस्य दुर्वारत्वादिति दिक्। धूमत्वेनेति। धूमत्वावच्छेदेनेत्यर्थः। सामानाधिकरण्य
धूमत्वप्रकारकनिर्णये सत्यपि धूमत्वप्रकारकसंशये विरोधाभावादिति मंतव्यं। दृष्टधूमादीति धूमस्थले तादृशनिश्चयाविषयस्या
पि धूमांतरस्य सत्वं अथ यथा वह्निव्याप्यावच्छेदेनैव निश्चय इत्युपष्टंभः तथा तादृशसंशयः न तु तथा विद्यमानधूमपर्वतादृशसंभाव
नया संशये सामान्यलक्षणानायानेत्यत आह विशेषनच्छेति विशेषदर्शनं रूपत्वाभावनिर्णयः सा स्वीकरणीयेति अतिरिक्तसामा
न्यलक्षणेत्यर्थः। तेन रूपेषु विशेषदर्शनं तादृशातिरिक्तत्वाभावदर्शनं [illegible]ति पार्थिवादिभिन्नरूपत्वव्यापकत्वेन्याकारेत्यर्थः। ननु रू
पान्यत्वरूपमित्यत्र रूपान्यत्वेन यावतां ज्ञानमेवासिद्धं तस्मिन्सत्यपि संशयदर्शनेन तथा कल्पनादित्यतो विशेषरूपेण निर्णयमा
ह द्रव्यादय इति ननु प्रकृतेऽतिरिक्तस्य विशेषभेदघटिततया तथा विशेषतोपि भेदावगाहि निश्चयमाह प्रसिद्धेति प्रसिद्धरूप

त्व१

अ॰चि॰कृ॰ १०८ मिदं न रूपमिति निर्णये संशयस्यैवासंभवदुक्तत्वात्तोऽरूपमित्यनिश्चिततथा च यद्रूपमिदं इत्युक्तेऽन्यदपि रूपं निश्चिति इत्यायातीति न वत्ति सं
शयः। अनुरूपत्वं संभावनाया रूपत्वाभावनिर्णये यद्वस्तुरिवं धीत्यभिप्रेत्याह रूपत्वाभावेतिन ननु यदि संशयो दृश्यते तदा कथं बले
नैव द्रव्यं रसादि वेत्यस्यापि प्रावद्रव्यादिविषयत्वेनैव कल्प्यतामित्यत आह गोत्वेनेति संभावनाया मुनेरेकत्वकल्पने गोत्वेऽन्य
र्थः। कुदृष्ट्वादिनाऽभावभाने त्विका सदाह मानाभावादिति इदं त्वप्रकारकेणातः लौकिकप्रत्यक्षं व्यवस्थापयति अत एवेति इदं पुन
नापातः ततः इन्द्रियसंबंधविशेषणतायाः प्रतियोग्यभावत्वेन प्रकारकत्वस्य भावलौकिकप्रत्यक्षत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् अ
न्यथा नेत्यनुभवस्य दुर्वारत्वापत्तेः। प्रकृते ज्ञानत्वं तु कथं सिध्यात्मनःत्वादिना पिनिर्वहतीति। नान्विशेत इति तथा च घटत्वेन यत्र किं
चित् घटज्ञानं विद्यत एवेति भावः। ननु भावस्तु घटादेव सर्वघटविषयत्वाय सन्निकर्षविधया सामान्यलक्षणास्तित्वमत आह सक राम
लेति। अभ्युपेत्याह प्रतियोगिज्ञानस्येति ननु लाघवमेव मानमित्यत आह प्राचां मतमभिप्रेत्य समाधत्ते ध्वंसेति। ध्वंसास्तावद्घटानां १०८

ताभावस्याप्यभावपदं घटतत्प्रागभावयोरपि पटेन प्रागभावात्वं नाभावावच्छिन्नव्याख्यातो ह्येतित्त्रयाणां मध्ये यस्य कस्यचित् ज्ञा
ज्ञानादेवाभावग्रहोऽनुभवसिद्ध इति भावः । नन्वंधकारो यावत्तेजः संसर्गाभावरूप एवेति तत्र यावत्तेजोज्ञानं न सामान्यलक्षणां विने
ति मिश्रमतमाशंक्य निराकरोति अंधकारस्त्विति तेजो विशेषेति स्वपरप्रकाशकेत्यर्थः । प्रावत्त्वस्याभावविशेषणत्वमभिप्रेत्य दू
षयति यावत्तेजेति अन्यचक्षुषि तेजोध्वंसादेरन्यथाभावादित्यर्थः । ननु यावत्त्वं तेजसि विशेषणीयं तथा च यावत्तोत्तेजसां तत्राभावसं
भवद्वृत्यतो दोषांतरमाह अननुगमादिति यावत्तेजोऽभावत्वस्य व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावादिवृत्तित्वेन प्रातिस्विकरू
पेण तादृशाभावो वाच्यस्तेषां चाननुगम इति भावः । ननु भवतु वस्तुतोऽननुगमः ज्ञानाननुगमस्तु तेजोऽभावत्वेनैव भानानांगीका
राद्धिरसनीयः तावदभावानामंधकारःस्वरूपत्वान्न तत्ज्ञाने स्वस्वप्रतियोगिविषयत्वापेक्षा सामान्यलक्षणापेक्षित्यतो दोषांत
रमाह गौरवादिति अंधकारप्रतीतिविषयत्वस्यैकत्र कल्पने लाघवादिति भावः । ननु प्राचीनमते तादृशसामान्याभावः सर्वेषा

असिद्ध

१०७

संभवीयत्र तेऽपि ध्वंसप्रागभावेतरसामान्याभावानभ्युपगमादिति तत्राप्यसंभव इत्यरुचिकत्वमप्याह नेत्योविशेषेति नेऽपि विशेषः अधिकरण
नेजसस्ततत्रेजस्त्वं न त्वक्तमेव तत्रेजसस्तोऽजसस्तेनेव ज्ञानमित्यत आह तेजस्सामप्याहुति अत्यंताभाव प्रागभावित्यत्र यथासंख्यमन्वयः
ननु भाव्येव प्रागभावस्य प्रतियोगी न तु ज्ञानं च न सामान्यलक्षणां विनेति अत आह प्रागभावेति तथा च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकतया
विशेषणावच्छेदकयत्किंचिज्ज्ञानसाध्यत्वमित्यर्थः प्रत्यक्षमिति तथा च प्रतियोग्यंशे सन्निकर्षार्थं ज्ञानमेव सन्निकर्षो वाच्यः।
तच्च विना सामान्यलक्षणां नेति भावः प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वमेव नास्तीत्याशंक्य निषेधति नचेत्यादिना स्वरूपेण सामग्र्येन अतिप्र
संगः घटप्रागभावव्यभिचारप्रहेतौ विपक्षेऽप्यविद्यमानीतिबुद्धेः प्रसंगः तत्त्वं व्यंजकत्वं तथा चोत्पन्नेनैव तस्यानुमितिसामग्र्यु ग न
पतेन तु समानविषयप्रत्यक्षसामग्री बलवतीति प्रत्यक्षमेव न विपरीत्यत आह तावत्कालमिति परामर्शकालमित्यर्थः अ १०७
सत्वेनेति विषयासत्वेन प्रत्यक्षाभावतदुपनीतभानं च अनुमितितो दुर्लभमिति भावः तदुद्धरेवेत्येवकारेण व्याप्यत्वबुद्धिर्व्यवच्छि

घते कुत्रचिल्लौकिकप्रत्यक्षं विनाव्याप्यस्यैव ज्ञानं विनापि प्रागभावत्वबुद्धिरेवासंभाविनीति तदनुरोधेनापि तत्र तत्त्वोपगम इत्याशयेनाह अ
नुयोगितेति प्रत्तेन फलाव्यभिचारिकारणमात्रस्य व्याप्यत्वेन ज्ञानं विनापि प्रागभावव्यंजकत्वेऽनुभवविरोध इत्यपास्तं अनुयोगितात्र भावनिष्ठो धर्मः
नवेदेवं यदि घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं घटप्रागभावं विषयीकुरुते तदैव उत्पत्तिप्रागभावविषयत्वेनोपनीतभानं तथा न विषयव्यवस्थापनमित्याश
येनाह भविष्यत्वमिति आपाततः आह वर्त्तमानेति प्रागभावमात्रस्य एवं दृश्यमानतया परमार्थत आह वर्त्तमानेति ननु पूर्वोक्तप्रतिवद्याकालादेः
प्रागभावेन सममन्वयेपि भवन्मतेपव कथं निर्वाह इत्यत आह इहेति। ननु प्रागभावेन सममन्वयेपि उत्पत्तिमतान्वयः स्यादित्यत आह उत्पत्ति
मतो वेति प्रागभावेन सममन्वयबोधकमाह अतएवेति उत्पत्त्या सममन्वयादित्यर्थः घटादीत्यादिपदेन घटप्रागभावपरिग्रहः तस्यापि ध्वंसप्राग
भावरूपत्वोपगमान्नेहेति प्रागभावेन सममन्वये इह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः स्यादेव तत्र तु इष्टे घटाद्यात्मकप्रागभावप्रतियोगिध्वंसस्य
पविषयत्वात् प्रकृते तु न ध्वंसोत्पत्तेर्नकणालेन संबंध इति न तादृशबुद्धिरिति उत्पत्तिमतोऽन्वयबाधकमाह नवेति उत्पत्तिमतो मैत्रस्य प्रागनेन ना
स्न२

अशिक्ष ११० दृशकालेनाविसंसंधसत्त्वात्प्रागनेपरश्चोभविष्यतीति बुद्धिप्रसंगः अन्यमते तु उत्पत्त्यासमं तयोरसंबंधात् न तादृशीधीरिति तिन्तु भवन्मते भूधातुना
उत्पत्ति [illegible] त्रिरूपस्याप्रिताऽन्यत्ययेन च उत्पत्तिघटितमेव भविष्यत्वमुपस्थापितमित्यनन्वय इत्यत आ
ह अत्रचेति तथा च भविष्यत्वं तन्निविष्टोत्पत्तिर्धातोरर्थे न्यत्वांशः प्रत्ययेनोपस्थापित इति प्रागभावानंगीकारात् तादृशेति वर्तमानकालो
त्तरेत्यर्थः ननु भूधातोः कर्त्तृत्वं रथैक्य तस्यानाग्रस्याभावात् नाशरूपार्थान्तरवाचकस्य नशधातोः कथं भविष्यत्वात्तक प्रत्ययेन समम न्वय
इत्यत स्तं व्यवस्थापयति नंद्योतीति प्रत्ययेनेति तथा चैकपदोपात्तत्वात्यासत्त्यानादृशप्रतियोगित्वोत्पत्त्यान्वयः न च नशधातोरेवोत्पत्तिः कथंना
र्थः तथा त्वे हि समानपदोपात्तत्वे नान्वयव्याकोपः धात्वर्थयोःपरस्परमन्वयोऽदृष्टचर श्रुतिन वधात्वर्थफलव्यापाराविति वदत्राप्युपपत्तिः तत्रा राम
न्यथानुपपत्तेर्बीजत्वादिति अत्र च नंक्ष्यतीति घटइत्यादौ स्यायं बोधक प्रक्रमः विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनीया उत्पत्तिस्तद्वान् यो घट इत्ये ११०
व मन्यत्राप्यूहनीयं उत्पत्तेरितिप्रत्याख्यानहूत्यनेनानुपक्रमे। एकेनकालादेरधिकरणत्वेन उत्पत्त्यैवसमन्वयेन नाशेनसममन्वयबोध

बाधकमाह ध्वंसाधिकरणेति विद्यमानत्वांशे ऽतीतत्वाभावात् निष्ठाप्रत्ययस्यापि तातीतत्वस्यानन्वयः प्रसज्येतेति भावः तत्र न घट इत्यादौ विरे
तितथा सति पूर्वदिवसवर्त्तिनाशो ऽतीतकालसंबंधीति बोधः स्यात् न स्वाव्याह अत एवेति भावः वर्त्तमानत्वेत्यत्र दूषणमाह अधुनावेति ननु ग
त्यन्तिर्न विध्वस्तीत्यादौ धात्वर्थं नञर्थनीत्यादौ प्रत्ययार्थत्वेन तस्य बाधात् धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वये विशिष्टधात्वर्थः कथं प्रतिपद्यत कार्यसाध्यार्थ
मि इत्यत आह कर्त्तरीति यथायथमिति आख्यातेऽपि धर्मिताऽवच्छेदकत्वेन धर्मिमात्रे शक्तिः कृतिरत्नु त्यविभक्तिकयोरभेदान्वयस्यौत्सर्गिकत्वा
त् धर्मिबोधकत्वमितिभावः एतेन भू सत्तायामित्यनुशासनात् भूधातोः स्वरूपसत्तायामेव शक्तिः तत्रैव च विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूप
नविद्यत्वमनेनु नन्वभवनेऽप्यदृष्ट्यादिविरोधः अधिकरणादेः प्रागभावप्रतियोगित्वे योभयत्रान्ययाभ्युपगमात् नेवैकस्मिन् दोषो घटोऽभ
विष्यतीति प्रत्ययाभावप्रसंगः तत्र ध्वंसस्योभयानाधारत्वात् इति वाच्यं तादृशप्रतीतेर्विवादग्रस्तत्वात् तत्र वा विप्रागभावस्य विद्यमानत्वार्थग
त्यत्यधिकरणत्वार्थं स्थूलकालमादायैव पर्यवसानादिति न च सत्तायामित्यत्वात् तत्र तादृशप्रतियोगित्वाश्रयविरोधः स्वरूपसत्ता

याः कालसंबंधरूपायाः जन्यत्वाभ्युपगमादिति परास्तं घटो नवनीतिविद्याकाशं भवतीत्यादिप्रत्ययप्रसंगात् नभस्यत्रैव तादृशप्रतियोगित्वस्यान्व
येऽतिगौरवाद्धेति कृतं पल्लवितेन । ननु घटप्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे इदानीं घटो नास्तीति कथं धीरित्यत आह कार्यानुत्पादेति मानमेवाह भा
वेनीति तत्तत्प्रत्ययात्यंताभावविषयत्वं व्यवस्थापयति न ह्ययमित्यादिना न वेति प्रागभाव ध्वंसाविति चैव पाठः प्राक् ध्वंसाविति पाठे प्रध्वंसप्रागभावस्या
पेत जन्याभावे नप्रागित्यस्यान्वयेऽतीव विरोधः जन्यत्वविशिष्टाभावस्यैव तत् घटकतया प्रागित्यंशस्यात्यंतं तत्रासंभवाविरतत्वादिति तत्पदस्य
तन्यत्वेऽभावेऽभावेन च शक्तिरित्यभिप्रेत्य यो जयंत्येके । न था घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोनत्तु तयोरपि सामान्याभावत्ववादिमत्ते तन्ने दुर्घ
मित्यत आह संभवन्तो वेति तादृशमतानुसारेणापि घटत्वावच्छिन्नध्वंसो मत्प्रत्ययरवेतिभावः क्रमेणाहेतुमाह न घटत्वादिति ननु अन्य
प्रतियोग्यत्यंताभावे ध्वंसादिविशेषितत्वे न ध्वंसो नास्तीति बुद्धिविषयत्वं भवतो न त्विरोधान भ्युपगमेतन्न घटनेइत्याशंकते अथैवमि
त्यरूपानाम ननुगमादाह अतिरिक्तादेवेति न त्विहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रतीतिबलेन पूर्वोक्तयुक्तेः सामान्यलक्षणास्वीकार इत्य

राम
१११

त आह इहेदानीमिति एवं प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमे ननु प्रत्यक्षत्वानभ्युपगमेऽपि प्रागभावः घटत इत्यत आह पूर्वत्वेति तथा च प्रागभावप्र
तियोगिकालवृत्तित्वं न पूर्वत्वं वाच्यमिति भावः केवलपूर्वत्वमतीतकालवृत्तित्वं घटपूर्वत्वं च यदि घटकालापेक्षयातीतकालमात्रवृत्तित्वं
तर्ह्याकाशपूर्वत्वमित्यादेरपि प्रसंगः अथ नदीययावत्कालापेक्षया अतीतकालवृत्तित्वं तर्हि तदपेक्षया पूर्वादेर्वा स्वलाघवादित्यत आह तदुत्प
त्तिकालीनेति घटकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं घटस्यापीति घटेऽपि घटपूर्वत्वापत्तिरत आह उत्पत्तीति ननु दुःखप्रागभावस्योत्तम
कालवृत्तित्वं तु दृश्यप्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरिति सिद्धांतः प्रागभावं विना न घटत इत्यत आह दुःखात्यन्ताभावेति न च तत्स्यादस्य फलोपहित
तदनुपहितत्वेनोभयथा प्रायश्चित्तमफलमित्याशंक्य प्रायश्चित्तेन प्रवृत्तेरभिव्यक्त आह दुःखसाधनेति कार्यो देवत्यादिपदेन न कालोत्पन्न
ध्वंसादिपरिग्रहः अपि नाम पुनरुक्त्यादस्याप्रसिद्धिः अयं कालो यदि तत्साम्यस्य व्यवहितोत्तरः स्यात् तदुत्पन्नाधारः स्यादित्यत्र वाप्रयो
जकत्वं घटादिकरणध्वंसानाधारत्वं चोपाधिः स्यात् ननु स्वाधिकरणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगिसमयसंबंधरूपास्यातिरिक्तया व

अधि० कृ० त्स्वाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणसमयसंबंधरूपाया उत्पत्तेर्विना प्रागभावं कथमिति चिन्त्यत आह तदुत्पत्तिश्चेति। महाप्रलयांगीकारे तु
११२ चरमध्वंसोत्पत्तौ तदधिकरणक्षणध्वंसाप्रसिद्ध्याल(क्ष)णासंभव इति ध्येयं स्वाधिकरणेति स्वाधिकरणीभूतज्ञानध्वंसत्वेनाद्यलक्षणा
प्यसंभव इति समयपदे स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणमाद्यज्ञानमादायातिप्रसंगः स्यादिति द्वितीयसमयपदं अस्मिन्नेव लक्षणे प्रा
चीनसंवादमाह तदुक्तमिति। अध्वस्तक्षणायोगो यस्य वर्त्तमानस्य ध्वंसानुपहितस्य क्षणस्य योग इत्यर्थः तत्र चाद्यक्षणे तत्क्षणमात्रस्य ध्वं
सानाधारत्वमिति ज्ञात्वानुधावनं व्यर्थमिति व्याचष्टे क्षण इति। क्वचिदपीति यत्पदमुत्पत्तिमत्परं द्वितीयलक्षणायाद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं
तृतीयादिक्षणस्य नास्तीति द्वितीयक्षणमादायातिव्याप्तिरित्यतः क्वचिदपीति तथा चाद्यक्षणसंबंधस्यैव तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् न राम
हि द्वितीयक्षणेऽतिव्याप्तिः तदीयज्ञानादिनिष्ठसंबंधे आद्यसमयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वसत्त्वादसंभवादाह यदीयसमयेति निखि ११२
लघटसमयसंबंधस्यापि न विवक्षा कुघविषयकज्ञानवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वात् — संबंधेऽतिव्याप्तेराह यत्समयवृत्तीति चरमध्वं

सोत्पन्नौ वरम ध्वंससमयसंबंधेन तस्मिन्नेव न वृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वाभावा व्याप्तिरिति भावः। यत्र घटसामग्रीकाले उत्पन्नमेव ज्ञानमवस्थि
ति लक्षणे घटाद्यक्षणात्मकं तत्र स्थितिक्षणमादाय यद्विवक्षितलक्षणासत्वात् ज्ञानाद्यलक्षणे विषयतासंबंधमादायातिव्याप्तिरित्यत आह
तत्समयसंबंधेनेति तथा च तेन समयः कालिकसंबंध इत्यर्थः। यद्यपि स्ववृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वाभाववत्स्य समयसंबंधकत्वे रूपेण [illegible]
गलितार्थेन कोपि दूषणावकाशस्तथापि समयसंबंधस्य समयात्मकतया समयस्य च विशिष्टत्नया सह [illegible] नएव ध्वंसप्रतियोगि
त्वाभाववत्वेनातिव्याप्तेर्गुर्वपि लक्षणमाहु तदधिकरणेति उत्पत्तिमदधिकरणक्षणवृत्तित्वव्याप्यायास्य वृत्ति ध्वंसप्रतियोगितायस्य
समयस्य तादृशसमयवृत्तित्वमित्यर्थः। न च विनश्यदवस्थात्मकाद्यक्षणीभूतपदार्थस्य द्वितीयक्षणवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वा
तिव्याप्तिरिति वाच्यं वृत्पन्नानां स्वस्व पूर्ववर्तीत्यादि लक्षणक्रमेण सर्वेषामाद्यक्षणावच्छिन्नस्यैव लक्षणोपादित्तस्य सहजतए
एव ध्वंसाप्रतियोगित्वादिति आद्यक्षणवृत्ति ध्वंसप्रतियोगिनोपि स्वाधिकरणीभूत महाकालवृत्तित्वादसंभवादाहवे

काशिक
१२३

ति द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनश्चाद्यक्षणे वृत्तित्वात् न द्वितीयक्षणमादायातिव्याप्तिः द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः कस्यचिद्विनष्टातीतस्य तदधिकरणक्षणवृत्तित्वमित्यतिव्याप्तिरिति चेत् तत्राह व्याप्येति समयवद्व्यावृत्तिस्तु पूर्ववत् क्षणमादायैव बोध्याः ननु क्षणत्वस्य स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नक्रियात्मकतया प्रागभावानङ्गीकारे तत्र घटतेऽत आह क्षणत्वं चेति स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं तदाधारत्वे तद्वृत्तियोग्ये ये ध्वंसास्तत्प्रतियोग्यनाधारत्वमित्यर्थः एकक्षणस्य ध्वंसप्रतियोगिनोरनाधारत्वात् इदमुक्तेयं महाप्रलयस्य क्षणत्वेति भावः ननु न्यायनये क्षणिकपदार्थानङ्गीकारात् क्षणोपाधित्वं क्रियादेरेव वक्तव्यं तस्य स्ववृत्ति ध्वंसप्रतियोग्याधारत्वं च तत एवेत्यसंभवदित्यत आह स्ववृत्तीति स्ववृत्तियोग्ये ये ध्वंसास्तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकार्ये ये ध्वंसास्तावद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः अत्र च क्षणिकपदार्थानङ्गीकारेऽपि स्थिरगणामेव यावध्वंसवैशिष्ट्यमंतिमक्षणत्वेत्यदोषः यावध्वंसविशिष्टसमयत्वमित्युच्यमाने इदानीतनक्षणे अव्याप्तिरित्यतो ध्वंसमेव विशिनष्टि स्ववृत्तिध्वंसप्रतिप्रतियोगिप्रतियोगिकेति ननु स्ववृत्तित्वमेव ध्वंसस्य विशेषणमस्तु लाघवादित्यभिप्रेत्य पूर्वस्य यथासन्निवेशे वैयर्थ्यमिति लक्षणान्तरमाह स्वव्

राम
१२३

त्तीतिनतु ध्वंसत्वस्य अन्याभावत्वेनगुरुतया प्रागभावानंगीकारे वनिर्दूषितयालक्षणांतरमाह स्वपूर्वेत्तीतियावत्स्ववृत्तिवेशिष्ट्यं न कस्यापिस्थिरस्य
प्रति क्षणमधिकस्यचिद्विनाशात् कस्यचिदुत्पादादिन्यायादित्यतउक्तं क्षणभावेतिस्ववृत्तियावदभाववेशिष्ट्यं स्थिरगगनात्यन्ताभावच्छेदेनवेशि
ष्ट्यं वैककालिकसंबंधेनैव न चैतेषु तेषु ध्वंसानां नास्मिन्काले वृत्त्यौपाधित्वं ध्वंसवृत्तियावत्ध्वंसानां महाप्रलयपर्यवशिष्टस्य विद्यमा
नत्वादित्यतो गुर्वपिलक्षणांतरमाह स्वस्येति प्रागभावमप्यतिरिक्तमंगीकुर्वतामतसाधारणान्यायलक्षणांतरमाह स्वस्यपूर्वेत्तीत्यपिकश्चित् स्व
वृत्तियावत्पदार्थवैशिष्ट्यं न कस्यापि स्थिरस्य प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति न्यायादाह स्वपूर्वेव त्तीति स्वपूर्ववर्त्तियावत्पदा
र्थवैशिष्ट्यमपि तथैव स्थिरातीतानां तत्राभावादित्यत आह स्वचवृत्तीति स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतं क्रियादिकमेव न तु स्वपूर्वत्वं पूर्वमुक्तं स्वोत्पत्तिका
लीनध्वंसप्रतियोगित्वं तथा च क्षणस्याप्युत्पत्तिघटितत्वादन्योन्याश्रय इत्यत आह स्वपूर्वत्वं चेति स्वानंतरोत्पत्तिकस्यापि कस्यचित् स्वका
लवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन स्वपूर्ववर्त्तित्वादाद्यक्षणे तद्वैशिष्ट्याभावादव्याप्तेराह यावदिति तथा च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियो

अ॰ षि॰ टी॰
१२४

गित्यं तस्य नास्तीति नाव्याप्तिरिति भावः। ननु ध्वंसस्य लक्षणत्वाय किमिति गुर्वारंभः क्रियादेरेव कालोपाधित्वादित्यत आह जन्यमात्रेति। जन्य(मात्र)पदं
कृत्स्नार्थकं तथा च यथायुक्त्या क्रियादीनां कालोपाधित्वं तथैव ध्वंसस्यापीति तस्याधारणमावश्यकमिति भावः। ननु वस्तुमात्रस्येवेति
किमिति नोक्तमिति चेन्न नित्यस्याव्यावर्तकत्वेन कालोपाधित्वाभावादिति। ननु रवेः स्पंद इत्यादिग्रंथपर्यालोचनया क्रियाणामेव लक्षणत्वं वि
वक्षितं लक्षणं च घटादिसाधारणमित्यत आह जन्यमात्रस्येति केचित्। ननु नित्ये कालोपाधाविदं लक्षणमव्याप्तं तत्र निरुक्तस्य पूर्ववर्तित्वा
भावादित्यत आह जन्यमात्रेति अत्र मात्रपदेन नित्यव्यावृत्तिरिति तु नव्याः लक्षणाघटितमुत्पत्तिं निरूपयितुमाह यइति यत्पदं घटादिप
रं यत् कालआद्यक्षणः घटादावाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वात् द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि आद्यक्षणे घटादेर्वृत्तेः न द्वितीया राम
दिक्षणासंबंधेऽतिव्याप्तिः। वृत्तित्वमित्यत्र वृत्तिः कालिकसंबंधेन बोध्या तेनाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिन्यतीतक्षणे घटादेर्वृत्तावपि न हा १२४
निः नैवमिति एवं प्रागभावसिद्धौ अद्येति यद्यपि तंतुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभावे स्यानधिकरणे तंतौ पटस्योत्पादनमेवाप्रसक्तं तत्र पटांतरस्येव

स्यात्तथापि कार्यस्य क्वाचित्कत्वं कदाचित्कत्वं वा कारणप्रयोज्यमेवेति संप्रदायमतमनुरोध्येदं बोध्यं हि तंतुकइति अत्र द्वयोस्तत्वोस्तत्वेन त
त्वेनानन्यथासिद्धत्वमेव कल्प्यते नियतपूर्ववर्तित्वस्य क्लृप्तत्वादिति लाघवं प्रागभावकल्पने तु धर्मिकल्पनं तदुभयकल्पनं चेत्यभिप्रायः केचि
त्तु तत्र एकस्याएव संयोगव्यक्तेः कारणत्वमेव समुचितमिति लाघवमाहुः तत्रोच्या — द्यवच्छेदेन संयोगस्याव्याप्यत्वमिति तद्भिन्नत्वं न तु तं तवत्व
द्धितां असमवायिकारणसंयोगाभावादेव तत्र पटाभाव इत्यत आह संयुक्तेष्विति प्रसंगइति प्रागभावाश्रयतंतूनां विद्यमानत्वादिति भावः कार्य्या
नुत्पादेऽनभ्युपगममुक्त्वा कार्योत्पादे प्रयोजकमाह सामग्रीति अवेशेति कारणतावच्छेदकप्रवेशेऽन्यथासिद्धत्वात् अप्रवेशेन च तत्वे
न तत्वेन च कारणत्वे सुतरां तदभाव इति परंपरेति तत्पट प्रागभावाश्रययावत्तंतूनां विद्यमानत्वादिति भावः कतिपयेति तेनकस्यचित् संयो
गस्य सत्वेन नासमवायिकारणविरहः अतीतेति तादृशसंयोगानामपि दैशिकसंबंधेन तत् प्रागभावव्याप्यत्वमिति भावः अथ यत्रातीतानाग
तसंयोगाभावः सह जात एव तत्रैव संयोगनियामकत्वेन प्रागभावसिद्धिरत्र त्वहैवेत्यत आह तत्पट प्रागभावमिति पट प्रागभावस्य संयोगनियाम

अधिक कत्वापेक्षयापटस्यैव संयोगनियामकत्वं लघ्वित्यर्थः ननु तत्पटप्रागभावत्वेनोक्तौ तथा गौरवं न तु तत्वेनोक्तावित्यत आह यावत्वेति यावत्वं स्वत्वा
११५ व्यपेक्षाबुद्धिविशेषः अपेक्षाबुद्धेः परिचयायनत्त्र हेतुत्वविशेषानिवेशनीया इत्यावश्यकत्वात्तत्वेनैव कारणत्वमिति भावः आश्रयेमतं दू
षयति एतेनेति आचार्यास्तु द्वित्वाद्युत्पत्तौ सामान्यतः समवाय्यसमवायिनिमित्तानामविशेषात्तत्तद्द्वित्वाद्युत्पत्तौ नियामकाभावेन प्राग
भावं नियामकमाहुः तत्र च द्वित्वस्थले यद्यपि स्वाश्रययोरेव विशेषरूपेण कारणतायामपि नियमः संभवत्येव प्रागभावेव त्रितयकल्पने
अतिमहद्गौरवमिति तथाप्यादिपदोपगृहीत त्रित्वादिस्थले लाघवं बोध्यमिति प्रतदपि स्वाश्रयीभूतकतिपयद्रव्योत्पादे द्वित्वाद्युत्पत्त्या
विशेषरूपेण कारणत्वस्यावश्यकत्वेन प्रागभावस्यान्यथासिद्धत्वान्निरस्तमिति कल्प्यं तद्वृत्तिसोपहासं ध्वंसेतु नादृशी प्रतीतिः सर्व राम
सिद्धैव त्र कृतेतु नेति भावः वर्णयंतीति अत्रैतन्नसंयोगादीनामित्यनेनान्वितं कल्पितप्रत्यक्षस्येवानुग्राहकतर्कमाह अव्याप्यवृत्तेरिति ११५
शाखावच्छेदेन जातस्य कपिसंयोगस्य कथं न पुनरुत्पादः प्रतिबंधकीभूतकपिसंयोगभावस्यापि तत्र मूलावच्छेदेन विद्यमानत्वात् क

तस्मा द्वारणाय प्रागभावप्रवनियामकः कल्प्यत इति यद्यपि तन्नियामकत्वेनान्यदपि किंचित्कल्पयितुमर्हं तथापि प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यैव का
रणत्वं कल्प्यं इत्याशयः ननु प्रागभावे त्वन्मतेपि तेनैव कपमूलावच्छेदेन संयोगो नोत्पद्यते इति तस्य तदवच्छेदेनैव वृत्तिर्वाच्या एवं स्यावच्छे
देन कार्यजनकत्वमित्यपि वरं तदपेक्षया जनकीत तत्स्वाभावस्यैव तदवच्छेदेनकारणत्वं कल्प्यतामित्यत आह धारावाहिकेति इदं च सामग्री
सत्वस्यैकारणाय निर्विकल्पकस्य तृतीयक्षणे नाशात्प्रतिबंधकीभूतस्याभावस्य विद्यमानत्वात्तुर्यक्षणे पुनरुत्पादःसंभवत्येवेति
भावः द्वितीयादि ज्ञान प्रतिबंधकत्व कल्पने चातिगौरवात्प्रागभावः कल्प्यत इत्याशयः सविकल्पकस्य तु स्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिज्ञानस्या
पि हेतुत्वेन वारणासंभवत्यतो निर्विकल्पकपर्यंतानुधावनं तन्प्रादेशिकत्वात्प्रागभावप्रादेशिकत्वात् अत्रेदमकृत्रिबीजं तन्न निर्विक
ल्पकज्ञानोत्पत्तिकालोत्पत्तिक ध्वंसविशेषस्यैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते न तु कार्यस्यैवेति अन्ये त्विति पूर्वोक्तं यद्घटादिनियामकत्वेन प्रा
गभावकल्पनं तस्यैवायं निष्कर्षः अयमभिप्रायः उभयसमवायिकारणकस्य द्वयोरेवकारणत्वादनन्यथासिद्धत्वकल्पनं प्रागभावकल्प

अ०शि० ११६ नेतुकल्पनात्रयमिति गौरवं स्फुटमेव बहुसमवेतस्य कारणतानि यदि क्रमिकोत्पन्नानि तदा प्रथमोत्पन्नयोर्द्वित्वादिकं उत्पद्यमानस्यैका
त्वमेव कारणं कल्प्यते लाघवात् तावतैवातिप्रसंगभंगात् यद्येकदोत्पन्नानि तदा तावद्वृत्तीन्यपेक्षाबुद्धिजनितद्वित्वत्रित्वादिसंख्याविशे
षस्यैव नियामकत्वं न प्रागभावस्येति संभवेदीत्यं तात्पर्यः युगपद्द्वित्वत्रित्वोत्पत्तौ त्रयाणां तत्त्वेन तत्त्वेनानन्यथासिद्धकल्पने विविनिगमना
विरहश्चतुर्थ्यैव प्रागभावस्य लाघवमेव तत्पार्थ क्रमोत्पन्नेषु पूर्वोक्तन्यायेन प्रथमोत्पन्नानां द्वित्वादिकं चरमोत्पन्नस्यैकत्वं वेत्पन्नयोः
विशिष्य कारणतायां नियामकत्वसंभवेपि युगपदुत्पन्नस्य जनित्येन विनाप्रागभावं नान्यथासिद्धिरिति । अन्ये द्वित्वस्य रसो ज्ञावनं ता
द्वीजं तु यथानन्यथासिद्धिस्तथैव तद्रूपेक्षाबुद्धेरेव विशेषरूपेण हेतुत्वकल्पने लाघवमिति न तद्रुपस्थिते विशिष्टफलोपहितकारणतापस्थि
तिं विनेत्यर्थः इच्छा कृतीत्यत्र यथासंख्यमन्वयः योगपद्यस्येति युगपदुत्पन्नस्येति वेत्यर्थः अत एव विशेषपदमपार्थकं इदं चापे राम
क्षाबुद्धिं विहायान्यत्र बोध्यं ज्ञानादेरिति फलोपधायकज्ञानादिभिन्नज्ञानादिसाक्षात्कारवृत्त्यर्थः । योवीपपद्येति सामान्यलक्षणायास्त्व ११६

त्रासामर्थ्यादिति भावः इच्छाकृत्यनुपपत्त्यादेरिति अन्वयज्ञानं तु सामान्यलक्षणया व्यासेन व्यतिरेकज्ञानस्य तु धूमो वह्निव्याप्यः कस्यचि-
ज्ज्ञानत एव संभवेत्र अलं तत्कल्पनेनेति भावः । अनुपेत्यान्वयज्ञानमपि साधयति कृत्यनुत्पादेरिति स्मरणोत्तिम घटद्वित्त्स्मरणं ज्ञानजन्यं
स्मरणत्वादित्यर्थः विशेषगुणयोग्यविशेषस्य प्रमाणमूलकत्वमभिप्रेत्याह विशेषाणीति । ननु गोत्वं सकलगोत्ववृत्तित्वविशेषि-
तं सकलं त — ज्ञानं च विना सामान्यलक्षणां नेति प्रागुक्तमनुमानं प्रांचयन्निषेधयन्ति गोत्वेनेति नन्वीदृशोपोत्थितत्वे ज्ञानं कुत्रापीदितं ज्ञायं
जनयोगोत्वादित्यत्र अयं सास्नावान् गोत्वादित्यत्र इदं गोपदश्च वृत्तिनिमित्तं तादात्म्येन गोत्वादित्यत्र वा आद्ये गवेतरासमवेतत्वमेव
गमकमस्तु अखण्डाभावत्वेन वै यथोक्तवृत्तीयगवेतरासमवेतस्याकाशादेरपि प्रसक्तत्वेन समवेतत्वविशेषितं तदस्तु समवायः सं-
बंधो वा द्वितीये तदेतत्तृतीये गोरूपादीनां साध्याभाववत्यायेन हारणायमतोपि भ्रमाभावात्र नियोगित्वमेव विशेषणमस्तु साकल्ये तु न
कुत्रापुपयुक्तमिति अपहृत्कार्यः सामान्येति व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य साकल्यस्य गोत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या ग्राह्यत्वादित्यर्थः । मा

अशिक्ष
११७

न्तस्येति मात्रपदेन समानविषयत्वशक्तिक्षेपः ननु यत्र रजतत्वासंसर्गाग्रहस्तत्रैव रजतत्वप्रकारकेच्छा नातः शुक्तावपि तदनुपपत्तिः नापि रज
तत्वाभाववत्त्वाग्रह्यमाणे घटादौ तदापत्तिरित्यत आह अनुपस्थितेति शुक्तावेव रजतत्वप्रकारकेच्छायां जायमानायां असंसर्गाग्रहाद्वि
शेषणविशिष्टत्वं कुतो ह्यत्र हि भेदव इत्यत्र नियामकाभावः ननु अधिकरणप्रकारकेच्छाया निखिलस्यैव विशेष्यत्वेनोत्पत्तिविरहः इत्यभावस्तत्त
तदुपादानप्रत्यक्षाभावादेवेत्यत आह वस्तुतस्त्विति असंसर्गाग्रहस्य तत्तदधिकरणतावच्छेदकप्रकारासंसर्गग्रहाभावरूपतया तद्विषयत्व
स्यैव लघुत्वमिति ननु वादिना तद्विषयकज्ञानत्वेन तदिच्छात्वेन कार्यकारणभावो नाभ्युपेयते अत एव तत्प्रकारकज्ञाने तद्विषयत्वस्य नियाम राम
कत्वं तु न कारणताया संभवात् गुरोरप्यसंसर्गाग्रहस्य प्रतिबंधकाभावत्वेन हेतुत्वादित्यभिप्रेत्याह अस्तु वेति पूर्वतोऽपि लाघवमाह वस्तुत ११७
स्त्वित्यादिनेति नवीनाः (तथा च समानविषयत्वस्याकारणत्वेऽपि प्रत्यासत्तितयानियामकत्वमस्तीति भावः ननु शुक्तिरजतयोः रजत
शुक्ती इति ज्ञानात् रजतेरजतत्वेनेच्छापत्तिः समानविषयत्वस्य प्रत्यासत्तेस्तत्र सत्त्वादित्यत आह असंसर्गाग्रहादेरिति तथा च कारणा

भूतज्ञानप्रकारतानिरूपकविशेष्यतावच्छेदेनैव तस्य हेतुत्वोपगमात्रातिप्रसंग इति भावः ननु संसर्गाग्रहस्याकारणत्वेन प्रतियोगिविद्यमानत्वा
दिवेलक्षित्येन क्रमप्रमावेलक्षण्यमुक्तं भवतेत्यत आह कारणोत्पत्त्येन कारणाय थार्थत्वायथार्थत्वविशेषस्य कार्यताट्टशविशेषप्रयोजकत्वे
न अभ्युपेत्याह त्वद्दिशापीति उपस्थितेति उपस्थितं यद्द्वज्ञातं तत्त्रयोरज्ञातभेदग्रहाभाव इत्यर्थः उपस्थितरजतप्रतियोगिकोयोभेदोऽविद्यमा
नस्तद्ग्रह इति वा दोषाणामिति दोषत्वस्यैकस्याभावात् रजतभेदग्रह प्रतिबंधकत्वेनानुगमे सुतरां गौरवमिति न च तदिति सुखत्वा
वच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमित्यर्थः। ऊहनीयमिति न च तत्तत्कांतावलोकत्वेनान्यत्रैवेच्छा एवंविध कुसृष्टिकल्पनस्यानौचित्यपराहतत्वा
दिति। अथेत्यादि अत्र यद्यपि सिद्धत्वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेन स्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वं वक्तव्यं असिद्धत्वज्ञानस्य तत्वेऽप्रामाण्य
निश्चयानास्कंदितत्वं विशेषणमिति गौरवस्फुटमेवेति मेवंशंकाघटनेतथापि यत्र विषयविशेषेऽप्रामाण्यज्ञानमेव न जातं तत्राप्यसि
द्धज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमे विनापि सामान्यलक्षणां निर्वाह इत्यभिप्रायेण तदिति स्मर्त्तव्यं यद्वात्र सिद्धत्वज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमेपि सामान्य

अशिक ११८ लक्षणानादरइतिसमाधिसौकर्यादिदमितितदेकस्यमते ज्ञानद्वयमितिगुरुमते सिद्धे असिद्धत्वज्ञाने अन्यथाख्यात्यापत्तेरितिसामान्येतितत्त्व
त्यासत्याहिस्वसिद्धसुखज्ञानंनतुतत्त्वेनेतिभावः असिद्धएवइच्छाकृतीस्वाभाव्यादितिसंप्रदायमनुरुंधन्नाह वस्तुतस्त्विति प्रागभावमभ्युपे
त्याह अयंकालइति अयंविद्यमानः अत्रचोभयोरपिसमानसंवित्संवेद्यतान्यायेनविद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य असिद्धत्व
स्यभानंबोध्यं प्रागभावानंगीकारेत्वाह सुखोत्पत्तीतिद्वितीयलक्षणइतिसुखकालीनध्वंसप्रतियोगित्वेनार्थांतरवारणायसुखउत्पा
देतिवस्तुतोनित्यसुखस्येश्वरेस्वयमेवव्यवस्थापितत्वात् नतदादायार्थांतरवारणायनदितिध्येयं।कालत्वादितिमहाप्रलयान
भ्युपगमेनतदभ्युपगमेत्वाह एतादृशेति प्रलयान्येत्यर्थः अन्यतुकालस्यस्थूलत्वं बोध्यं तेनचरमसुखकालमादायनव्यभिचारः।नि राम ११८
पुणानरमितिपाकानुमाने अनुसंधेयमिति।संशयेति घटइतिवानघटइतिवानिश्चयएव प्रकृतसंशयप्रतिबंधकइत्यर्थः।
ननुयदितादृशनिश्चयस्यैवविरोधित्वंनहि घटत्वांशेघटत्वप्रकारकस्यघटत्ववानितिनिश्चयस्याविरोधित्वमापद्येतेत्यतआह

घटत्ववानिति। न च यादृशयत्कोटिकसंशयस्तादृशतत्कोटिमदवृत्तिधर्मदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनतया तद्घटकप्रतिबंधक
त्वमित्यननुगमः। तस्य तत्तद्धर्मीधर्मीप्रतिमिथ्याज्ञानवासनायाः कारणत्वं नास्तां वाकुत्वं चाननुगमेन। न च आद्यतत्त्वज्ञानप्रागभा
वत्वं कल्प्यते लाघवात्। न चाद्यतत्त्वज्ञानात्वं नाभाव एव कारणं आद्यतत्त्वज्ञाननाशानंतरं तत्सत्त्वोपगमेन तदुत्पत्तिप्रसंगात्। न
चाद्यतत्त्वज्ञानकालोत्पन्नध्वंस एव प्रतिबंधकः तत्रात्मनि तत्कालेऽवच्छेदभेदेन तादृशध्वंसानां बहूनां संभवात् विनिगमनाविरहात्
न च तत्कालोत्पन्नव्याप्यवृत्तित्वादिध्वंस एव प्रतिबंधकः तथापि तत्तद्ध्वंसघटत्वान्यतरत्वावच्छिन्नाभावादिकमादाय विनिगमना
विरहात् न च तन्नियामकत्वेऽभ्युपगमस्याभावत्वेमानाभावस्तस्य विनाशित्वे नानादित्वे नवाभावत्वे पर्यवसानादित्याहुः मूलोक्तो
ज्ञानस्य विचारसहत्वेन तदुपपद्यादृशप्रसंगादिति साध्यत्वसाधनत्वयोर्व्याप्यत्वव्यापकत्वरूपतया सोपाधौ न संभवत इति व्या
चष्टे सोपाधाविति। अभिमानस्य विशेषणत्वे यत्र सत् दसंभवस्तत्राव्याप्तिरित्यत आह योयदिति एकरूपेणेति। तेन वह्निव्यापक

अशि क द्रव्यत्वादेर्वह्नित्वादिना साधनाव्यापकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः तथा धूमाभावज्ञानं न व्याप्तिग्रहकं सिद्धासिद्धपराहतत्वात् इति मूलोक्तान्योन्याश्रयोऽसं
११९ भव इति तं व्यवस्थापयति व्यापकत्वमिति अयमर्थः धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमव्यापकत्वमार्द्रेन्धनादौ ग्राह्यं न तु यावदार्द्रेन्धनादिव्यापकः व्याप
त्वे ज्ञानसाध्यं त ~ ज्ञानं च यावत्साध्यवत्तिनिस्यार्द्रेन्धनादेर्धूमादिव्यापकत्वज्ञानाधीनमिति तज्ज्ञानमेतादृशान्योन्याश्रयत्वं अपदार्थव्याख्यानमि
ति संप्रदायत्वेनोक्तं ननु द्रव्यं सत्वादित्यादौ सत्ताधिकरणीभूतगुणादिनिष्ठसंयोगाभावाधिकरणद्रव्यवृत्तित्वेन संयोगस्य न साधनाव्याप
कत्वमित्यत आह तदधिकरणाधिकरणत्वेति ननु स्वरूपसंबंधविशेषस्यापि संयोगनिष्ठप्रतियोगित्वस्य संयोगाभावाधिकरणाधिकरणत्व
स्य सामानाधिकरण्यात् कथं विरोधित्वमित्यत आह प्रतियोगीति ननु प्रतियोगित्वं मूल एव वर्त्तते इति निष्कृष्य दर्शयति प्रतियोगीति अत्र यद्य राम
पि सत्तासामानाधिकरणा द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणानधिकरणत्वमादाय संयोगस्य प्रतियोगित्वं सुलभमिति साध ११९
नाव्यापकत्वं संभवत्येव तथापि स्वाभावमादाय वक्तुं शक्यत इत्यपि प्रायेतोन्नदिति ध्येयं ननु पक्षेतर इति मूलमसंगतं इतरपदस्य सर्वा

नामतया सर्वनामकार्योपत्तेरित्यत आह पदार्थ इति तथा चोपसर्जनतया न सर्वनामकार्यमिति ननु बहुव्रीहिणापि पदान्तरार्थभेदप्रतियोगित्व
ध्वंसान्यत्वसाधनव्यापकमेवपूर्वत्रेऽपि प्रमेयत्वादीनां सत्त्वादत आह भावेति अत्र यद्यपि भावप्रधाननिर्देशस्यावश्यकत्वेन तत एव सर्वनाम
कार्याभावे बहुव्रीहिर्निरर्थक एव तथापि दार्ढ्यार्थं तदुक्तमिति भावप्रधाननिर्देशोऽस्तु हि तत्तु नायामाह तादात्म्येनेति अत्रापि बहुव्रीहि
रावश्यक एवान्यथा सर्वनामकार्योपत्तेः अत एव तस्य व्यापकत्वादेव भवति हि व्यतिरेकिणि यत्संबंधेन व्यापकत्वं तत्संबंधाभावा
देव व्याप्याभावसिद्धिरिति दूनस्थापव्वते तत्त्वस्य व्यापकत्वेन दोषाय इति तस्यात्रवेशादित्यर्थः तथा वीतियेन रूपेण साध्यव्याप
कतातेन रूपेणाभावस्य हेतुतायां वैयर्थ्याभावादित्यर्थः प्राग् भ्रममाह यद्यपीति व्यतिरेकव्याप्तेरभावेऽपि केवलान्वयिन्यन्वयव्या
प्तेराह व्यतिरेकिणोरिति साध्यसाधनयोरित्यर्थः इदं कपिसंयोगि एतत्त्वादित्यत्र व्यतिरेकव्याप्त्यभावे तत्सत्त्वादाह व्याप्यवृत्तीति अ
त्र यद्यपि ठक्कुरव्याप्तेः साध्यस्य व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणमसमुचितं नतु हेतोस्तथाप्यन्वयव्याप्तेरीदृशव्याप्तिसमनियमाभिप्रा

अशीकृ १२० येन रूपवत्संयोगादित्यत्रातिव्याप्तिवारणाय आकाशाभाववान्मेयत्वादित्यत्र व्यभिचारवारणाय च तदिति ध्येयं वस्तुतस्तु व्याप्यवृत्ति
र्योर्व्यतिरेकस्तत्प्रतियोगिनोः साध्यसाधनयोरित्यर्थः हेतुकत्वे तिइदं शरीरं हेतुकं अहेतुकत्वादित्यत्र व्यतिरेके शरीरहेतुकत्वं न व्याप्यं
शरीरपदवैयर्थ्यादित्यर्थः। ननु व्यतिरेकपदेन सप्तमपदार्थोऽभावो वाच्य इत्यत आह एवमपीति यद्यपि तत्रान्वयेऽपि व्याप्तिर्मोक्ता इ
त्यत आह एवमपीति तद्गृहीतं इति इदं च सत्यपि पक्षे नायकत्वाभिप्रायेण इतरथा साधनव्यापकत्वादेव नोपाधिरिति। ननु पूर्वं पक्षेतरा
वान्तव साध्यव्यापकत्वे उक्ते अस्त्वित्यादिना मूलकृता ज्ञानमादाय यद् दूषणं दत्तं तत्कथं तत्र इत्यभिप्रायं पूरयति यद्दूषयतयेति त
त्स्वरूपं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं न तूपाधिमात्रमिति मूलेन संगतं पक्षवृत्तीनामेवोपाधीनां पक्षे साध्यसंदेहेऽपि व्याप
कत्वाद्दलेरित्यत आह सत्यपीति पक्षे निश्चायेतन्मते उपाधीनां पक्षवृत्तित्वं नास्त्येवेति व्यभिचारोन्नायकत्वमत्वे पक्षवृत्तेरुपाधित्व राम
स्वीकारेण मूलस्थमुपाधिपदं संकोचयतया व्याचष्टे इतरथेति ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनादेर्नोपाधित्वं स्यादित्यर्थः विपक्षे १२०

व्यावर्त्तकेति पक्षेतेनरवह्निमत्त्वादावतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। ननु व्याघातदूषकत्वं तेनैव पूर्वपक्षनिष्पकरणेन तथापि चेति मूलं नावतरतीत्यत आह विप
क्षाव्यावर्त्तकेति आशंकेत्याहेत्यनेनान्वितं विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यादिविवक्षणेनैवातिव्याप्तिवारणे तथापि चेत्यादिनामूलो
क्तं यया आतेन घटत्वदूषकत्वतो भिप्रायं [illegible] यतिपक्षेतरस्येति सत्त्वप्रतिपक्षे साधारणापायताव तन्मात्रस्येति व्यावच्छेदे साध्यव्यतिरेकेति तथा च मूले
मात्रपदेन विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यादिप्रतिक्षेपः। ननु दूषकत्वं तावत्प्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं तच्च व्यापकत्वस्यासंभ
वीत्यत आह दोषइति ननु पक्षेतरत्वस्य ज्ञातत्वेन घटत्वेन स्यान्तरदूषितयेवतां त्रिकेः पारिभाषितत्वादित्यतः दूरयन्ति तदुत्तरस्येति ननु दूष
णासमर्थत्वे उपाधित्वाभावदूतिविरुद्धं अतो व्यावर्त्तत्वे उपाधित्वं न स्वीकारदूति ननु अनुपदमेव पक्षेतरत्वस्य दूषणासमर्थत्वव्यवस्था
पनादर्थेत्यादिमूलस्य तद्वारकविशेषणादितात्पर्येकत्वेन घटत्वदूत्यत आह दूषकताबीजेति। ननु व्यभिचारोन्नायकत्व प्रतिक्षेपमुपक्र
म्यतथाहीति मूलस्य व्याख्यनाव प्रदर्शकत्वेन घटतदूत्यत आह व्यभिचारादीति आदिपदग्राह्य त्वासिद्धिग्रहणां ननु तत्रापि व्यभिचाराभा

अ॰ शि॰
१२२

याऽदर्शनेन न्यूनत्वं अथ सत्प्रतिपक्षमात्रदर्शनविरोधश्चेत्यत आह अव्याप्यत्वादिनेति। आदिनाव्यभिचारित्वग्रहः एवमग्रेऽपि किंचित्त्वा
दि अत्र यद्यपि तादृशतर्कोत्थापनयैव सत्प्रतिपक्षेऽपि सत्प्रतिपक्षोत्थापनं संभवत्येव तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन उपाधिमात्र
स्य दूषकत्वमभ्युपगन्तुं तः सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुद्रया दूषणासमर्थस्य उपाधेरुद्भावनं कर्तुं न युक्तमिति भावः किं वे
वमित्यस्य एवमिति व्याचष्टे एवमिति व्यतिरेकदूतिमूलं असाधारणस्य दुर्घटत्वेन दुर्घटं यद्यपि तथापि अग्रे निष्कृष्टस्य ल
एवसमाधेयमिति परित्यक्तं ननु बाधेऽवतीर्णे असाधारणाभावादेव उपाधिर्भवितुमर्हत्येवेति मन्वित्यादिमूलासंगतिरित्यतो
व्याचष्टे बाधस्येति ननु वैयर्थ्यं किं करिष्यति व्याप्तिबलादेव उपाधिस्तत्र न भविष्यतीत्याशंक्य निषेधतिमूलेन चेति। प्रकृते इति तथा राम
चास्यां व्याप्तौ अविशिष्टायो बाधः स इह शाड्ग इत्यर्थः विशेषाद्दोषारूपेणाह तदनभ्युपगमादूतिने ओमात्रेतिमूलं हेतुमतीत्यायु १२२
क्त व्याप्युपष्टंभेनेव योजनीयं। अन्यथा दीधितिस्तु तन्माभावेणासंगत्यापत्तेः तत्समशीलं तत्समव्याप्तमित्यर्थः। शून्यत्वादेरित्यादि

पदेन रसवद्रूपत्वादिपरिग्रहः शुद्धपदस्योपादानफलमाह रूपवत्त्वेति वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यत्र रूपवत्त्वावच्छिन्नानुष्णत्वं व्यापकं
गुरुत्वं रूपवत्त्वावच्छिन्नकृतकत्वस्य साधनस्य पक्षेऽव्यापकत्वं चेति न व्यभुपाधिरिति न चैतदिति अतेजस्त्वव्यतिरेकं तेजस्त्वमि
त्यर्थः पक्ष इति अयमुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्र तेजोमात्रस्यैव पक्षतया तत्र चोष्णत्वासिद्धौ उष्णत्वेन प्रमितस्याभावात्सपक्षाभावः सिद्धौ
वा तत्रैव तेजसि उष्णत्वेन प्रमीयमाने तेजस्त्वस्य वर्तमानत्वादित्यर्थः इत्यभिप्रायादिति यद्यपि पक्षमात्रवृत्तित्वेनासाधारणत्वं सा
माराइवणो न्नायकत्वं घटत्वेन तथाप्यापातत एव ग्रंथो योजित इति ध्येयं जलादावित्यादि तथा च पक्षस्य नाप्रसिद्धिरित्यर्थः अप
र इत्यस्य रसोद्भावनं तु हीजं तु भवतु जले उष्णत्वं नमं तेजसि तत्र प्रतीतं न वा प्रतीतं चेत्पर्वतेतरत्ववन्नोपाधित्वं प्रतीतं चेत्सप
क्षेत्त्वावच्छिन्ना व्यावृत्तेरेव नासाधारणत्वमिति ग्रीष्मोष्णतीति अस्यानुद्भूतरूपत्वेन तेजस्त्वाग्रहः स्यं नवतीति भावः अन्य इत्य
स्य रसोद्भावनं तु हीजं तु तादृशासाधारणस्य ज्ञानाभावे ... तयानान्वेयव्याप्त्यादिप्रतिरोधकत्वमत्वमिति व्याशीति अन्वय

अशिकु
१२२ व्याप्तीत्यर्थः इदं च स्वमतेन साध्यवद्वृत्तित्वस्यासाधारण्यस्य च यं वक्ष्यमाणत्वादिति उभयोरपि व्यतिरेकव्याप्त्या सत्प्रतिपक्षो-
न्नायकत्वमसाधारण्यदूषकताबीजं मतिकृन्मते त्वाह व्यतिरेकेति आद्यः अन्वयव्याप्तिग्रहः प्रतिबंधकः व्यतिरेकित्वादिति न
त्वान्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधेपि व्यतिरेकव्याप्तेरेव समीसिद्धिरिति तदनवकाशात् सत्प्रतिपक्षानवकाशात् असाधारण्य-
स्य तद्देवफलकत्वमिति प्रागुक्तरीत्या यथाहीत्याद्युक्तरीत्या अनुद्भावनीयता अर्थोपाधेः तस्मादितीति तथा च यथाहीत्यादि-
नाव्यभिचारानुमितिरेव खंडिता न तु संशय इति भावः ननूपाधिरेवेति मूलमसंगतं अप्रयोजकत्वसंशयादिनापि व्यभि-
चारसंशयदर्शनात् एवं च कृतानुपयुक्तं चेत्यत एवकारं भिन्नक्रमेण योजयन्नाह तदुक्तमिति। तथा च एवकारादेवान्यदूषणा-
व्यवच्छेदलाभ इति न्यूनतां नाशयति उपादीयतां चेति परमाशंकनां विपक्षत्वमाविष्कर्तुं पदं संकोचयति जन्येति
वस्तुतः साध्याभाववत्वं विपक्षत्वमित्यभिप्रेत्य आद्यं निष्कृत्तसाध्याभाववत्वं तत्वमित्यभिप्रेत्य द्वितीयमित्यपि केचित्। राम
१२२

अनुमितेत्वादावित्यादिपदेन पर्वतीयवह्न्यादिपरिग्रहः तथा दूषकताया मित्यादिमूलस्य पौनरुक्त्यमाशंक्यावतारयति त्यादि
निकामाह नन्वित्यादि तथा च मूले दूषकं व्यभिचारोन्नायकत्वमात्रमुक्तं संप्रति तु व्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमिति
विशेषः मूले क साध्यप्रयोजकत्वस्य सद्भावे पि सत्वेनाव्याप्तशंकया दूरयन्नाह साधनाव्यापकेति साध्यान्वयोन्नायकत्वे
न साध्यव्याप्यत्वं साध्यव्यतिरेकोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वं आर्द्रेन्धनादेव पक्षेतरवारणाभिप्रायः
अन्यथा तस्यानियामकत्वेति प्रसंगात् श्रावणत्वादेरप्युपाधितापत्तेरित्यर्थः ननु तथान्वयव्यतिरेकयोः प्रदर्शनायत्तत्वेपि नो मूलो
क्तं विरुद्धमित्यत आह अभवनमिति तद्वाचीति पक्षेतरवह्निसत्वस्य तादृशप्रयोजकत्वसत्वादिति व्याप्तिर्दुर्वारेति यद्धर्मेति स
म्बन्धेनोन्नीयमानयद्धर्मेत्यर्थः। तदुपाधिपदं एवमग्रे पि यथेति जपाकुसुमेत्यादावुपाध्येनान्वयः उपाध्यन्तर्निवि
ष्टसंक्रमेलोहितेत्यादिनः सम्बन्धर्थान्वयश्च यथा श्रेति अत्र यद्यपि साधनस्य हृस्यव्याप्यव्याप्यस्य परत्वादृष्टान्ते वेपम्यं तथापि स्फुटत्वानु

रोधेन तथात्वं कथमित्याशयः शब्दादेव साधनाव्यापकत्वलाभाय प्रकारमाह अस्तीत्यादि इह शब्दप्रतीतेस्याभावप्रतियोगित्वमाविष्क
र्तुमाह नेहेति व्यवहारस्तादृशशब्दः यद्यपि प्रतीतिरेव विषयसाधिका न तथापि दार्ढ्यायैतदुक्तं तो प्रतीतिव्यवहारो उक्तप्रतीत्योर्य
थाक्रमं विषयमाह तत्रयदीति अस्ति हीति वक्तव्यमात्मन्ज्ञानुरोधात् कुरुमपि विषयमाह तदव्याप्यत्वेति यत्पदस्योपाधिपरता
याः संमुखेन उक्तस्य संबंधत्वमुपपादयन्नाह यदि वेति । उभयथेति आद्ये यत्पदेन तादृशधर्म एव वक्तव्यः अंत्ये उपाधिरेव
स च धर्मः संबंध एवेत्यर्थः ननु व्यभिचारसंबंधेन यदभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वे उक्ते साध्यव्याप्यत्वमेव लब्धं तथा च व
ह्निमान् धूमादित्यत्र आलोकादेरप्युपाधितापत्तेरित्यत आह तदभावस्येति तत्सत्वे उपाधिव्यभिचाराभावस्य उपाध्यव्याप्यत्वा
भावस्य तेन संबंधेन उपाध्यभावस्य वासत्वे व्यभिचारविरहः साध्यव्यभिचारविरहः एतेन यत्पदोल्लिखितस्य व्याप्यत्वमागतं व्या
प्यव्या[illegible]व्यस्य व्याप्यत्वनियमात् । साध्यव्यापकत्वलाभायाह तद्विरहिणीति उपाध्यभावविरहिणीत्यर्थः उपाध्यभावविरह

अनुपाधिव्यभिचारो व्याप्यत्वं वा तत्र द्वितीये उपाध्यव्याप्यत्वस्याहत्तावपि सत्त्वेन न साध्यव्यभिचाराभावाद्व्यभिचारइत्यत आह धर्मे
तिइत्थं च यत्र दोष्टित्विति तस्य व्यापकत्वलाभः व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारनियमात् नन्वत्र कल्पे व्यापकता साभायग
न्साध्यभावविरहव्यभिचाराचालेवनीयौ तौ वाच्यतानेवेति अत्र तयोरपि विशेषाविशेषणाभावव्यत्यासेन व्यापकत्वलाभमाविष्क
र्तुं विरोधमाह तत्सत्त्वइति तत्राप्याद्यदलं पूर्ववदेव व्यभिचारविरहिणि साध्यव्यभिचारविरहिणि तथाच यत्र यत्र धर्मे साध्यव्य
भिचारविरहस्तत्र तत्सत्त्वं उपाध्यभावसत्त्वं उपाध्यभावस्य वर्तिन एवेति इत्थं च साध्यव्यापकत्वलाभः साध्यव्यभिचारित्वोन्नेयाभावप्र
तियोगित्वाद्यपदार्थस्य तत्रापि व्यभिचारविरहिणि गगनादौ उपाधिव्याप्यत्वरूपोध्यभावासत्त्वाद्व्यभिचार इति धर्मपदं विषमव्याप
काभावस्य विषमव्यापकव्याप्यत्वस्य तत्सत्त्वेपीति वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वेसत्त्वे व्याप्यत्वसत्त्वेपि वह्निव्यभिचारसत्त्वात्
व्यापकरूपविषयमव्यापकएव एवं च विरोधाद्यदलोपयोगो व्यञ्जितः प्रत्यक्षकल्पानुसारेण द्वितीयदलस्योपयोगमाह नापीति साध्यव्य

आलोक
१२४

चेति वह्निमान् धूमादित्यादौ विषमव्याप्यस्यालोकादेर्योऽभावः व्याप्यत्वं तस्याभावेऽपि आलोकाद्यव्याप्ये पीतियावत् साध्ये तस्मिन्सत्यपि
साध्यव्यभिचारात् इत्यत्र प्रथमकल्पस्यांतिमदलोपयोगः सूचितः नन्वेतावता साध्यसमव्याप्तत्र उपाधिरित्यायातं तथा वह्निमान् धूमा
दित्यत्र वह्निसामग्र्यादेस्तत्त्वापत्तिरित्यत आह तादृशेति तथा च व्यभिचारादिसंबंधेन वह्निसामग्र्या धूमाद्यवृत्तित्वान्न तत्रोपाधित्वमि
ति अत एवेति यत एव तूपाधेर्व्यभिचारोऽव्याप्यत्वं वा संबंधः अत एव तेन संबंधेन तदभावस्तादृशव्याप्यव्याप्यत्वरूपोऽनौपाधिक
त्वमिति विरोधघटकदलयोः क्रमेण फलमाह व्याप्तीति अदिश्चेति उपाध्याकाशेऽन्यवृत्त्यनवच्छिन्नत्वस्याकाशावृत्तित्वेऽपि उपाधिमादाये
वं तादृशविरोधग्रहणसंभवात् अत एव मात्रपदं अन्यथा तादृशधर्मस्य वृत्तिमदं तद्वृत्तित्वेन तादात्म्यलक्षणासमन्वयः स्यादिति भा राम
वः तदेति यदभाववृत्त्यत्र यत्पदेन धर्मिविशेषोपि वृत्तिमान् धर्त्तव्यः धर्मविशेषस्त्वावश्यक एव अन्यथा तेषामपि द्रव्यत्वादिना व्युपाधि १२४
तापत्तेः अत्रैवेति। अत्रेमूलोक्तानुमानेऽनित्यत्वव्यापकप्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्ध्यान्मूलासंगतिरिति भावः तदव्याप्यत्वस्य वृत्ता

वधिसत्वेन तत्कल्पनस्यावतार इति व्यतिरेकीतिगुणानित्यावित्तिधीविशेष्यकत्वादीतिभावः॥ अथैति अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवान्मेयत्वादित्यादौ
साध्यभिन्नस्य साध्यसमव्याप्तस्याभावादुपाध्यभावसत्वेनातिव्याप्तिरितिभावः॥ तत्रत्येति तत्साध्यकेत्यर्थः॥ इत्थंचसाध्यंचनोपाधिरित्यभि
प्रेत्यावतारणिकान्तरं च साध्यस्योपाधित्वमभिप्रेत्य ज्ञानमादायाभोक्तरे एवेतिकेचित्त। यस्येत्यादि विरोधीत्यनेन यत्पदार्थस्य व्याप्य
त्वलाभः सतु स्फुट एव साध्यव्यापक इत्यनेन तस्य साध्यव्यापकत्वं लभ्यते न हि साध्यव्यापके केवलसाध्यव्याप्यव्याप्यत्वमस्ति साध्यव्या
पकनिष्ठव्याप्यत्वप्रतियोगिनः साध्यव्यापकत्वनियमात् अत्र च साध्यनाव्यापकत्वं दूरणीयं अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्या
देरुपाधितास्यादित्यस्वरसः। यदिति वह्निर्यदि धूमसामग्रीव्याप्यः स्यात्तदा धूमव्याप्यः स्यादिति क्रमेणापादनं च प्राग्वदेव साधनव्यापकत्वं
लभ्येव्याप्यत्वं च स्फुटमेव धूमवान्वह्नेरित्यादौ महानसत्वादेरुपाधितावारणाय साध्यव्यापकेति दूरणीयमित्यस्वरसः। नन्वनुमिति
र्भवत्येवेति मूलमसंगतं न हि उपाध्यभावपक्षसत्त्वे नुमितिनिरितरकारणाविलंबेनापि तद्विलंबान् इत्यतो व्याचष्टे यद्व्यतिरेक इत्या

अ॰शि॰कृ॰ दि तथा चानुमितिपदस्यैव व्याप्त्याद्यन्यतमे कारणे कार्ये वचारइति विपक्षमात्रे इति विपक्षगामित्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वान्मात्रेति विप
१२५ क्षगामित्वमात्रस्य व्यभिचारित्वे विरुद्धेन तदभावइति सपक्षे इति यत्रे त्यादि एकस्मिन्नेवतदुदाहरणे उपाधिप्रकारद्वयं दर्शयन्नाह पक्षे हेतुमति वे
ति तथा च पक्षधर्मावच्छिन्नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं सुघटमिति तेन साधनावच्छिन्नमादौ दर्शयन्नाह हेतुरिति। हेतौ पक्षेतरइत्यत्वे
व द्वाहृत्तेरुपाधेर्न तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं स्यादिति तदुक्तं एकः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः उपाधेः पक्षवृत्तित्वेकदाचित्तु तन्न
दन्यतरत्वादि व पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकेन संकरः स्यादित्यत आह पक्षावृत्तिरिति हेत्विति तथा च साधनावच्छिन्नसाध्यव्याप
कत्वं सुघटमिति पक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकमाह अपर इति तथा साध्यव्यापकत्वार्थमाह पक्षेति इष्ट इति साध्यवति हेतुस राम
मानाधिकरणत्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवादाह साध्यवतीति यद्यपि साध्यवति हेतुसमानाधिकरणस्यापि तदा १२५
त्मो भूतरूपवदन्यतरत्वादेर्न विभुत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं आत्मान्तरे तदभावात् तथापि साध्यवति हेतुसमानाधिक

रणस्य नियमतो न तत्र संकरशंकापीति हेत्वसमानाधिकरणस्य सुतरां न संकर इत्यभिप्रेत्याह हेत्वसमानाधिकरणेति यथेत्यादि स्वमते
नित्यद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य त्रसरेणावपि सत्वाभ्युपगमेन आत्मत्वेन साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं घटन इत्यत आह विभुत्वादि
ति आद्यहेतौ साध्यवति हेत्वसमानाधिकरणमाह उँनरूपवत्वमिति एतस्य परमाणौ हेतुसमानाधिकरणेपि साध्यवति न तत्सामाना
धिकरणेपि इति भावः द्वितीयहेतौ त्वसमानाधिकरणं स्फुटमेव उभयत्र हेत्वसमानाधिकरणमाह प्रत्यक्षेति अवगतत्वस्य गुणत्वाव
च्छिन्नाभिधेयत्वव्यत्वस्य द्रव्यवृत्तित्वेन वस्तुतोऽव्यापकत्वादाह घट इति। अत्र गंधवत्वावच्छिन्ने प्रमेयत्वं व्यापकं द्रव्यत्वाव्यापकं स्फुटमेव
धूमवद्धेतौ बाधयोगोलकान्यतरत्वादि धर्मस्याद्रेन्धनाभावपि सत्वेन मूलासंगत्यापातन परतया तत्संगमयति न वेति विरुद्धेति तत्र सा
धनावच्छिन्नसाध्यस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। ननु मित्रातनयत्वावच्छिन्ने श्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारिणोपि कार्यत्वादेर्न
श्यामत्वव्यभिचार इत्यत आह स्वावच्छिन्नेति। तथा च यत्स्वावच्छिन्नयद्व्यापकव्यभिचारी तदवश्यं तद्व्यभिचारि काकत्वे च न काक

अशिक्र
१२६

त्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारीति भावः मित्रातनयत्वपक्षकानुमानेन मानुषत्वादिकं दृष्टान्तः ननूक्तदृष्टान्तसाधारणस्यत्व
स्यैकस्याभावादाह साधनवतीति तथा च मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्ववति मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापक
व्यभिचारित्वादित्यर्थः। काकत्वादिस्तु न तथा तस्य काक एव व्यभिचारात्। तन्नित्यादि मित्रातनयत्वे केवलसाध्यव्यापकव्यभिचारानिर्ण
यदशायां हि एतस्यावकाशः नन्वयं यद्यवच्छेदकांशेन विशेषणे न तदा स्वरूपासिद्धिसंदेहः अवच्छेदकेदन्तेनुनिर्णय इति भावः अखंडा
भावस्येति न तदवच्छिन्न साध्यव्यापके न तत्साध्यव्यापकमवेत्ययमवशोभाव इत्यर्थः ननु तादृशव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य न हे
नुत्वं प्रमेयत्वादीनां तत्कोटिनिविष्टत्वेन तदभावस्याप्रसिद्धेः नापि तादृशव्यापकप्रतियोगिताकाभावमात्रं तादृशव्यापकाव्य
भिचारि तोपि तादृशव्यापकाकाशोभयाभाववद्वृत्तित्वेन व्यभिचारात्। न च तादृशव्यापकतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नाभावव
द्वृत्तित्वमेव हेतुरितिवाच्यं लाघवेन शाकत्वाकडत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्यैव हेतुत्वादित्यभिप्रायादाह येन रूपेणेति ननु वि

राम
१२६

ओषणावतीत्याद्युक्तरूपेण शुद्धसाध्योऽसंभव इत्यत आह शुद्धेति पूर्वोक्तन्यायेनारुचेराह व्यापकत्वेति व्यभिचारानुमानस्य द्वैविध्या
त्मकत्वविषयस्यत्वे ष्टेकं प्रकारमाह प्रायश इति शुद्धेनेत्यर्थस्तेनायोगोलकान्यतरत्वादिनारूपेण वह्निन्साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपाव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वेनैव हेतूकरणीयं अयमेतद्धूमवान्वह्नेरित्यादौ एतद्धूमवद्योगोलकान्यतरत्वाद्यवच्छिन्ने तद्धूम
व्यापकाभावस्य एतद्धूमव्यापकाभावाभिन्नतया अखण्डाभावाभावेन नैतत्प्रकारसंभव इत्यभिप्रायेण प्रायश इत्युक्तं ननु तद्धूमादि
साध्यकव्यभिचारित्वेनैतल्लिङ्गकोक्तेनैव साधकत्वानुमानं व्यर्थं स्यादित्यत आह वस्तुतस्त्विति ननु यत्र व्यभिचारः संदिग्ध
स्तत्र तस्य न हेतुत्वं स्वरूपासिद्धिसंदेहादत आह संदिग्धेति तत्रोपाधेरपि संदेहान्नैतेन साधनत्वमिति यदि च तत्र संदिग्धोपाधि
कत्वमपि हेतूक्रियते तदास्माकमपि संदिग्धव्यभिचारकत्वं तुल्यमित्युक्तं समशीलत्वमिति ननूद्भावनमुपन्यासः तत्र कथमसि
द्धिहेत्वाभास इति मूलासंगतेरुद्भावनमेव व्याचष्टे विशेषणेति तथा च विशिष्टसाधने विशेष्यांशमादाय मूले असिद्धिरुक्ते

अनीकृ तिभावः प्रकृतेति प्रकृतसाध्यानविरोधी शुद्धसाध्यव्यभिचारः असाध्यकस्य विशिष्टव्यभिचारः न तु साधकस्योपाधिव्यभिचार इत्युपाधिव्य
१२७ भिचारस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारा साधकत्वमिति निश्चेतुं सिद्धांतवक्ष्यमाणरीत्येत्यर्थः अभिचारेण न यच्च श्यामत्वव्यभिचारिमित्रातन
येशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति क्रमेणेत्यर्थः ननु उपाधिमात्रप्रवेशे तत्संभवे पक्षधर्मेति संकोचकमूलमसंगतमित्यत आह
पदृइति ननु व्यभिचारनिरूपकत्वेनैव उपाधिरुपन्यासे नोपाधिरिति मूलमसंगतमित्यत आह आधान्येनेति तथा चायं तत्रोपाधि
रिपुपन्यासो विरुद्ध एवेति भावः विरोधमेव विवृणोति व्याप्यादीति। साध्यव्यभिचारव्याप्तेरुपाधिव्यभिचारवृत्तित्यादित्यर्थः।आ
द्विपदेन पक्षधर्मतापरिग्रहः अत्र तु कोशकारमते नियामकं समव्याप्तमित्यर्थः साध्यवदिति घटअन्यत्वे विभुत्वादित्यत्र
विभुत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि विभुनि आत्मत्वव्यभिचारित्वादित्यादौ व्यभिचारो न्नायके आत्मत्वादावित्यर्थः। रूपकताबीजव राम
त्तिजन्यत्वागमनं दर्शयितुं लक्षणं निवेशयेद्रूपकताबीजाभावमाह वक्ष्यमाणेति। नाधेति शब्दोऽनित्यत्वोन्यादौ शब्दे आनित्य १२७

त्वाभावानिश्चयेनादृश व्यभिचाराप्रसिद्धेः शब्दभिन्नस्य सर्वस्यैव तत्साध्यवत्त्वेन निर्णीयात् वाधावतारे नु पक्ष एव व्यभिचारनिर्णयानुप
पत्तेर्निरर्थक इति भावः । विरोधीनीति तथा सति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमस्य पर्वतीयवह्निव्यभिचारित्वमपीति दोषः स्यादि
ति भावः एवमपि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेपि तत्रेति नैयायिकमतेन नत्र सत्प्रतिपक्षस्यानवतारादिति भावः । मीमांसकेति नन्वत्र शब्द
स्यानित्यत्वाभावादिति भावः उभयमतसाधारणमाह शब्देति शब्दत्वं अनित्यत्वातिरिक्त शब्दधर्मातिरिक्त धर्मवदित्यादा
वित्यर्थः ननु पक्षधर्मतावच्छेदकस्य साध्यव्यापकत्वं पक्षतावच्छेदकादेरपि तत्राह पक्षेति आदिपदेन तन्निष्ठयत्किञ्चिद्धर्मान्तरप
रिग्रहः एतन्नेति शब्दः कृतकत्वातिरिक्त शब्दधर्मातिरिक्त धर्मवानित्यादिना यदि स्यात्तर्हि तेन कृतकत्वं साध्यते तदित्यर्थः अस्त्वा
तंत्र्ये दूषणमाह अनित्यत्वेति कृसाधकत्वादिति सत्प्रतिपक्षाद्गमत्वादित्यर्थः । अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्यानित्यद्रव्यसम
वेतत्वेन पर्यवसायितुं परिशेषप्रदर्शनेन मूलं सार्थकयति ।समवेतत्वेनेति ननु असमवेतत्वमादाय अर्थान्तरं असम

अशिकृ वेतत्वेनापि विशेषेणोऽभूदस्तमित्यत आह द्रव्येति तथा चाद्रव्यसमवेतस्यापि तत्वं निर्वहतीति भावः। सावयवत्वइति अवयवपदस्याद्रव्यस
१२८ मवायिकारणार्थकत्वादिति भावः। ननु अनित्यासमवेतमित्येव साध्यं क्रियतां सावयवरूपपदाविशेषणमहिम्नैव नव्यासिद्धिर्भ
विष्यतीत्यत आह स्फुटतरेति द्रव्यसमवेतत्वं तावद्विविधं भवति नित्यद्रव्यसमवेतं अनित्यद्रव्यसमवेतं च तत्रानित्यद्रव्यसमवेतत्वे
साध्यमाने आद्यसाध्यमादायैव विश्राम्यति अनित्यासमवेतत्वे साध्यमानेपि यद्यपि द्रव्यसमवेतत्वपदाविशेषणमहिम्ना तथा
सिद्धिर्भवत्येव तथापि द्रव्यसमवेतस्य यदनित्यासमवेतत्वं तन्नित्यद्रव्योपसंधाने नैवेति नियमप्रतिसंधाने नास्फुटमिति अत एवा
ह पर्यवसानादिति परमाणुनित्यत्वेति सावयवत्वग्रहादेव परमाणुसिद्धिरभ्युपगन्तेति नित्यत्वानुधावनं नित्यत्वसिद्धिदशा राम
शायां नुपन्नत्वसहचारग्रहःसंभवतीति तथानुधावनं। दृष्टानुमानस्य न दृशामधिकृत्येव प्रवृत्तत्वादिति आकाशादाविति १२८
महत्वानधिकरणद्रव्यत्वस्यानवसत्वेपि अन्यत्वविशेषितस्य तस्याभाव आकाशादौ सुलभः साध्यं च तत्र वर्त्तत एवेति भावः ननु

व्याप्तिग्रहो मा स्तु व्याप्तिस्तु तेन विनापि वर्त्तत एवेति तस्यावैयर्थ्यमित्यत आह विशिष्येति। येनु हेतोमहत्त्वावान्तरजातिविशेषः एव प्रविष्टः
न तु बाधकशङ्कान्तराभावान्मूलेन तयोपन्यास इति वदन्ति तन्मतमाह नित्येति नन्वेवमवान्तरकापकर्षव्यवहार एव न तत्र मानमित्यत आह वैम
वेति अननुगतजातिभिरिति हस्तवितस्त्यादिपरिमाणवर्त्तिजातिभिरित्यर्थः ननु अननुगतस्तादृशो व्यवहारोऽननुगताभिस्ताभिः कथं स्या
दित्यत आह तुल्येति तथाच वैमवान्तरोत्कर्षनिरूपितानावाच्छिन्नानिरूपकेनोपाधिना तथानुगम इत्यर्थः संकरेति जन्यमहत्त्वत्वजा
तेर्गगनादिमहत्त्वपरित्याग इति वचनस्यास्तु त्रसरेणुमहत्त्वपरित्यागः घटादिमहत्त्वे संकर इति भावः दार्ढ्येति निस्पर्शद्रव्यसम
वेतत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वप्रयोजनत्वाभिमानेन तथा व्याप्तेर्भिग्रह इत्यर्थः निस्पर्शसमवेतत्वमात्रस्यैव तत्प्रयोजनत्वाभिमाने
गुणत्वादावपि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं स्यादिति भावः तेन द्रव्यपदेन पर्यवसितेति द्रव्यपदादाने निस्पर्शसमवेतत्वस्य गुणत्वादा
वपि सत्त्वेन समव्याप्तिभंग इति कश्चिदिति म संकोचस्याशक्तिर्व्यापकत्वेनास्वरससूचनाय तुल्यमिति तथा उक्तन्यायेन सा

मान्यतः सिद्ध नित्यसमवेते अनित्यद्रव्यासमवेतत्वं अथवा नस्पर्शवत्समवेतत्वमिति व्यभिचारः तथा तत्रैवानित्यद्रव्यसमवेतत्वे सत्य
पि निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वासत्त्वाद्व्यभिचार इति अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्याभावादसत्त्वेऽपि सत्त्वेन निःस्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य च तत्रा
सत्त्वेन स्पर्शवदसमवेतत्वं प्रतिवदीष्कृतमिति ध्येयं। ननु सोपाधावपि उपाध्यज्ञानदशायां अनुमितेर्भवत्येवेत्यत आह सो
पाधाविति। ननु योग्यत्वं दुर्वचनमित्यत आह पक्ष इति व्यापकतायां साध्यसिद्धेर्विरोधित्वादाह स्वव्यतिरेकेति पक्षवृत्तिसा
ध्यविशेषाभावसिद्धिरपि सत्प्रतिपक्षतया विरोधिनी भवत्येवेति विरोधित्वपर्यंतं इदमेवाह यत्तिभवतीत्यादिना उन्न
रग्रंथानुरोधादाह तथेति। ननु उन्नायकत्वं उन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं वक्तव्यं न स्वव्याप्तिपक्षधर्मतारूपं गुरुतरमेव एवं वि
रोधित्वमव्यतिगुरुतरं मूलोक्तलक्षणे साधनाव्यापकत्वं वा निरर्थकमिति मन्वानो निष्कृष्टं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्य
तिरेकोपपादनप्रकारमाह वस्तुतस्त्विति उदो धूमान् वह्निमानित्यादौ वह्निसामग्र्यादेरुपाधित्वमेतन्मते निर्वाहयति

नाहयत्रेति नादृशः सत्प्रतिपक्षो नायकः इतरेषां व्यभिचारानुमानवादिनां यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र वर्त्तत इत्याद्रेंधनादेरपि सत्
प्रतिपक्षत्वेन तयाऽस्मदनभिमतस्यापि तत्संग्रहः तथा त्वदभिमतस्यापि वह्निसामग्र्यादेर्न तत्संग्रह इति भावः नन्वास्तामधि
कसंग्रहः किंतु पक्षद्वयेनैरसंग्रहो भवतो केषांचिन्मते [illegible]त आह अपरेषामिति। अपरेषां व्यभिचारानुवादिनां तथा च तथाभ
वतो वह्निसामग्र्यादेरसंग्रहः न दोषाय तथा ममापीति प्रघट्टकार्थः ननु पक्षतावच्छेदकभेदानुपाधेरननुगम इत्यत आह परे
षामिति। तथा च भवतां साधनभेदोऽस्माकं पक्षतावच्छेदकभेद एवेति तुल्यमेव वक्ष्यत इति केचिदित्यादिना यथाकरकाइष्टि (?)
वीत्यं तेन ननु यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेर्न [illegible]रूपत्वेन न [illegible]त्वित्यादिग्रंथो विरुद्ध इत्यत आह लक्षणेति। ननु साध्यव्यभिचा
रित्वमित्यत्र यद्व्यभिचारित्वमित्यस्य न हेतुत्वमित्यतः प्रयोगो न संगच्छते इति चोदयत इतीति न नूनं यन रूपं फलं यत्र न ज्ञातं त
त्रज्ञाप्तिरित्यत आह [illegible] नायकत्वमिति। ननु तथापि सत्यामि (?) [illegible]नयत्वादित्यादौ उपाधिव्यभिचारस्य तत्त्वेन न सा

नव्यी व्याप्ति रू १३०

ष्य व्यभिचार व्याप्यतावृत्त्य व्याप्तिः अथ येनकेन विरूपेण उपाधिव्यभिचारस्य न ह्यव्यत्वं वक्तव्यं तर्हि रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र
पृथिवीत्वाभावस्य उपाधितापत्तेरित्यत आह तथा चेति यद्व्यभिचारग्रहादेव विवक्षितलाभ इति सूचयन्नाह यद्व्यभिचार
इति । यद्धर्म उपाधितावच्छेदकीभूत धर्म इत्यर्थः । यत्किंचिदित्यस्य फलं शाकपाकजत्वादिपरिग्रहः न वृत्तित्वं वृत्तित्व सामा
न्यं बोध्यं अन्यथा पृथिवीत्वाभावाभावाधिकरणीभूत यत्किंचित्पृथिवीनिष्ठवृत्तित्वस्य सत्तादिवृत्तेः साध्यव्यभिचार व्याप्यत्वाद
नित्याहेस्तादवस्थ्यादिति वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निसामग्र्या उपाधित्ववारणाय साधनवृत्तित्वे इति यद्धर्मेत्यस्य फलमाह ने
नेति । न हूवेति द्रव्यत्वादीत्यर्थः नन्विदं अयुक्तं अवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वक्तव्यं अन्यथा वह्निसामग्र्यादौ सत्ति राम
प्रसंगस्य दुरुद्धरत्वात् धूमस्यापि कालिकसंबंधेन ह्रदादिवृत्तित्वात् तथा च गुणत्वादौ साधनतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न १३०
वृत्तित्वाप्रसिद्ध्या कथं वह्न्यादौ तदभावो ग्राह्य इति चेन्न त्वं समवायसंबंधेन हेतुत्वाभिप्रायेणेदं बोध्यं यत्किंचित्त्वादश्रयो

जनं संगमयतीत्युद्देत्यादिना अवच्छेदकं मित्रातनयत्वादि न तु येन केनापि यद्व्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वं किमिति
नोक्तमित्यत आह द्रव्यत्वेनेति इदं रूपवत्त्वद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वं रूपव्यभिचारित्वादित्यनुमानं घटत्वे पृथिवीत्वाभाव
व्यभिचारित्वस्य घटत्वादौ सत्त्वेन व्यभिचारादिति किं चिद्विशेषणाविशिष्टं वाच्यं तद्विशेषणमाह सन्नेति सन्नेति दृष्टां
तार्थं द्रव्यत्वेति स्वरूपासिद्ध्युद्धारार्थं जलत्वेति विशेषणसार्थक्यार्थं अन्यथा सत्त्वाद्द्रव्यत्वाभावविशेषणकधीविशे
ष्यत्वादित्यसोवसम्पत्ते उद्देश्यासिद्धिरिति मात्रपदं स्वघटत्वादिकमादाय याधीस्तद्विशेष्यत्वस्य व्यभिचार इति त
न्निरसनाय लघुप्रकारान्तरमाह जलसमवेतेनेति जलसमवेतं यन्नित्यमित्यर्थः अन्यथा तत्पृथिवीत्वादि व्यभिचारवारणाय त
त्रापि कालिकसंबन्धेन पृथिवीत्वादेरपि जलत्वादिवृत्तित्वादित्यत आह समवेतेनेति जलपृथिवीसंयोगादौ व्यभिचारवा
रणाय नित्येति विशेष्यं वर्जलत्वे व्यभिचारवारणाय पृथिवीत्वेति पृथिवीत्वात्मकोयः पृथिवीत्वाभावाभाव इत्यर्थः।

अशिद्धि

[illegible]

न१

१३१ सामान्यमिति। अत एव द्रव्यत्वेनैवोक्तं किन्तु ननु तस्यैव वारणं किमिति कृतं द्रव्यत्वमत आह नचेति इदं वह्निरेकं तादृशव्यवहारविषय

तावच्छेदकं न हि इदं जलं आकाशादित्यत्र द्रव्यत्वसाधारणं व्याप्यत्वासिद्धत्वनायकत्वं किन्तु पक्षेतरत्वमित्यत आह व्याप्यत्वेति

व्याप्यत्वासिद्धावेव द्रव्यत्वव्यभिचारस्य लघुत्वादित्यर्थः। स्वाव्याप्यत्वेनेति आकाशं जलत्वाव्याप्यं द्रव्यत्वाव्याप्यत्वात् इत्या

दिक्रमेण एवं जातिघटकस्यादरणीयत्वे स्वव्यभिचारेणेति विशेषितेनाविशेषितेन चेत्यर्थः। उक्तरूपाधेः पृथिवीत्वाभावरूपोपा

धेः साध्याभाववृत्तिरूपाभाववृत्त्वोभयाधिकरणं वाद्यादित्युक्ति अत्यन्ताभावप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य तथात्वेन

संग्रहः इति भावः अत्र साध्यसमानाधिकरणत्वमपि बोध्यं अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र जलत्वादीनामुपाधिनापत्तिरि

तित्रकृत्तत्वदेशामपि तत्परतया योजयति अस्त्विति। नच एवेति तथा ज्ञाने व्यभिचारस्य प्रथमतः स्फूर्तेरिति तदाद्य राम

ययादि तेनानोपाधिव्यवहारस्तदा पृथिवीत्वाभावेपि तुल्यमित्याह तुल्यमिति केचित्तु साध्यसमानाधिकरणत्वेन विशे १३१

षणां नदेयमेव तथा चाति साध्यवत् साध्यविरुद्धसाधारणमेवोपाधित्वमस्तु तत्र व्यवहाराभावाच्चेन्न तत्साधारण्यमिति साध्य
वपरित्यागो ऽपि तदा प्रकृते ऽपि तुल्यमितीत्याहुः । अत एवेति यत एव व्यभिचारानुमापकत्वसत्वेन नोपाधित्वमत एवेत्यर्थः ।
अन्यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि सत्तामित्रातनयत्व श्याममित्रातनयत्वानीति धी
विशेष्यत्वे सति शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादित्यतो ऽपि व्यभिचारानुमानसंभवे श्यामत्वनिष्ठ शाकपाकजत्वव्याप्यतावच्छे
दकं मित्रातनयत्वं किमिति नेरंगीक्रियते न यावन्तादृशविशेषणानुसरणं तावत्तत्र इति अवश्यमुपाधिव्यभिचारस्य
साध्यव्यभिचारनियम इत्येषामभिप्रेतं तथा च यत् पृथिवीत्वाभाववारणं कृतं तत्तु तादृशं विवक्षितं तत्समीचीनमिति
पृथिवीत्वाभावोपाधौ तादृशविशेषणाभावादिति भावः । ननु दैशिकविशेषणताविशेषणमहाकालभेदे साध्ये का
लिकसंबंधेन घटादिहेतौ खंडकालभेद उपाधिः स्यात् खंडकालभेदाभाववत् साध्यमहाकालभेदाभाववत्सामान्य

अशिक्ष
[redacted]
१३२ खंडकालवृत्तित्वस्य महाकालवृत्तित्वव्याप्यत्वान्महाहेतुवृत्तित्वाच्चाप्येवं द्रव्यमेतत्क्षेहाभिन्नं गुणत्वादित्यादौ तत्क्षेहभेदस्य व्यापा
धितापत्तेः तत्क्षेहवृत्तित्वसामान्येपि तत्क्षेहभेदाभाववदेतत्क्षेहवृत्तित्वव्याप्यत्वादेतत्तत्क्षणवृत्त्याभाववनुत्पन्नात्यधिकरणायो
रूपस्थाव्यापकता तद्वृत्तित्वजातिमादाय यो व्यभिचारः दोषः स नेत्यभिप्रायं न च तत्रेष्टापत्तिः पृथिवीत्वाभाववनुत्पत्तान्नया
हि पृथिवीत्वाभावस्य यत्र साधनाव्यापकत्वं पृथिवीत्वादौ न तत्र साध्यव्यभिचारित्वं यत्र च साध्यव्यभिचारित्वं वाय्वादौ
तत्र न साधनाव्यापकत्वं अत एव प्रागुक्तैरुक्तं सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः सदुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्य
व्यभिचारितेति अत्र च स्वं च साध्यं च स्वसाध्ये तयोरेकस्मिन्नहेत्वधिकरणे व्यभिचारित्वं इत्यर्थो बोध्यः प्रकृते च कालिकसंबं
धेन घटस्याव्यापकत्वं खंडकालभेदे खंडकालमादाय तत्र च न साध्याभावो महाकालभेदस्य विद्यमानत्वात् यत्र राम
च साध्यव्यभिचारो महाकाले तत्र खंडकालभेदस्याविद्यमानत्वादिति नैकत्र हेत्वधिकरणे उभयाभाव एवमत्राप्याद्य १३२

न तु तस्य तत्राह वस्तुतस्त्विति । अत्र केचित् महाकालो महाकालभिन्नो घटादिस्तत्र खंडकालभेदस्योपाधित्वे वारणाय यद्धु
र्मावच्छिन्नाभावे साध्याभावसमानाधिकरणत्वमिति विशेषणं । अयुक्तं तत् तदसत् तथापि महाकालाकाशान्यतरत्वावच्छिन्न
भेदवान् घटादिस्तत्र खंडकालाकाशान्यतरत्वावच्छिन्नभेदस्योपाधित्वदुर्वारापत्तेः आकाशमादाय तत्रापि उपाध्यभाव
स्य साध्याभावसमानाधिकरणत्वात् । अपरे तु तादृशाधिकरणवृत्तित्वं तत्र न व्याप्यं अर्थविशेषणत्वात् किंतु कालवृत्तित्व
मिति तत्र नास्ति व्याप्तिः तदप्यसत् तादृशानुमानस्य तृतीयस्य दुष्टत्वापत्तेः । अन्ये तु तादृशाधिकरणवृत्तित्वं साध्यव्य
भिचारव्याप्यं इत्यस्य तादृशाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नस्य साध्यव्यभिचारानुमापकत्वमर्थमाहुः । तदुन्मत्तप्रलपनं असंभवापत्तेः
न हि उपाधिव्यभिचार एव साध्यव्यभिचारः तस्मादेतदस्वरसात् वस्तुतस्त्वित्युक्तं समीचीनमिति विभिन्नं । न तु द्रव्यं सत्त्वादि
त्यत्र संयोगोपाधावव्याप्तिः तत्र साध्यवति गुणादौ संयोगाभावेन द्रव्यत्वाभावस्यानुत्रनायं तत्र सा केवलान्वयित्वेन व्यभि

ग्गौ
अनिरु
१३३

वारित्यादित्यत आहयद्वहितिलाघवादिति यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणवृत्तित्वं इत्यत्र प्रकृते वृत्तित्वं साध्यव्यभिचार इत्यत्रान्या वृत्ति
त्वं इत्यादिक्रमेण लाघवमित्यर्थः। अत एवेति पूर्वविवक्षायां इदं स्नेहवद्द्रव्यत्वादित्यादौ त्रभयत्वेन प्रकारेण जलत्वतेजस्त्व
योरप्युपाधित्वं स्यात् न च धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत् किंचिद्वृत्तित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् इहतु तादृ
शोभयवत्तोऽप्रसिद्धत्वेन तद्वदन्यस्याऽप्रसिद्धेर्नातिव्याप्तिरिति भावः। ननु प्रकृतलक्षणवाक्येनायमर्थः कथं प्राप्यत इत्य
त आहयद्व्यभिचारित्वेनेति तथाहीति इदं साधनवत्साध्याभाववत्त्वं उपाधिमदन्यत्वात् इत्यत्र पक्षतावच्छेदकीभूतसा
धनेन समं साध्याभावसामानाधिकरण्यं भासते न तथात्र व्यभिचारो विभासत एवेति। अत एवाह हेतुमद्वृत्तिः च विषयेति। राम
अत्रैवेति अनयोर्विवक्षयोरित्यर्थः। अवच्छिन्नेति उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। तेन द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणवृत्तिस १३३
त्त्वेन नोपाधिनेति। साध्यसमानाधिकरणेति यदवच्छिन्नस्य कुत्रचित्साध्यसमानाधिकरणत्वमित्यर्थः। अन्यथाऽ

त्वं जातिमत्त्वादित्यत्र गुणावृत्तिसत्तात्वस्य साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वात् उपाधित्वं दुरुद्धरमिति यद्वा साध्यसमानाधिकरण
वृत्तित्वेन साध्याधिकरणानिरूपिताधेयतावच्छेदकत्वेन प्रथमविवक्षानुसारेण फलमाह तेनेति। द्वितीयविवक्षायां तु ल
क्षणे दत्त्ववदन्यत्वादिना साध्याभावसाधनात् विशेषणादानादिप्रयासेऽपि तद्वदन्यत्वे व्यर्थस्य दुरुद्धरत्वादिति। द्वितीयव्याख्या
नुसारेणाह न वेति। इदं तेजो द्रव्यत्वादित्यत्र स्पर्शसामान्याभावः जातिसामान्याभावश्चोपाधिः स्यात् यदि चनेन विशेषणामि
ति तत्रापि स्पर्शसामान्याभावस्य स्वमत्ते जन्यतेजसि साध्यसमानाधिकरणत्वेन जात्यभावपर्यन्तानुधावनं। द्रव्यं तेजस्त्वा
भाववत् शीतस्पर्शान् द्रव्यत्वं वा तेजस्त्वव्यभिचारि शीतस्पर्शवद्वृत्तित्वादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः। व्यभिचारस्य स्फुट
त्वर प्रतिपत्त्यर्थं द्वितीयानुसरणं न त्विदं कंबुग्रीवादिमत् द्रव्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वं कंबुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारि घटत्व
व्यभिचारव्यभिचारित्वात् घटरूपादिवृत्तिधर्मवत् अवृत्तिपरिमाणादिवद्वा इत्यत्र एवं कंबुग्रीवादिमत्त्व परिमाना

इदं१

अ॰सि॰ टी॰
भक्ति दित्यत्र द्रव्यं गगनादिकं कंबुग्रीवादिमत्त्वाभाववत् घटत्वव्यभिचारित्वाभावात् घटत्ववदित्यादौ घटत्वस्य घटादिवृत्तित्वेन तत्र य
१३४ कंबुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारित्वसत्त्वात्। घटत्वाभावस्य कपालादिवृत्तित्वेन तत्र कंबुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य सत्त्वेनासाध
वात्। घटत्वादेरेव गमकत्वमिति घटत्वव्यभिचारित्वापाद्यो अव्याप्तिरित्यत आह द्रव्यत्वादिनेति। अत्र घटत्वव्यभिचारित्वा
दौ वृत्तित्वं समवायेन बोध्यं तथा च घटत्वादेर्लघुत्वेऽपि नाइशाखंडाभावनिष्ठत्वेन व्याप्तेस्तेनानवच्छेद्यत्वादिति भावः। न
ह्वीतिवेति पूर्वकल्पे वृत्तित्वनिष्ठाव्याप्ति४ अत्र तु अभावनिष्ठेति विशेषः। घटत्वादेरिति व्यभिचारित्वमभिप्रेत्य तदभा
वस्य वेति घटत्वाभावस्य वेत्यर्थः। इदं द्रव्यं कंबुग्रीवादिमत्त्वाभाववत् घटत्वाभावादित्यादिक्रमेणाह्येयं। ननु धूमवान्व
ह्नेरित्यादौ अयोगोलकत्वाभावस्यानुपाधितापत्तिः तत्र वह्निर्धूमव्यभिचारी अयोगोलकत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वात् इत्यपे राम
द्यायोगोलकवृत्तित्वस्यैव संभवात् इत्याशंकां निषेधति नवेति प्रतियोगिनि वृत्तिः अयोगोलकत्वादेरित्यर्थः इदं वाभावसाधन १३४

त्वमभिप्रेत्य व्यभिचारानुमापकत्वमभिप्रेत्याह तद्वदिति तस्येति अयोगोलकत्वाभावाभावस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु तद्वृत्तितथात्वे साध्याभावच्च प्र
कारेण प्रवेशेपि न क्षतिः। तदभावेति तदर्थस्याभावविशेषणत्वात् न तु तद्वतीति भावः। व्यभिचारेति साध्याभावसाधने तु तस्य हे
तावच्छेदकरूपेणोपस्थितत्वादिति भावः। इत्थं चैतत्स्वरसोन्नीतत्वं न हीजं तु तद्वृत्तित्वस्यानुपस्थितत्वेपि वस्तुतस्तथैव व्याप्य
त्वात् यत्रिष्ठादेरभावादिति। यद्धर्मावच्छेदेनेत्यादि मूले यद्धर्मस्य साध्यनिरूपितावच्छेदकत्वं नान्यूनवृत्तित्वं नाप्यनतिरिक्तवृत्ति
त्वं मित्रातनयत्वादीनां तथासंभवात् स्वरूपसंबंधविशेष एवेत्यर्थ इत्यत आह यद्धर्मवतीति। सद्धेतावितीति वह्निमान्
धूमादित्यत्र महानसत्वादेरपि तादृशत्वात् व्यंजनवत्वादावतिप्रसंग इत्यर्थः। अथेत्यादि अत्रावच्छेदकत्वं व्यापकत्वं तेन
महानसत्वस्य साधनवह्निविशिष्टसाध्यव्यापकत्वान्नातिप्रसंगः। न तु साधनवह्निविशिष्टसाध्यव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्या
पकत्वमपेक्ष्य साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमेवोच्यतां लाघवादित्यत आह साध्येति नतु विरुद्धस्थले साध्यसाधनसं

ग्रशि रु १३५ बंधाव्यसिद्धेस्तादृश्यस्यैवोपाध्यावव्याप्तिरित्यत आह विरुद्धेति। ननु लक्षणतावच्छेदकस्य न तत्साधारण्यात् तत्त्वेन गमनेऽव्याप्तिरित्यत आह
लक्षणेति। धूमवान्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकीयवह्नेर्न साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यसमानाधिकरणवह्नेश्च व्याप्यत्वमे
वेत्यत आह तादृशेति साध्यसमानाधिकरणेत्यर्थः। साधनेति महानसत्वादेश्च न साधनव्यापकत्वमिति मूलपूर्वपक्षनिरासः।
वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र उद्भूतरूपवत्त्वसंग्रहार्थं साध्यव्यापकत्वं त्यक्त्वा साधने तूक्तं। अन्यथा बहिर्द्रव्यत्व
स्य साध्यव्यापकत्वाभावात् तत्राव्याप्तिः। विरुद्धेपीति वह्निमान् ह्रदत्वादित्यत्र द्रव्यत्वाद्यस्फूर्त्तावपि ह्रदवह्निमदन्यतरत्वा
दिना साध्यस्यावच्छेदकत्वं संभवत्येवेति। ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वं नोद्भूतरूपस्य न वा प्रागुक्तसाध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वमित्यत आह प्रमेयत्वादिनेति। तत्र च प्रत्यक्षसामग्र्यादेरुपाधि राम
त्वमितिभावः। ननु तस्या ल+ क्षे+ द्वये लक्षणतावच्छेदकं तत्रातिप्रसक्तमेवेत्यत आह लक्षणेति यद्व्यभिचारेणेति तथा चोद्भूतरूप १३५

व्यभिचारस्थले आत्मादौ प्रमेयत्वस्य प्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति । जनकत्वेनेत्यादि तद्धेतु ४ कार्यानुकूलाद्विभिन्नातीन्द्रि
यधर्मसमवायीजनकत्वात् इत्यत्रागुरुत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापक वह्निलिंगियाप्रत्यक्षत्वे ग्रंथकृतैव शक्तिवादे उद्भावयिष्यमाने तद्विव
क्षोद्धया भावादिति भावः । नन्वागुरुत्वावच्छिन्नसाध्यस्य स्थितिस्थापकस्य सोऽपरालोकादावपि सत्वेनोपाधेर्व्यभिचारः स्थितिस्थापक
स्य स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वमित्यभिप्रायात् तस्य वेनिवह्निलिंगिया प्रत्यक्षत्वस्येत्यर्थः । उक्तरूपेति साध्यसाधनसंबंधव्यापकत्वं साधनव्या
पकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं चेत्यर्थः । गुरुत्वस्य च कार्यानुकूलत्वं जपनादिकमादाय बोध्यं । ग्रंथविरोधमात्रस्य दूषकत्वा
दाह दूषकत्वेति । दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नायकस्य जनकत्वं तादृशसाध्यव्यभिचारि गुरुत्वा वह्निलिंगियाप्रत्यक्षत्वव्यभि
चारित्वादित्यादिरूपस्येत्यर्थः । यद्धर्मेति महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकस्य धूमजनकत्वादेर्महानसत्वावच्छिन्नधूमव्यापकत्वादि
ति भावः । ननु घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वावच्छिन्नरूपव्यापकस्य तद्घटान्यत्वस्य तद्घटोत्पत्तिकालीनत्वा

अ॰दी॰ वच्छिन्ने पृथिवीत्वव्याप्तिन तद्वृत्तेऽवर्त्तमानस्योपाधित्वं स्यादित्यत आह अवच्छेदकत्वं चेति। तथा च तद्वृत्तोत्पत्तिकालीनत्वसमानाधिकरणरू
१३६ पस्य तद्वृत्ते वर्त्तमानत्वान्न तस्य साध्यव्यापकत्वमिति रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तु न तादृशो धर्मो येन साध्यनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकं न साध्ये
नन्निष्ठमिति न तत्रातिव्याप्तिः। ननु च कस्मिन्नपि शाकपाकजत्वादावुपाधौ साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मस्य मित्रातनयत्वं मनुष्यत्वादि
रूपस्यानैत्याद्व्यावर्त्तनानन्त्यमित्यस्वरसादाह स्वेति। अत्रापि यद्यपि स्वत्वं नैकं तथाप्येकस्मिन्नेवोपाधौ नानन्त्यमिति भावः। साधना
व्यापकत्वपरित्यागेन लक्षणान्तरमाहेत्यन्ये। स्वं उपाधिः। तदनधिकरणीभूतं यत्साधनाधिकरणं तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः। म
हानसत्वं तु न व्यंजनवत्वानधिकरणभूमाधिकरणवृत्तीति न तदादाय दोषः। महानसकृदान्यतरत्वमादाय व्यंजनवत्वेऽतिप्रसं राम
गादाह साधनाधिकरणेति। महानसस्य साधनाधिकरणत्वेऽपि न स्वाधिकरणत्वं यत्स्वाधिकरणं तन्न साधनाधिकरणमिति भावः। रू १३६
पवान्द्रव्यत्वादित्यत्र तत्पृथिवीत्वाभावानधिकरणं साधनाधिकरणं पृथिव्येव तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपस्य न व्यापकतोपाधिः। यद्यपीति

आर्द्रेंधनादिव्याप्यतायां धूमत्वादिकमेवावच्छेदकमित्यार्द्रेन्धनादौ व्याप्तिरित्यत आह तद्धर्मेति। अवच्छेदकधर्मेत्यर्थः। अत्र तमेवेति ननु तद्ध
र्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्किंचिद्भेदो वा तदवच्छिन्नसामान्यभेदो वा। आद्ये व्यंजनवत्त्वा
धिकरणीभूतचत्वरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिभेदसत्त्वादतिव्याप्तिः। अंत्ये तत्रैवाव्याप्यमिति आर्द्रेंधनादावव्याप्ति
रितिमेवं। यावंति तादृशधर्माधिकरणानि साध्यवंति प्रत्येकं तावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्योक्तत्वादिति। यावत्पद
दानेन चत्वरमहानसान्यतरत्वाधिकरणीभूतमहानसनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेपि व्यंजनवत्त्वे नातिप्रसंगः। ननु घटरूपं प्रत्यक्षं गुणत्वा
दित्यत्रोद्भूतरूपस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादनुपाधित्वेन तत्र त्वदुक्तलक्षणातिप्रसंगः। उद्भूतरूपानधिकरणीभूतसाध्याधिकरण
द्व्यणुकगुणनिष्ठद्व्यणुकजन्यत्वावच्छिन्नसाध्यस्य त्रसरेणुनिष्ठस्य व्यापकत्वादुद्भूतरूपस्येति तस्य लक्ष्यत्वं दृढयति गुणत्वादिनेति। तथा च
पक्षधर्मादीनां उपलक्षणत्वमित्यर्थः। गुणत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्व्यणुकजन्ये उद्भूतरूपव्यभिचारित्वादित्यनुमानसंभवात्। अत्र वह्नि ईत्य

अ॰दि॰क॰ स्योपाध्यनधिकरणीभूत साधनाधिकरणावृत्तित्वाभावात् न्यूनतालक्ष्यत्वादिकमनुसंहितमिति बोध्यं। नन्वेवं केवलीभूतो धर्मः किं मर्धमनुसरणी
१३७ यदि स्यात्तत्राह एवं चेति एतल्लक्षणानुसारेण तादृशधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वादिति भावः। स्वं उपाधिः एवमग्रेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोल
कधूमवदन्यतरत्वमादाय तादृशान्यतरस्मिन् आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादिति क्रमेण नेयं। एवं विशिष्टसाध्य व्यापकेऽपि मित्रातनयत्वा
दिकमपि तथा तदुभयवृत्ति द्रव्यत्वादेरपि सुलभत्वात् तद्वृत्तिव्यभिचारेण व्यभिचारानुमानं न घटत इति मात्रपदान् व्यभिचारेण उपाधिव्यभिचा
रेण हेतुमद्वृत्तित्वविशेषेति विकल्पमभिप्रेत्याह साधनवतीति। अत्र शाकपाकजत्वाभावेन श्यामत्वाभावादौ साध्ये काकादौ व्यभिचार इति स राम
म्यं तत्। नन्वेतस्य लक्षणस्यापि स्वघटितत्वेन तत्साध्यतत्साधनयावदुपाधिसाधारण्यं न घटत इति अत आह साध्येति। इदं च व्यभि १३७
चारनिरूपकाधिकरणस्यैव भंग्यन्तरेणाभिधानं व्यभिचारप्रदर्शने उपाधिर्व्यर्थक इति साध्यसमानाधिकरणमुक्तं अत्र सामाना
धिकरण्यं तदधिकरणानधिकरणत्वं तदनधिकरणाधिकरणत्वेन वह्निमात्र धूमादिव्यादौ तादृशवाच्यत्वाधिकरणीभूत साधन

वन्महानसनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनि पर्वतस्थवादौ अतिव्याप्तिरिति अधिकरणांन विशेषणं तु व्यंजनवत्वादावतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष
णासमन्वयस्तु धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणानधिकरणीभूतायः पिंडत्वाद्यात्मकवस्तुसाधनवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनमार्द्रेंध
नमादायोहनीयः। साध्यासामानाधिकरण्याप्रवेशे तथा गुर्वभिन्नव्यापकत्वेन व्यभिचारानुमानेन कर्तव्यात् प्रयुक्तमित्यत आह साध्यव्यापकेति।
तथ्याव साध्यव्यापकाभावेन साध्याभावो झटिति स्फुरह:। प्रतियोगितेति पृथिवीद्रव्यत्वादित्यत्र साधनव्यापकस्योपि संयोगस्योपा
धितावारणायेति केचिन्न तु क्तं प्रतियोग्यधिकरणेति। द्रव्यं द्रव्यसत्त्वादित्यत्र गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वाभावेन रूपेणोपाधित्वलाभा
यप्रतियोगितावच्छेदकेत्यादि। तस्य गुणात्यत्यंताभावप्रतियोगित्वेपि तदभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणायोग्य। उक्तदत्त्ववारणाया
ह साध्यसमानाधिकरणेति। धूमसमानाधिकरणार्द्रेंधनाद्युपाधित्वसंपादनाय धर्मविशेषणत्वे मूलोक्तपर्यवसितसाध्यव्यापक
त्वाभिधानं किमर्थमित्यत आह पर्यवसितेति। क्वचित्पुस्तके एवं येतिपाठः। उक्तलक्षणं न दीययावतां स्फुरयति न साध्यकेति। नार्द्रेंधन

अ॰ टी॰ क्र
१३८

यापूर्वलक्षणं वरित्यस्य मूलोक्तलक्षणं आविष्कर्तुमाह साध्येति यद्वा धूमवान्वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनत्वविशिष्टवाच्यत्वस्योपाधित्वं पूर्वलक्षणाप्र
सक्तं स्यादिति अत आह साध्यव्यापकेति। साध्यव्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं। एवं साधनाव्यापकत्वमपि इत्थं चार्द्र
श धर्मप्रसिद्धेरेव व्यंजनवत्त्वादिनिरासे विशिष्टसाध्यव्यापकेतूपाधौ लक्षणागमनायाह अनतिरिक्तवृत्तीति उपदर्शितार्द्रेन्धनत्व
विशिष्टवाच्यत्ववारणाय तत्तु किंचिदिति। तथा च साध्यसमानाधिकरणं च तादृशं यादृशस्य आर्द्रेन्धनत्वविशिष्टवाच्यत्वत्वं व्यापक
तावच्छेदकमिति। यत्तु किंचिदित्यस्य स्थाने साध्यसमानाधिकरणधर्मव्यापकतावच्छेदकत्वं केवलान्वयितावतावच्छेदकस्यैवेति
तदुपादानमिति। ननु साध्याधिकरणवृत्तितावच्छेदकमेवोच्यतां किमर्थमेतावतानुधावनेनेति वाच्यं। कंबुग्रीवादिमत्त्वेन घटादा राम
वनुपाधितापत्तेः तत्र लाघवेन घटत्वस्यैवाधेयतावच्छेदकत्वात्। एतेन धूमवान्वह्नेरित्यत्र पर्वतत्वज्ञानद्वयोरपि उपाधित्वं परा १३८
स्तं। ननु स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र साध्यव्यापकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपस्य श्यामसामग्रीत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वेव शाक

आ०शा०कृ
१३९

मानुधूमादित्वचमपहाय न सत्त्वविशिष्टत्वस्यानधिकरणीभूतधूमाधिकरणवृत्त्यायादिनिष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरण
त्वान्महानसत्वादेरित्यतिव्याप्तेः। नन्विदं गुरुरूपान्तद्द्रव्यत्वं पृथिवीत्वाभावे ऽतिव्याप्तितत्रापि पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानन
धिकरणीरूपाधिकरणीभूततेजोवृत्तिजलतेजोऽन्यतरत्वादिकमादाय लक्षणसमन्वयादित्यत आह तत्रैवेति। अयमर्थः पृथिवीत्वा
भावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणं द्विविधं पृथिवीतेजः प्रभृतयश्च तत्र पृथिवीवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं स्फुटमेव तेजोवृ
त्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं। साधनस्य पूर्वदलप्रविष्टस्य व्यापकत्वेन नातिप्रसंगः। ननु तर्हि रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्रापि यादृश
साधनाधिकरणवृत्तिधर्ममादाय साध्यव्यापकत्वं तादृशाधिकरणे साधनव्यापकत्वमित्यपि विवक्षितत्वात् तदपि वार्यतां इत्यत आ राम
ह विवेचयिष्यत इति। उपरिष्टादिति द्रव्यत्वसाधने तु द्रव्यत्वं पक्षीकृत्य व्यभिचारानुमानं सुघटं। रूपसाधने तु रूपनिष्ठव्यभिचारा १३९
नुमाने यत्र रूपे साध्यव्यभिचारस्तत्र तेजोरूपे नोपाधिव्यभिचारः यत्रोपाधिव्यभिचारः पार्थिवरूपे तत्र न साध्यव्यभिचार इति ध

र्मिविकल्पो वोध्यः। नानासाधनस्थले तत्तत्साधनव्यक्त्यननुगमेन लक्षणस्याननुगमः व्यापकत्वप्रवेशे गौरवं चासहमानो लक्षणांतरमाह
साध्यसमानाधिकरणेति। प्रागेवोक्तं रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तत्तस्यैव साधनस्यैक्यात् लक्षणसमन्वयः। इदं गुणरूपादित्यत्र तादृशस्यो
तेजोरूपस्याश्रये तेजसि पृथिवीत्वाभावस्य सत्त्वादेव नातिप्रसंगः। वह्निधूमादित्यादौ प्रसंगसंभावनैव न भंग्या व्यभिचारिसाधन
स्थलेव धूमत्वादिति। व्याप्तिलक्षणप्रागुक्तप्रायेव। किं त्विदं विचार्यते। इदवृत्तिविशिष्टव्याप्तत्वेन वा व्याप्तत्वस्योपाधित्वं दुर्वारमिति। अत्रोप
ने प्राभिव्यक्तिस्तु स्तकेयत्र किंचिद्धर्मवत्त्वेत्यादि पाठस्तत्र प्रतिसत्प्रवादनैव्यः। एवमिति। साध्यसमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिने
त्यर्थः। पृथिवीत्वाभावसंग्राहकपक्षमभिप्रेत्याह साधनेति। साध्येति। अयं साध्याभाववान् साध्यसमानाधिकरणधर्मवत्त्वा
त्। आदिपदेन साध्यव्यापकाभावपरिग्रहः साधनपक्षेत्याह तत्सामानाधिकरण्येनेति। तयोः साध्यसमानाधिकरणसाध्य
व्यापकाभावयोरित्यर्थः। अनुमानं च साधनं साध्याभाववद्वृत्ति साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्यापकाभावस्य चासमाना

अनुमि॰ १४० धिकरणत्वादित्यादि। उपाधिज्ञाने द्दीदृशहेतोरवतारणमिति तदुपष्टंभः। अभ्युपेत्याह उपाधीति। परमार्थस्थले उपाधिज्ञानस्य व्यभिचार
विषयतायां व्यभिचारानुमानं लिंगकांतरमिति भावः। अवृत्तिहेतुसंग्राहायाह साध्याव्याप्यत्वेनेति। अव्याप्यत्वादिसुगमं। न
न्वास्थिति। इदं द्रव्यं सत्वादित्यत्र सत्तद्रव्यत्वाभाववत्संयोगवदन्यत्वादीदृशप्रयोगात् यथा संयोगस्योपाधित्वं तथा अयं द्रव्य
त्वाभाववान् वाच्यत्वादित्यत्र संयोगाभावस्यापि साधनाव्यापकस्य उपाधित्वमिति। तथा च तस्य साध्यसमानाधिकरणायत्
किंचिद्धर्मसामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन दुर्बलत्वेऽपि संग्रहात् तत्साधारणलक्षणमाह लक्षणं त्विति वह्निसामग्र्यादा
वतिव्याप्तिवारणाय साधनवतीति। तत्रापि हृदादिकं पक्षीकृत्य साध्याभावोन्नयनसंभवान्ननु द्रव्यत्वाभावोन्नायकसंयो
गवच्छेदस्य प्रतियोगित्वं संयोगे व्याहतमित्यत आह प्रतियोगित्वं वेति। ननु संयोगवच्छेदाभावस्य तादात्म्येन संयोग राम १४०
त्वेनैव सत्त्वात् आह व्युत्पादितं चेति। प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वमिति प्राचामभ्युपगमादिति भावः॥

शेषमिति तेजोद्भूतत्वादित्यत्र स्पर्शाभावज्ञानाभावादेरुपाधित्ववारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि प्रत्येत्यमिति। विशिष्टाभावस्यानति-
रिक्तत्वे विशिष्टाभावत्वेनानुमितिजनने व्यभिचारानुमितेर्निर्वाहेऽप्यस्य परित्युक्तप्राचीनमतमाश्रित्यत्तथैवोपपादयति सामान्यतो
दृष्टमिति। प्राञ्चो हि पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरेव पर्वतीयवह्नित्वप्रकारकत्वं चानुमन्यन्ते उत्तरकाले संशयाभावादिति। भावयति उत्पा-
दयति। उद्भूतरूपस्यानन्यवृत्तित्वेन तद्द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वाभावादन्योपाध्यभिप्रायेणानुमानं संगमयन्नाह प्रत्यक्षत्वेति। आदिप-
देन पृथक्त्वपरिग्रहः। उद्भूतरूपादीति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यबहिरि-
न्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्याकारकमनुमानं बोध्यं। साध्यस्य संकोचादेवानन्तत्वेन व्यभिचारः। उद्भूतरूपत्वाभावहेतोः संको-
चः। अस्मिन्कल्पे तु वायुर्बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षो रूपिमूलानुमानं बोध्यं। प्रत्यक्षत्वानुमाने ईदृशव्यभिचारस्याप्रकृतत्वात्। अत एवाह वे-
याह द्रव्येति द्रव्यत्वे प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारि

अ० दि० त्यनुमानं बोध्यं। आद्ये वह्निःपददानादात्मत्वेन व्यभिचारः द्वितीयादाने प्रागिवस्वरूपासिद्ध इति ध्येयं। ननु अस्तिक्कल्पे महत्त्वस्य वह्निर्व
१४१ व्यत्वव्यभिचारित्वेन दृष्टान्तासंगतिरित्यत आह महत्त्वेति। ननु अन्यत्वव्यापकव्यभिचारित्वं यदि यत्किंचित्प्रतियोगिकाभाववद्वृत्ति
त्वं तदा द्रव्यादिनाभावादिकमादायातिप्रसंगः यदि व्यापकत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं तदाऽप्रसिद्धिः केवलान्वयिनामपि तन्मध्ये निवेशादि
त्यत आह व्यापकतेति। रूपावच्छिन्नाभावः तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। अथ अन्यत्वदोत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छि
न्नाभावादिघटितमेवास्तु किं द्रव्यपदोपादानेनेत्याशंकां निषेधति नवेति। विशिष्टेति व्यापकतायां द्रव्यान्यत्वनिरूपितायां भि
न्नएवावच्छेदकत्वाभावः। प्रविष्टइति व्यभिचारान्तर्निविष्टाभावस्यापि तादृशव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
विवेशने सखंडाभावत्वाभावात् उक्तरूपवत्त्वाभावस्यैव हेतुत्वसम्प्रक्तेन तथाप्रवेशे गौरवादाह द्रव्यत्वेति सत्यं तस्य रूपत्वा राम
दौ व्यभिचारवारणाफलं तत्क्वेति व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यंभाव इत्यर्थः ननु वह्न्यमाता व्यभिचारस्य अत्रोभिति १४१

वशे द्रव्यत्वव्यापकमित्येवार्थोस्तु विद्यमानतथात्वे तन्मात्रस्यैवगमकत्वे शेषवैयर्थ्यमित्यत आह द्रव्यत्वाभावेति। ननु शाकपाकजत्वोपाधेः सा
न व्यापकतायाः संदेहात्संदिग्धोपाधित्वेन मूलकृतावद्यमानत्वात् व्यभिचारानुमाने हेतौ स्वरूपासिद्धिसंदेह इत्यत आहानुमानमि
ति। नन्वित्यस्य प्रागुक्तार्थत्वेति शेषः। साध्यवानिति व्यतिरेके दृष्टान्तमुदासः। एवं अव्यभिचारपदस्य व्यापकत्वार्थत्वे। शेषो विशेष्य
रूपः। धूमप्रागभावेति वृत्तित्वनिष्ठाया व्याप्तेर्व्यापकत्वनिष्ठव्याप्तितो भिन्नतया यन्निष्ठेत्यादिन्यायेन न वैयर्थ्यमिति भावः। व्याप
कत्वं विशेषितं व्यापकत्वेन सामानाधिकरण्येन। नन्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगित्वाभावरूपमतः कथं सामानाधिक
रण्यपर्यवसन्नमित्यत आह फलतइति। तथा च स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यस्य सामानाधिकरण्यमात्रा
र्थत्वादिति भावः। ननु श्यामत्वे मित्रातनयत्वसमानाधिकरणो निरुक्तहेतुशालिनि श्यामत्वाव्यभिचारित्वाव्यभिचार इत्यत आह त
थाचेति। यत्तदर्थयोरननुगमान्निष्कृष्य दर्शयति मित्रातनय इति मतान्तरमाह अव्यभिचारश्चेत्यादीति यदिति तथा च यत्समानाधिक

अशिकृ
१४२

रणात्यंताभावाप्रतियोगियस्येति बहुव्रीहिः।यद्वाऽव्यभिचारः व्यापकत्वं मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति इत्यत्र मित्रातनयत्वं अव्यभिचारि
व्यापकं यस्येति बहुव्रीहिः।मित्रातनयत्वव्याप्यत्वं नु फलितं इदं च श्याममत्वादिवारकं। दृष्टांतासिद्धिवारणायाह यद्वेति। इदं गुण
वद्घटत्वादित्यत्र घटत्वं कंबुग्रीवादिमत्वाभावाव्यभिचारित्वे सति कंबुग्रीवादिमत्वाभाववद्वृत्तिगुणवद्व्यापककपालासमवेत
द्रव्यत्वव्यभिचारित्वात् गुणवत्वव्यभिचारीत्यत्र तस्य न दृष्टांतता। अवच्छेदधर्माव्यभिचारित्वस्य व्याप्यत्वात्मकस्य त्यागात् फलितं
मसाह प्रमेयत्वादावपीति। वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधौ मेयत्वस्य वह्निद्रव्यत्वव्याप्यत्वाभावेपि बहिर्द्रव्ये उ
द्भूतरूपव्यभिचारित्वादिति हेतुरविकल एवेति भावः। पूर्ववदिति इदं तेजोद्रव्यत्वादित्यादौ स्पर्शाभावादेर्वारणादिति भावः। ननु राम
साधने साध्यव्यभिचारो व्यापकत्वेनैव साधनव्यभिचारित्वस्योपाधेर्लाभात् किमर्थं तद्विशेषणमत आह व्यभिचार इति बहुव्री १४२
हिरिति साधनं व्यभिचारि यस्येत्यर्थः येन पृथिवीत्वव्यापकस्वरूपवत्वस्य व्युदासः एवमपि बहुव्रीह्याश्रयणेपि। उक्तेति इर्

पूर्वत्र साधने व्यभिचारानुमापकत्वं न वाधि व्यभिचारस्य इह तु उपाधिव्यभिचारस्य यत्र कुत्रचित् साध्यव्यभिचारानुमापकत्वं इत्येवेति
साधननिष्ठस्य व्यभिचारित्वव्यापकसाध्यव्यभिचारित्वं पूर्वत्र। अत्र च साध्यव्यभिचारव्याप्यसाधननिष्ठस्य व्यभिचारित्वमित्युभे
मित्याकुः। इत्थं चेति। इदं करकाजैर्यादित्यत्र व्यभिचारानुमाने व्यापकताकोटिनिविष्टस्य स्नेहस्य वारणायेति योजना। ननु प्रमेयत्वा
स्नेहव्यापकत्वस्य केवलान्वयित्वात्कथं कात्वे व्यभिचारः। ननु येन रूपेण व्यापकं तेन रूपेणैव तद्व्यभिचारत्वं अस्ति हि मेयत्वेन करकात्व
वव्य हि तत्व भिजिवार्थं यन्न दर्थ घोरननुगमादित्युदाहरणांतरमाह घटेनवेति। हि तोजन्यपदं अपृष्टो व्यभिचारवारणाय इत्यपदं व घट
पादो व्यभिचारवारणाय अत्र द्रव्यत्वं साधनव्यापकमिति नोपाधिरिति भावः। साधनव्यभिचारीतीति। अत्रापि वकुप्री हि। पूर्व
ह्वोध्यं। अव्यभिचारि साध्यासमानाधिकरणस्योपाधित्वं न कस्यापि संभवतीति भावः। इत्थं च व्याप्यकोटिनिविष्टविशेषणां [illegible]
त्वा द्युतिव्याभिचारवारणाय। एवं चेति। गुरुरूपादित्यत्र पृथिवीरूपे व्यभिचारानुमाने बाधात् पृथिवीत्वाभावस्य नोपाधित्वमिति [illegible]

अशिक

१४३

जलभिन्नेइति जलरूपादौ व्यभिचारवारणाय पृथिवीरूपव्यभिचारवारणाय विशेष्यं। ननु तेजःसरूपमेव पक्षोऽस्त्वित्यत आह गुणाभावेति।
यान्वयहेतुनिष्ठं व्यभिचारित्वमनुमेयं तन्निष्ठव्यभिचारप्रतियोगिन एवोपाधित्वं नोक्तेरनुमन्यत इति भावः। यत्राधिकरणइति यत्राधि-
करणावच्छेदेनेत्यर्थः। तत्रेति तदवच्छेदेनेत्यर्थः। तेन पृथिव्यवच्छेदेन रूपाव्यापकस्य पृथिवीत्वाभावस्य तेजोऽवच्छेदेन व्यभिचारेऽपि
यकत्वेऽपि निरासः। नन्वेवं द्रव्यत्वहेतावपि न तु पाधितांगीकर्तृणामनेन तत्राव्याप्तिरित्यत आह यथेति। द्रव्यत्वसत्ताजलत्वेत्यादि
दर्शितप्रकारेण व्यभिचारानुमानं द्रष्टव्यं। यत्साधनेति तत्र द्रव्यत्वस्य हेतुरूपस्याभेदादिहेतुरूपपरूपस्य हेतोर्भेदादिति भावः।
अर्थान्तरमिति मूलमनुपपन्नवेदं। ननु सोपाधौ व्यभिचारादेः सत्वान्मूलं विरुद्धमतः प्रयतिना तदानीमिति। वस्तुतः उपाधेः [illegible]
पत्वाभावादाह व्यभिचारस्य[illegible]देरिति। तं व्यभिचारादिकं। न साधकस्य व्यभिचारसाधकस्य। अप्राप्तकालत्वं तदानीमनाकां-
ताभिधानत्वं परंपरेति उक्तक्रमेणानेयं। अन्यथा अप्राप्तकालत्वानंगीकारेण तथात्वं अप्राप्तकालत्वं। नन्वेति तथाच [illegible]

कपरं परायानिग्रहस्थानत्वं न वा उपाध्युद्भावनेऽप्राप्तकालत्वमिति भावः। तथा त्वायोगान्न निग्रहस्थानत्वायोगात्। विभाजकेति। प्रतिज्ञा
हानिः प्रतिज्ञांतरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वंतरं अर्थांतरं निरर्थकं अपार्थकं अप्राप्तकालत्वं न्यूनं अधिकं पुनरुक्तं अननुभाष
णं अप्रतिभा विक्षेपः मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगः अपसिद्धांतः हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानीति विभाजकसूत्रं न च तां
त्रिके अंतरमसूत्रस्य चकारस्यानुक्तसमुच्चयपरत्वव्याख्यानात् तेन विरोधः। विभाजकसूत्रस्यैव निग्रहस्थानाभिधायकतया तच्चकार
स्यैव तथात्वौचित्यात्। न च परसूत्रस्य के हेत्वाभासादूष्याकांक्षायाः प्रवर्तत्वादिति। अत एव दृष्टांताभासादीनां विभाजकसूत्रेऽपरिग्रहद्
ति सारं। तदुभयं व्यभिचारोन्नायकं आश्रयासिद्ध्युन्नायकं च। तथात्वापातात् निग्रहस्थानत्वापत्तेः। तदुद्भावकं विशिष्टसाध्यव्यापे
कोपाधिस्थलेत्याह विशेषतोति। स्फुटत्वार्थमाह विशिष्टसाध्यस्येति। एतत्कल्पमभिप्रेत्याह अत्रेति। स्वमतेत्याह वद्यन्तेयो
ति। ननु पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयः किं देववशात्संपन्नः किं वा तर्कादिना तत्राद्यं मभिप्रेत्य मूलं संगमयति तत्र पाधित्वाविति।

अ॰शि॰कृ अन्योन्यूनताभंगायाह अनुकूलेति निश्चितोपाधि॰ निश्चितोपाधिकार्यकारीत्यर्थः। यथाश्रुतस्य निश्चितोपाधित्वप्रसक्तस्य विरुद्ध
१४४ त्वादिति भाव॰। तद्धि स्वव्याघातकत्वं हि तदभावादिति धूमादौ वह्निकारणताग्रहदशायां पक्षेतरो पाधित्वाभावादित्यर्थः। तथा च ना
नुमानमात्रोच्छेद इति। अनुकूलतर्केति। आर्द्रेंधनस्य धूमजनकत्वधीदशायां तथात्वं नेत्यर्थ॰। अत एवेति स्वव्याघातकत्वं स्वस्यो
पाधित्वव्याघातकत्वं यद्वर्णयंति तन्मतमपि उक्तयुक्तेनेत्यर्थः। वदंतीति निर्युक्तिकतयाऽपेक्षास्त्वकं त्यद्यपीत्यनंतरं पर्वतावयववृत्त
न्यत्वादिकमिति शेषः। अन्ये तु मूलं तु त्यार्थकमिति प्रत्ययेनानुकूलतर्काभावेन पक्षेतरत्वं तुल्यमित्यर्थकतया योजयंति। इदं
न्यवच्छेदमात्रव्यावर्त्तकत्वं। अतः पदार्थस्य पूर्वमनुक्तत्वात् तथैव व्याचष्टे अत एवेति। अथेति स्यात्तं अगोणकारणत्वं संयोगस्य प्रत्या राम
सत्तिरिति भावः। जन्यत्वस्य प्रत्यासत्तित्वे वक्ष्यमाणासत्त्वदिन्वेत्यादिग्रंथविरोध इति। न हीति प्रमेयवह्नित्वस्यापि धूमव्यापकताव १४५
च्छेदकत्वमप्यत एव संगच्छत इति। नन्वार्द्रेंधनप्रभववह्न्यभावापेक्षया लाघवादार्द्रेंधनाभाव एव लघुः तथा च व्यभिचारोपित्त

द्धिरिति एवं गमको न भविष्यतीत्यत आह तदवच्छिन्नेति। अभ्युपेत्य तथैव कारणत्वं व्यवस्थापयति सत्यपि चेति। अत्रेति। अत्रैव धू
मकारणतानामित्यर्थः। ननु धूमं वह्नित्वेन कारणतात्रापि इदानीं तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कल्पनीयेति भिन्नैव कारणता आया
ति अवच्छेदकभेदात् कारणताया अपि भिन्नत्वात् तथा च विनिगमकाभावादित्यत आह एकस्यामिति। ननु आर्द्रेन्धनजन्यवह्नित्वे
न कारणत्वे वह्निजनकार्द्रेन्धनत्वेनापि कारणत्वं स्यात् तथा च विनिगमनाविरहात् तेन तेनैव हेतुत्वं जन्यत्वप्रत्यासत्त्या वोक्ता
ति प्रसंगभंग इत्यत आह महतीति। इदमपि पाकजन्नेव स्फुटमस्य धूमजनकतावच्छेदको जातिविशेष एवेति ध्येयं। फलन्त इति
उभयथैव व्यापकत्वमस्या दत्तमेवेति भावः। तत्त्वमिति उद्भूतरूपस्य तत्त्वेन द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन समवायसम्बन्धप्रत्यासत्त्येत्यपि द्रष्ट
उद्भूतरूपवत्त्वेनैव कारणत्वात् न च विनिगमनाविरह इति वाच्यं तु उद्भूतरूपवत्त्वेनैव कारणत्वं द्रव्यत्वस्याधिकस्य प्रवेशात्। प्र
तियोगि ध्वंसद्वैविध्यं तदापि प्रागभावोऽनष्ट इति प्रत्ययात्। नचि तदा इति ध्वंसप्रति जन्यत्वेन कारणत्वे तत्र भावत्वविशेषणे ल
ति १

अ॰शिकृ धीयानिति भावः। ननु उद्भूतरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वपक्षे यथा अनन्मूलमसंगतं पक्षे शाकपाकजत्वेनापि न कारणत्वं दुत्तरेत्वा
२८५ ह कार्यकारणेति। निराकृतमेवेति तद्धि नसर्वा साधारणमित्यादिना। न च्योतित्वावच्छिन्नं शंकाधायकत्वं केनवारणीयमत आह तद
हिनेति। पक्षेतरोपाधित्वशंकाहिनेत्यर्थः। निरूपाधीति प्रागरूपवत्पार्थिवत्वादित्यादीनामित्यर्थः। तदाधाने शंकाधाने। प्रयोज
नेनेति कानुमानं। द्वितीयकल्पमभिप्रेत्याह व्यभिचारेति। ननु आमाशिकं गौरवं न विप्रतीत्यत आह मानेति। अन्यथा पक्षेतर
त्वस्यानुपाधित्वे त्वन्नो योगादेरानादिजनकतावच्छेदकजातित्वेगादं शरतः कि कुसाधनादाह करेति। पक्षतावच्छेदकाव
च्छेदेनासिद्धौ तस्यादोषत्वादाह सर्वेति। अन्यथेति। तत्पक्षीय संयोगधर्मस्त्वाद्विन्नत्र्यातीन्द्रियसंयोगधर्मः असंयोगधर्म
श्च तत्रांत्यस्य बाधादाद्यमादायैव पर्यवसानमिति। अत एव जातिरिति व्यभिचाराभावात्पक्षेतरस्य वोपाधिरिति भावः। इतरे राम
बाधिति पदर्शितानुमानानामिति भावः। अत्रेति शत्वनुमान इत्यर्थः। पक्षेति साधनाव्यापकत्वार्थ। सपक्षेति साध्य २८५

व्यापकत्वार्थं व्यतिरेकपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ यावद्व्यानुकूलतर्कावतारस्तावन्महानसत्वं भवत्येवोपाधिः। नन्वीश्वराद्यनुमा
ने तथा कार्यकारणभावादितर्काभावादप्रयोजकत्वं स्यादित्यत आह दृष्टश्चेति। तथा च तत्रागम एवानुकूलतर्कः। यत्र तु न किम
पि तत्राप्रयोजकत्वमिष्टमिति भावः। उपलक्षणात्वं व्यवस्थापयति उपजीव्येति। असंभवादिति अनुकूलतर्काभावस्य नित्यत्वा
दिति। अकिंचित्करत्वे इति उपजीव्यत्वाभावेन तद्धेतोरित्यादिव्याख्यानवैयर्थ्यमिति भावः। विशेषतस्त्विति प्रमीयमानयोगपद्या
भावादित्यर्थः। स्वरूपसत्कारणतायां तु कदाचिद्व्यापकेन व्याप्यमन्यथासिद्धं भवितुमर्हतीति भावः। ज्ञाप्यज्ञापकभावं दू
षयति एकमिति। संभवादिति अनुकूलतर्कास्फूर्तिदशायां तूपाधि अयुक्तव्यभिचारस्य हेतोः सिद्धं तस्य दूषकत्वमिति साधनस्य
सोपाधित्वकथनमप्रकृतं अर्थवशात्संपन्नं चेति साधनस्येति स्वार्थे कथयन् दूषणप्रकारमाह यद्वेति। नन्विदं पूर्वमेवोक्तमि
त्यत आह तत्रापेति। साध्यव्यापकत्वनिर्गर्भलक्षणानुक्तावतत्वं धा[illegible] व्यवस्थापनमसंगतमित्यत आह पुरस्चेति। इदं च यथे

अशि कृ
१४६

तिग्रंथानुरोधात् अयोगोलक इति ग्रंथानुरोधाद्द्वितीयं कल्पमभिप्रेत्याह कश्चिदिति। ननु ऽवतारयति कार्यं मूलानुपयुक्तत्वं तु

क्तं तन्नुन्नोद्भूतं इत्यत आह साधनवत्त्वेनेति। द्रव्यत्वस्येति। द्रव्यपदं तु बहिर्द्रव्यपरमिति हृदयं। आद्यशङ्कस्य प्रयोजनं अत एवे

त्यादिना स्वयमेव दर्शयिष्यति। अत एवेति गगनं प्रत्यक्षं स्पर्शादित्यादौ गगनं तदुभयसंबंधाभाववत् उद्भूतरूपाभावादित्य

त्र साधनीभावमादाय विसंभवान्नाद्य प्रकार इति। द्वितीये तु कश्चित्स्पर्शवत्तिथा संभवादुभयत्राह गमेयत्वेनेति। आत्माद्यो

द्भूतरूपाभावस्य रूपादौ व्यभिचारेणानादृशसंबंधाभावासाधकत्वमिति। आत्मद्वयोरेव बहिर्द्रव्यत्वविशिष्टोद्भूतरूपाभा

वेन साध्याभाव एव संमुखता: साधीय इति ध्येयं। संबंधं तस्य विवरणं विशिष्टमिति व्यर्थ इति अत्र साधनानुप्रवेशस्यानुप

युक्तत्वादिति। नन्वयमप्येक: सत्प्रतिपक्ष प्रकारोऽखण्डाभाव इति न वैयर्थ्यमत आह जलमिति। आत्रगंधाभावेन संबंधा

भाववत्वं द्रव्यत्वसत्वेनत्व न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भाव:। एवमग्रेपि। साध्येति प्रकारके त्यनंतरं पदेतिशेष:। तेन वह्निमान्

राम
१४६

धूमादित्यादौ नातिव्याप्तिः। साध्यादिकं च तदवच्छेदकावच्छिन्नं बोध्यं। तेन पर्वतेयत् किंचिद्वह्न्यभावो व्यापके महानसत्वादौ नाति
प्रसंगः। व्यापकत्वं च व्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं तादृशत्वमाभावे विकल्प्य हेतुमत्तु तौचगतिरित्यनास्थाँवदंत्यपि व्याप्तिस्थिता। मे
यादिसाध्यके मेयादिहेतुके वा सत्त्वात् पक्षस्यासिद्धेर्वा व्यापके साध्यसाधनभिन्नभिन्नत्वमप्रसिद्धमित्युपेक्ष्य प्रकारांतरमाह
साध्येति। तथा च तत्राव्याप्तिरेव तादृशः सुलभः। यत्र भिन्नेति वह्निमान् तद्रूपादित्यादौ तादात्म्येन वह्निमत्त्वसाध्यत्वे तादात्म्येन हे
त्वभावसाधकव्यतिरेकप्रतियोगिनि तद्रूपत्वे समवायेन साध्याभावसाधकव्यतिरेकप्रतियोगिनि तदवयवत्वे नातिव्याप्ति
रित्यर्थः। अन्यत्रापि येति सुगमं। तदभावो व्यापकत्वमित्यत्र यस्य तादृशः संबंधस्तथा प्रसिद्धस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताको
पक्रम इत्यत आह किंचेति। तदसंभवादिति। तथा च जलं गंधवदित्याद्युपदर्शितस्थले पृथिवीत्वादावव्याप्तिरिति भावः।
महानसीयवह्नित्यादित्यादिपदेन महानसीयधूमवत्त्वावच्छिन्नाभावो पि द्रष्टव्यः। यद्वेति अत्रापि पूर्वोक्तप्रकारेणान्या

अ॰शि॰ न्यत्वं न संभवतीति तद्धेतुविशेषणं अभेन्ते साधनवत्त्वप्रकारकत्रमविषयज्ञानादौ साध्याभावसाधके वह्निसामग्र्यादौ साध्याभावसाध
१४१ के वह्निसामग्र्यादौ प्रसिद्धानुमाने व्याप्तिव्यावारणार्थं द्वयोरिति सत्प्रतिपक्षपक्षे साधनाधिकरणानुगमस्य व्यभिचार
पक्षेष ह्यानुगमस्य नैयत्यर्थमित्यर्थः। आहृत्तितादृशप्रमाया अप्रसिद्धेरिति भावः। लाघवादाह पक्षतावच्छेदकसाधनेये
ति। प्रतीतीति अ आदि प्रतीतिपदं प्रमापरं। अन्यथा साधनतावच्छेदकप्रकारकत्रमविषयाश्रयज्ञानादौ वह्निव्यावर्त्त
के तत्सामग्र्यादौ प्रसिद्धानुमाने व्याप्तिव्याप्तेरिति ध्येयं। ननु यत्र्वित्यादिकल्पे प्रमाविशेष्यत्वं किमिति नोक्तं किन्तु मिति रेतद्
भयमात्रावगाहिप्रमायाः संदेहे हृदीकरीयतादृशप्रमायाः साधनतदभावोऽप्रसिद्ध एव ज्ञानयोस्तत्स्यानुयोगितया नाप्र राम
सिद्धिः। न च तथापि तत्त्वव्याप्तिः किमिति नोक्तमिति वाच्यं तस्याः स्फुटत्वात् उक्तत्वाच्च अपि तु द्वौ ध्वंसौ जलेत्यादि जलं वह्निमत १४१
धूमादिरित्यत्र संयोगेन हेतोराश्रये वह्निव्यावर्त्तकत्वं पक्षतावच्छेदकजलत्वस्य संयोगेनाहृत्तेरिति भावः। एतदेव विवद

यत्तिपक्षेनेति पटइति अत्र पक्षे साध्योपाध्योः सत्त्वेन नसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं अत्र पक्षतावच्छेदकसंबंधेन हेतोराश्रयासिद्धिःव
ह्निमदिति सत्प्रतिपक्षवारणाय तच्छायाव्याप्यत्वमिति सूचितं अत्र पक्षतावच्छेदकपर्याप्तत्वीयसमवायेन हेतोरधिकरणेव ह्न्य
भावसाधकत्वमस्त्येव वह्निसामग्र्यादितिभावः। अत एवानुक्तातिव्याप्तेरेव असिद्धिसंगमनायापाद्यं विवृणोति आपाद्य
स्येति ननु मूलोक्तदोषः स्वमतेपीत्यत आह अस्माकमिति। ननु व्यभिचारोद्भावकत्वस्य ज्ञानं न प्रतिबंधकमित्यत आह तदुन्न
यनेति नन्वित्यस्यापि सामान्यलक्षणेनावेनापि अर्थांतरं तदवस्थमेव तथापीतरव्यावृत्तिरूपपक्षेतेति हृदयं पूर्वोक्तापाद्या
प्रसिद्धिमुद्धरति यथा कालेनेति वह्निनेति दृष्टांतार्थं नन्वेतद्व्यवहारोपयिकमेव वक्तव्यमित्यत आह व्यवहारेति पर्यवसितेत्या
दिः एवं यथा विवह्निनेति सार्वभौममतमाह व्यवहारोपयिकेति व्यतिरेकिधर्मत्वेन ज्ञानेपि व्यवहाराभावात् तदुपेक्षितमिति
ध्येयं लक्षणांत्विति साध्यसमानाधिकरणस्येव किंचिद्वह्निसाध्यव्यापकत्वमिति गुरुतया तदुपेक्षितमिति ननु वह्निमान्धू

मादित्यत्र व्यंजनवत्वेऽतिप्रसंग इत्यत आह वस्तुतस्त्विति। वस्तुगत्या व्यभिचारिणा इत्यर्थः। ननेत्यादि रूपवत्त्व इत्यत्वादित्यत्र पृथिवीत्वा
भावः संग्राह्य एव अत आह नेत्विति हेतुभूतरूपस्य नानात्वेन व्यभिचारानुमाने पक्षत्वं न घटत इति अनुपाधौ तस्मिन्नुपाधित्वम
नेन प्रत्याख्यातमिति न व्याप्यत्वात् पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वादित्यर्थः तथा च न तदीयसाधनाव्यापकत्वं। तदव्याप्येति पृथिवीत्वा
भावाव्याप्यस्यर्थः। तथा च व्यभिचारिणा एव साधनस्य प्रविष्टतया तदादाय लक्षणागमनात्। ननु तयोः सामान्यविशेषयोः
कस्यापि न दूषकतोपयिकत्वं आद्ये व्यभिचारोन्नायकस्यैव तथात्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य दूषकत्वात् द्वितीयेपि साध्यसा
मानाधिकरणपक्षात्मस्यापि मत्वादेवेति अत आह दूषकतोपयिकं त्विति यथासंभवमिति शुद्धस्थले साध्यव्यापकत्वे सति सा
धनाव्यापकत्वं अवच्छिन्नस्थले तु तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमिति साध्यतावच्छेदके
त्यस्य फलमाह न तत्तद्गुणत्वेति रूपत्वादिनेत्यर्थः साधनतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह गुणत्वेनेति तथा चेति इत्थमेव वक्रि

त्वेन महानसीयवह्नेर्हेतुत्वे धूमे सोपाधित्वमिति ननु तत्र एव दोषाद्व्यभिचारित्वेन साधनं विशेषणीयमत आह व्यभिचारित्वेनेति उपा-
धिशरीरभानस्य हेतुनिष्ठव्यभिचारादिविषयत्वसहिष्णुतयामित्यादिना दूषकतायां सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन दूषकतायां तु
न व्यभिचारोन्नयनस्योपयोगित्वेऽपि न क्षतिः। ननु मा भूत् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकत्वमत आह अव्याप्तिकरत्वाद्वेति तथाच
करकाष्ठाधिगीत्यादौ साधनव्यापकस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्योपाधित्वान्यथानुपपत्त्या सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनैव तस्य दोष-
त्वाभ्युपगमेन तद्धाने व्याप्तिरिति भावः। ननु धूमवान्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकावृत्तित्वेन साध्यस्याप्युपाधित्वं इति अन्यथा व्याप्य-
ष्टे साध्यत्वेति ननु तदर्शितलक्षणानां तत्र सत्त्वेन तस्योपाधित्वमावश्यकमिति निषेधोऽनुपपन्न इति अत आह परं प्रतीतिसा-
ध्याविशिष्टत्वस्य दूषकत्वं समर्थयति पक्षेति साधनस्य व्यभिचारानुमितिसाधनस्य तस्यानुमानस्य संदिग्धोपाधित्वेना-
पीति तथा च पूर्वं निश्चितोपाधित्वं व्याख्यातमिति भावः। ननु यत्रानुकूलतर्कावतारस्तत्रैवानुमानोच्छेदो न भविष्यतीत्यत

आशिक
१४९

आह हेत्वाविति व्याप्तेति साधनाव्यापकत्वेन संदिग्धोपाधेर्दुर्नरिदं बोध्यं। अन्यत्र व्याप्तेरेव संशय इति ध्येयं। न च ग्रहे साहचर्यग्रहे स्म
रणादिति तथा च व्याप्यसंशयस्य न कोटिस्मृत्युपक्षीणत्वेनेति भावः। तस्यापि व्याप्यसंशयस्यापि ननु व्याप्यसंशयाभावेपि कोटिस्मृतेर
संसर्गाग्रहादेव संशयो जायते न त्वाधिकापेक्षापि तत्र इत्यत आह अत एवेति तस्य कारणत्वादेवेत्यर्थः। समानानामित्यादिसूत्रं
इति समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति ननु व्याप्यसंश
यस्य स्वातंत्र्येण हेतुत्वे मानाभावः। न वा तत्त्ववेत्याद्युपष्टंभः यत्कोटिसहचरितभूयोधर्मवत्त्वं भूयः सहचरितताद्दशभूयोधर्मवत्त्वं
भूयः सहचरितत्वं कोटिधर्मवत्त्वं वा कोट्युत्कटत्वनियामकमिति तु कृत्वा तथा च सूत्रं यथाश्रुतमेवेत्यत आह कोटिद्वयसहच राम
रितेति तत्तत्कोटिसहचरितेत्यर्थः यथाश्रुते कस्यापि द्वयसहचरितत्वमित्यसंगतेः। सत्त्वेति पदस्थल इति दूर्वमते तु तस्यापि १४९
साधारणधर्मत्वमिति भावः अनुयायिन इतिमिलनास्कृतैर्विपिव्याप्यसंशयस्य हेतुत्वादिति विमतिरत्र बोध्या। साध्यव्यापकस्य

व्यभिचारसंदेहात् व्याप्यसंदेहात्मकात् संदेहे त्विति साध्यव्यापकत्वसंदेहे साध्यव्यापकव्यभिचारित्वसंदेहस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबोधा-
त्मकतया तदभावकूटत्वर्थः। न तु सामान्यतः साध्यव्यापकव्यभिचारे प्रसिद्धिः व्यापकस्य केवलान्वयित्वेऽपि प्रविष्टत्वेन सामान्याभा-
वाभावात्। साधने त्विति साधनाव्यापकव्याप्यत्वमन्ततः स्वस्मिन्नेव प्रसिद्धं। उभयसंशयस्थले तु मनसा कथं विद्युपवन्हि इति
भावः। मतान्तरमाह तत्पाधेरिति वदन्तीति पूर्वोक्तयुक्त्या विशिष्टवैशिष्ट्यात्मकस्यैव व्याप्यव्याप्यत्वाभावावगाहिनो ज्ञानस्य व्या-
पकसंशयहेतुत्वव्यवस्थापनात् तदनिर्वाह एवास्वरसः। ननु मूलेऽर्थान्तरमित्ययुक्तं तस्य पुरुषदोषत्वात् स्वार्थानुमानेऽसंभ-
वाच्चेत्यत आह एकांशेति समूहालंबनानुमितौ कार्य्यायां श्यामत्वव्याप्तशाकपाकजत्वस्य त्यादि क्रमेणेत्यर्थः। ननु द्वितीयः सक-
र्दिकाकार्यत्वादित्यत्र सद्धेतौ मूले कथं तूपाधिकृत इत्यत आह वस्तुत इति तत्त्वाग्रहः सद्धेतुत्वाग्रहः तदर्थं तत्र ज्ञानार्थं। तदुद्भा-
वनं तथाच ज्ञानार्थमेवोद्भावनं ज्ञानं चाप्रतिबंधकतयाऽफलमित्यर्थः। तदर्थं प्रतिबंधकार्थमित्यन्ये अनैकान्तिकत्वेतिश्र

अनिरु
१५०

यमभिसंधिः। प्राचीनमते अज्ञानरूपासिद्धेः प्रयोजकमप्युद्भाव्यं तथा च प्रकृते मदीयव्याप्यनिश्चये प्रयोजकोऽनैकान्तिकत्वसंदेह
एवेत्यभिप्रायेण वादी तदुद्भावयतीत्युक्तिनन्नु अज्ञानप्रयोजकस्य तदुद्भाव्यत्वेऽतिप्रसंग इत्यत आह जिज्ञासेति कुतोऽनैकान्तिकत्वसं
शय इति परेण जिज्ञासिते अनेन हेतुनेति ज्ञापिते परस्यापि संशयो भवतीति भावः। ननु संदिग्धोपाधेरपि निश्चयदशायां सत्प्रति
पक्षोन्नायकत्वमद्वारतमेवदूषकतासंगत्या व्यावृत्तोपाधित्वस्येति किंचित्साध्यव्यापकतासंशयस्थले एवं साधनाव्यापकतासंश
यस्थलेत्याह कचिद्व्रेति। तथा च मूले तद्व्यतिरेकस्येत्यनन्तरं क्वचिदित्यादिपक्षधर्मत्वेनेत्यंतो भागः पूरणीय इति न मूले न्यूनता
पद्यस्यैवेति तथा च तादृशे साध्याभाववत्तया निश्चितत्वेन साध्याभावादनुमितौ तस्य सपक्षत्वादित्यर्थः। तत्र हेसाध्यव्यापकता राम
ग्रहे व्यतिरेकि तथेति असाधारणो हि प्राचीनमतेऽन्वयव्याप्तिग्रहे दूषकतावीजं व्यतिरेकव्याप्तिमतेयाव प्रकृते तु पयोगेन १५०
तदग्रहेन क्षतिरिति भावः। ननु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयैव असाधारणस्य दूषकत्वमते किं स्यादित्यत आह सत्प्रतिपक्षयेति

तथा च उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनेऽसत्प्रतिपक्षेऽसाधारण्ये नास्ति पुनः सत्प्रतिपक्षान्तरं कारणीयं तच्च पूर्वोक्तयुक्त्या न संभवतीत्या
शयः। केचित्तु मूलमित्थं योजयन्ति बाधावतारेऽनुकूलत्वावतारे वा पक्षेतरस्य न सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं कुत इत्यत आह व्यतिरेकद्र
त्ति व्यतिरेके साधनीयेऽसाधारणात् असाम्यादधिकत्वादिति यावत् बाधादिना तस्याधिक्येन सत्प्रतिपक्षा।ऽसाम्यादिति तद्ग्रहद
शायां उपाधिग्रहदशायां तदभाव उपाध्यभावहेतुनेन पक्षेतर हेतौ सोपाधेः पक्षेतरवृत्तित्वाग्रहकाले सत्प्रतिपक्षोन्नयनसामर्थ्येऽपि तद
ग्रहदशायां पक्षधर्मताभावात् न सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमिति भावः। नापीत्यादिद्वयस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्नाह व्याप्तिविरहे
ति। ननु यावत्साध्यव्यापकमात्रत्वादिरूपानौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानहेतुत्वे प्रसक्तं तत्परत्वे प्रकृतासंगतिर्मूले न हि त्यो
दिना उपाधिज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वनिरसनादित्यतो व्याचष्टेऽनौपाधिकत्वेति। ननु उपाधिज्ञानाभावरूपकारणस्य वि
घटकत्वं नोपाधेरित्यत आह कारणाभावेति ननु तथापि कारणाभावात्मकत्वं तज्ज्ञानस्यैव न तूपाधेरित्यत आह नाहृशे

अ॰शि॰कृ
१५१

ति। अन्यमतमुपन्यस्यति अनौपाधिकत्वेति तथा च यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वादिरूपमेवानौपाधिकत्वं तत्कारणतानिर्वाहकं च तु न की
दृतेत्यादिन्यायेनउपाधिज्ञानप्रतिबंधकत्वं तदेव मूलप्रकृतारवंडितमिति प्रघट्टकार्थः। पौनरुक्त्यपरिहाराय व्याप्यत्वासिद्धिरिति मूलस्या
वष्टे व्याप्यत्वेति ननु ज्ञानरूपासिद्धेर्हेत्वाभासत्वाभावात्तदंतर्भाव इत्यसंगतमित्यत आह तद्द्वारेति भिन्नधर्मिकत्वेन त्वन्यस्येत्या
दिनोक्तं न तत्साध्यव्याप्यत्वादेस्तात्पुरुषपरत्वेनुपाधेः साधनाव्यापकत्वालाभात् ज्ञकतासंगतिरित्यत आह उभयत्रेवेति ननुद्भावि
खंडनेनोपाधिरदूषक एव किं न स्यादित्यतोन्यूनतां परिहरन्नाह तस्मादिति नित्यहिंसादिष्वोपाधेर्दूषकत्वमेव न भविष्यतीत्यत आ
ह निश्चयेति। अत एवाग्रे तस्मादिति मूलस्याप्युपसंहारः स्वघट इति भावः॥ मूलीयं पौनरुक्त्यं परिहरन्नाह पुनरग्रह इति तत्रानुमे
यमिति दर्शनादिति भावः। ननु व्यभिचारिहेतोरपि किंचिद्विशेषणताविशिष्टतादृतावच्छेदकत्वात् केयं तद्विरहोऽनुमीयतामत राम
आह साधनतावच्छेदक इति तन्नचेतस्वनिरूपकावच्छेदकत्वघटितत्वेन गुरुत्वतया हेतुतया तदभावसाधनमफलमित्यत आह सा १५१

ष्य वदन्यो निनन्निन्त्यादि स्वत्वस्यैकस्या ... सकलवह्निसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि धूमकत्वादि स्वाश्रयप्रसिद्धेरन्ये
वा व्याप्यतावच्छेदकत्वेन व्याप्तिनाव्यभिचारानुमानं विफलमित्यर्थः । ननु केवलान्वयिनि प्रमेयत्वादिसाध्यकव्यभिचारित्वे नानु
मानुमहमप्रसिद्धेरित्यत आह साधनाव्यापकेति । व्यापनायां केवलान्वयिनि साधने साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधित्वमप्रसिद्धमित्यतो
न यत्साधनाभाववद्वृत्तिव्यभिचारि मूलं संगमयन्नाह व्यतिरेकेऽपीति व्यभिचारेऽपीति एवं नो धूमवान् वह्नेरिति स्थापनायां वह्नौ धूमव्यभि
चारस्फूर्त्तौ धूमव्यभिचारि रूपयोगोलकत्वेऽभाववद्वृत्तित्वस्याभावात् यत्साध्यव्यापकत्वं तन्नैवेत्युक्तलार्थः उपाधिमा
त्रेत्यादि मूलस्य दोषं विवेचयन्नाह वस्तुतस्त्विति अयमभिप्रायः धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनस्यानुकूलतर्कादिना व्यापक
त्वेऽवधृते वह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वात् इत्यनुमाने यदि नाभाववद्वृत्तित्वमुपाधिः स्यात्तदा धूमार्द्रेन्ध
नयोरविशिष्टव्यापकभावो व्याहतः स्यादित्यार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वे ध्रुवेव न्यायेव साधनाभा

अधि॰ कृ
१५२

ववृत्तित्वं साध्यव्यापकमिति तथा च नोपाधिमात्रोच्छेद इति। ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य गगनादावभावेन अवृत्ती-
त्वादिकल्पिकानसंभवनीत्यत आह अव्याप्यत्वेति तथा च वह्निधूमव्याप्य आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादित्यत्र गगने साधनाभा-
ववृत्तित्वं साध्यव्यापकमिति भावः। नैवदोष इति सामानाधिकरण्याभावेन विशिष्टाभावरूपस्य साधनाव्याप्यत्वस्य तत्रा-
विसत्त्वादिति भावः। यथाश्रुतेति रूपवत्संयोगादित्यत्र संयोगो रूपव्यभिचारी स्पर्शव्यभिचारित्वादित्यत्र संयोगाभावव-
द्वृत्तित्वस्य तूपाधेः संयोगादावपि संयोगाभाववद्वृत्तित्वसत्त्वेन साधनव्यापकत्वं यथाश्रुतमित्यर्थः। प्रतियोगिव्यधिक-
रणेति तेषां न तादृशाभाववद्वृत्तित्वमिति संयोगानधिकरणसंयोगाभाववद्वृत्तित्वमित्यत्र संयोगाभाववत्त्वे व्यर्थ- राम
दावत्साधनवदिति। एवं चेति व्यभिचारज्ञानाधायकत्वेन तूपाधेर्दूषकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः। परस्परेति तदभावव्या- १५२
प्यज्ञानस्यानुमितौ साक्षात्प्रतिबंधकत्वमिति भावः। संदिग्धोपाधेः प्रयोजनं दर्शयति उपाधीति अभ्युपेत्याह व्यभि-

याराद्वीति हेतुमाह स्वरसत इति। तथात्वप्रसंगः सत्प्रतिपक्षत्वप्रसंगः। अत्रवेति यत्र हेतुसाध्ययोः साध्योपाध्योश्च तुल्य एव व्याप्ति
ग्रहस्तत्र सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं यत्र च साध्योपाध्योरनुकूलतर्कादिना आधिक्यं तत्रोपाधिभावसाध्याभावयोर्व्याप्तिस्फूर्त्तौ बा
धोन्नायकत्वं यत्र च तादृशवृत्तित्वयोर्व्याप्तिस्फूर्त्तिस्तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं एवमपि दूष्यत्वं तस्य सत्प्रतिपक्षोन्नयनस्य दूषकमिति
व्यभिचारानुमाने तु व्यतिरेकस्य साधारण्योपवर्णनं नोपयुज्यत इति भावः। यत्र यदित्यादेः प्रयोजनं विवृणोति एवं चेति। अत्र
स्येत्यादीति सामानाधिकरण्येनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैवाभावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति इदं तु पक्षाव्यापक
विपर्यय इत्यस्य व्याख्यानं विरोधादिति। एकदेशाभावज्ञानस्यापि तद्वच्छिन्नानुमितिप्रतिबंधकत्वादिति भावः। अ
प्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यस्य विवरणमाह साध्यविपर्यय इति। संभवादिति अप्रसिद्धसाध्यव्यतिरेकिणि अज्ञानस्यापि
साध्याभावस्य विशेष्यतयाऽनुमातुमर्हत्वादिति भावः। पूर्वसाधनव्यतिरेक इत्यस्य विवरणमाह पूर्वसाधनेति तदवच्छिन्नतयाइति

अ॰शि॰कृ अतिप्रसंगादित्यनेनान्वितं पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यत्र पर्वतो धूमाभाववान् आर्द्रेन्धनाभावादित्यत्र प्रतिस्थापनायां वह्न्यभावस्योपा
१५३ धित्वविरोध इत्यर्थः। इदं तु वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं ज्ञानगतिमादायाह परं त्विति न तु स्थापनाया यत्राभावात्तं तत्र शुद्धे प्रतिपक्षे पू
र्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वेन सत्प्रतिपक्षं संभवतीत्यत आह आभासत्वेपीति विशेषाग्रह इति विशेषाग्रहे तु सत्प्रतिपक्षप
वनस्यादिति भावः। न त्वेन साध्यव्यापकत्वेन अत इति न हि सत्प्रतिपक्षोच्छेदकत्वेनैव तदुपन्यासानर्हत्वमिति भावः। यथेति इ
दं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्र कादाचित्कत्वव्याप्यमनित्यत्वं न व्यतिरेकं वैनित्यत्वमित्यर्थः। अनुमितिलक्षणं अनुमितिस्व
रूपं। अनुकूलत्वं प्रयोजकत्वं तच्च स्वज्ञानद्वारा अतो व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमित्यजनकत्वेपि न क्षतिः। असमानाप्रकारनिर्णय राम
स्यापि भिन्नप्रकारकसंशयनिवर्तकत्वं प्राचां मते ज्ञानपदं घटो वाय इति निर्णयनिवर्त्यो वायत्वं घटवृत्ति न वेति संदेह इत्यनु १५३
सारेणाह यत्रेति नाद्य इति निर्णयानिवर्त्यत्वविवक्षाया अप्रयोजनमाह तेनेत्यादि अननुगम इत्यर्थः तेन संबंधविवक्षायास्तदाह संबं

धान्तरेयोत्तिनरासंबंधान्तरीयसंदेहस्य निरासीतसंबंधनिवर्त्यत्वाभावादेव नातिप्रसंग इति वाच्यं तत्र संबंधगोचरनिर्णयनिवर्त्ये लो
मादायसंबंधान्तरेण पक्षोत्वप्रसंगइत्यभिप्रायादिति भावः साध्यधर्मत्वमिति मूलस्यत्रुटेच्छायाः प्रयोजनमाह नवेति आकाश
समवायित्वस्याप्रसिद्धत्वे विपक्षासमवेतत्वं साध्ये आकाशे संदिग्धं तद्व्याप्ति यदुक्तं तेनत्राह तमः प्रभृति छिद्रेति तथाच तत्समवेतत्वम
प्रसिद्धमिति भावः॥ ननु साध्याभावस्य बाधतया केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिरित्यत आह केवलान्वयिनीति ननु पुनरनुमित्सोत्प
त्तौ दृष्टसाधनताज्ञानाद्यपेक्षया तावत्कालं परामर्श एव नावतिष्ठते इत्यत आह तत्त इति पुनः परामर्शान्तरकल्पनागौरवादा
हस्मरणात्मकादिति नवपरामर्शस्य पूर्वोत्पत्त्यादिच्छाकालेऽनुमितेरेवोत्पत्तिरिच्छासामग्र्याबलवत्त्वात् प्रत्यक्षद्वाराकर्तृमते
नानुमित्साकारणकारणाभावादेव कार्याभावात् पूर्वं सिद्धत्वमभिप्रेत्येदमित्यपि केचित् अत्र ज्ञानानुमतः स्वनिष्ठेनेत्यत्र इवशब्द
स्तस्याभगवदिच्छायास्तज्ज्ञानकत्वं अनुमितिजनकत्वं ननु ज्ञानकत्वे स्वरूपयोग्यता वा फलोपधानं वा यावत्सहकारिस

आशि कृ मवधानं वा आद्यं दूषयति तद्धीति अनपायादिति योग्यताया याव द्वस्तु स्थायि त्वा१ त्वादिति भावः। द्वितीये आह नेति तदुपधानं अनुमित्सुपधानं
१५४ अनुमितेरिति अनुमित्सुपहितस्यानुमितिपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः तृतीयं दूषयति नतत्सामग्रीति ननु कारणमात्रस्य पक्षता कुतो
नि द्वेषे किमपि इष्टं न तावत्तेषामकारणत्वं तेषां स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकशालित्वादित्यत आह शेषेति सामग्रीसहितेच्छायाः कारणत्वे इ
च्छाभागस्य वैयर्थ्यादिति। ननु ऽऽ सामग्रीपदेन केवलकारणस्तोम एव वक्तव्य इत्यत आह तदानीमिति तदानीमनुमित्सूपधानकाले
सिद्ध्यभावस्य कारणत्वमनंगीकुर्वतस्तदानीं यथोक्तकारणसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेस्तदभावे च सिद्ध्यभावस्य कारणत्वं वक्तव्यमितिभा राम
वः। परामर्शसिद्धिसिषाधयिषाविरहस्यैव विशेषणसार्थक्यमित्यभिप्रायेणाह यत्रेत्यादि सिषाधयिषामात्रस्य स्मरणाभा
वाद्यादिपर्यवसानसंभवादनुमित्सापर्यंतं आवश्यकसिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेऽपि अनुमितिपूर्वं तस्यापव विशिष्टा १५४
भावं द्योतयितुं परिवर्जयति अनुमिनोतीति नन्वनुमित्सानंतरं दृष्टास्मरणं विना दग्रस्तमित्साप्रत्यक्षसामग्र्या अनुभवसामग्री

त्वेन बलवत्वात्तत्ताथितादृशस्मरणानंतरमनुमितिच्छानत्वादिस्मृत्यनुव्यवसायसामग्या विवादसंभवादाह अनुमित्सेति आत्मत्वसाध्या
दिवहिरिंद्रियप्रत्यक्षसामग्या बलवत्वात्मनोयोग्यत्वेन समूहालंबनमेव तत्रत्यसिद्धिमितिध्येयं। ज्ञानगोचरेच्छाया एवसिषाधयिषा
त्वेऽतिप्रसंगंद्दूत्यत आह सिषाधयिषेति तत्साध्येति अनुक्तस्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्येत्यर्थः तेन तेजःसाध्यकपर्वतपक्षकानुमि
तिजायतामितिच्छायामविशिष्टत्वेन वह्न्यनुमितिः तत्पक्षोऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नो वाच्यः तेन पाषाणमये वह्न्यनुमितिर्जा
यतामितीच्छायामाकाशादिना दोषः। अनुमितित्वप्रकारकत्वं विहाय अनुमितिविषयत्वं न दुक्तं तत्प्रयोजनमाह अनुमितित्वेति नत्व
यत्र पर्वते वह्निप्रत्यक्षं परामर्शश्च समूहालंबनं तत्र वह्निविषयकप्रत्यक्षमित्यनुरोधाजायतामितीच्छायां सत्यां अनुमितिः स्या
त्तादृशेच्छाया अपि सिद्धिकधर्माकांतत्वादित्यत आह यादृशेति अत्रेदं बोध्यं। पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शे पर्वते
वह्निप्रत्यक्षे च विद्यमाने यत्किंचिदनुमितिर्जायतामितीच्छायामव्यवहितपरामर्शाभावेऽनुमितिः स्यादेव एवं वह्न्यनुमितिः कुत्रा

पि जायतां पर्वते यत्र । किंचिदनुमितिर्जायतां वन्ह्यंशे [illegible] त्वनुमितेरंशानं [illegible] अस्याभित्यादौ कार्यांशादि सामग्र्यसमवधाने व्यनुमितिदर्शनात्
विशिष्टैव पक्षताया हेतुत्वं निर्वाह्यमिति । अननुगमेति अनुमितित्वस्य ज्ञानत्वाद्यन्यज्ञानत्वादिनाननुगमादित्यर्थः । अलस्या
नवीति । सिद्धिसत्वे तस्या एव प्रतिबंधकत्वं [illegible] असंकीर्णत्वमस्तीति भावः । तदन्येति परामृश्यमानान्येनार्थः अत्र च मात्रपदमु
भयलिंगके टीकायां अनुकूलत्वेन तद्व्यापारसाधारण्येऽतिव्याप्तिः स्यादत एव प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः । उत्तेजकत्वमपि तस्याः सर्वथैव नास्ती
ति हृदयं । तल्लिंगकेति तल्लिंगकानुमितित्वप्रकारके इत्यर्थः अन्यथा प्रकारांतरेण तदन्यलिंगकानुमितित्वेन वा तल्लिंगकानु
मितौ टीकायां अप्युत्तेजकत्वापत्तेरित्यर्थः । लिंगोपहासोऽन्याहृ [illegible] अनुमितिर्जायतामितीच्छायां अप्यसंग्रहापत्तेरित्यत आह तद
न्येति । तथा च विशिष्टाभावस्तत्र वर्त्तत इति भावः । मात्रपदं हृदावधूमालोकाभ्यामनुमितिर्जायतामितीच्छायां संग्रहाय अत्रा राम
पि तदन्यमात्रलिंगकानुमितित्वप्रकारकेच्छा नेदोषः [illegible] अन्यथा वन्ह्यनुमिति [illegible]र्जायतामितीच्छायां अनुमितिमात्रविषयत्वेन १५५

तदन्यलिंगकानुमितिगोचरत्वादसंग्रहापत्तेः। अमेणापरामृश्यमान लिंगकानुमितित्वप्रकारेणापरामृश्यमानलिंगकानुमितिगोचरे
च्छायाश्च अत्र यद्यपि तत्लिंगकानुमितीच्छायाः प्रयोजकत्वेनाननुगमः नवा सामान्येच्छावत्त्यागः। तथापि सार्वभौमपदात्प्रद
र्शितधूमादौ विशेषानुमित्यनुमित्सा ध्येयं व्याख्यातस्य तत्तत्प्रयोजकत्वेनेत्यादिः। लिंगेति तथा च पक्षतानुमित्योः कार्यकारणभावे
ऽपि लिंगविशेषो विशेषणीय इति भावः। पक्षतायां लिंगविशेषनियंत्रितत्वमपि विघटयति तल्लिंगकेति सिद्धाभावसत्वे तादृशे
च्छासत्वे चानुमितिरुत्पादाद्दाहस्सिद्धकालीनेति धूमलिंगकानुमितीच्छासत्वे सिद्धिकालीन तदन्यलिंगकानुमित्साया अप्र
तिबंधकत्वाद्दाहतल्लिंगकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति अत्र यद्यपि पूर्वकल्पे लिंगविशेषनियंत्रितानुमितित्वेन कार्यत्वं
निरुक्तलिंगविशेषनियंत्रितपक्षत्वेन हेतुत्वं अत्र च सामान्यतः पक्षतात्वेन हेतुत्वं तादृशानुमितित्वेन कार्यत्वं तल्लिंगका
नुमितित्वेन कार्यत्वं तादृशेच्छाभाववत्त्वेन कारणत्वमिति क्रमेणायं कल्पो गुरुरेव न च तत्र पक्षतायां तादृशेच्छान्यत्वप्रवेशे

अ॰शि॰ नगौरवमिति वाच्यं अत्रापि पुनः सिद्ध्यादिप्रवेशने गौरवे वैपरीत्यादिति तथाप्यनुगतनानाविधेच्छायामुत्तेजिकायामीदृशेच्छान्य
१५६ त्वस्य विशेषणेऽतिगौरवादियं पक्षश्चरमत्र कद्दृति। पक्षान्यस्य लिंगाविशेषणमियंत्रितत्वं व्यवहारविरुद्धमित्यपि कश्चित्तत्पाजा
रामयेति। अत्र साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकसंबंधा अपि निवेशनीयाः। अन्यत्र पर्वतान्तरे तद्देति पर्वतत्वप्रकारेण तत्पर्व
तीयवह्न्यनुमितौ तत्पर्वतीयत्वादृशसिद्धेरप्रतिबंधकत्वापत्तेः। नान्यथेति। अनुमितेरनुमत्यधिकृत्याभावेन प्रवेशनीयमि
तिभावः। इत्थं चेति सामानाधिकरण्येनानुमित्यनंतरं तदवच्छेदेन सिषाधयिषया पुनः सामानाधिकरण्येनानुमित्यदर्श
नात् सामानाधिकरण्यानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षत्वं वाच्यमेवं त
दवच्छिन्नानुमितिं प्रति तदवच्छिन्नसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षत्वमिति अनुमितिविशेषनियंत्रितं प राम
क्षत्वं यद्धानुमितिसामान्यं प्रति अवच्छेदकावच्छिन्नसिद्धिरेव प्रतिबंधिका उत्तेजिकान्तसामान्यानुमितीच्छा इदं च पक्षत्वं १५६

नानुमितिमेदृघटितं सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिद्धेः इत्थमेव प्रतिबंधकत्वं एवं सामानाधिक-
रण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन सिद्धिकालीनसामानाधिकरण्येन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तदवच्छिन्नसिषाध-
यिषायाः इत्थमेव प्रतिबंधकत्वं एवं तदवच्छिन्नानुमितिं प्रत्यपि तदवच्छिन्नसिद्धिकालीनतदवच्छिन्नसिषाधयिषाविरह-
विशिष्टायाः समानाधिकरणसिषाधयिषायाः इत्थमेव प्रतिबंधकत्वमित्याखंडलार्थः। प्रामाणिकत्वदूषितं यासत्वं सि-
षाधयिषायां बोध्यं। प्राचां मतमनुरुध्याह एकैवेति स्वमते तु पक्षविशेष्यकत्वमेव नियतं अत एव तत्र घटानुमितेश्चा हेतु-
तोपनीतमानत्वं पूर्वपक्षयंति अन्यथा अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे च हेतौ सन्निकृष्टविशेष्यकज्ञानाजनकत्वात् साध्य-
सिद्धौ सत्यां साध्यविशेषणकैवानुमितिर्जायते साध्यसिद्ध्यभावे तु साध्यविशेष्यिकैवा तत एव ज्ञाने प्रामाण्याभावइत्यभा-
वविशेष्यिकानुमितिरिति मतेनाह तादृशेति साध्यविशेषणकेत्यर्थः सिद्धिपदस्य पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानप्रसि-

अप्रेरु
१५७

तया पत्र विषयत्वपर्यन्तं खंडयति साध्यप्रसिद्धेरेवेति खंडनप्रयोजनमुद्घाटयति अत एवेति तथाच भावसाध्यकस्थलेसर्वेषां यत्तए
वपक्षविशेष्यकानुमितिर्व्यतिरेके व्याप्तिज्ञानेः प्रतियोगिज्ञानार्थं साध्यज्ञानस्यापेक्षणीयत्वेन तद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्वात्
इति भावः। सिद्धिसत्व इति अनुमितिव्यतिरिक्तसिद्धिसत्व इत्यर्थः। अनुमितिसत्वे अनुमित्या एवानुदयादित्यर्थः। योग्यत्वेति तथाचानुमित्सा
पदेनो[illegible]ग्यत्वोपलक्षितोपलक्षणं तस्या एवोत्तेजकत्वमिति भावः सा चेति स्वं सिषाधयिषा अनुमित्सा याद्वितीया त्वगोपलक्षणत्वमित्यर्थमाह तस्य
त्तीतिदं दियादिनेति अनुमित्यादिनिरीते तत्पूर्वानुमित्सायाः स्वविषयफलोपहितत्वेनानुत्तेजकत्वात् इदं दियादिपर्यंतं न त्वीदृशकालस्य कथमु
त्तेजकत्वं अत आह फलबलेति। ननु तत्सामग्र्यव नानाप्रकारः कालः कस्यचिद्झटिति घटकपदार्थानां विशिष्टस्मृतेः कस्यचित्तत्र त्वेकं स्मृतिस्तदपिक राम ५७
स्यचिद्विलंबेन कस्यचित्क्षीघ्रेण इत्यत आह अथवेति सिद्ध्योपपत्तमाह यदि चेति नन्वयं कालः कियत[illegible]क्षणघटित इत्यत आह विशेषेति
दर्शितन्यायेनेति सिषाधयिषाप्राक्कालीनविशेषणज्ञानेन सिषाधयिषाकालीनसन्निकर्षेण चयत्र प्रत्यक्षमिति भावः। तादृशांशत्यक्तोविवा

दयस्तस्तमत आह स्मरणादेरिति। अनुमित्सामादायाह यत्रेति वह्निमान् वह्निव्याप्यवान् नाहशो वह्निव्याप्यस्तथा च वह्निव्याप्यव्याप्यवान् पर्वतः पर्वतप
क्षे वह्निवह्निव्याप्यानुमितीच्छा साधने इत्येकं स्मरणादृत्यर्थः अत्रानुमित्साकाले वह्न्यनुमितेर्वारणाय वह्निमत्त्वपर्यन्तं। यद्यपीच्छासामग्र्या बलवत्त्वेनै
व तत्काले तथापि समाप्तिसौकर्यादुक्तं। तत्रैव वह्न्यनुमितेरेव वह्निव्याप्यानुमित्या त्सकतया परामर्शत्वेन पूर्वपरामर्शनाशेऽपि न क्षतिरिति भावः। अनु
मितित्वेनानुमित्यव्यवहितपराक्कालेऽपि न क्षतिः। पक्षेति पक्षतागामेतत् निरुक्तेच्छामादाय विबोध्यं। गौरवादिति तादृशासिद्धेश्च सिषाध
यिषाविरहमात्रविशिष्टत्वेन विशिष्टाभावोऽपि नाधिकः। यद्विना तादृशासिद्धेः सिषाधयिषाविशिष्टत्वेन कदाचित्परामर्शाद्यभावेऽपि नानु
मितिः तदा तदभावस्याधिकस्यापि गौरवमेव बाधकमिति भावः। एवं यत्र सिद्धिकाले नियतमेव परामर्शाभावस्तत्र सिद्ध्यभावोऽपि न कारण
मिति बोध्यं। ईदृशेऽपीति ईश्वरसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वमेवान्यासां व्यधिकरणसिद्धीनां इति तन्निवेशेऽपि दुष्कर इत्यत आह आ
यास इति। न व्यासक्तः अनुमितिमात्रे एव सिद्ध्यभावः कारणं नत्वोपदर्शितपरामर्शाभावस्थले सिद्ध्यभावस्य कारणत्वं व्यर्थमिति वाच्यं। यो

अक्षपदा गिनामेव परामर्शविशिष्टपक्षमात्रसिद्धिसत्त्वे नानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः। सार्वभौममतमाह यत्त्विति एतन्मते सिषाधयिषानाशद्वा
५८ राम्येवानन्तरं। द्वित्रिक्षणोपि अनुमितिस्वीकारः। अत एव तत्र भिन्नेत्यस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिः। इदं चात्र बोध्यं। यावत्सिद्धीनां क्षणव्यवहितोत्तर
वर्त्यनुमितिप्राक्कालेन सिषाधयिषासमवधानं तदन्यसिद्धय एव पक्षताप्रतियोगिन्यः न तु टनंचोक्तक्रमेणैव सिसंसिद्धिः। भंग्यापद
व्याप्तिमाह अथेति तृतीयलक्षणस्य अवधायकद्वितिसमासः तथा च तृतीयादिक्षणो नाम वसितत्वशंकान्तेनैव अवधानादिति भावः
यत्रेति सिद्ध्युत्पत्तिक्षणात्मकसिषाधयिषाविरहविशिष्ट एव अध्यवहितक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकमित्रापि सासि
द्धिरिति भावः। द्वितीयलक्षणादूतितथा च लक्षणः स्थितिलक्षणोपि तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वेन तत्सिद्धेरभावो वर्तत एवेति राम
भावः। स्वलक्षणस्येति सिद्धिलक्षणस्येत्यर्थः। यत्र क्रमेणेत्यादि सिषाधयिषाज्ञानयोः क्रमस्य स्वरसासिद्धत्वेपि परामर्शसिद्ध्योः क्रम ५८
लाभार्थं क्रमेणेति अत एव सिषाधयिषामादाय पूर्वपक्ष्यभावो निरसितः सिषाधयिषापदमनुमित्सापरं अत एवाग्रे ऽनुमित्युत्पादः।

अत्पत्तीति अनुमितिभिन्नत्वस्फोरकमेतत्, अस्याऽपि सिद्धेः स्वद्वारा व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वात्, अनुमित्यव्यवहितपूर्व
परामर्शसमयस्य च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वात् पक्षताभंग इति विशेषणोपादानमिति। दत्तेव हि शेषणे तु तदुत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयि
षाविशिष्टत्वात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य तु स्वोत्पत्तिद्वारास्यव्यवहितोत्तरक्षणोऽनुमितिसत्त्वेऽपि विशिष्टाभावः सुलभ इति पक्षता
संपत्तिरित्यर्थः। अयं च विशिष्टाभावो यत्र सिषाधयिषाविरहकाले उत्पन्नाऽसिद्धिस्तदनन्तरमपि न सिषाधयिषानुमितिर्वा तत्रातीव व्या
प्तौ तीति ध्येयं। यत्रानुमितेरित्यादि तु इदं च सिषाधयिषानाशकालेऽपि सिद्धित्वेऽनुमितिरनुमपकीत्यस्य मते योग्यत्वमेव तत्त्वं तु पाध्यायमते
तु अनुमित्सामादायैवेति बोध्यं। आत्पत्तीकीति इदमपि अनुमितिभिन्नत्वस्फोरणार्थं अनुमितिरूपत्वेऽनुमित्सायाः फलोपहितत्वादि
ति अथ परामर्शानुमितीति इति तथा च सिद्धेः परामर्श[illegible] व्यवधानेन स्वद्वारा व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेऽपि ति
अनुमित्सानाशेत्यनेन तत्द्वारा स्वसिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं बोधितं अनुमितिप्राक्कालेव सिषाधयिषाविरहः स्फुट एवेति

आह्निक १५९ घरमवि शिष्टं तेनादिन संग्रहः तृतीयस्यापीति द्वितीयस्यापीत्यस्य क्षणत्वेन तदव्यवहितोत्तरत्वं तृतीयस्येत्यर्थः। तत्र वाव्यवहितत्व नि
रुक्तौ स्वाधिकरणक्षणध्वंसेद्व्यत्र स्वाधिकरणक्षणध्वंसत्वेन विशिष्टोपादेयम् अन्यथा तृतीयक्षणस्याधिकरणक्षणध्वंसाधि
करण द्वितीयनिरुक्तौ क्षणध्वंसानधिकरणत्वस्याभावात्। तथा च स्वीय द्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वे सति
स्वीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वं इत्यत्र द्वितीयादि प्रविष्टत्वेन गौरवादाह स्वध्वंसेति। अत्र च क्षणत्वस्यानतिप्रयोजनतया कालेत्युक्तौ
न च्छाद्वत्तिरिक्त क्षणावत्त्वोध्यास्वं लिध्यादिकं तद्ध्वंसाधिकरणकालः तृतीयक्षणः तद्ध्वंसानधिकरणत्वे सतीत्यर्थः तेन चतुर्थादिक्ष
णव्युदासः प्रथमक्षणावधिक पूर्वकालगोष्ठीवारणाय स्वाधिकरणेति। तत्राधिस्वाधिकरणेत्यनेन पूर्वगोष्ठीवारणेऽपि स्वोत्पत्ति राम
क्षणवारणाय ध्वंसपर्यन्तानुधावनं। ननु तत्र क्षणस्य किमर्थं प्रकृते वारणमिति वाच्यं स्वजक्षणाव्यवहितत्वस्य उत्पत्तिस्थिति ५९
क्षण एव पर्यवसन्नतया तत्राव्यानुमित्युत्पत्त्या तत्र क्षणस्य किमर्थं सिद्धेस्तद्भिन्नत्वात् तदनंतरमनुमित्येनापत्तेरिति न तु सिषा

धयिषाविरहविशेषणद्वयस्य पूर्वोक्तव्यावृत्तिद्वयेन संगच्छते उक्तक्रमेण तादृशसिद्ध्याः स्वज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमिति
कत्वेनाविरोधित्वात्सहजनएव प्रज्ञातासंपत्तिरित्यत आह तथात्वेति क्रमेणोक्तेनेन तस्याः सिद्धेरनुकूलत्वं सूचितं तथात्व सिद्ध्युत्पत्तिकाले
पक्षताभावाद्द्वितीयक्षणे नानुमितिः तदुत्तरक्षणस्येति प्रथमक्षणस्य विशेषणेपि तत्सिद्धेरनुकूलकोटिनिवेशो वारणादिति विशेषणाभि
तिइत्थं यद्यपि तत्सिद्धेः स्वज्ञानाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वरूपविशेष्यसत्त्वेपि तदुत्तरक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावाद्विशि
ष्टाभावतयाऽप्रतिबंधककोटौ निवेश इति तदुत्पत्तिक्षणेन पक्षतेति द्वितीयं विशिनष्टि उपदर्शितप्रकारेण सिद्धेः प्रतिबंधकत्वेऽनुमित्यव्य
वहितपूर्वं तस्या एव विशिष्टाभावसंपादनाय द्वितीयमित्यर्थः। अन्यत्रइच्छाघटितसामग्र्या एव प्रतिबंधकत्वमिष्टमिति इच्छासामग्र्याः
प्रतिबंधकत्वस्य सम्मुग्धतां दर्शयति यदि पुनरिति। अव्यवहितोत्तरत्वस्य द्वितीयतृतीयसाधारणतया स्वजन्यज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वे
त्यादेर्गौरवेणानिर्गलितार्थमाह अनुमित्यव्यवहितेति। अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं च अनुमित्युत्पत्तिकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालवृ

प०शि०
१६०

ति त्वं मात्रपदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वादिव्युदासः। विध्यभावस्य पक्षतात्वं व्यवस्थापयिष्यन्नत्र चरमसिद्धिपदं सार्थकीकर्तुमाह
प्रथमसिद्धीति। अखंडाभावतया तन्नैवेयमर्थ इति हृदयं तथा चानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नस्य परामर्शादेः प्रतिबंधकत्वाप
त्तादिति द्वितीयसिद्धिपदं निरुक्तरूपेति निरुक्तरूपं सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वादिरूपं। ननु नायत्नैवानंतरकार्यकारणभावोस्ती
त्यत आह गाढ़ेति। ननु कारणतायां तत्तत्सिद्धित्वेनैव प्रवेशः पक्षताघटकतेनुगतैक्याय सर्वत्र तद्विशेषणदानं यद्वा न देयमेव त
र इत्यत आह तत्तदिति। आत्मनिष्ठस्य प्रतिबंधकत्वस्य लाभाय संबंधेति। ननु तत्संबंधस्य प्रतिबंधकत्वे तदानींतनपुरुषांतरस्य ना
नुमितिः स्यादित्यत आह तन्निति। तन्मनोयोगस्तत्स्यात्ममनोमनोयोग इत्यर्थः तस्य स्थिरतयानुमितिकालेपि सत्वाद्विशिनष्टि तत्त
त्क्षणावच्छिन्नेति। अत्र यद्यपि तत्समये नात्मसंबंधस्यैव प्रतिबंधकत्वं वक्तुमुचितमिति मनोयोगपर्यंतानुधावनफलं तथापि त राम
स्य स्वरूपसंबंधात्मकतया पूर्वदोषापत्तिरेव स्यादिति ध्येयं अत्र कत्वेसामान्यतोऽनुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं। एतेन तत्तद १६०

नुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन तत्समवायस्यैव प्रतिबंधकत्वे व्याप्यवृत्तित्वपर्यंतं व्यर्थमिति परास्तं । प्रतिबंधकस्य सामानाधिकरण्य
प्रत्यासत्त्या नातिप्रसंग इत्यपि । ननु वास्तवं नियामकं तत्तद्व्यक्तिव्यक्तिरूपं वर्त्तत एव तज्ज्ञानं च न प्रयोजकं प्रतिबंधकाभावस्यस्वरू
पसत्त्वेन हेतुत्वादित्य आह न चेति कार्योत्पादादिकमित्यादि न हि टिनकारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणस्य कार्यपूर्ववर्त्तित्वाभावादि
तिभाव ४ । आदिपदात् प्रतिबंधकसमाजाधीनकार्यानुत्पादपरिग्रहः । अत एवोक्तं प्रत्यक्षामणि दीधितौ प्रतिबंधकाभावस्य सम
समयवर्त्तित्वरूपतया प्रत्यासत्त्या कारणतावच्छेदकतावच्छेद पूर्ववर्त्तित्वस्य कारणत्वस्य संप्रदायसिद्धत्वादिति । तथासतीत्यादि द्वितीयक्षणो
नुमित्युत्पादेपि तेनैव कारणेन तृतीयादिक्षणे ऽनुमित्युत्पत्तिवारणाय आह तत्पत्तीति इदं च त्रितयान्वितं बोध्यं अत एव संस्कारादीनां चि
रस्थायित्वेपि न क्षतिः ४ एतत्त्रिकस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव कारणत्वात् आत्माधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नज्ञानादीनां स
मानाधिकरणानुमित्युत्पादनादाह स्वसमानाधिकरणेति । अनुमित्यनंतरमनुमितिस्वप्राप्यमिकानुमितित एवइति ध्येयं । तदात्मह

अधिक्र १६१ त्रिद्वित्वस्यापि तादृशत्वादधिकरणान्तरेऽनुमित्यापत्तेराह सविषयत्वेनेति। परामर्शसिषाधयिषानुमितीत्यादिक्रमस्थलेऽनुमिसिषाधयिषा
दिसंग्रहाय ज्ञानत्वमुपेक्षितं। नन्वेतस्य स्वद्वयघटिततया बहुव्रीहिद्वयप्रवेशेन गौरवादाह स्वसमानाधिकरणेति यस्य संस्कार
स्यांतिमक्षणेऽनुमितिस्तस्यापि कारणत्वविशिष्टत्वेन तदुत्पत्तिर्द्वितीयक्षणेऽनुमितिप्रसंगादाह उत्पन्नेति आन्यक्षणपूर्ववत्ता अत्रापि स्वघटि
तत्वात् अननुगमेन व्यतिरेकव्यभिचाराद्दाह स्वक्षणेति अत्र स्वस्वशब्देन कारणीभूतभिन्नस्य प्रतियोगिनोऽभिधानं न धारावनावद्रेदू
टस्य प्रवेशान्नाननुगमः मध्यमेनुयद्यप्युत्पन्नत्वविशेषणेनैव कृतकृत्यत्वे उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्यानुपयोगो व्यर्थः तथापि अत्र तस्या
वश्यकतया तत्रोत्पत्तिरुपलक्षणमिति ध्येयं। ननु येषां ज्ञानादीनां तृतीयक्षणएव अनुमितिस्तेषामपि कारणत्वमिति विहाय सविष राम
यत्वपदपरित्यागेन लाघवाय चाह किंवेति। कुत्रचिदुक्तस्थले परामर्शेनैवानुमितिवस्तुतः परामर्शस्यैव सर्वत्रानुमितिजनकत्वा १६१
त्रादिच्छादिसंग्रहाय उपात्तं विषयपदं परित्यज्य ज्ञानत्वमुक्तं आनुमितेरनंतरमनुमित्युत्पत्तिवारणाय तावत्यव्यवहितपूर्ववर्तित्व

विशिष्टं विशेषणं आदिपदेन तादृशसंस्कारत्व तादृशधर्मत्वादीनां परिग्रहः। ननु पूर्वोक्तस्याव्यवहितत्वस्य तृतीयक्षणासाधारणत्
याऽनेन परामर्शेन विनश्यदवस्थेनानुमितिजनकत्वादिना तस्य द्वितीयक्षणेऽप्यनुमित्यापत्तिरत आह अव्यवहितोत्तरक्षणेति तथा च तेषु सर्वे
षु स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति त्वेन तद्घटितमेवाव्यवहितोत्तरत्वं निर्वाच्यं अत्र च क्षणपदमन
तिप्रयोजनं ध्वंसानधिकरणे यत्र सामान्याभावविवक्षणान्नातिप्रसंगः। न चादिमेऽक्षितिचतुर्थेऽनुपरामर्शस्या अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वा
त्ताप्रसंगः। अतथात्वात्तस्य क्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वाभावात्। न दानीं परामर्शस्य द्वितीयक्षणे न तु यत्र कामि
नीजिज्ञासापरामर्शैकावसमूहालंबनात्मिका तदनंतरं परामर्शः कामिनीज्ञानं तु तत्कारणासत्त्वे कर्षाभावान्न जातं तत्र परामर्श
द्वितीयक्षणे ज्ञानमात्रस्यैवानुत्पत्तिः कामिनीजिज्ञासायाश्च पूर्ववर्त्तिन्याः प्रतिबंधकत्वात् तदनंतरं परामर्शे तृतीयक्षणेऽनु
मितिस्तत्र तादृशसविषयकमनुमितिं प्रति तत्र संस्कारमेव तादृशमुपपादयेत्यं ततदृति। नत्रापि परामर्शविषयस्य द्वितीयक्षणीयत्व

ग्र॰ शि॰ ङ्क्षितैपद्यापवत्सम्यक् नन्वस्याः अनुमितेः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिरत आह संस्कारेति। नित्यस्यादिति यदि संस्कारजन्यमेव ज्ञानं स्मृ
१६२ तिः स्यात्तदा संस्काराधिकरणकमहत्त्वसमानाधिकरणो भूतरूपाभावप्रत्यक्षमपि स्मृतिः स्यात् इति संस्कारत्वेनैव जनकत्वं तत्र तथा
वाच्यं तथा सति नैतद्दोषशंकेति भावः। ननु कारणाननुगमे व्यभिचारः प्रतिबंधकाननुगमेन तत्तदभावस्य कारणत्वे सर्वत्र व्यभिचारा
त्तदोषः दुर्ज्ञेयत्वं चोभयोस्तु समानमित्याशयवानाह स्यादिति। मैत्रीयानुमितिप्राक्कालीनचैत्रज्ञानादिमति चैत्रेऽस्यानुमितिकारणादि विधु
रस्यानुमित्यापत्तेराह स्वसमानाधिकरणेति। स्वं कारणत्वेनाभिमतं तथा च तादृशज्ञानस्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित
पूर्ववर्त्तिभिन्नत्वात् तदेव प्रतिबंधकमिति न तत्रानुमितिरिति भावः। इदानींतनानां न्यायशास्त्रसर्वेषां ज्ञानानां नाशानुमितिपूर्ववर्त्तित्वा राम
दप्रतिबंधकतया ऽनुमित्यापत्तेराह अव्यवहितेत्यादि स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वीभूतस्थूलकालवर्त्तिनाम प्रतिबंध १६२
कतया ऽनुमितिपूर्वपरामर्शाभावेऽप्यनुमित्यापत्तिरत आह वृत्तीति। नन्वनुमित्यव्यवहितपूर्वकालवर्त्तिनां स्थूलकालोपाध्यवच्छिन्ना

नां तद्भिन्नत्वाभावात् तत्पूर्वमनुमित्यापत्तिः अथानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेयस्य नाशस्तेनैव प्रतिबंधादिति चेन्न तथाविधआत्मवृत्तिभिन्नयत्नेमा
नाभावध्वंसस्य चरमादाह स्वसमानाधिकरणेति। अत्रानुमित्यस्यापि तादृशक्षणवृत्तित्वेन प्रतिबंधकत्वमिति नोक्तदोषः अत्राप्यनुमित्यव्यव
हितपूर्वक्षणघटितस्थूलकालोपाधेरनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तत्कालवृत्तिनापरामर्शेन प्रतिबंधादनुमितिकालेऽनुमित्य
नापत्तिरत आह क्षणेति। ननु स्वस्वपूर्ववर्तीत्यादिलक्षणक्रमेण घटादावच्छिन्नस्थिरस्य क्षणतयाऽनुमित्यव्यवहितपूर्वभूतो यस्तादृशक्षणस्त
स्यापि निरुक्तानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणतया तद्विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेनानुमितिकालेऽनुमित्यनापत्तिरत आह स्व
समानाधिकरणेत्यादि तृतीयं। अत एव तथाविधक्षणस्याप्यनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमया व्यवहितपूर्वत्वाभावात् न तद्वृत्तित्वविशिष्टेन
प्रतिबंध इति। अत्र च क्षणत्वस्य वैयर्थ्यं समये त्युक्तं इहापि अनुमित्युत्तरक्षणस्याप्यनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणतया तदव्यवहितकाली
नोयः स्थूलोपाधिस्तद्वृत्तित्वविशिष्टेन प्रतिबंधादनुमित्यनापत्तेराह क्षणेति। एवं पूर्वेषु प्रतिबंधकत्वं सामानाधिकरण्येन तेन उपद

अधिक र्शितद्वित्वादेः प्रतिबंधकत्वेपि तदात्मवृत्तिपदार्थान्तरमादाय तस्मिन्नात्मनि नानुमितिः। ननु तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिन एव तदव्यवहित
२६३ पूर्वत्तयाऽनुमित्यवधिकानिपूर्वस्यापि ज्ञानस्य तादृशत्वेन तद्वृत्तित्वविशिष्टानाम प्रतिबंधकतयानुमितिपूर्वमप्यनुमित्यापत्तिरित्यत
आह तदव्यवहितेति। तथा च तद्ध्वंसस्यानुमित्युत्पत्तिकालीनत्वेप्यनुत्पत्तिकालोत्पत्तिकत्वाभावान्न दोष इति केचित्। ननु तदव्यवहितपूर्व
त्वं तदुपकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तदुत्पत्तिकालप्रागभावानधिकरणत्वं वक्तव्यं तच्च प्रागभावानंगीकर्तृमते कथं घटतामत आह त
दव्यवहितेतीत्यादि प्रथमद्वितीचरमयोस्तु तदव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणत्वात्तादृशात्मवृत्तित्वविशिष्टेन परामर्शेनैव प्रतिबंधात्सिषाधयिषोत्पा
दकालेऽनुमितिरिति भावः। सिद्धात्मकेति। परामर्शाव्यवहितोत्तरमनुमितिवारणाय सिद्धेरप्यनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वेनाप्रतिबंधक राम
त्वमिति भावः। कस्यापीति यद्येवं स्यात्तदा तत्प्रतियोगी प्रतिबंधकः स्यादिति भावः। तदुत्पादनसमये सिषाधयिषोत्पादनसमययोस्तादानु २६३
मितिः। यद्यपि प्रतिबंधकानां कस्यचिदुत्पत्तिरिति न्यायेन तदानीमपि कस्यचिन्नाशः संभवति तथापि तदात्मवृत्तेस्तस्मिन्प्रमाणाभाव इत्यभि

आयेण सम्बाध्यत्वे अनवस्थेति। ननु तेषां प्रतिबन्धकामेवो परमेमात्राभाव इत्यत आह फल इति। ननु कल्पनीयेतरकारणाभावादेव तत्र फलाभावा
देव तत्र फलाभाव इत्यत आह कारणान्तरेति। ननु कारणताग्रहसमय एव तत्रान्वयव्यभिचारसंदेहः प्रतिबन्धकोस्तीत्यत आह अन्वयेति।
सहकार्यन्तराभावेपि तत्संभवात्। ग्राह्याभावास्फूर्तित्वान्न तेन प्रतिबन्ध इति भावः। नन्वनुपदमेवोक्तं सहकार्यन्तरमत्र नास्तीति तत्कथ
मेतदित्यत आह उपादीयत इति। ननु तादृशसमयसंबन्धानां स्वरूपसंबन्धात्मकतया न तदात्मरूपत्वं तत्र समयसंबन्धिरूपत्वं वा तत्र वात्म
नः प्रतिबन्धकत्वमसंभवोत्तरक्षणस्य प्रतिबन्धकत्वे पुरुषान्तरेप्यनुमितिर्न स्यादित्यत आह भवेत्वेति। तथा च तत्तदनुमितेरेव कार्यतावच्छेदक
त्वात् न तादृशक्षणमादाय पुरुषान्तरेप्यनुमितेर्विलोपापत्तिः परामर्शादीनां कारणत्वे रक्षार्थमाह तादृशेति। ननु नियत्यैव कारणत्वमस्तु किं
नः क्षणत्वमित्यत आह तथाचेति। सर्वत्रैव [illegible] क्षणस्य कारणस्य तत्राभिसत्वादिति। ननु सर्वत्रोपमितिसामग्र्येव किं न स्यात् अथानुमितो
[illegible]त्यनुव्यवसायादनुमितेरनुगतत्वे कल्पता तादृशक्षणस्यैव विशिष्य तत्कारणत्वं वाच्यं इत्तिर्वेत्त हि उपमितावपि नुत्वं अत आह वि

अशि॰ त्वीयेनत्वेति। परामर्शत्वेति द्वितीयकल्पे परामर्शस्य हेतुत्वव्यवस्थितेरिति। अतथात्वं कारणत्वप्रतिबंधकत्वव्यतिरेकः। अत एव तत्त्वे
१६४ णास्य कारणत्वादेव द्वितीयः अनुमित्यव्यवहितसिद्धिमत्त्वे सिद्ध्यभावेत्यादिना उक्तं दूषणांतरमाह वैयर्थ्यादिति। स्वद्वारा इत्यादिना प्रति
बंधकत्वेव वस्त्वंतरस्यापि प्रतिबंधकत्वेन त्रैविध्यसिद्धेर्वैयर्थ्यमिति भावः। तथाध्यायमत्तमुपन्यस्यति सिषाधयिषेति। अनुमानादित्रै
ति असंभववारणाय चक्षुरादीति सिद्धिस्वरूपयोग्यचक्षुरादिसत्त्वे अनुमित्यभावेऽवतत्क हेतुत्वासिद्धिकारणसत्त्वान्नानुमितिः स्यात् तत्र
विशिष्टसिद्ध्यभावसत्त्वेनानुमितिरेव भवति सामान्यादित्यर्थः। ननु पहितत्वेति तत्कालीनविशेषणत्वमभिप्रेत्यैव तत्र तप
थानवदस्याव्यवहितोत्तरसिद्धिकार्थकत्वे उत्तरदोषएव बोद्धव्यः। अन्वयव्यभिचारेण व्यतिकरः इत्यत आह तदभावानुमि
तिः स्यात् व्याभावानुमितिः आरोपस्य हेतुत्वाभावात् कश्चिदत्र स्वरसः सूचितः। नन्वयमन्योन्याश्रयः उत्पन्नोत्पन्नोवानाद्यः सा राम
मग्र्यभावयोर्नित्यत्वान्नेतरः स्वरूपसत्कारणतायां तत्तज्ज्ञानस्याकिंचित्करत्वात् एकमतिज्ञायापि अन्यतरस्य ज्ञानाद्वा इत्या १६४

स्वरसादाह वस्तुतस्त्विति स्यात् तं ज्ञप्तिसिद्धिघटितान्यतरत्वेनान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः। लाघवात् शरीरलाघवात् तथात्वं कारणत्वं
कान्यथान्यतरत्वेन कारणत्वे बाधतो वैलक्षण्यमाशंक्य निषेधति नचेति उभयत्रानुमितित्वाविरहविशेषणस्यैक्यं स्वं द्वेति शाब्देति सि
द्धांतरसत्वेनु तादृशेच्छाया अभावात् तदनुधावनं। तादृशेच्छायां शाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायां अनुमित्यादिपदेन प्रत्यक्षादावतिरिक्त
त्वादि परिग्रहः। वाक्यत्वादिति नथाव लाघवानवतारे बाधादेरपि प्रवेशस्यादिति भावः॥ ननु सिद्धौ अनुमितिविषयत्वं यदि तदा प्रमेयं ज्ञा
यतामितीच्छायामपि अनुमितिः स्यात् अथ तत्रयत्प्रमेयमुपस्थितं तद्विषयैव सेच्छा यत्रानुमितिरुपस्थिते तत्रैव सा तादृशीति चेन्न प्र
त्यक्षसामग्र्यामपि तस्याउत्तेजकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यामिति। एवं विभिन्नेच्छानां प्रार्थक्ये न उत्तेजकत्वात्। इत्थं चोत्तेजकतायां
फललोपधानपरतया दुर्ज्ञेयत्वादिति। स्वनिवर्त्तकेति स्वमिच्छा तन्निवर्त्तकाया प्रत्यक्षादिसामग्री तत्समवहितायाः तदन्यत्वादित्यर्थो
प्रत्यक्षादिपदादन्यतमत्वादिपरिग्रहः। प्रत्यक्षादिसामग्र्या इच्छानिवर्त्तकत्वं फलोत्पादद्वारा अयं च विशिष्टाभावः॥ प्रत्यक्षादिसाम

अ.शि.कृ. १६५

ग्राम्य समवधानं तत्र तादृशसामग्र्यभावेन यत्र च सत्वां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छा तत्रापि स्वनिवर्त्तकत्वरूपविशेष
णाभावेन नोक्तदोषः स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षसामग्रीसमवहितानुमित्सा यत्र प्रत्यक्षसामग्री तत्राप्य ज्ञानं जायतामितीच्छा तत्र बोध्या। गौरवमिति
स्वनिवर्त्तकत्वादिप्रवेशादिति भावश न तु स्वरूपसत्कारणतायामुभयत्रोत्तरकालान्यमितावप्यनुमितिकसिषाधयिषात्वेन तत्वं वाच्यं
यद्वा तत्तदिच्छाभावस्तोमएव उभयत्र विशेषणमस्तु तथापि उभयकारणतापेक्षया लाघवमत आह अन्यतरत्वेति सिद्धिभिन्नत्वे
सति यत्सामग्रीभिन्नं किंवा सामग्रीभिन्नत्वे सति यासिद्धिभिन्ना तद्भिन्नमिति विनिगमकाभावो बोध्यश्च एवं उभयभेदं वत्वेन ग्रह
णेपि उभयत्वेति विनिगमकाभावो बोध्यः। ननु तादृशधर्मद्वयवच्छेदएवावच्छेदकोऽस्तु न च तस्य स्वरूपतः प्रवेशो ज्ञानत्वविशिष्टस्य तथो
त्वेऽपसिद्धान्तः अन्यथा प्रवेशे तु सएव दोषद्वितिवाच्यं। स्वरूपसत एव तस्योक्तस्य वस्त्ववच्छेदकत्वात् ज्ञानं तु यथायथं प्रमाणावर्त्त राम १६५
न निबंधनमिति ननु तदुभयविषयकविषयताद्वय विनिगमनाविरहः सिद्ध्यभावत्वेन कारणत्वे तुल्यत्वादत आह आत्मनिष्ठ

तिविशेषणतयेत्यर्थः समवायेनेति प्रतियोगितावच्छेदककथनं भिन्नेति येन संबंधेन यत्कारणां सामग्र्यां निविशते तेनेत्यर्थः ननु सामग्री
विशिष्टमनोयोगप्रवत्प्रतिबंधकोऽस्तु तदभावश्च समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकः विशेषणतयैव कारणमस्त्वत आह मणाविति। अ
योगादिति एकस्य कारणत्वं प्रतिबंधकत्वं वा दृष्टचरमिति भावः॥ संबंधभेदेनाभावभेदमुक्त्वाऽवच्छेदकभेदमाह एवमिति सिषा य
यिषाकालीनसिद्धेस्तदीयान्यकालीनविरहविशिष्टत्वादाह एककालेति। पुरुषांतरीयवारणाय एकात्मेति। अन्यादृशमिति तादृश
विरहविशिष्टात्मीयमनःसंबंधत्वेन निरूपितेति भावः। तथा चावच्छेदकभेदादभावो भिन्न इति भावः। ननु यदि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव
कारणं तदा लाघवाद्ध्याभाव एवास्तु इत्यत आह फलेति यत्र वह्निमान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्चेत्यनुमितिरिष्टसाधनमिति समूहालंब
न ज्ञानानंतरं सिषाधयिषा तदनंतरं वह्निमान् वह्निव्याप्यवानिति अनुमितिस्तत्रानुमित्यंतरं स्यादिति फलानुपहितेति गौरवादि
ति बाधस्थले तु तथा व्यवहारः। संमुग्ध इति भावः ननु सिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वे पर्वतादौ कथं न व्यवहार इत्यत आह विशिष्टेति परं परे

अशिक्ष ति। स्वप्रतियोगिविषयत्वेनेत्यर्थः। ननु यदि विरहेन सकलं सामग्र्यानेकं धेरिध्वंसनाश्येकः स्वं तं थः प्रतियोगितावच्छेदकस्तदा सामग्र्यभावः का
१६६ रणमेव मास्त्वित्यत आह एकस्येति। अतएवानन्यागतिकत्वेनेति। अनुगतत्वादीति अभावस्यैकत्वादित्यर्थः। इहापीति यादृशयादृशे
त्यादिनेत्यर्थः। कार्यतावच्छेदकं खण्डयति सिद्ध्युत्तरेति उत्तरत्वस्याप्यवधानतर्भावे अननुगतं तदनंतर्भावे ऽतिप्रसक्तं ननु स्थिति
कालत्वं उत्पत्त्यनधिकरणत्वे सति तदनधिकरणत्वं। अथ स्थूलदनधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वे सति तदनधिकरणत्वं अनुमिते
रपि स्वकालोत्पत्तिकत्वात्तद्व्यावर्त्तनाय वाच्यं तत्कालीनत्वंच तत्कालोत्पत्तिकत्वं अन्यथा चेत्तद्दोषानुद्धारात् अतो प्रकारांतरमाह
स्थितरेति। विनापीति कालपदस्य द्वारापरतया सिद्धिध्वंसकालीनस्य सिद्धिकालीनत्वाभावात् स्थूलकालपरत्वेन निखिलानु
मितीनामेव सिद्धिकालीनत्वात् सबाधयिषायाः सार्वत्रिकत्वापत्तेरिति भावः ननु दशाद्वयं तर्भावेन या सिद्धिकालीनानां प्रति राम १६६
जनकत्वं वाच्यमिति त्यत आह एकस्येति चैत्रीय सिद्धकालीनमैत्रानुमितेः सिषाधयिषां विनाऽनुत्पादइत्यर्थः। ननु भवन्मते विशा

न्यदीयां सिषाधयिषाभावसहकृतविशिष्टाभावात्वमतेपि सिद्धिसत्वेऽनुमित्यापत्तेरिति अथ सिद्धिनिष्ठं। सिषाधयिषाविरहविशिष्टं एककाला
वच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं वक्तव्यमितिचेत् समानाधिसिद्धिविशिष्टानुमितित्वमेव तथाविधसंबंधेन कार्यतावच्छेदकमस्तु इत्यत आह आदिये
ति। सामान्यसामग्रीतः प्रतत्कारणातिरिक्तकारणाभावात्। नन्वीदृशकारणपरित्यज्य सामान्यसामग्रीनक्रिया इत्यत आह नही
तेन तुऽन्यत्रापि विशेषरूपेण कारणत्वं क्लृप्तं तथा च सामान्यसामग्र्या विशेषसामग्रीसहिताया एवजनकत्वदृष्टं तथान्यकु
तोऽतिप्रसंगः इत्याशंक्य निषेधति नचेति। अतिगौरवमिति सिषाधयिषाभि। न्नस्थलीयानुमितीनां एतदनुरोधे विशेषकल्प
नेवरंतिकं त्तसिद्ध्यभावत्वेनैव कारणत्वमस्थिति भावः। अनयद्यपि तत्तदुक्तिनियमार्थं तत्तत्कारणविशेषस्य तत्तत्प्रागभा
वविशेषस्य कारणत्वकल्पनेनैव दोषशंकातथापि तत्तद्धर्मावच्छिन्नं यात्कारणसत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नकार्यमावश्यकमिति
अन्यथा सर्वेषामेव कार्याणां मतित्वघु सामान्येन कारणानायां तत्तदुक्ति। नियामककारणेनैवातिप्रसंगे सर्वसमंजसमिति

अशि०
१६७

संप्रदायमनुरुद्धोक्तमिति ध्येयं। हेत्विति तथा च तादृशकार्यावच्छेदकावच्छिन्नकारणाभावादेव न तादृशकार्योत्पत्तिरिति। सा सिद्धानु-
मानुमितिः। अनुमितीति अनुमितित्वावच्छिन्नयावत्कारणसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादोऽप्रमित इति भावः। वस्तुतस्तु निरुक्तसिद्ध्यनुत्तरत्वस्य
तत्र छत्तिविशेषणतया सिद्धापि बाधे नैकारणत्वमिति भावः। कारणेति आवश्यकत्वोपदर्शनत्वेनैव विशेष्यविशेषणभावे विनिग-
मनाविरहो व्युदस्तः। प्रतिबंधकेति स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकेन तथैव हेतुत्वौचित्यादिति। नन्वन्यत्रापि विनिगमनाविरहो बीजं इह तु विनि-
गमकमुपदर्शितमेवेत्यत आह अन्यथेति यथासंभवमिति यत्र समवायिकारणे न समं निमित्तकारणस्य प्रत्यासत्तौ न गौरवं यथा
ईश्वरज्ञानादेस्तत्रतावच्छेदकत्वमिति घटादेः कपालादिना समवायः संबंधः दंडादिना तादृशपरंपरेति निमित्तकारणस्यावच्छेद-
कत्वमुचितमिति। यत्र समवायिकारणस्य तु तत्र कारणेन लाघवानास्थेति त्वमानुमविर्क सांप्रदायिकाद्युत्पादयति सानुमितिः इ-
दं वा सिद्धमतानुरोधात् कुत्रैयस्येति इदमपि तन्मतेनैव स्वमते तु मपि सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमिति प्रत्यक्षमणिदीधितौ विवेचितं

राम
१६७

कार्यसहभूतस्यैवेति। अन्यथा विनश्यदवस्थस्य समवायिकारणत्वे निराश्रयं कार्यं स्यादिति। अत्र यद्यपि कार्यसहभूतत्वेन कारणत्वे का
र्योत्पाद प्राक् तथाभूतत्वसंभवितस्य तथात्वे तत्क्षणावधिस्वाव्यवहितोत्तरकालीनत्ववृत्ति कार्यकत्वमेव समवायिकारणस्य संबं
ध इति वक्तव्यं तस्य कपालत्वेन घटत्वेनैव कार्यकारणभावः यत्र तु विनश्यदवस्थकपालं तत्र वा तादृशकारणमेव प्रतिबन्धक इत्येव
सम्यगिति नव्याः कारणतानुकूलत्वेनैव तत्र दृष्टं प्रति त्वप्रतिबन्धककारणविशेषविरहादेव विनश्यदवस्थेन घटोत्पत्तिः विशेष
सामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वादिति केचित्। आभाकरा इति। अभावस्य कारणत्वमेव नास्तीति तेषां मतं न
स्वरूपेषु नैव निरूढमिति अनवद्यं। तुपदं तन्मते तु पर्यन्तस्येति आभाकरा इति कश्चिदिति यत्र सामान्यापरामर्शस्तत्रैव
अनागतोऽध्यवसायेति। सिद्धेस्तु निवादिनः काकोलाहिरहादिति। तज्ज्ञानेति अनुमितिलक्षणेत्यर्थः तत्र व्याप्ति
विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्श इत्युक्तमिति। पक्षतयासमं तुरक कार्यत्वमेव संगतिः अव्यापकत्वादिति यत्र व्याप्तिज्ञानस्य

अश्रीक
१६८

श्राद्वयानुभवत्वं तत्वेदं गौणं लाघवादिनिमूलस्य कल्पनालाघवपरत्वे परामर्शेत्यादि ग्रन्थासंगतिरित्यत आह प्रथमेति न च प्रथमोपस्थित
स्यैवोत्सर्गिकत्वेन स्वतंत्रतर्कतया लाघवानात्मकत्वं इति वाच्यं उपस्थितपरित्यागेनेत्यादिन्यायेनास्यापि लाघवपर्यवसाना
त् पक्षांशयमेवास्य रसो मूलप्रयोजनीयः कल्पनेति कृत्रिमयत्नपूर्वकत्वैकस्य तस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनेति। इदमेव विवद
ति परामर्शेत्यादिना पक्षमूलस्य विभिन्नधर्माभ्यां व्याप्ति पक्षधर्मतयोः ग्रहे ह्यनुमित्यापत्तिः इति दोषं परिहरति एवं चेत्यादि मूलं संग
मयति तन्निरित्यादिना स्वाभावो क्षो दोषमुद्धरति यद्धर्मेति। अविवक्षितमिति। यत्र देवदत्तशसंपत्रमेकमेव ज्ञानं तत्राव्याप्तेरिति व्याप्यता
वच्छेदकेति नहि वह्न्यादिव्याप्यतावच्छेदकं यत् तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं कारणं तदा धूमवान्नित्यतोप्यनुमित्यापत्तिः अ
पि तु व्याप्यतावच्छेदकतया तथा व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं तत्रावश्यकमिति एतावता ह्यावश्यकत्वमायाति न वासौ पजीव्यत्वमि राम
ति। तथा पाठं योजयति। उपजीव्यत्वं चेति तथा च व्याप्तिज्ञानव्यतिरेके ईदृशज्ञानस्यासंभवनियमेन तन्नियतसत्त्वमेवोपजीव्यत्वमि १६८

ति। नन्वेवमादिमूलेनैयायिकस्यैवाशंकासा च न घटते केवलव्याप्तिज्ञानहेतुत्वस्यैव यथाश्रुतग्रंथलाभात् इति परामर्शहेतुत्वं साधयन्नु
पसंहरति। एवं चेति व्याप्तिज्ञानमिति व्याप्तिज्ञानात्मकहेतावित्यर्थः। अतिप्रसंगेति यत्र पक्षधर्मताज्ञानाभावस्तत्रेत्यर्थः। कारणांतर
मिति मीमांसकोक्तमित्यर्थः। गौरवं तु स्फुटमेव स्वव्याख्याने ऽर्थं तस्येति मूलं योजयति सिद्धस्येति न पक्षधर्मेति सिद्धे व्याप्तिज्ञाने तदनं
तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले ऽनुमितिरेवोत्पद्येत। अथ पक्षधर्मताविशिष्टज्ञानस्याकारणत्वात् पृथक् पक्षधर्मताज्ञानं तु प्रागस्त्येव।
ननु [illegible] ती व्यक्त्वमुक्तं तत्र फलत आवश्यकमेव न हि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानं व्याप्तिज्ञानजन्यं प्रथमन्तत एव त
[illegible] संग्रहात् किं [illegible] व्यधिकः। [illegible] यद्युत्पत्त्यरसादाहय इति व्याप्यत्वेति। तथा चाप्यत्वेति मूलं एकदेशावरभि
नैभावः। तदेवमुक्तमिति त्वयेति शेषः। विशिष्टज्ञाने तिष्ठत्येतत्कल्पनायां विशिष्टज्ञानस्य [illegible] लाघवमिति। स्वसंवेदनेति स्वधि

अ॰ छि॰ कृ य कं यत्सं वेदनमित्यर्थः। तच्चस्य प्रकाशरूपं नान्यथा त्वेति फलतो न किंचिद्विशेषः तथाच यदि तदन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते तदेव

१६९ तस्योपजीव्यत्वं न चैवमिति भावः। ननूपदर्शितावश्यकत्वर्थमेवोपजीव्यत्वमस्येत्यत आह आवश्यकत्वं चेति असिद्धमिति प्रथम

व्याख्यानुसारेणोदं द्वितीये तु परामर्शस्याप्युभयवादिसिद्धत्वेन क्लृप्तावच्छेदकत्वकल्पनात् इत्याशंका व्यथेत्यादि मूलस्य वोध्या अयमि

ति मूलस्य व्यक्तिविशेषपर्यवसानेपि परामर्शात्मकत्वासंभवात् परामर्शस्याकारं दर्शयति अयमिति। अत एवानुमितिहे

तुरिति मूले हेतुं दर्शयति हेतुरित्यादि। एवं पुनरवच्छेदकक्लृप्तं मूले बोध्यं। नन्विति आचार्यमते विशेषणाविषयकसंस्कारस्यैव

हेतुत्वात्परामर्शपूर्वं नानुमितिसामग्री व्याप्तिविषयकज्ञानाभावादिति। मूले क्लृप्तज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यात्मकतया विशिष्ट राम

वैशिष्ट्यबोधं दर्शयति अत्रेति पक्षाग्रह इति पक्षाग्रहे तु यदैव व्याप्यभेदग्रहस्तदैव पक्षवृत्तित्वग्रह मूले क्लृप्तसंकर इ १६९

ति इदमुपलक्षणं यत्र व्याप्यस्तत्र धूमेन व्याप्यभेदग्रहः पर्वतस्य साक्षात्कार इत्येकः कालः संयोगाग्रहेन वानुमितिविलं

वस्तुत आपि बोध्यं किं [illegible] त्र विशेष्यविशेषणभावे नियामकाभावात् निर्विवादतया [illegible] प्रहइत्युक्तं तृहीयद्वइति भूते व्याप्यभेदग्रह

काले केवल [illegible] प्रहे [illegible] इतिसूत्रनायकस्य [illegible] तावपि [illegible] ग्रहे तन्नीत [illegible] गयरामर्शाए [illegible] विशेष्यकोनिर्विवादइतिानुव्रमनो

[illegible] स्वतिस्वात् प्रथमनइत्यस्य विशिष्ट [illegible] नोपपन्नइति [illegible] तदाह प्रथमत इति। ननुभवत्ववच्छेदकलाघवंतथापि कल्प

नो [illegible] वमेव मीमांसकानांमूलं भविष्यतीत्यत आह एवंचेति तद्धेनव्याप्ति प्रकारकत्वं धर्मता ज्ञानत्वेन गुरुत्वेमिति व्याप्यतावच्छेद

कप्रकारेण व्याप्तिज्ञानत्वं तत्प्रकारेण [illegible] पक्षधर्मताज्ञानत्वं वेति गुरुधर्मद्वयमित्यर्थः। तद्धि तिव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्य

तदुभय [illegible] यालघुत्वादित्यर्थः। न्याय्यत्वादिति तथापथ [illegible] शीनुभयं [illegible] विद्यमानमित्यर्थः गृह्यमाणोपि एवंद्वित्वस्यापवाद

[illegible] गौरवमिति ध्येयं। अतिगौरवादिति परामर्शापेक्षया [illegible] घटित [illegible] द्वित्वकृतगौरवमपि व्यवस्थापवतिनिति गम्यते

[illegible] नतोर्थ [illegible] गमनातिरहे [illegible] प्रकारकपिकारसालं स्यादिति भा [illegible] त्वाचीति नास्तोर [illegible] बोध्यो [illegible] बहु [illegible]

अधि कु
१७०

शरीरलाघवमेव विनिगमकमिति भावः। स्वतद्व्ऽतिस्वं स्वीयं तत्सिद्धः षष्ठ्यौ नात् तथाचस्वीयस्य कारणत्वस्येत्यर्थः। ननु धूमान्तरेति धूमत्वसं
निकर्षार्थमिदं तद्धकीतिसंनिकृष्टत्वकीत्यर्थः। व्याप्त्यनुमितीत्यस्यासन्निकृष्टत्वादि। ननु धूममात्रासन्निकर्षस्थले त्वदुक्तक्रमेण वह्नि
रसंसर्गाग्रह एव कल्प्य इति अत आह तद्धकीति। तन्मते उपनयमात्राभावात्। संनिकर्षस्य जेपितादृशं ज्ञानं दुर्घटमिति भावः इ
तिशब्द४ कारणार्थेन तु पाठ धारणमिति। ननु शरीरस्य सहकारित्वे साधमनस्त्वादृश प्रयोजनकत्वात् शरीरेऽतिव्याप्तिमा
शंक्याह शरीरादीति प्रमाणान्तरेति ननु द्वित्वमेव शरीरादिष्वुदासेऽसाधारणपदानर्थक्यमिति वाच्यं सहकारिपदस्य असाधारण
सहकारिपरत्वात् यद्वानन्तरस्यैवायमर्थः शरीरादिकं च प्रमाणान्तरस्यापि सहकारीति तद्व्युदासः अत्र च चक्षुरादीनां प्रमाणान्ते राम १७०
उभयवादिसिद्धमित्यभिप्रेत्येदं बोध्यं अन्यथा लोकसहकारित्वेन चक्षुषोपि प्रमाणत्वं न स्यादिति स्वस्यापि स्वसहकारित्वादा
हान्तरेति नन्वेवं बहिः पदं व्यर्थं सुखादिसन्निकर्षस्यापि प्रमाणान्तरस्य मनसः सहकारित्वादिति चेन्न प्रमाणान्तरस्यनेन मनो

भिन्नप्रमाणस्य विवक्षितत्वात् प्रमाया असाधारणकारणत्वं विवक्षितं मनसस्तु मानसप्रत्यक्षासाधारणत्वेऽपि साधारणभिन्नत्वाभावा
त्। असमासाधारणकारणभिन्नकारणासहकारित्वमेव सुखादिसंनिकर्षस्येत्यपि कश्चित्। तन्न चक्षुरादीनामपि कालोपाधि
त्वेन साधारणत्वात्। कश्चिदित्यस्याभोकादौ तादृशताभिकव्यवहार एवास्वरसः। नन्वेतावता उपनयनस्य प्रमाणत्वमागतं न तु तद्
निष्ठं तत्रान्तर्भावस्यापि संभवादिति मनसि कृत्वाह यद्वेति चक्षुरादावालोकस्याप्रामाण्ये आलोकमादाय चक्षुषो अप्रामाण्यं स्यादि
ति भयेनाह यद्वेत्यपि कश्चित्तन्न तथात्वेत्यादि तथात्वे इष्टापत्तेरुपनयजन्यप्रमायाः प्रत्यक्षादिविजातीयत्वे सिद्धे तत्कारणस्यापि त
थात्वं पर्यवस्यतीति भावः। अत्र च प्रत्यक्षप्रमाव्यक्तिविशेषमादाय व्यक्तिं तत्कारणस्यापि तथात्वप्रसंगादाह यज्जातीयेति। अनु
मित्यादिकरणस्यापि प्रत्यक्षजातीयकरणमनःसमवधानेनासंभवादाह मनोन्येति। एवं साधारणकरणमादाया संभवः स्या
दित्यत आह करणेति सुखादिसन्निकर्षस्यापि मनोभिन्नप्रत्यक्षकरणासमवधानादाह बहिरिति इदं चत्वज्ञानोपयोगं विज्ञायस्वमीम

अ॰शि॰कृ नोऽशोग्यस्येव ज्ञानसामान्यहेतुत्वमिति धर्मत्वं च दृष्टिवीत्वव्याप्यजातिविशेषः जलीयादिशरीरे प्रत्युपष्टंभकवृत्तिरिति मतेन अन्यथा मनद्भवत्व
२७१ समादायापि न धेवासंभवः स्यादिति मनो निष्ठत्वादिपदाप्रवेशयन्त्यो ज्ञानोद्योगस्यापि हेतुत्वमतानुसारेण व्याप्तिमाहयज्जातीयेति सामा
न्यपदं च पूर्ववदेव मनस्त्वसंवादाया संभवभयेन पर्यवसन्नमिति आलोकादीनां च तथात्वं पूर्वं निरसनीयं। संशयस्य प्रयोजकीभूतो प्रमात्व
मावच्छिन्नभेदवैयर्थ्यादाह संशयेति संशयस्य कुत्रचित्कोट्यंशे प्रमात्वेन तद्दंशे तादृशानुभवरूपत्वेपि कोट्यंतरमादाय व्यतिरेको बोध्यः।
न च व्याधिनविषयत्वेन तथात्वव्यतिरेकः स्वप्नमात्रस्येव भ्रमतायाः सिद्धांतसिद्धत्वात् अहमस्यां शय्यायामित्यादावपि शय्यांत
रस्येव विषयीकरणात्तु प्राग्भवेन स्वप्नवहनाडीसंयोगस्येव दोषत्वकल्पनात्। प्रकृते च उपनयाभावेन परमाणुरूपवानित्यादेरिव राम २७१
व्याधिनविषयेपि ज्ञानद्वयात्मकत्वात्। यथासंभवमिति संनिकृष्टयोग्यविषये प्रत्यक्षं अन्यत्रानुमानादिरूपमित्यर्थः स्मरणं वेत्यत्र ध
र्मिशांसामान्यतएव बोध्यं तेन कोट्यादिवत् कुत्रचिद्धर्मिणोपि तथात्वेन द्वित्वं तेन कोट्यस्मरणमादाय न न्यूनतादृशायामिति धूमत्वा

अथवान् सद्देशादित्यादि ज्ञानसमभिव्याहृत्य तदेव व्यापकतावच्छेदकप्रकारज्ञानस्य गुरोः कारणत्वं कल्पयितुमशक्यत्वात् ज्ञानं स्थले क-
ल्पनीयमिति मूलमसमंजसमतः पूरयन्नीत्यादावितिः। असंभवे वीति उपनयाभावादित्यर्थः। ननु यथा सन्निकृष्टस्थले परामर्शे बाधितस्तथा
शाब्दस्थलेपि न वकारणं बाधितमतस्तस्य मतमाह न वेति व्याप्यभेदसंशयस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमित्यंतं बाधितमतमाह नन्वनुमितीति व्या-
वर्त्तकधर्मावच्छेदकं विहाय रूपांतरेणासंशयादाह यदवच्छिन्नेति। तथाहीति स्थाणुत्वाभाववान् स्थाणुर्नवेत्याकारक इत्यर्थः। व्या-
वर्त्तकशब्दस्य तदभावावच्छेदकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदाह व्यावर्त्तकश्चेति। यदवच्छेदेनेति यद्यपि अवच्छेदकस्यापि व्याप्यत्वेन द्वैविध्यं न वित्तु-
महतीति तथापि व्याप्यत्वदर्शने व्याप्यत्वप्रकारकत्वेन अवच्छेदकतायास्तत्संबंधविधयैव प्रवेश इति आद्य प्रह इत्यंतेन व्यावर्त्तक-
तावच्छेदकदर्शनं पुरुषत्वस्य करादेर्वा इदं तावच्छेदेन ग्रह इति योजना पुरुषत्वं तु उक्तप्रतीत्या न ध्यमं व्यावर्त्तकं पुरुषस्थाणुर्नवेति न
संशय इत्याद्यस्य अयं स्थाणुर्नवेति द्वयोरस्त्वदिति तथायत [illegible] दादायापि त्रैविध्यं द्रष्टव्यं अत एवादिपदं दत्तं। तादात्म्येनेति दंडा

१७२ दितादात्म्येन संशये दंडाभावादिरपि दृष्टव्यश्च घटस्थले तु घटत्वस्य स्वरूपतः प्रवेशात् घटत्वत्वेन घटत्वाभावस्य विरोधित्वे विवादः तत्क्रम इति आ
अशिकृ यं च दोषविशेषाजन्यो ग्राह्यः दोषविशेषजन्यत्वमस्य तदीयविपरीतनिश्चयमात्रनिवर्त्यत्वात् अग्र इति अग्रे त्यादिग्रंथ इत्यर्थः। भावत्वाभावत्वयो
र्हेतुत्वे प्रमेयत्वस्य पुंलिंगतास्यादित्यतः सूरयति इदमिति भावादिशब्दस्य तु अजहल्लिंगतयान तल्लिंगतानतुभावत्वादेर्लिंगत्वे तत्त्वमेव व्याप्यता
वच्छेदकमिति तच्छेव मूलं संगमयति भावत्वेति अत्र यत्तादात्म्येन तयोर्हेतुत्वे यथाश्रुतमेव मूलं सम्यगिति ध्येयं भावाभावान्यतरत्वस्य प्रसि
द्धौ तस्य लिंगत्वाभावादिति मूलमसंदर्भमतो व्याचष्टे लिंगत्वेति यद्यपि शशशृंगमप्रसिद्धमिति वदिदमपि वक्तुमर्हं तथापि भावभिन्ने
भावभिन्नत्वं अभावभिन्ने वर्तमानं भिन्नत्वमप्रसिद्धमिति तदर्थात्। ननु मीमांसकानां मतेनास्य लिखनादेतत्र सिद्धांतविरुद्ध [illegible]
इ केवलान्वयीति तथा च। एतदभ्युपेत्योक्तमिति भावः। ननु केवलान्वय्यनुमानस्वीकारे धर्ममात्रस्यैव लिंगत्वे संमतं किं १७२
मर्थमेताच त्वयैतन्नानुधावनमिति मूलं केटान्वयति केवलान्वयिनइति यथाश्रुतं [illegible] हत्वाप्यत्व इति तथा च

यं वह्निव्याप्तिमान् धूमालोकान्यतरत्वादिति प्रयोगशरीरं द्रष्टव्यं। ननु अन्यान्यत्वस्यावच्छेदकत्वप्रदर्शनमेव दूषणे ग्रंथोपष्टंभकतया प्र
कृतोपयोगि न त्वन्यान्यत्वस्य लिंगत्वमित्यत आह लिंगत्वेति। यथा तत्र भावत्वाभावत्वान्यतरत्ववल्लिंगं तथात्रापि धूमालोकान्यतरत्व
वल्लिंगमिति। यत्संशयेति तत्र व्यभिचारव्यतिरेकज्ञानमात्रस्य प्रतिबंधकत्वेपि अव्यभिचारांतर[illegible]ज्ञानं अव्यभिचारज्ञानस्याहे
तुत्वात् व्यभिचारइत्यतो यद्भावत्वप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं विवक्षितं तत्र व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वं लाघवात् न
त्वव्यभिचाराभावत्वप्रकारत्वेन गौरवादिति भावः। व्याप्तेः प्रयोजकत्वमेवमन्यान आह यद्वेति। व्यतिरेकनिश्चयाभावस्येति य
द्यपि व्यतिरेकज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वान्नैवं वक्तुमुचितं तथापि अवच्छेदकपर्यंतेन ग्रह इति भावः। न चात्र व्याप्यभेदज्ञानाभावापे
तेया व्याप्यनिश्चयस्यैव गुरुत्वं तत्र अप्रामाण्यनिश्चयेत्यादिविशेषणप्रवेशस्यैव गुरुत्वात्। अत एवेति यत एव लाघवाभिप्रायक
मिदं अत एव कल्पनालाघवमत्र मीमांसकनुद्रावयिष्यतीति। अथेत्यादि पीनकक्रमं उद्धृत्याह सामान्यत इति। अभ्युपगमवाद इ

अ॰शि॰कृ॰ १७३ निःकारणो भासस्यैव प्रतिबंधकसत्त्वे कार्यानुत्पादात् तस्य तथात्वं कल्पनीयं न चैतत् प्रकृते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानसत्त्वे भेदग्रह
स्यैवाभावादिति भावः। तथात्वेति मूलकृतो ग्राह्यविधेतात्पर्यमिति भावः। अतथाभूतत्वस्य जनकज्ञानाविरोधित्वस्य संदिग्धत्वं इति न
थावन विरोधः विशेषरोति ग्राह्याभावानवगाहित्वेत्यर्थः। ननु गोपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य स्वर्गत्वादावपि संभवात् तत्र साम्नादिव्य
भिचार इत्यत आह विशेषितं वेति प्रभुत्व विशेषितमित्यर्थः मधुरत्वादेर्जातित्वं मीमांसकैरभ्युपगतमत आह अखंडोपाधिरिति
सिंगतेति तत्समानाधिकरणस्यैव तदवच्छेदकत्वं न च व्यक्तेर्गोत्ववृत्तित्वमिति भावः। ननु गवेतरेत्यस्य गोत्वविशिष्टेतरेत्यर्थ
कतया गोत्वेत्व प्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह गोत्वत्वेति तथा च गोत्वं स्वरूपत एव प्रविष्टमिति भावः। अत्र चेदं अयं साम्नावान् ग राम
वेतरासमवेतात् इत्यत्र गवेतरासमवेतत्वमात्रं इदं साम्नादिमत्त्व व्यापकं सकलगोवृत्तेरित्यत्र तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोवृत्ति १७३
त्वमात्रं इदं गोपदप्रवृत्तिनिमित्तं इत्यत्र तादात्म्येन हेतुतायां विशिष्टमेव अवच्छेदकं सकलगोवृत्तिद्रव्यत्वादीनां गवेतरासमवेतत्सा

स्नादीनां च व्यभिचारित्वादिति। ननु गवेतरासमवेतत्वस्याकाशाभावादेरपि सत्त्वे व्यभिचारादाह कालादाविति। अवश्येति विशिष्टस्यापि कालादौ व्य
भिचारित्वेन समवायसंबंधस्य हेतुतावच्छेदकत्वावश्यकत्वे तत्र एव व्यभिचारवारणासमर्थं तदिति भावः। अन्वयव्याप्तेर्यथा साध्यं प्रत्येकं समर्थ
व्याप्तिरेकेपि न तत्समर्थयति व्यतिरेकेपीति। रूपांतरं द्वित्वादि तथा चाकाशमादाय द्वित्वावच्छिन्नगोत्वाभावस्यापि सत्त्वान्न तत्र व्यभिचार इति भा
वः। एवं व्यधिकरणसंबंधेन गोत्वाभावमादायापि व्यभिचार इति धूमत्वालोकत्वसमशीलस्य वह्निव्याप्यत्वं न घटते इत्यत आह। अंग इति य
थाकृतमूलेय दज्ञानदशायां अनुमितिदर्शनं तस्येव वेत्र अवच्छेदकत्वं तदा धूमत्वादेरपि तथात्वापत्तेरतो व्याप्त्वेष्टेन तथेति व्यभिचारेति
प्रकृतव्यभिचारेत्यर्थः। धूमान्यान्यत्वस्याप्रकृतत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे। धूमेति। एकधर्मस्य तादृशान्यान्यत्वादेः धर्मद्वयं धूमत्वालोकत्वादि
तस्येत्यर्थः। प्रथमेति धूमत्वालोकत्वग्रहं विना तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः। लाघवाविवक्षस्येव कारः। ननु तस्य शरीरलाघवेपि द्वि
त्वकृतं गौरवं धूमालोकान्यान्यत्वस्यापि आलोकधूमान्यान्यत्वमादाय विशेष्यविशेषणभेदेन विभिन्नमूर्त्तिकतया विनिगमनाविरहे

अ॰ शि॰ कृ॰
१७४ णात्तथापि द्वयोरेवावच्छेदकत्वात्। ननु धूमालोकोभयभिन्नप्रतियोगिको योभेदः स स्वरूपेणैव निर्विशेषताभिति वाच्यं। जात्यतिरिक्तस्य स्वरूपे
णाप्रकारत्वात् इत्यादि बहुतरं प्रतिपादितमधस्तात्। अन्य इति संयोगेन येये वह्निव्याप्यास्तएव बोध्याः॥। भिन्नसंबंधेन व्याप्य साधारण्येऽ
तिप्रसक्तिः स्यादिति तथा च तत्र ग्राह्यमेव न स्यादिति भावः। तत्वं विशेषितत्वमित्यर्थः। व्यावृत्तेति इदं च प्रागुपवर्णितं मूलस्य न्यूनतां परिहरति
अत्रैवेति। धूमो वह्निव्याप्तिमान् धूमालोकान्यान्यत्वात् इतरस्यान्यान्यत्वस्य विवक्षणाभेदात्मकत्वे धूमादेस्तद्वृत्तित्वात्। धूमज्ञानाभावव
त्रानुमानवैकल्यमित्यर्थः। रूपत्वेनेति इदं चाभ्युपगमवादेन न तु घटभिन्नभिन्नत्वावच्छिन्नत्वे घटत्वेनैव तत्कार्यनिर्वाहात् एवं घटभिन्नभेदो
पि घटत्वमेवास्तु तेनैव तद् + पि + र्थसिद्धेः। यस्तु धूमालोकान्यभेदः स व्यतिरिक्त एव तत्कार्यस्यानुगतेन एकेन तदुपपादयितुमशक्य राम
त्वादिति। धूमत्वेति। धूमालोकान्येत्यत्र धूमत्वस्य स्वरूपत एव प्रवेशादित्यर्थः। ननु उक्तानुरोधेनान्यतरत्वस्यानवच्छेदकत्वेपि भिन्नमात्मक १७४
एव तत्र हेत्वाव्यइत्यत आह एवंचेति अस्तु वेति तथा चानतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वमस्त्वीति भाव इति कश्चित्तत्रन्यान्यभ्यापनवच्छेदकत्वा

दित्युक्तग्रंथविरोधः। किंतु स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वं स एव लघुगुरुसाधारणः। न च तद्व्याप्तेरेव तद्धर्मरूपावच्छेदकत्वं मानाभावादिति। वस्तुतस्तु इत्यादि वि
शेषव्याप्तिः साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपा सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवा धूमसमानाधिकरणेत्यादि व्याप्तिरूपत्वेन विशिष्टपरामर्शे धूमत्वस्याप्र
वेशादसंगत्यापत्तेरिति। अतिरिक्तव्याप्तिर्नामिति संभवति येन धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वापेक्षया वह्निमदन्यावृत्तिसमानाधि
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तत्वात्। अतिप्रसंगादिति। अयं धूमवानिति ज्ञानादनुमित्यापत्तेरिति भावः। नदानीमिति। व्याप्तेर्व्या
प्तिमादायानन्वयेन शब्दादवच्छेदकत्वालाभादिति। मानाभावादिति न च त्वक्त्वकारणस्याभाव एव मानं तस्यैव। त्वक्त्वत्वाभावात्। अत एवाह अ
न्यथेति यथास्माकं अतींद्रियस्थले विशिष्टज्ञानं कल्प्यं तथा भवतामपि विशिष्टज्ञानस्थले द्वेराधिलंबेन तत्तज्ज्ञानकल्पनमिति कल्प्यत्वाभि
प्रायार्थः। एतेन लघुकलापकेन व्याप्तीतिनेन च कस्थलेऽनन्यत्वमादायापि संग्रहः। सामान्येति तेषां मते महानसीयधूमस्यैव व्याप्तिग्रहविषयत्वात्
अस्माकं तु सामान्यलक्षणया धूमसामान्यस्य तत्त्वात्। तथात्वं व्याप्तिग्रहविषयधर्ममात्रवृत्तित्वं न तु तथापि सामान्यलक्षणावादिमते तदेव हेतुता

अ॰सि॰टी॰ वच्छेदकमस्त्वित्यत आह प्रमेयमिति स्वरूपकथनमिदं विधेयतावच्छेदकाय व्याप्तीति तथा च धूमत्वस्य तदानीं तत्सामानाधिकरण्यग्रहान्न तेनाप्ति
१७५ व्याप्तिरिति भावः। तादृशो धर्मः व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्मः। सेति सर्वधूमनिवारणाय तत्र धूमसत्त्वे वह्नेरपि संभवादिति भावः। उक्तज्ञानात् व
ह्निव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञानात्। ननु व्याप्यत्वनिरुक्तवृत्तितया व्याप्तिसमानाधिकरणाभावं वाच्यं सा धूमे — त्येवतत्त्वस्य धूमव्यावर्तकत्त्वाद् धूम
त्वस्यातिरिक्तता न संभवतीत्यत आह तादृशेति तथा च व्याप्ते व्याप्तिसामानाधिकरण्यभानमेव व्याहतमिति भावः। अत एव लाघवादेव व्याप्यभानां
तादृशस्य व्याप्तिविषयतान्तर्गतप्रकारकताशालीत्यर्थः। तत्र व्याप्तिघटकपदार्थानां व्याप्तेश्च सुलभमिति। तादृशो धर्मः व्याप्तिग्रहविषयध
र्ममात्रवृत्तिधर्मः। इदमेव विषदयति वह्निव्याप्येति धूमसमानाधिकरणेत्यादि व्याप्यत्वभानांशे धूमत्वस्य प्रकारार्थं व्याप्यमित्यत्र राम
साध्यवदन्यादिरूपा व्याप्तिर्बोध्या। धूमसमानाधिकरणेत्यादि (व्याप्यत्वभानांशे) व्याप्येति तथा ज्ञाने ऽनुमितेरेव स्वीकारात्। हेतुस १७५
मानाधिकरणेत्यादि व्याप्तिमतीत्यत आह प्रमेयत्वेति व्यतिरेकिनि समानाधिकरणत्वस्य व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वाभावात् केवलान्व

ऽनुधावनं समानाधिकरणत्वस्य व्याप्तिग्रहविषयत्वान्नः पातित्प्रकारभावत्वं स्फुटमेव। एवं विधेनियतत् किंचित्प्रकारकमेव पक्षधर्मता
ज्ञानं कारणं वाच्यं तत्प्रकारीभूतसामान्यस्य वक्तनोऽतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबंधकः। अन्यथाऽनुमितेरेव सुवचनत्वादिति भावः।
विशेषणतान्तं। ननु गृह्यमानव्याप्यनतिरिक्तवृत्तिताकधर्मप्रकारकमेव पक्षधर्मतादिज्ञानं तथा वाच्यं शा इत्यस्य तु तुला विलक्षणवानुश
रीरणीय इत्यत आह किंचेति स्वसमानेति। स्वं पक्षधर्मताज्ञानं। मात्रवृत्तीति मात्रवृत्तित्वावगाहीत्यर्थः। तेन धूमसमानाधिकरणत्वादि
पूर्वोक्तदूषणनिरासः। मिथ इति ज्ञानानां परस्परव्यभिचारेणानुमित्याकृत्यत्वेऽपि इति भावः। पक्षधर्मतेति तत्तज्ज्ञानं परिचायकं गम
कतानु तेन तेनेति भावः। एतेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमूर्तिकत्वेन तथा दर्शितं यथेत्यादि परामर्शप्रथमपङ्क्तिकावसरे तथा दर्शितं प्रकार
द्वयं विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन पवमिति अत्र धूमत्वस्यापि विशेषणस्य प्रवेशात् पूर्वतो भेदः। अत एव तदेव दूषयति। तत्तदिति।
पूर्वदोषापेक्षया प्रकारः। ननु व्यापकतां प्रति दुष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वं दृष्टत्वं च दृष्टाविषयीभूतत्वं तथा च तत्रापि पुरुषकालविक

अभिह० १७६

न्यसंभव इत्यत आह यद्वेति। प्रतिबध्यत इति। तत्फले कार्यतावच्छेदकत्वसाधारणज्ञानस्य यदुभयोरेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्य व
द्यमानत्वादिति भावः। ननु कल्पत्वाविशेषे पीत्यादियुक्ते युगपदुपस्थितत्वेन संभव इति मूलं तदुपपादकत्वेनावतारयति नन्वित्यादिना प
रामर्शकारणत्ववादिनामपि धूमत्वमादायाननुगमसहिष्णुतया आवश्यकत्वात् व्यापकपर्यन्तस्य उभयोरेव तुल्यता तथा च किमर्थं
समानाधिकरणपर्यन्तं हेतुतायां निवेशनीयमिति देशयितुरभिप्रायः। उपयोगनानन्तरमाह अयमित्यादि अत्र व्याप्तिर्धूमसमानाधिक
रणेत्यादिकेवल्या व्याप्यत्वमर्थमेव तस्य विशिष्टधूमात्मकत्वं पूर्वमेव व्यवस्थापितमिति उपदर्शितं विशिष्टधूमात्मकत्वं अव्यापक
त्वादि तस्य उपदर्शितज्ञानेषु चर्चांनिमयोरिति शेषः। ननु अखण्डविशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वं वद्यमानायुक्त्या भवतामप्यनुपपन्नमि राम
तितादृशतावत्त्वं उपप्रकारकताशालित्वेनेव ज्ञानं वाच्यं तथा च व्यावर्त्तकत्वपर्यन्तप्रकारकताशालित्वमेवास्तु लाघवादित्यभिप्रा १७६
येणाह किंचेति। अत एव उक्तसकलविशिष्टव्यापकत्वाव्यापकत्वे अकिंचित्कर एव विशिष्टधूमत्वपर्यन्तप्रकारकताशालित्व विशेषस्ये

वाभिनिवेशात्तदुक्तलाघवमकिंचित्करमेवेतिपरास्तं। अधिकमग्रादाविति। इदं तु सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वे ननु धूमव्यापकोवह्निः धूम
समानाधिकरणो न वेति संशयेऽनुमित्यापत्तिरित्यत आह यथा चेति वह्न्यन्तरेति व्यापकताज्ञानवादिनिराकरणादिति विशेषः। ग्रहमात्रेऽन्या
दित्त्पुरुषीयत्वतत्कालीनत्वमादाय प्रत्येकं विश्रान्तेरित्यर्थः। तद्धर्मनिरूपितव्यापकत्वावगाहित्वविशिष्टतद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं तथा सति नोक्तदोष इत्यत आह एवमपीति ननु भवन्मतेऽप्येतत्समानमित्यत आह व्यभिचारेति इदं च संप्रदायमनुक
थ्योक्तं स्वमतं त्वग्रे प्रतिपादयिष्यतीति नव्यत्रेति आलोकादिग्रहादौ कार्ये सोऽवानुमितिरूपे ग्राकारणारूपपरामर्शोऽनुमेये तदंशे कारणतायां
ह एव च तत्कल्पनात्मकगौरवज्ञानेन प्रतिबध्यत इति समुदायार्थः। इदमित्यस्य विवरणं निर्वाह्यत्वादितिपर्यन्तेन न त्विति तत्सं
भावनं प्रायश इति यत्र नापूर्वकल्पनव्याप्तिस्तस्य निरासाय न त्वत्रेति यत्र यत्र विलय आपादितत्वस्यार्थः। आवेदितत्वादिति अनुप
दमित्यादिव्यभिचारनिर्णये सत्यपि लाघवमकिंचित्करमत आह व्यभिचारेति। अनुमितेरेकेति नित्यपरिमाणावगगनं निरवयवद्रव्य

अशि॰ मित्याकारकेत्यर्थः यदि च नियमांशाग्रहेऽपि एकविशिष्टापरानुमितिमादाय तथा प्रकारः संभवति न तदा यत्र न तत्र व्यवकाशः तत्रापि परामर्श
१७७ संभवात् उपनीतभानावश्यकत्वं । एकसंबंधीति । यत्र व्याप्तिघटकीभूतं यत्किंचित्पदार्थस्मृत्वान्यस्मृतं तत्रेत्यर्थः यं जनयित्वेवेति त
थाच तादृशकार्यतावच्छेदकावच्छेदेन तथा नियमाभावात् न तस्य व्यापारत्वमिति भावः ननु तद्व्यक्तित्वरूपकार्यतावच्छेदकावच्छेदेन नियम
मसत्वात् तथापि तद्व्यक्तिं प्रतिव्यापारत्वमक्षुण्णमेवेत्यत आह वस्तुतस्त्विति । प्रमाणांतरेति प्रमाणांतरत्वेन परिगणनमित्यर्थः (न
नु अनुपलंभबाधोऽसिद्धः तस्य मानसिद्धत्वादत आह मानाभावादिति ननु उपनयजन्यरूपविशिष्टकारणान्यथानुपपत्तिरेव मानमत
आह उपनयस्य वेति ज्ञानत्वव्यवस्थापकेति तस्य [illegible] प्रकारणमुद्रैव कारणत्वान्न तथेति भावः अत एवेति यत एव उपनयस्य न वै राम
ज्ञानत्वव्यवस्थापकत्वमत एवेत्यर्थः । बाह्याभ्यंतरेति तं त्रेतथालिखनादिति लिखितं आदिपदात् स्वसंबंधिकवेद्यादिपरिग्रहः ॥ १७७
तत्रेति । प्रत्यभिज्ञायां प्रतियोगीति साहश्याभावयोरुभयोरपीति ) अन्यथा उपनयजन्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे जातीति इदं त्वो

शेऽप्रत्यक्षत्वं तन्मांशे च तादृशज्ञानमत्रमिति। ननु प्रत्यभिज्ञादिकं ज्ञानद्वयमेवेति कुः संकर इत्यत आह ज्ञानद्वयेति। स्थैर्यमात्रमिति पूर्व
कालीनधर्मवदभेदस्यापि तत्कालावच्छेदेन भानात् स्थैर्यं तत्र स्यादित्यर्थः। ननु स्थैर्यं लाघवादिकमेवोपष्टम्भकं भविष्यतीत्यत आह व्यव
स्थापितमेवेति अन्यथाख्यातावितिशेषः। नचेति तथाच केवलमानसोपनीतभाने साजात्यं स्यादिति हृदयं। ननु प्रमाणान्तरासहकृतो
पनयत्वेन वा जनकत्वं वास्तवं प्रमाणान्तरासहकृतत्वं वाच्यमेवेति तत्र आद्ये आह इन्द्रेति। अन्त्ये त्वाह असिद्धेति। असिद्धिमेव विवृ
णोति उपनयेति नन्वेवमिति धारावाहिकेऽविशेषणास्पदं दण्डादेर्विशेष्यवृत्तितयैव लोकज्ञानादिति भावः। इतरेति प्रकृतज्ञानविशेष्ये
तरेत्यर्थः। यत्र प्रथमज्ञाने दण्डश्चैत्रे मैत्रेन भातस्तत्र कालं बाधादिवशात् केवलचैत्रे एव भातस्तत्रेतर विशेषतात्वस्य सत्त्वादाह मात्रे
ति। नन्वेतीति तथाच मूले चकारो वाकारार्थः अहापत्तिरिति तन्मते त्वभावविशेषणतात्वेन स्वतन्त्रविशेषणताया अभावादिति हृदयं बल
वत्त्वेति फलबलादेव तथाकल्पनं अन्यथानुसंशय इष्ट इवेति भावः। कश्चिदित्यस्य रसो द्रावनं तद्वीजं नु यत्र घटाभावद् इति स्मरणादे

वविशेषादर्शनादिवशात् घटसंशयस्तत्र न व्यभिचारीति अभ्युपेत्य वस्तुतः तु इति प्रतिबंदेरिति मूलमवेद्याह वस्तुतस्त्विति। साध्या
रणधर्मेति प्रत्यक्षमभिप्रेत्य स्वमते तु कोटिद्वयस्मृतिमात्रस्य विशेषणज्ञानतया हेतुत्वेन न तथात्वमिति। एतेनेति तादृशनि
यमस्वीकारेणेत्यर्थः। पूर्वपक्षोपदर्शितं समाधानं दूषयति अत एवेति ननु अन्वयव्यतिरेकावेव मानमत आह चंदनत्वे
ति। इदं सुरभीति यत्र घ्राणादि उपनीतचंदनत्वभासकसामग्रीसत्त्वात् चंदनत्वावच्छेदेनापि भासत एवेति इदं सुरभीत्यादिप्र
त्यक्षं विरुद्धं तथापि यदि तद्धर्ममात्रावच्छेदेन तदुत्पत्तेन ताइदं चंदनं सुरभीत्यत्र व्यभिचारप्रयोजनविरहात् चंदनत्वं न
तिरिक्तमिति। यदि च यद्धर्मभानं नैयत्यं तत्राह यदि चेति साधनकाभावादिति इदं न बाधे विवेचयिष्यते पक्षोसाध्ये हे
त्वनेन हेतुसाध्यकेत्यादि मूलीयं पौनरुक्त्यमुद्धृतिसंबंधिद्वयेति। न च पक्षे धर्मेत्यादि मूलमभिप्रेत्याह तदन्यादरेणेति
हेतुमानादरेपि। विशेषणविशेष्यसंबंधस्यानीतत्वेपि प्रमात्वप्रयोजकत्वादाह लौकिकत्व इति कश्चिदिति तथावकाशि

त्तयोपयोगः कश्चिदित्यमुपयोगः सामान्य इति धूमत्वेन वह्निव्याप्तिज्ञानेनेत्यर्थः इदं च धूमत्ववह्नित्वयोरनुगमादनुगतमिति हृदयं । नन्वि
त्यादिपरमाणुमानदेश इति वदित्यर्थः मानसोपनीतभानवारणायाह वह्निरिति इदं रजतमित्यादितादात्म्यारोपवारणायाह आधेय
तयेति । दंडीत्यत्र आधेयतया दंडस्य विशेष्यत्वेऽपि तत्त्वाभावादाह तत्त्वस्यैवेति व्यभिचारादिति दंडी पुरुष इत्यत्र पुरुषांशे दंडवत्त्वस्य भाना
दिति । कथमन्यथेति यदीदृशनियमस्वीकार इत्यर्थः । मुख्यविशेष्य इति तज्ज्ञानविशेषणतानाश्रयत्वे सतीति तत्र ज्ञानविशेष्यत्वं दं
डात्मकतज्ज्ञानावगाहि प्रत्यभिज्ञायां तज्ज्ञावदभेदांशे दंडस्य साक्षाद्विशेषणत्वेन व्यभिचारवारणाय । यद्यपीत्यमपि तज्ज्ञावत्त्वाद्धर्मि
त्मकतया तादात्म्येन विशेषणत्वेन मुख्यविशेष्यत्वं तथापि तादृशविशेषणतानवच्छिन्नविशेष्यत्वं वाच्यं । न दंडादेरिति । निरुक्त
मुख्यविशेष्यत्वं अयमंशोऽसद् इत्यंशे दंडस्य साक्षात्कारत्वेऽपि न मुख्यविशेष्यतावच्छिन्नेत्यात्वमिति भावः । ननु तन्नियतलघुध
र्मान्तराभावेन तथा कार्यकारणभावे प्रमाणानां पक्षपातन इत्यत आह धूमवानिति व्यभिचारादिति तथा च व्यभिचार एव तत्कल्पने

अशिक १७९ बाधकत्वमिति भावः। ननु सामान्यलक्षणाघटजन्यत्वं विशेषणं देयं अत आह तन्नेति तथाच नत्रैवभिकन्न कार्यकारणभावव्यभिचारः
नानु तद्धिवादग्रस्तं इत्यत आह प्रकृतेपीति कृतार्थत्वादिति अयमभिसंधिः पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयविरोधितया च प्रवृत्त्यनुकूलं प
र्वतो वह्निमानयमिति ज्ञानेन अनन्तसंसर्गावगाहितत्तादात्म्यावगाहिवा भवतु न कश्चिद्विशेष इति। एतेनेति वक्ष्यमाणेनेत्यर्थः। तादृशाद्र
व्यग्रहे आधेयतयेति प्रतिपादितद्रव्यग्रहे येत्रपदेति नाम विशिष्टनामिश्रत्वदौर्यघानामंशेऽलौकिकसन्निकर्षविशेषानुभविकं तथै
तदपि दूतिसूचयितुमेतदिति अतीतत्वानवगाहीति यदि कश्चिद्ब्रूयात् तत्राह अयं दण्डीत्यादि। अथ तत्र विद्यमानत्वमपि विशेषणं
देयं अत आह तत्ताल्यस्येति तथाच प्रकृतेपि पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य तत्ताकारोपनीतत्वेन तत्र संयोगो न हेतुरिति उपनी राम १७९
तमानेन किंचिदपि बाधकमिति भावः। ननु तत्कृतप्रयोगजननाभावप्रवाऽवच्छेदकः तथाच प्रकृतज्ञानं कथं संयोगं विनाउपपद्य
तइत्यत आह तच्छेदेति निमित्तांतरं तादृशप्रयोगजनकेष्टसाधनताज्ञानं। ननु फलाभावस्य तथात्वेपि फलजननयोग्यत्वं

वक्रत्वमत आह न उक्तनयेनेति तथा च तदिति रूपस्थल एव संयोगस्य हेतुत्वात्र कृते उपनीतभानत्वमनुक्तमिति भावः। अत एवेति यतएव
चतन्यात्मकताऽदृश द्रव्यग्रहे व्यभिचारो ऽत एवेत्यर्थः। अत एवोक्तरहेतो वक्रोऽरः चक्षुषाकाशोपनीतभानस्यावर्त्तनायाह तदिंद्रियेत्यादि त
त्वादि घ्राणजन्यादृश द्रव्योपनीतभौवारणाय तदिति। एवं अतीतादि तदिंद्रियग्राह्योपनीतभानवारणाय विद्यमानेति चक्षुर्ग्राह्यतादृश
द्रव्यस्यान्येंद्रियोपनीतभानव्यावर्त्तनायाह तेनेति। रजतादेरित्यत्र रजतपदं विद्यमानरजतपरं। अभेदारोपादिति। आदिपदेन तत्सा
दृश्यपरिग्रहः अन्यादृशोपनीतभानस्य अथैवमित्यादिना शंकनीयत्वात्। एवं तदिंद्रियेत्यादि। निराकरणे व्यवहितेति संयोगाभावस्येरा
रणाय ननु व्यवहितेत्यादौ दंडज्ञानापादनं दंडस्मृत्यभावदशायां दंडे ज्ञानाभावस्मृति दशायां वा आद्ये आह क्वचिदिति तत्सहचरितध
र्मस्य तदुद्बोधकत्वादित्यर्थः। द्वितीये त्वाह क्वचिदिति साधारणधर्मादीत्यादिपदेन विशेषादर्शनपरिग्रहः अत एव तद्दर्शनस्थलमाह
सतीरेति। निश्चयमापादयतः शं किं तु नेत संशयो भवतीत्याशयमभिप्रेत्याह उक्तं चैतदिति। असौ संशयरूपा चाक्षुषी धीः न द्विशिष्टेति।

अ०शि०कृ
१८०

यद्यपि तद्धीरेव चक्षुर्युक्ता तथापि कदाचित् द्विरिष्ट प्रत्यक्षेति तेन तथाकारणत्वमुक्तं न तदिति तथापि अयत्नमेव कार्यतावच्छेदकत्वंआ
र्थवशसंपन्नत्वात् तद्रूपाशयेनाह उक्तमिति संशयाच्चेति दृष्टान्तार्थं आम्कपेत्याह अस्तु वेति। तथा वान्यत्र तथात्वेपि प्रकृते नेत्यर्थः न देव
प्रकाशयति तथापीति अभ्युपगमवादेनाह माभूद्वेति अत्यंतमिति परमाणुरूपवादित्यादावनुपपन्नेरित्यर्थः। किमेवमिति प्रत्यक्षत्वाति
रिक्त प्रमाणानभ्युपगमे प्रत्यक्षत्वमेवानुभवत्वमिति साध्याविशेषदृष्टिभावः साध्याविशेषं परिहरन् शंकते स्मृत्यन्येति। अनुमित्वं तर
कत्वंत्यायांगौरवमेव विपक्षे बाधकमित्यत आह अनुमितावितिं। न झोंजकेति परमाणुगुरुत्वादिकरणामित्यत्र साक्षात्कारित्व ग्रहाप
त्त्यानत्वकत्वं नमिति भावः। आत्मानुमिताविति आत्ममनःसंयोगस्यैव तत्सन्निकर्षत्वादिति भावः। नन्वतिरिक्तानुमितिस्वीकारे व्याप्त्याप
नीत्तमाने कथं न साक्षात्कारित्वग्रहः अथ आत्मन उपनीतत्वादितरेलौकिकसन्निकर्षसत्त्वात्तदंशे लौकिकमेवेति चेत्तर्हि स
मानविषये प्रत्यक्षसामग्र्यावैव सत्त्वादनुमितेरप्यभावः फलबलेन तत्संयोगव्यक्तेर्न संनिकर्षत्वमिति चेत् इहापि तुल्यं इच्छाधीना

ला१

राम
१८०

नुमितौ वसाक्षात्वाभावग्रहोपि विवादग्रस्त इत्यत आह वह्निमिति। नतु सौरभं न पश्यामीतिवत् तस्यापि बाधितत्वं स्यादित्यत आह अगत्ये
ति यदनं साक्षात्करोमीति प्रतीत्या तत्र साक्षात्कारित्वसिद्धेस्तस्य वाव्याप्यवृत्तित्वमनुपपन्नमिति तत्प्रतीतेर्भ्रान्तत्वं इह तु छाप्यंशेन साक्षात्
कारित्वग्रह इति हृदयं यदि पुनस्तस्मिन्नेव ज्ञाने पर्वतमित्यंशे साक्षात्कारित्वधीस्तदाह सामान्येति। तदंगीकारेण पर्वतीयवह्नेर्ज्ञान
लक्षणासंनिकर्षत्वादिति। इत्थं च सन्निकर्षाभावबलेन वह्न्यंशे ह्यनुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावसिद्धौ संभवत्यपि पक्षांशे साक्षात्वधीभ्रा
न्तेति भावः। एतेन तु क्तप्रकारेण मतांतरं शंकते व्यवस्थापयिष्यत इति जातिसंकरेति अयं घट इत्यादौ अनुमितित्वं विना प्रत्यक्षत्वं सत्वं प्रत्य
क्षत्वं विना चाप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ वानुमितित्वं पर्वतो वह्निमानित्यादौ चतयोः समावेशे संकरः केचिदित्यनेन तस्याप्यर्थापत्तिज्ञानतया
अनुमितित्वं विवादग्रस्तमित्यर्थ संदर्शितः। अत एवोक्तं व्यवस्थापयिष्यत इति तत्संभवेपि इष्टापत्तिमपरे आमाह तत्रेति। तथा च सामान्य
लक्षणया प्रकृते नेदस्यापि ज्ञानलक्षणासंनिकर्षादिति भावः। कदाचिदनुमित्यन्यथानुपपत्तिरेव मानं भविष्यतीति यदि परो ब्रूयात्

अ॰शि॰कृ॰ तत्राह तन्निष्ठेति । अयमभिसंधिः हेतुसमानाधिकरणेत्यादि व्याप्तौ हेतुतावच्छेदकमवश्यं निविशत एव साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यत्राप्यधिका-
१८१ रणतावच्छेदकत्वेन तस्य प्रवेशः तथा च यदा धूमवत्त्वत्वादिकं पक्षानुपस्थितं तदानीमप्यनुमितेरानुभविकत्वात् स पक्षो नेतिन च धूम-
त्वांशे धूमत्वमेव प्रकारः धूम इति ज्ञानस्य धूमवदित्याकारतापत्तेः । अधिकरणतावच्छेदकमिश्रिताभावज्ञानं तु अनुभवविरुद्धमिति इत्य-
मेव व्यापकताज्ञानकारणताखंडनेव क्लृप्तत्वात् धूमपस्थितौ विवेचनीयं उभयथापीति व्याप्यविशेष्यकत्वेन पक्षविशेष्यकत्वेनेत्यर्थः । मू-
ले तृतीयेति व्याप्तिज्ञानं ततो व्याप्तिविशिष्टज्ञानं ततो व्याप्तिविशिष्टज्ञानं ततो व्याप्यविशिष्टज्ञानं मिति क्रमेणेत्यर्थः । वस्तुत इति संप्रदायम-
नुरुध्य स्वमते तु साह ज्ञिकपक्षविशेष्यकानुमितिसमानाकारतया पक्षविशेष्यस्यैव हेतुत्वं अत एवानुमितिलक्षणे तथैवोक्तमिति । तादृशे- राम
ति यस्य प्रतियोग्यधिकरणं प्रसिद्धं तदभावस्यैव संग्रहाद्गगनादेस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमित्यखंडलार्थः आपातत इति वस्तुतो येषां प्र- १८१
तियोग्यधिकरणवृत्तित्वं प्रसिद्धं तदन्यत्वस्य तादृशप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वस्यैवं तत्प्रदर्शितोभयाभावत्वस्याखंडशो निरुक्तस्य गगनाभा-

वेपि संभवान्न तद्वारणाय विशेषणमिति भावः। तथापीति तावतैव गगनादिवारणं। एवं सामानाधिकरण्याप्रक्षेपे इत्यादिति धूमवह्निसामा-
नाधिकरण्यसंशयेपि वह्नेर्व्यापकत्वग्रहाधीनानुमितिर्जायेतैवेत्यर्थः। व्यतिरेकेति धूमो न वह्निसमानाधिकरण इति निश्चय इत्यर्थः। तथा च
तादृशनिश्चयेपि यदि धूमस्य पक्षधर्मताज्ञानं तदा परामर्शविलंबादेवानुमित्यभावः। अथ तत्र ज्ञानं तदा वह्न्यसमानाधिकरणघटवानि-
त्यादिज्ञानानां प्रतिबंधकत्वपक्षेन्यप्रतिबंधादेव फलाभावः। तदप्रतिबंधकत्वेनुफलमेवेति समुदायार्थः। ननु धूमवद्वृत्तिः पर्वतो धूमव्या-
पको वह्निरित्यतोप्यनुमितिः स्यादित्यत आह पर्वतइत्यादि। तुल्येति पाषाणमयत्वधूमयोः पर्वतवृत्तित्वज्ञानाविशेषात्प्रतिबंधक-
त्वाप्रतिबंधकत्वाभ्यां फलाभावफलयोः स्वीकारादिति भावः। उपाध्यायमतं शंकते नन्वेति। स्वहेतुः भवति हि वह्निमान्धूमादित्यत्र धू-
मसमानाधिकरणाः सर्वेऽभावा वह्न्यप्रतियोगिका इति यावत्त्वं च धूमवान्वह्नेरित्यत्रापि घटाभावस्य तथात्वादतिव्याप्तिनिरासा-
य अन्यंतपदं स्वसाध्यान्योन्याभाववारणाय साध्यप्रतियोगिकत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वं अन्यथा सत्तावान्-

क१

अशिक्ष
१८२ जातेरित्यत्र साधनसमानाधिकरणविशिष्टसत्ताभावस्य साध्यप्रतियोगित्वादव्याप्तिरिति भावः। यावत्त्वस्य व्यापकत्वपरत्वमत आह साध्ये
ति। तत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः। ननु केवलान्वयिनि साध्यप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्यानेनत्वेदृशामित्यत आह साध्येति। प्रमेय
साध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्योन्याभावाप्रसिद्ध्या आह संबंधविशेषेणेति। इत्थं वान्योन्याभावात्यंताभावप्रतियोगितयोरेकधर्मा
नवच्छिन्नत्वेपि न क्षतिः। प्रथमे दूषणमाह व्यापकत्वेनेति। द्वितीये दूषणमाह प्रमाणाभावेनेति तथा च मदुक्तव्यापकत्वापेक्षया इदं गुरु
मनभिमतमिति भावः। ननु त्वदुक्तव्यापकतायामपि अप्रतियोगित्वमित्यस्य यावत्त्वप्रवेशान्नवापि गौरवमत आह व्यापकतायां चेति। नन्वेतत्
स्यास्मन्मतेऽप्रवेशान्नव्याप्तिसाम्यमित्यत आह संबंधादीति। धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमप्रतियोगिकत्वं यद्धूमसंबंधव्यक्तौ तदभावो धूमा
भाववद्वृत्ति इत्यस्य त्वयापि वाच्यत्वान्न लघुत्वादिति व्यापकत्वे प्रतियोगितावच्छेदकत्वादीनां तेषां प्रवेश इह तु संबंधविधया वेति राम
लाघवमित्यर्थः। उद्देश्येति धूमवान्वह्निमानित्यत्र धूमादेस्तथात्वमानुमविकमित्यर्थः तत्र विशेषणत्वं वा धर्मान्तरं वेत्यन्यदेतत्। १८२

न्वि
अत्यंताभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशादाह अन्योन्याभावस्येति। विधेयधर्मेत्यादि अत्यंताभावेत्यादिना यथासंख्यमेवोक्तं
एवमग्रे नन्वित्यादावपि यद्यदिति यद्यप्येवं रीत्या एवकारस्यापि अन्ययोगव्यवच्छेदो नार्थः स्यात् अभिधेयं प्रमेयमेवेत्यादावभावात्त
थापि पार्थ एवेत्यादौ लाघवादनुभवाच्च अन्ययोगादौ शक्तिकल्पनेऽत्र कस्यचिल्लक्षणया निर्वाहः। इह तूदाहरणस्य कल्पितल
क्षणयोः संप्रदायविरुद्धत्वादिति अत एवान्यथेत्यादि मूलमपि। ननु साध्यायोगेऽन्यस्य साध्यसंबंधाभावात्मकतया मूलविरोधस्त्वतो
त्याज्य एव अयोगादिति मूलं योजयितव्यमिति। शरीरं स्यादित्यस्य समशीलं धुत्वं नरस्याहनस्याश्चेति। इदं च परार्थस्थलमभिप्रेत्य उदा
हरणं कल्पितलक्षणाभावादिति। वदंतीति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य ग्राह्याभावानवगाहितया व्यापकत्वज्ञानाप्रतिबंधकत्वादि
त्यस्वरसो दर्शितः। प्राथमिकत्वमेवोपपादयति क्वचिदिति। ननु साध्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽनुमितिरफला स्यादित्यत आह पक्षेति। तथा च त
दर्थमेवानुमानप्रवृत्तिरिति। न चेत्यादि अनुमितेः पर्वतव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव कारणं घटाभाववद्भूतलं दंडी पुरुष इत्यादौ त

अशि कृ तुभयवैशिष्ट्यधीर्नहेतुरिति व्यभिचारोद्धार:मानाभावादिति तथाचात्र योजकत्वं व्याप्तेरित्यर्थः वह्न्यादाविति पक्षधर्मः केवलान्वयिनोपि तथा वै
१८३ तादृशधर्मसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वाद्वह्नेस्तत्प्रतियोगित्वज्ञानं भ्रमात्मकमिति भावः। कालिकसक्रमिति तादृशप्रतियोगित्वप्र
तियोगिकस्य व्यक्तिविशेषाभावस्य व्यासज्यवृत्तिप्रतियोगिकस्य धूमवान्वह्नेरित्यादावपि सुलभत्वादिति। पक्षधर्मधूमेति व्यापनं प
क्षधर्मत्वेनाज्ञातस्थलवृत्तिशेषः। यद्यपि केवलधूमसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगित्वा[illegible]ज्ञानं यत्र तत्र पक्षवृत्तिधूमसामान्यघ
टितव्याप्तेरव्यापनाद्विशिष्येव कार्यकारणभावग्रहद्वारापि तुल्यः तथापि संयुक्तहेतुकपर्वतीयवह्न्यनुमित्यादौ अनुमितिसामान्यं प्र
ति न वह्न्यभाववदसंयुक्तत्वावच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं संभवतीति भावः। येनरूपेणेति शाब्दवह्निव्याप्यवानित्यादौ तदभा राम
वादिति। न तु स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्राग्निष्टोमे स्वर्गसाधनत्वं विधेः प्रतीयते तेन अग्निष्टोमव्यापकत्वगर्भव्यापकत्वं यत्ता १८३
दृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं तच्च भवदुक्तक्रमेण बाधितं अग्निष्टोमत्वस्य वाजपेययजन्यस्वर्गसमानाधिकरणात्यंताभा

वप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अग्निष्टोमीयस्वर्गवैजात्यस्य कारणताग्रहोत्तरकल्प्यत्वादित्यत आह स्वर्गकाम इति तथा चाग्निष्टोम
वदन्यावृत्तिस्वर्ग इति तत्रान्वयबोधक्रमः। न च तदपि स्वर्गत्वावच्छेदेन बाधितमिति कथमेतदिति वाच्यं। अधिकरणतावच्छेदकस्य
सामानाधिकरण्येनाप्यन्वयदर्शनात् क्वान्यागंगायां नमत्स्य इत्यादीनां विलयप्रसंगात्। तन्मत्स्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकको
डीकृतत्वादिति। इत्थं च साध्यप्रकृत्यमेव विध्यर्थ इति भावः। पदविधायकत्वं पदविषयजनकत्वं वा योत्तरग्रंथसंदर्भसंभवादुत्पत्तौ
व्यावृत्ते परिचयेति। परिचयं व्यावर्तकत्वं परिचेयव्यावृत्तिबुद्धिजनकज्ञानप्रकारकत्वं उपलक्षणतया विशेषणतया वा तद्व्यतिप्रका
रकत्वमित्यर्थः। आद्यखंडं मूलं योजयति परिचेयादीति (प्रकारत्वं निरुक्तउपलक्षणविशेषणतान्यतरभिन्ने नापि संभवति यथा
घटत्वादेः तत्राह अवच्छेदकनेति। यथाकृतानुमानस्य पर्वतत्वादिजन्यतयाऽर्थान्तरत्वसंभवेनाह यायद्विशेषणेति। तादृशी बुद्धि
विशेष्यविधयाऽऽत्माद्विविशिष्टबुद्धिरूपेत्यर्थः) सामान्यव्याप्ताविति तथा च धूमरूपविशेषणमादाय हेतुसत्त्वेन धूमविशेषणाज्ञा

श्री शि कृ न्यत्वसिद्धेर्नार्थान्तरमित्यर्थः। धूमविशेषणीकेत्यादीति अत्रादिपदस्वरसाद्धूमविशेषणीका धूमसमानकालवह्निविषयानुमितिरि
१८४ त्येव मूलपाठः व्युत्क्रमपाठस्तु एतदसंमत एवेता दृश्यस्य धूमसमानकालीनत्वादिविषयत्वस्य आनुमानिकत्वेन एतदनुव्यवसायेन
तस्याविषयत्वमवगम्यत इति भावः। विशेषणजन्यत्वेतावतैव धूमजन्यतायां सिद्धायामधिकस्य ज्ञानभागस्य प्रयोजनमाह त
ज्ञानस्येति उक्तसामान्यव्याप्यत्वसाधने हेतुव्यावृत्तिं विशेषणमाह साध्यविशिष्टेत्यादि। धूमकालीनेति इदं स्वपक्षे विशेषणं धूममा
दाय हेतुसिद्ध्यर्थं धूमध्वंसादिनीति धूमध्वंसकालीनानुमितेर्धूमजन्यत्वव्यतिरेकस्य स्फुटतरसिद्ध्यर्थं ध्वंसानुधावनं विशेष्यत इ
ति विशेष्यः पर्वतः तत्रकालीनत्वं विशेषणं तत्र च धूमो विशेषणमित्यर्थः। तेन साक्षाद्विशेषणविशेष्यभावापन्नेन धूम इत्यर्थ इ राम
ति भावः। धर्मान्तरेति यत्र च कालिकसंबन्धेन पक्षतावच्छेदकविशेषणं कालान्तरीणसाध्यमादायानुमितिः तत्र पक्षतावच्छेदकस १८४
मानकालीनत्वं पक्षतावच्छेदकस्यैवेति तदजन्यतया व्यभिचारवारणायोक्तं। तदानीमित्यादि धूमवानितिपक्षे धूमस्य साक्षाद्वि

शेषणतालाभाय धूमकालीनेत्यादेः प्रयोजनं यो रूपमेव विशेषणादृत्तिविशेषणं कालीनवह्निः तत्र विशेषणतापन्नो धूमः ननु विशेष्ये वि
शेषणतापन्नः इत्यर्थः। यद्यप्येकएव धूमो विशेषणविशेष्ययोर्विशेषणतापन्नस्तथापि समानकालीनत्वांशे विशेष्ये विशेषणताप
न्नत्वेन तन्त्वं अत्रनुसमानकालीनत्वांशे विशेषणप्रतियोगिकविशेषणतया धूमवृत्तिर्विशेष्यनिरूपितेत्यर्थः। ननु तस्यैव विशेषणस्यद्वी
दृशावैलक्षण्ये किं प्रमाणमित्यत आह अनुभवेति दण्डवान्दण्डसंयोगवानित्यत्र दण्डवृत्तिर्यासंयोगनिरूपितविशेषणता सा न पुरु
षनिरूपिता किं तु दण्डवानित्यंशे यादण्डवृत्तिविशेषणता सा पुरुषनिरूपितैवेति तदनुव्यवसायसिद्धत्वादिति भावः। नान्विदमिति रि
क्तविशेषणतावादिमते घटतेस्वमतेतु तस्यैव विशेषणस्य तादृशत्व मित्यवरितुष्यन्नकल्पान्तरमाह विशेषणमिति। तदन्तर तथा
कल्पान्तरमाह विशेषणमितिकेचित्। ननु धूमवान्धूमसमानाधिकरणवह्निमानित्यादेयधर्मितावच्छेदक धूमसमानकालीन
त्वेन विधेयं भासत एवेति व्यभिचार इत्यत आह नद्येवेति अवच्छेदकविशेषणस्य प्रयोजनमाह धूमकालीनेति। यद्धर्मविशिष्ट इत्य

प्रशिक्
साध्योऽन्यमाह धूमवानयमिति। न धूमवत्त्वविशिष्ट इति अयमाशयः पक्षविशेषणानां न परस्परमुद्देश्यविधेयभावस्तथानुभवाभा-
१८५ वात् किन्तु तद्विशेषणविशिष्टं पक्षमुद्दिश्य साध्यं विधेयत्वेन भासत इति प्रकृतसंगतिः यद्यपि विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्तत्समान-
कालीनत्वेन भानमित्येतावतैव प्रकृतसंगतौ यद्धर्मविशिष्टस्यार्थः तथापि विवक्षावच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वं द्वे विधेयस्य पक्षतावच्छेदक-
क्रोडे तत्समानकालीनत्वेन भानं वर्तत एवेत्यनुशयेन तद्धर्मविशिष्टांशे विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्कालीनत्वमानमुक्तं
वह्निमच्चमित्यत्र भासत इत्यनुपपत्ते। तद्धर्मवत्तान्तरमाह संबंधेति। अत्रापि यत्तत्समानकालीनत्वं धर्मान्तरस्येति बोध्यं तेन पू-
र्वापरदर्शिनि स्थलविशेषे वदन्तीत्यनेन विशेष्यविषये त्यादि वैयर्थ्यरूपा स्वरसोदर्शित इति केचित्। तन्न ग तन्तरमते व्यवि- राम
शिष्टमित्युपेक्षितं किन्तु संबंधमर्यादानिर्वचनमेवास्वरसः अत एव तद्धित्याय तत्समशीलं अथवेत्यादौ वदन्ति १८
पूर्वमतेपि तादृशविधेयत्वेऽप्यनङ्गीकारत्यागमन्तरमाह अथवेति। विशिष्टत्वेनेत्यादि यत्र विशिष्टत्वविवक्षणात्वमित्य

र्थकं तथा व्याचष्टे विशिष्टत्वमिति। तच्चैवैलक्षण्यं विशेषणविशेष्यपदयोर्वैयर्थ्यादाह विशेषणेति। ननु समानकालत्वसंबंधेन यत्र
पक्षतावच्छेदकं तत्र पक्षतावच्छेदकाजन्यायां तादृशानुमितौ व्यभिचार इत्यत आह तथात्वेति। ननु तद्व्यापिसाध्येन समानकालीन
त्वावगाहनात्तत्रैव व्यभिचार इत्यत आह साध्यस्येति। ननु यत्र समानकालीनत्वमादाय समूहालंबनानुमितिस्तत्र तदनुमितौ समानका
लीनत्वग्रहजन्यत्वात्तदनुमितावसिद्धिरिति वाच्यं। यद्धर्मसमानकालीनत्वादिनैव तस्य निरासादिति। ननु नवीननये गंधप्रागभावा
वच्छिन्नो घटो गंधवानित्यत्र गंधप्रागभावकालीनत्वं गंधस्य बाधितमित्युक्तमित्यत आह नवीननये त्विति। इत्यन्यदेतदिति एतावता
कालावच्छिन्नत्वमित्येवायाति न तु पक्षधर्मतासमानकालीनत्वमिति भावः। दंडीति यत्रान्वयदा दंडी भवति तदा तथा गच्छतीति तात्प
र्यतात्तादृशशाब्दप्रयोगस्तत्र च व्यभिचारवारणं प्रकृते बोध्यं अन्यथा हेत्वाभावेनासंगत्यापत्तेः। नुत्वाऽनिरुपनीतभाने विषयस्याहेतुत्वा
दिति भावः। पक्षान्वय इति तेन तदानीं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ न व्यभिचारः। अतीतत्वग्रहे तु ध्वंसादेरेव हेतुत्वमिति अतीतत्वाग्रह

शिक ९८६ ...तुमितं ... छिवादात्तद्वारणाय प्रकारांतरमाह कालइति। ननु यत्रातीतस्यैव वर्त्तमानकालीनत्वेनभ्रमं तत्र व्यभिचार इत्यत आह तद्देशेति
कश्चिदित्ययमपि कालेवर्त्तमानत्वंलघीयस्त्वाभिस्वतंत्रविशेषणाविद्वेषेणैव कश्चिदित्युक्तमिभ्रमत्वंपरिष्कुरुते केचित्विति। अत्रापिसामान्य
मुखीव्याप्तिः अन्यथाविद्यमानपक्षतावच्छेदकजन्यतामादायैवार्थान्तरं स्यात्। धर्मान्तरेत्यस्य व्यावृत्तिं दूर्वयुक्ता ननुसामान्यमुखव्याप्तौ
तादृशपक्षतावच्छेदकान्यतयानुमितौ व्यभिचार इत्यत आह समनेति। ननु यदि वर्त्तमानं विशेष्यतावच्छेदकं तदा तादृशज्ञा
नस्य तज्जन्यत्वमेवांगीकृतमतः किं समानकालीनत्वनुसरणेनेत्यत आह समानकालीनत्वेति। तादृश्यविषयत्वे समानका राम
लीनत्वविषयत्वे प्रतिज्ञायमानेति प्रतिज्ञायमानं तद्विशेष्यतावच्छेदकं तज्ज्ञानजन्यत्वस्येत्यर्थः। अतएवेत्यादिना मूलकारएव इदं १८।
प्रकटयिष्यति। परामृश्यमानतावेनेति फलजनकतावच्छेदकरूपेणैव व्यापारजननसमभिव्याहृत्य व्यापारमित्यादिपरामर्शं प्रति
रूपांतरेणहेतुत्वेपि अनुमितिं प्रति परामृश्यमानत्वेनैव हेतुत्वमित्यर्थः। कश्चिदिति दूर्वोक्तविनिगमनाविरहादिना व्यवस्थापि

नचितस्य स्वरूपसः स्वचितः स्वेति लिंगोपहितपरामर्शस्य कारणत्वमाह कं लिंगत्वावच्छेदेनैव परिच्छिन्नतीत्यर्थः। तदप्रसिद्धेति प्रसिद्धावपि लिंगत्वस्या
नुगतत्वाभावादिति। नावीतिमात्रपदेन व्याप्यत्वादिनिरासः। वह्निविति कस्यचित्परामर्शस्य यावद्वह्निसमूहालंबनरूपत्वेत्यर्थः। प्रामाणिक
त्वाभावमेव विवृणोति नत्येति। अन्यथा प्रामाणिकस्यापि कारणीभूतज्ञानविषयत्वेन हेतुत्वेऽदृष्टादौ व्यभिचारस्यामन्वयः तदुक्तमुप
ष्टंभकं दूषयति नवेति। ननु लिंगस्य हेतुत्वं ज्ञायमानत्वमात्रेण वा व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानत्वेन वा आद्यं दूषयति। सेयव्याप्तिनेति
अंत्ये त्वाह व्याप्तीति लाघवादिति व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञायमानत्वापेक्षया व्याप्तिपक्षधर्मज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति। ननु विषयविशेषज्ञान
हेतुतायां न दूनो नत्कत्व्यं। लिंगहेतुतायां तु स्वत्वस्येत्यत आह किंचेति तादृशेति परामर्शस्येत्यर्थः। कारणतावच्छेदकस्येति आलीढत्वे
यदा कदाचित्तदुपरक्तत्वं। न त्विति तद्विशिष्टत्वं तदुपहितत्वं। दूनदूति। यदा कदाचित्प्रतिबंधकाभाववतः प्रतिबंधकसमवहितस्या
पि वह्नेदीहापत्तिरित्यर्थः। अपि कारणतास्वातंत्र्येण पृथगन्वयव्यतिरेकौ स्तः इति नोनतूक्तमेव विषयविशेषज्ञानहेतुतायांभोरव मित्य

अशिक न आह परामर्शेति। अत्रेति तदुपहितस्य प्रयोजकत्वाभिधाने विशेषणस्यापि प्रयोजकत्वमावश्यकं तथा च बहुतरमपि तदेव कल्प्य
१८७ नेऽनन्त आह। आवश्यकत्वादिति। तत्रैवेति परामर्शहेतुत्व इत्यर्थः। अर्थेष्वपीति। इन्द्रियसंयोगोपलब्धेस्तस्यातिप्रसंगात्तदनुपलब्धि
तस्य कारणत्वेऽनुच्यमाने तस्यैव कारणत्वं युक्तमित्यर्थः स्यादेवेति आपाततोभंगीयं। वस्तुतस्त्विन्द्रियजन्यत्वस्य एकस्याभावाच्चक्षु
संयोगादिनैव कारणत्वं वाच्यं तत्र च लाघवात् चक्षुष्ट्वेनैव न त्वकल्प्यमेव चक्षुःसंयोगस्य तत्प्रत्यासत्तिः चक्षुःसंयोगस्य कारणत्वे
समवायः प्रत्यासन्निश्चेत्यत्रातिप्रसंगः। नन्विन्द्रियस्यातीन्द्रियतयाऽनन्वयादनियामकत्वमित्यत आह स्यादेवेति नोऽन्वयव्यतिरे
कोऽतस्य लिंगस्यानुपरामर्शोपहितत्वेन कारणत्वोक्तौ यद्यपि बहूनां परामर्शानां नियामकत्वमप्यावश्यकं तथापि तदवच्छेदक राम
त्वेनैव कारणत्वं विषयविशेषेण लघोरेकस्य लिंगस्येत्यत आह अपि वेति चैत्रेणेति अस्मन्मते तु परामर्शस्य सामानाधिकरण्य १८७
प्रत्यासत्त्यानतिप्रसंगात् कारणमित्यनुपदमेव वक्ष्यतीति तदिति भिन्नकालमादायातिप्रसंगस्तु परामर्शोपहितस्य कारणत्वविवक्षायैव

निरसनीय इति भावः। इच्छादौ तु नादौ व यथासंख्यमन्वयः। एकार्थेति। एकस्मिन्नात्मनि कार्यकारणयोर्या प्रत्यासत्तिः समवायलक्ष
णा तयेत्यर्थः। अत्र वदंति परामर्शस्यानुमितिसमवायिसमवेतत्वं वा प्रत्यासत्तिः तदनुमितिसमवायिसमवेतत्वं वा। आद्ये चैत्रस्यपरा
मर्शसत्वेपि मैत्रस्यानुमित्यापत्तिः। अनुमितिसमवायिनि समवायेन परामर्शस्य सत्वात्त्वे चैत्रस्यापि अनुमितिसमवायित्वात्। अंत्ये का
र्य घटितसंबंधस्य कार्योत्पत्तेः प्रागसिद्धौ अन्वयव्यतिरेकग्रहासंभवः तत्तत्संबंधावच्छेदभेदेन व्यापकताभेदात् कारणतानंत्यं
चेति। एकेति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निभिन्नत्वं हेतुधाकरणीयं घटरूपं तत्र घटभिन्नत्वे सति अघटनिर्वह्निभिन्नत्वं एका
न्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावरूपं इत्थं सर्वत्रैव बोध्यं यद्यपि साध्यवह्निभिन्नत्वमेकमप्यस्ति तथापि तस्य साध्यात्मक
तयाभासिसाध्यकेवर्तमानत्वमिति। ननु लिंगकालीनत्वं साध्यस्याभावतद्वृत्त्यनुपदमुक्तं तत्कथं धूमप्रागभावादिकमादाय आधे
याद्विसंयोत्थानं ... ते। नावं सूत्रयति तस्यान्येति। नावच्छेदकेन व्याप्यतावच्छेदकं भिन्नं वा तद्वृत्ति तथापि व्याप्तिर्वर्तते इति भावः।

धूमप्रागभावत्वादेरवच्छेदकत्वं साधयति नवेत्तदपीति तस्येव धूमप्रागभावत्वस्यैव न्यूनत्वात्। अन्यथाव्याप्तेरवच्छेदकासमवधाने प्र
तियोगित्वादीत्यापाततः वस्तुतस्तु तदवच्छेदकत्वाभाव एव बोध्यः नचेति धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदक
भिन्नत्वं नु सामान्यान्योन्याभावः तत्र च यावत्सु अवच्छेदकेषु धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं धूमप्रागभा
वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च वर्त्तते तत्र लाघवेन धूमघटितताद्दशधर्मस्यैव सामान्यान्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वं गत्तं न हीति गोनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च द्वयं लाघवेनाद्ययोरेव नांतिमयोरित्यर्थः। एवं सास्ना नाम
त्वान्न गोत्वादित्यत्रापि तथेत्याह प्रत्येकमिति। गोत्वव्निष्ठाद्येन्नयागोनिष्ठत्वादिरेव लघु[illegible]रित्यर्थः। अतिरिक्तत्वादिति। १८८
धूमसमानाधिकरणोन्या[illegible] नीलधूमत्वादेरवच्छेदकतया प्रतियोग्यधिकरणं नीलधूमसमानाधिकरणेत्यादृश्याभावेन प्र
तियोगिन्यूनत्वं तथा च नीलघटाभाववदतिरिक्तघटाभावः प्रमेयेति गुरोरपि धर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं व्यवस्थापितं

ष्टेदयं अन्यथा प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यत्र पारिभाषिकावच्छेदकत्वानुसरणे व्याप्तेर्दुर्ज्ञेयत्वापत्तेरिति तदनुद्धारः (य ङ्घिसामान्यकारणा
स्य परामर्शस्य प्रमात्वरूपकारणतावच्छेदकत्वेनैकलिंगस्य कारणत्वं अथेत्यादिना मूले व्यवस्थापितं तथापि तथावेति ग्रंथस्य विशेष
रूपमवच्छेदकाशांतरेति लिंगस्यैव कारणत्वमित्यभिसंधिना आह तत्रैवेति। अन्यथा सामान्यकारणस्यापि विशेषरूपेण कारणत्व
नियमे सामानाधिकरण्यप्रतियोगितायां च धूमस्य दानं तत्र वह्निरिति कालदेशकर्तृत्वसंबंधस्यैव व्यापकताघटकत्वादित्यर्थः। मत्तां
तरमाह यदा यत्रेति। वर्तमानत्वस्य रसोऽज्ञावनंतरं ... जं तु धूमादेर्धूमकाले धूमदेशे च एकवह्निसिद्धावपि धूमकालावच्छि
न्न धूमदेशीयवह्निसिद्धिः स्फुटैव धूमकाले देशांतरस्याप्यवच्छेदकत्वसंभवात् एवं धूमदेशे कालांतरस्यावच्छेदकत्वसं
भवात् विशिष्टस्य च प्रकृतत्वादिति। मूले समानाधिकरणपदस्य ज्ञानावच्छेदकतयैव प्रकृतसंगतिरिति तथैव व्याप्
ष्टे पर्याप्ततावच्छेदकेति विशेषणज्ञानविशिष्टमासाद्यादेव व्याप्तिज्ञानं परामर्शोपयोगी... शंकते नन्वेति। साध्यतावच्छेदकपर... रासा

अ॰शि॰कृ थारणं कारणमात्रमभिप्रेत्याह तत्रेति। अनुसंस्कारस्यानुमितिफलत्वाज्जनकत्वात्कथं व्यापाररूपपरामर्शजनकत्वमित्यत आह फले
१८९ तिन वेत्यादि विशिष्टपरामर्शत्वेन स्मृतिं प्रति कारणत्वे तथात्वेनैव रूपेणानुमितिं प्रत्यकारणत्वे अनुमितिकारणतावच्छे
दकरूपेण तस्य तज्जनकत्वे फलव्यापारयोरैकरूप्येण प्रयोज्यत्वमिति। व्याप्तिज्ञानत्वेनेति। यद्यपि विशिष्टस्मृतेर्व्याप्ति
विषयकतया व्याप्तिस्मृतिं प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेनैव हेतुतेति न तत्र व्यतिरेकः तथापि व्यापकतावच्छेदकपरामर्शत्वावच्छिन्नका
र्यतावच्छेदकत्वं तस्य नास्तीति भावः। इदानीं कारणप्रयोज्यतावच्छेदकव्यापारनिष्ठधर्मेण फलं प्रत्यहेतुत्वमाह नवेति। उ राम
क्तव्यापारप्रयोजकत्वमभिप्रेत्याह। व्याप्तिविषयकेति सामान्यहेतुतावच्छेदकद्वयमुक्तं वाकारोऽनास्थायां अप्रयोजक १८।
त्वमुक्तिरिति नहीति। व्यभिचारमप्याह इंद्रियेति। इंद्रियस्य द्रव्यत्वेन कार्यत्वं प्रत्यक्षं त्वग्निन्द्रियस्य इंद्रियत्वेन तत्संयोग
स्य इंद्रियसंनिकर्षत्वेन प्रत्यक्षज्ञानव्यापदार्थेऽपि स्थितिं प्रति संबंधिज्ञानत्वेन तत्र व्याप्तित्वेन हेतुतापदार्थोपस्थिते

गुणादृशस्मृतित्वेन कार्यताशालिं प्रति तु पदज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिं प्रति तद्धीज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन वा हेतुत्वात् तद्ज्ञानत्वे
न पदार्थोपस्थितेः स्व पदार्थोपस्थितित्वेन एवं व्याप्यत्वेनांगीकारे। धारावहनेति प्रथमघटज्ञानस्य द्वितीयघटज्ञानं प्रति वि
शेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं एवं द्वितीयस्यापि तृतीयं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा च तृतीयं प्रति प्रथमं कारणं स्यात् व्याप्ये
णीकारे तु द्वितीयनिष्ठतृतीयकारणतावच्छेदकविशेषणज्ञानत्वेन रूपेण प्रथमस्य न जन्यत्वमिति भावः प्रथमस्य विशेषणा
ज्ञानत्वेनैव कारणत्वं वाच्यं तत्र च द्वितीयो न व्यापारः तादृशव्यापाराभावेपि विशेषणज्ञानेन द्वितीयस्येव जननादित्यभिप्रे
त्याह यज्जनयित्वैवेति। तज्जन्यत्वे। प्रतिकारणतावच्छेदकरूपेणैव व्यापारं प्रतिकारणत्वनियमे व्यापारनिष्ठफलजन
कतावच्छेदकधर्मेणैव कारणजन्यत्वनियमेपीत्यर्थः। विशेषणज्ञानस्य साक्षादेव तथा कारणत्वमित्यभिप्रेत्याह
संस्कारेणेति। इदं च विशेषणविषयकत्वरूपेण विशिष्टज्ञानं प्रति कारणत्वं वादिनां प्राचां नयेन जन्यत्वेति दिक्

व्यधिकृ
२०६

ज्ञानवारणाय।संशयेति अनुमितौ तु वह्न्यभावनिश्चयत्वस्य विरोधित्वस्तन्त्वनाय। नित्येति द्रव्य नित्यस्येत्यादि व्याप्तेरनभ्युप
गमेन तदभ्युपगमे तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ह्रदे वह्न्यनुमित्यापत्तेः व्याप्तिविषयत्वेन कारणत्वं दूषयति यदि
त्वेति यच्छब्देनाहृशपदार्थोपस्थितित्वेन कारणत्वे व्यापारं प्रति विशेषणज्ञानत्वेन तथोपस्थितिकारणत्वेनैवोक्तनिय
मनिर्वाहस्तथापि व्याप्तिविषयत्वावच्छिन्नकारणतावादिमतमात्रं निराकृतं भिन्नमनं दूषयति तु मुपन्यस्यति यत्त्विति। अत्रापि
व्यापारफलयोः समानरूपत्वयोऽन्यत्वानियमः कान्यमित्यादिद्वयं वान्यथासिद्धिः शब्दाश्रयत्वेनाकाशादेर्वारणाय गौ
रवप्रमाणिकत्वोपपादिकां युक्तिमाशंक्य।निषेधति नन्वेवमिति।ननु गन्तन्तर्हि दंडस्य कारणत्वेनेत्यत आह दंडत्वेनैवेति राम
यद्यपि दंडत्वं नैकं हस्तादेरपि कारणत्वात्।न श्रव्यत्वं तथा इतरकारणसमवधाने जलादिसत्त्वेपि घटोत्पादप्रसंगात् १९६
तथापि ताहृशस्य सर्वद्रव्यत्वं ननु ताहृशस्य सर्वद्रव्यसत्त्वेपि कथं घटानुत्पाद इत्यत आह क्रियेति।जनकत्वेन

कारणत्वं त्वग्निस्वरूपयोग्यत्वं वाग्निफलोपहितत्वं वा आद्ये तु द्वेति। तत्प्रयोजकतायाः अग्निविरहप्रयोजकतायाः अन्त्ये
त्याह अग्निविशिष्टत्वेनेति। तन्तुरूपकादीनां पृथगन्यथा च तु विधानसत्वात्तत्कारणत्वमित्यत आह नस्याद्वेति द्रव्यस्वरूपयोग्य
तावच्छेदकधर्मवत्वनिर्णयादेव प्रवृत्तेरिति निमित्तकारणतावच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादाह अस्त्वेति। तथा घटजनकतावच्छेदके प्रथ
मोपस्थितत्वं अग्निजनकत्वग्रहे अन्यथाग्निजनकत्वेनेव घटजनकत्वे तथा च परस्पराश्रय इति भावः। अत एव तादृशसंयो
गविशेषादेरवच्छेदकत्वादेव प्रतिबंदिमाह किंवेति। शब्दादीनामिति यत्र शाब्दमिष्टसाधनताज्ञानं तदभिप्रायेण प्रतिबंध्यद्वार
माह तज्ज्ञानकत्वेनेति प्रकृते परामर्शजनकत्वेन अन्यत्रानुमानप्रमाणगणमनुसंधेयं। व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शत्वव्यापकरूपा
कारणत्वं एवं उपपत्तिद्वयं दूषयति किंत्विति। तदवच्छिन्नेति। एककार्यतावच्छेदकानवच्छिन्नं प्रति व्याप्यव्यापकभावापन्नाभ्यां रूपाभ्यां न हे
तुत्वमिति। अतएव सामान्यविशेषकार्यतावच्छेदकभेदेन तथा हेतुत्वेऽपि न क्षतिः। नन्वियमन्यथासिद्धिरन्यथासिद्धित्रयमध्ये

आशि क प्रतिक्षेपस्तत्राह दर्शयितव्या नेति प्रपृष्टं नकेषु ताद्दृशधर्मे नान्वयव्यतिरेकविरहादेव नकारणत्वं किमर्थं ताद्दृशान्यथासिद्धिकल्पने
१६१ नेतिभावः अत्रेत्र अनुमितौ तथात्वं कारणत्वं कारणांतरासंभवस्यैव कल्पकत्वेत्याह चिकीर्षामिति तथात्वापत्तेः कारणत्वाप
त्तेः। तत्र चिकीर्षायां इहापि अनुमितावपि अनुमितिमतिर्मानसी मनोऽसाधारणकारणकज्ञानत्वादित्याशंकते मनद्इति। तर्हि चि
कीर्षा मानसी मनोऽसाधारणकारणत्वादित्युत्तरयति चिकीर्षादीति। मनोऽसाधारणकारणत्वस्य मानसप्रयोजनकत्वं खं
डनेन बाधः इच्छति किंतु नहीति। खंडनमाक्षिप्योत्तरयति किंनामेति। न किंचिदिति मानसत्वस्य नित्यत्वात् तत्प्रत्यक्षं मानस
त्वप्रत्यक्षं तत्सामग्री मानससामग्री तद्वत्किं तो व्यक्तिः मानसत्वावच्छिन्नोत्पत्तिं करणाभेदः मनोरूपकरणाभेदः कार्यवै राम
जात्यं अनुमित्यादिकार्यवैजात्यं नवयं कारणभेदाभेदावेव कार्यभेदाभेदप्रयोजकाविति ब्रूमः। अपितु सामग्रीवैल १६१
क्षण्यप्रयुक्तमित्याशयेनाह सामग्रीति। आद्यांतरभेदेन दृष्टांतद्वयमाह यथेति कथमिति उपमित्यादावपि तुल्यन्यायेन मनस

पर्वतत्वात्वादिति भावः। अप्रमात्वेन ज्ञानत्वन्तु प्रमितित्वे लक्षितस्य प्रयुक्तेति [illegible] त्यर्थेनाह करस्येति। तद्धर्मित्वस्य केवलान्वयित्वया
व्यावर्त्तकत्वादाह अभावेति अन्यस्य विगोत्वादप्रवेशादाह ज्ञानत्वेनेति अतिप्रसंगस्तु विशेषसामग्रीविरहादेव निरस
नीय इति विशेषसामग्रीमात्रं तन्न दिति। ननु सत्त्वं किमित्युपेक्षितमिति वाच्यं। नियताजनकगगनादिव्यावर्त्तकस्यैव संभ
वति। अत्र पुनः सामान्यस्यातिप्रसक्तस्य ग्रहणायोगात्। गोत्वादिष्वुपलक्षणं तानि ह शाब्दामर्शत्वाभावाद्धेत्वपि द्रष्टव्यं
वह्निव्याप्तित्वं नैकमित्यनुत्क्वाह वस्तुत इति। वह्निज्ञानत्वेनैवेति नन्वज्ञानत्वमेवास्तु सामान्यविशेषयोरेकप्रयोज्यत्वा
पत्तेः। एवमिति अप्रसिद्धाभावानुमितौ वह्निभावयोरेव व्याप्तिज्ञाने वह्निज्ञानस्य हेतुत्वादिति। एतेन साध्यज्ञानस्य
जनकत्वप्रदर्शनेन इदमभ्युपगमवादेन वस्तुतो नामच्यानकार्यकारणभावेमानाभावः। केवलान्वयिनीति घ
टत्वादिन्यस्य तुर्यतापत्तेः तत्तद्व्यापकत्वानुधावनं एकवचनमनधिकरणत्वकत्वमन्यत्रैव निराकुर्वन्नाह तत्रेति

अशिकु
१६२

प्राचीनोक्तासद्विपक्षत्वे सिद्धान्तसिद्धिव्याघातं निराकुर्वन्नुपसंहारमाह अत्यंताभावेति स्वलोकस्य गृह्य ग्राह्यायां तु केवलान्व
यीत्यधिकं स्यादिति ध्येयं एवमित्यादि साध्यकत्वे विशेषणं तेन गृहीतप्रकृतसाध्यवद्वृत्तित्वकोटौ व्यतिरेकि साधकत्वमेवेत्य
र्थः। एवमुत्तरत्रापीदं वमूलानुसारेण केवलान्वयित्वदशायां तु गुरुत्वावस्थायाः घटितत्वं संयोगाद्यभावसाध्यकादिसंग्रहाय व्या
प्यवृत्त्यत्यभावविशेषणतात्वं यत्र कवनाधिकरणे बोध्यं तेन संयोगसाध्यके नातिव्याप्तिः। अंत्यद्वयं च गुरुत्वविशेषघटि
तं तेनेश्वरयोगिभ्यां सर्ववस्तुग्रहेऽपि न क्षतिः। एतस्य यदि दुर्लभत्वं तदा कालांतर्भावोऽपि बोध्यः। अत्र व्यतिरेकित्वं यत्र क
वन व्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वं बोध्यं साध्यकमित्यनेनाज्ञायमानव्युदासः। आचार्यमतमाह व्याप्तीति तन्मतेऽन्वयव्याप्तिज्ञा
नमेव हेतुर्न व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं अन्यव्याप्तिज्ञानस्यान्यानुमितिजनकत्वात् तत्संग्रहः। क्वचिदन्वयसहचारेण क्वचिद्व्यति
रेकसहचारेण क्वचित्तु द्वाभ्यामिति क्रमेण लक्षणत्रयगमनं अयं च पूर्वमतान्द्विशेषः यद्व्यतिरेकि साध्यस्यापि व्यतिरेकसह

राम
१६२

चाराद्यज्ञानदशायां केवलान्वयित्वादिकमिति। अत्रापि पूर्ववत्पूर्वावस्थाभेदो बोध्यः। अन्वयसहचारो अन्वयसहचारज्ञानं अन्वयसह
चारज्ञानमात्रगृहीतत्वमन्वयसहचारज्ञानातिरिक्ताऽगृहीतत्वे सति तद्गृहीतत्वं नत्वात्मप्रसिद्धं आत्मादेरपि ग्राहकत्वात्। न च तदन्यस
हचारज्ञानागृहीतत्वं वाच्यं हेतुसमानाधिकरणोत्यादिव्याप्तौ हेत्वभावादेरपि सामानाधिकरण्यग्रहस्य ग्राहकत्वेन न दोषस्तादव
स्थ्यात्। अत्र मात्रपदेन साध्याभाववद्वृत्त्यभावसहचारज्ञानमेव व्यावर्तनीयमिति वाच्यं। यत्र केवलान्वयित्वेन तथासहचारज्ञानमप्र
सिद्धं तत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह तत्रेति। प्रकृतव्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः। तद्ग्राहिका या व्याप्तिज्ञानविषयसहचारत्वं विषयतासं
बन्धेन सविषयसहचारत्वव्यापकं यद्घटकसाध्यसाधनसहचारवत्त्वमित्यर्थः। ज्ञाननिष्ठहेतुतावच्छेदकसहचारित्वं तेन सहचा
रज्ञानविषयीभूतसहचारान्तरमादाय व्यापकत्वविरहेऽपि न क्षतिः। अन्वयसहचारत्वं प्रकृतव्याप्तिघटकसाध्यसाधनसह
चारत्वं तथा च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानं न च प्रकृतसाध्यसाधनसहचारकत्वमित्येवास्तु प्रकृतव्याप्तिमादाय प्रकोक्तिभंगापे

न॰ दी॰ कृ॰ नेः। अत्र च साध्यसाधनप्रदेशयोरेव सा शंकामाह नादृशोति प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयार्थकं अन्यत्र पूर्ववत् समीकृतो नुरोधेना
१९३ हप्यहीनेति। एतन्मते चान्यसहचारेणान्यव्याप्तिग्रहे अतिप्रसंग इति व्यतिरेकसहचारेण व्यतिरेकव्याप्तिरेव गृह्यते अनुमितिज
नकत्वं च व्याप्यो प्रकृतसाध्यव्यभिचारधीविरोधित्वेनैवेति। अनयोस्तत्त्वं पुनरन्यत्र विवेचयिष्यामः। प्रकृतहेतुत्वं प्रकृतहेतुताव
च्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वं एवं प्रकृतसाध्यत्वमपि ज्ञानविषयव्याप्तित्वं प्रयोजनं पूर्ववत्। अत्र व्याप्तिज्ञानानुमित्योः। विषयतासंबंधेन
ज्ञाननिष्ठा हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तित्वं प्रयोजनं पूर्ववत्। अत्र व्याप्तिज्ञानानुमित्योः कार्यकारणभावे तत्कालीनतत्पुरुषीयत्वा
दिकं निवेश्यं नातः कालांतरीयपुरुषांतरीयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य स्वरूपयोग्यत्वनिबंधनो दोषः। व्याप्तिज्ञानत्वे विवक्षिते व्याप्तिका राम
रणताकस्य फलोपधानं वा विवक्षणीयं प्रकृतसाध्यकेत्यस्य प्रयोजनमाह जलमिति इदं च यत्र यत्र पृथिवीत्वव्यापकाभावप्र १९३
तियोगित्वं तत्र निर्गंधत्वमित्यन्वयव्याप्तेरेव प्रकृतसाध्यानुमितिर्व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात्तु पृथिवीत्वाभावानुमितिस्तादृशायां बोध्यं।

नत्वहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकपृथिवीत्वाभावानुमित्यौपयिकव्यतिरेकव्याप्तिस्सायत्रयत्र पृथिवीत्वं तत्र तत्र पृथिवीत्वव्यापकाभाव
प्रतियोगिमत्त्वाभावइत्याकारासात्वहेतुतावच्छेदकेतिवाच्यं अस्याअपि व्याप्तेः पृथिवीत्वव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावत्व
मुद्रया हेतुतावच्छेदकशरीरत्वात्तान्वेजलत्वादिकमुपेक्ष्य किमेतावत्पर्यंतानुधावनमितिवाच्यं पत्तद्व्याप्तिहेतुतावच्छेदकमुद्रयाऽप
योगित्वेपि व्याप्तिज्ञानमुद्रया नोपयोगित्वमेतत्। प्रदर्शनपरत्वात् प्रकृतहेतुकेत्यस्य व्यावृत्तिमाह बस्नभाववानिति इदं च यदाप्र
कृतसाध्यं प्रत्यन्वयित्वमेव हेत्वंतरस्य च प्रकृतसाध्यं प्रति व्यतिरेकित्वं तदाप्रकृतहेतुकेत्यस्य प्रयोजनस्यलं यदारेदमेवस
पांतरेणाप्रकृतसाध्यं प्रति व्यतिरेकि तदाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलं तत्र बोध्यं तत्रापि व्यतिरेकव्याप्तिहेतुतावच्छेदक
व्याप्तिहेतुतावच्छेदकानुधावनं पूर्ववदेव बोध्यं नच प्रकृतहेतुकपरामर्शे प्रकृतसाध्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिभानमेयत्वादस्यान्व
यव्यतिरेकित्वमेवेति व्याप्तिरितिवाच्यं। व्यतिरेक।व्याप्तेःपक्षधर्मतासंशयप्रकारत्वात् प्रतियोगिमत्त्ववानितिपक्षधर्मताप्रतियोगि

आ॰टी॰कृ त्वे व्यतिरेकव्याप्तिरूपतादृशप्रतियोगित्वप्रकार इति। अन्वयव्याप्तेः प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकान्वयव्याप्तेः। ननु से
१८४ वन्ननु प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तिरेव तेन सा यदि प्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकी स्यात्तदा तस्य प्रकृतसाध्यग
तियोगित्वाभावात्। केवलान्वयित्वप्रसंगस्यादित्युक्तं। अतएव मणिकृन्मतानुसारादेतद्यद्भावाभावव्याप्तिस्यादौ व्यतिरेकव्याप्ते
र्लिंगतावच्छेदकत्वेपि व्याप्तिज्ञानत्वेनाहेतुत्वादेव तथात्वलिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगज्ञानस्याभावप्रतियोगित्वेनाज्ञातस्य हेतुत्वा
देव तन्मतेन केवलान्वयित्वसतिरिति भावः। लाघवादाह अभावप्रतियोगित्वेनेति। लिंगज्ञाने लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगज्ञानं। एव
मिति प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वं अन्व राम
यव्यतिरेकित्वं चैतत्कालान्तर्भावेन प्रकृतसाध्य निरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितिकत्वे सति प्रकृत १८४
हेत्वाभावनिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यप्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितिकत्वं यत्तु प्रकृतहेतुकसाध्यकानुमित्यौपयिकज्ञानवि

षयव्याप्तित्वव्यापकान्वयव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरत्वमिति तन्न दृशाविशेषे केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोः व्याप्तेः अभिधेय
त्वं वशात् बोधविषयत्वं शक्तृशक्यत्वं वा आद्ये अथेत्यादिमूलासंगतिरित्यतो न्याय वर्त्ते अभिधेयत्वं शक्तृशक्यत्वमिति व्याघा
तस्यानिष्टप्रसंजनात्मकस्य प्रकृतेनुपयोगादाह विपक्षस्य सिद्धिरिति ननु यदि व्यावृत्तत्वं यत्र नास्ति तत्रैव केवलान्व
यित्वं तदा कंबुग्रीवादिमत्त्वेपि अवच्छेदकत्वाभावात् व्यावृत्तत्वाभावेन तत्रैव धर्मत्वं हेतुरनैकान्तिक इत्यत आह तत्रेति न
था च व्यावृत्तत्वं न ततो व्यावृत्तमिति भावः गगनादीति व्यावृत्तत्वं यतो व्यावृत्तं तत् केवलान्वयीति धर्मत्वस्यानैकान्तिकत्वं
मूलोक्तमसंभवि अवृत्तिश्च एव तस्य व्यावृत्तत्वात् तेषु न च धर्मत्वाभावात् अत्यंताभावप्रतियोगित्वस्यैव लक्ष्यस्यासंभ
वात् तत्त्वाप्रसिद्धिर्न घटत इति तस्य लक्षणत्वं विघटयन्नाह नन्विति । तथा च नेकस्यापि केवलान्वयित्वमिति भावः । क
थंचिदिति वस्तुतस्तु गगनव्यवहारः शब्दोपदानवादादिवेति हृदयं । वस्तुत इति इह भूतलेकपालनाशात्

२८५

आरी कु

घटो ध्वस्त इत्यादिप्रतीतेरिति भावः। भूतलादिदेशे तस्यावर्त्तमानत्वे पुनराकाशाभावे इति तथा च तद्वारणप्रकारेणैव तदपि वा
च्यमिति भावः। ननु भावाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादावेवास्तु आकाशादौ कुतः इत्यत आह स्वावधारणमिति तथा चाभा
वाभावत्वं व्यापकं प्रतियोगित्वं व्याप्यं प्रकृते च प्रतियोगित्वसत्त्वात् तदपि वर्त्तत इति भावः। ननु भावत्वस्याभावाभावत्वव्या
प्यत्वे किमपि न मानं इत्यत आह प्रतियोगित्वादिति प्रतियोगित्वस्य तु तत्त्वे मानमाह यदा इति इदं च प्रतियोगित्वं तत्त्वे
न व्यवह्रियमाणत्वं नातः साध्याविशेष इति अत इति घटाभावस्यापि प्रागभावादि यत्र यत्प्रतियोगित्वमिति ननु घटा
न्योन्याभावस्याभावो न कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिकमित्यत आह प्रतियोगितावच्छेदक इति ननु भावत्वज्ञानप्रतिबन्धक
ज्ञानविषयस्यैवाभावाभावत्वेन ज्ञाप्यस्यापि तदभावाभावत्वापत्तिरित्यत आह तदभावत्वं वेति। तथा च तदभावत्व
ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं अभावव्यवहारविषयत्वं वा तद्विषय इति यद्यप्यत्र घटाभावाभाव इति ज्ञानस्य सर्वं बंधत्वे न भा

राम
१८५

ष्ममाणो संबंधविशेषत्वेपि न क्षतिः तथापि संबंधत्वेन संबंधस्य न प्रतिबंधकत्वमिति तदुदास इति भावः ननु संबंधस्यापि
व्यावर्त्तकत्वादिना ऽज्ञातस्य तथा प्रतिबंधकत्वमस्त्येवेत्यत आह संबंध संबंधेति न स्वनवृत्ति तथा च व्यावर्त्तकत्वादि
ना ऽज्ञानस्य तथा धीप्रतिबंधकत्वं तस्यैवाभावाभावत्वमिति प्रतियोगितावच्छेदके तिघटाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंयो
गादेस्संवादो हनैस्तत्रापि संयोगसंबंधावच्छिन्नघटाभावव्यवहारो न स्यात् अनतिप्रसंग इत्यत इति अन्य प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधस्यान्याभावविरोधिता निराकरणायेत्यर्थः व्यधिकरणेति तथा संबंधविशेषेणेत्यादिनायत्तु त्यन्तमापादितं तत्
समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावे इह वाभावाभावः प्रतियोगी तस्य च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन विरोधिनस्ते
न संबंधेनाद्वृत्तेरेवाभावस्य केवलान्वयित्वं मन्मते श्रीमत्तेभवतो व्यधिकरणस्य तेसंबंधविशेषणियंत्रितस्य [illegible]
व्यधिकरणसंबंधस्य प्रतिबंधकत्वे दोष इत्यत आह तद्वृत्तीत्यादि अयमर्थः किमभाववत्त्वेन प्रतियोगितावच्छे

अशिक दकसंबंधेन विरोधः किंवा प्रतियोगिता संबंधत्वेनाद्ये आह अभावेति अभावमात्रविलय इत्यर्थः अंत्ये त्वाह तदभावेनि
१९६ अत्रापि तद्वृत्तिभावनामित्यपि बोध्यं प्रदिव विशिष्टकल्पनायामेव प्रतियोगी प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधो वा तदभावाभाव इत्य
त्र विनिगमकाभाव इत्याशंक्यते व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावत्वस्य त्वभावत्वनास्ति केवलान्वयित्वात् इति तदा प्रतियो
गितावच्छेदकसंबंधानुधावनेन गौरवमेव विनिगमकमिति केचित्तु अनति प्रसक्त इत्याद्यनुरोधात्त्व प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधप
रतदभावद्वृत्तिपरएव योजयंति तद्वृत्ति प्रतियोगितावच्छेदकव्याधिकरणसंबंधवति अभावविलयः व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्ना
भावविलयः ननु प्रतियोग्यवच्छिन्नसंबंधस्य भावाभावोवक्तव्य इत्यत आह तदभावेति तस्य व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य यो
भावोभावदभ्युपगतः तद्विलोपप्रसंगः प्रतियोग्यवच्छिन्नसंबंधस्य प्रसिद्धेरित्याकूतः परिष्कृत इति लक्षणप्रसिद्धिप्रयुक्तलक्षणासं राम
भवनिराकरणमेव परिष्कारः अतएव मूलकृता आकाशेत्यादिग्रंथेन तथैव प्रतिपादितं अभ्युपगमवादत्वं घटयति भाववत्तीत्यादि १९६

मानत्वेहेति आकाशाधिकरणाप्रसिद्ध्या आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरप्रसिद्धेरिति भावः ननु प्रतियोगित्वं तदभावाभावत्वं तथा च आकाशस्य
प्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरेव तदप्रसिद्धिरित्यत आह अभावेति क्रमिति स्वाभावस्याभावत्वं स्वरूपसंबंधस्यैव शरणीकरणीतया तस्यैव ल
क्षणत्वादिति न चाकाशे आकाशाभावाभावः आकाशाभावप्रतियोगित्वादिनानुमानादेव तत्प्रसिद्धिरित्यत आह अभावप्रतियोगित्वे वेति
अप्रयोजकमिति यत्तदर्थयोरनुगतत्वस्याभावे सामान्यव्याप्तेरसिद्धिः विशेषव्याप्तिस्त्वसिद्धैवेति ध्येयं । एवं चेति वृत्तिमत्पदस्य मूलोक्त
प्रयोजननिरसनमित्यर्थः विवक्षाफलमाह अत एवेति ज्ञानस्य साक्षात्संबंधेन केवलान्वयित्वेपि परंपरासंबंधेन केवलान्वयित्वं सूचयितु
माह ज्ञानत्वस्येति परंपरासंबंधेन स्वाश्रयविषयतया संयोगेति शाखावच्छिन्नवृक्षे संयोगाभावो नास्तीति प्रतीत्या संयोगस्य तदभावा
त्मकत्वमिति भावः ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं स्वप्रतियोग्यधिकरणानधिकरणत्वं तथा चाकाशाधिकरणाप्रसिद्ध्या आकाशाभा
वोपि प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येनेति प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावांतरमादाय कालेऽतिव्याप्तिरित्यत आह आकाशाभावो वी

अरीक्ष ति प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य संबंधविशेषनियंत्रितत्वेनाकाभावकीरंशा प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनाकाशीयत्वाकाशाभावाधिक
१८७ रणानुयोगित्वयोरभावेनस्यापि प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः। नन्वेवं सत्ताभावोपि नप्रतियोग्यसमानाधिकरणः स्यात् प्रति
योगितावच्छेदकसमवायेसत्ताप्रतियोगिकत्वाभावाधिकरणनिरूपितयत्किंचिदनुयोगिकत्वयोःसत्वात्समवायनिरूपितानुयोगि
कत्वयोःसत्वात्समवायनिरूपितानुयोगिकत्वविवक्षणेतु सुतरामप्रसिद्धिरित्यतोवृत्तिमत्वद्वृत्तिमूलस्थलक्षणमेव षष्ठीतत्पुरुषसमा
सादेतदर्थकमितिकेचित् तत्र तथापीत्यादिविरोधात् तस्मात्स्वनंत्रविवक्षापवेतिव्याप्यवृत्तीतिस्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रति अ५
योगित्वं यदितत् तदासंयोगेऽतिव्याप्तिस्तदभावस्य निरुक्ताव्याप्यवृत्तित्वात् उभयत् किंचिदधिकरणेताद्दृशत्वंतथाच्चाननुग
मइत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेनसूचितः अखिलमितिप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेस्यत्र प्रतियोग्यसंबंधित्वं वृत्तिमत्वमित्यत्रसं राम
बंधित्वमिति अत्यंतपदं चाविवक्षितमितितथाचेतिप्रमाणं प्रमाज्ञानीयत्वेनानुगमं कुर्वतोमूलस्यएतदभिमतमितिभावः व १८

स्कतोऽवच्छेदकाविवक्षणे विशिष्टाभावादिकमादायासंभवः ननु द्रव्यभेदगुणभेदयोरन्यतरत्वेन केवलान्वयित्वेपि द्वित्वेन रूपेण केवलान्व
यित्वापत्तिः द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादित्यत आह द्रव्यंचेति तथाच प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकर
णयोर्द्रव्यगुणयोस्तस्य सत्वात् नातिव्याप्तिः नचैवमिति गोत्वाश्वत्वयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वं स्यादित्यर्थः प्रथमविवक्षा णव प्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधेन तदुभयप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तोभयाभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यहानिः इदमेव कृतोक्तो
तदवच्छिन्नेति द्वितीयविवक्षानुसारेण समाधत्ते नाहश्रेति धर्मिणो गोत्वाश्वत्वयो[illegible]रित्यर्थः। सिषाधयिषेत्यादिग्र
हणाभिप्रायेण मूलासंगतिरिति सत्वादाह संदिग्धेति न तु ऽस्तित्वं कालसंबंधित्वं तच्च गगनमस्तीति व्यवहारात् केवलान्वयीत्यनेनामू
लासंगतिरित्यत आह घटेति संशयस्यानिश्चयाप्रतिबंधकत्वादाह साध्येति इत्थं च मूले च कुत्रचिद्धियः प्राचीनमते नाह विशे
षणेति ननु भूतले घटो न वा भूतलं घटं नवेति संदेहयोः प्रतिबंधकत्वमस्तु घटो भूतल इत्यभावप्रतियोगीनवेत्यस्य तु कुत इत्यत आ

हविरोधीति। न चास्याग्रे मूलकृतैव तथोक्तमिति वाच्यं। तो विशेषणविशेष्यभावभिन्नयोरपि न प्रतिबंधकत्वमिति कैवकथा एतस्येति। न च समानप्रकारक
त्वस्य पकस्याभावात् विशेष्योपादानेन विनिगमनाविरहात् उभयोरपि प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं घटवद्भूतलमिति निर्णयस्य घटाभाववद्भूतलज्ञानाप्रति
बंधकत्वेऽनुभवविरोधइत्यावश्यकत्वेन तस्य प्रतिबंधकत्वेऽपरस्यतदुन्नायकत्वेनाप्युपपन्नेरिति भावः। पक्षनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्व
ज्ञानं साधकं तदत्यंताभावस्य योग्यतेत्यादिमूलसंगतिमित्यतो व्याचष्टे पक्षनिष्ठेत्यादीति कथंचिदिति बाधाभावसंपादकतयेत्यर्थः। आ
तएवन्यूनताभंगाय तादृशज्ञानविरोधिज्ञानस्येत्युक्तं साध्यसाधकत्वेनेति मूलस्य यथाश्रुतार्थकत्वं वक्षयन्नाह पक्षनिष्ठेति ननु तथापि
तत्छेदेन ज्ञानाभाव एव वक्तव्यः स वा संगत इत्यत आह नस्येति साध्यं घटत्वेपि निष्ठाभावप्रतियोगिपक्षः साध्याभाववानिति ज्ञानसाधा
रण्यापादसाध्यविशिष्टेति विपक्षवृत्ति विपक्षत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। अन्यथा यत्किंचिद्विपक्षे हेत्वभावसत्वेपि व्यभिचारित्वशंकादर्शना
दग्रिममूलासंगतिः स्यादिति। न चेदमपि व्यतिरेकव्याप्तिस्वरूपं तथा च व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्त्यावुपयुज्यते इति मूलासंगतिरित्य

तत्राह साध्याभावेति अत्र वदंतीत्यादि इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र वाच्यत्वाभाववदवृत्ति ज्ञेयत्वं ज्ञेयत्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छे
दकवाच्यत्वकत्वं यावद्वाच्यत्वव्यापकत्वं वा एतद्विषयकज्ञानमस्ति लाघवेनाद्यस्यैव कारणत्वं कल्प्यते नापरयोः यदि वाद्यं विहाय मध्यमे नाप्य
नुमितिहेतुत्वं उच्यते तदा यत्रानौपाधिकत्वमात्रं तत्राप्यनुमितिस्वीकारेण तस्यापि हेतुत्वापत्तिरिति भावः अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वं
उनमेव केवलान्वयिखंडनं यद्वा विशेषदर्शिनोऽनुमितिखंडनमेव तत्राप्येतेन साध्यत्वसाधनत्वयोरैक्याभावात् केवलान्वयिनि तद्रूपस्या
प्यभावात् कथं साधारणेन कारणत्वमिति परास्तं साध्येति साध्याभाववदवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेनावृत्तित्वं तच्च साध्याभाववदसंयुक्त
त्वादिकं तच्च यावत्संयुक्तव्याप्यसाधारणं न च तद्गुणादिसाधारणमित्याह इति व्याप्तिः संयुक्तत्वेन विशेषणात् अत एवाह प्रायश इति तदेव वि
शदयति साध्याभाववतीत्यादिना न वृत्तिभिन्नत्वादीति तद्वृत्तित्वात्यंताभावत्वं आदिपदग्राह्यं नत्वेवमित्यत्र हेतुः वह्न्यभावेति इदमुपल
क्षणं वह्न्यभाववतां ह्रदादीनां तत्संयुक्तत्वस्य च मानं बोध्यं धूमसमानाधिकरणानां महानसादीनां तत्संयोगस्य च मानं बोध्यं न तु तत्संबंधस्य

अनि॰ १९९ तदवच्छेदकत्वस्याभावे बोध्यं प्रतियोगितायाः संबंधमर्यादया भानसंभवात् तदवच्छेदकत्वेति प्रकारांतरेति किंचिद्धूमविशिष्टवह्नित्वस्य धूमस
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि तदवच्छेदकत्वं तावत्स्येव पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वे तदभावः यदि वावच्छेदकत्वस्य विशिष्टानुवृत्तितया
विशेष्यमात्रवृत्तित्वं संभाव्यते तदा वह्नित्वं नावच्छेदकं किंतु विशिष्टवह्नित्वं इति प्रतीतिबलादेव तस्य विलक्षणः संबंधोऽवशेयः परे तु वह्नित्वत्वं अव
च्छेदकतानवच्छेदकं इत्येव वक्तव्यं इत्येव अतएव सुतरामित्यपि संगच्छते इत्याहुः अन्ये तु वह्नित्वमवच्छेदकं न पारिभाषिकमिति प्राहुः न च भयोरि
त्यमनुगम एवेदं दूषणं त्रयं तु व्यापकताज्ञानेनेत हेतुरंगीकर्म इत्यत आह व्यापकत्वेति आनुभविकत्वाभावे फलत्वादाह नवायोक्तिकमिति ज्ञानत्वे
ति व्यापकताज्ञाने यथा साध्यतावच्छेदकस्याभानं तथैवानुमितावपीत्याशयः अत्रैवोपष्टंभकमाह अन्यथेति ननु व्यापकतावच्छेदकमात्रवृत्ति राम १९९
धर्मो यत्र व्यापकताज्ञाने प्रकारस्तत्रज्ञानवानित्यनुमितिर्न भविष्यतीर्भविष्यतीत्यत आहानुभवत्वेति अनुभवत्वव्यापकेति प्रत्यक्षत्वव्यावृत्ति
नायमनुगमेति लक्षणाधाः एतेन त्रयज्ञानवानित्यनुमितिस्तत्र ज्ञानवदन्यादृष्टित्वज्ञानं कारणं यत्र तु व्यापकताज्ञानं कारणं तत्र ज्ञानत्ववानित्य

वानुमितिरितिपरास्तं उभयसाधारणहेतुत्वस्यदूषितत्वात् व्यापकताज्ञानमात्रकारणत्वोक्तौ वक्तदोषतादवस्थ्यात् विभिन्नानुमितिमादाय कार्यका
रणभावकल्पनेमानाभावादिति। एतेनोक्तदोषेणदूषणांतरमप्याह सर्वजनेति अनएवोक्तदोषापेक्षयाचकारः अनुमितिभावेऽनुमितित्वे ननुवि
शेषदर्शिनः कथंप्रमेयत्वाद्यनुमितिरित्यतआह प्रमेयत्वादेरितितथाच प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिरसिद्धैवेतिभावः ननुकेवलान्वयित्वघटवृत्ति
त्वयोः सहचारः केवलान्वयिधर्मएवग्राह्यः सचासिद्धइत्यतआह कथंचिदितितथाचसत्तादेरेवसुलभोदृष्टांतइत्यतआह कथंचिदिति
अन्यथातद्वृत्तित्वधर्मत्वावच्छिन्नव्यापकत्वोक्तौक्तदोषतादवस्थ्यात् एवंसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैवहेतुत्वेनगुरुणोपिव्यभिचारज्ञानविरोधि
त्वेनैवहेतुतानविव्यतीत्यतआह व्यभिचारज्ञानेतितदेवआह यतिवह्न्यभावेतिकदाचिदितिधूमाभावः वह्न्यभावसमानाधिकरणाभावप्र
तियोगीतिज्ञानं वह्न्यभाववतिधूमाभावाभाववृत्तिव्यभिचारज्ञानोपमर्दकं संभाव्येत धूमाभावस्याभावइत्यत्र धूमाभावेप्रतियोगित्वा
वगाहनात् उक्तव्यभिचारज्ञाने प्रतियोगित्वस्यसंबंधविधयेवभानं धूमाभावोऽप्रतियोगीतिज्ञानेतुप्रतियोगित्वस्यप्रकारतयाभानं इति

अशिद्ध २०

यदितदातद्दपिनविरोधेधूमइत्तिज्ञानंतुस्वरूपपरमाहतंइत्याशयवानाहनत्वितिनतुव्यतिरेकव्याप्तिग्रहानंतरंज्ञानज्ञानजायतएवतत्रानुमिति
रेवपर्यवस्यतीत्याहव्यतिरेकेतित्वेनानुमितित्वेनानुमितित्वेननत्वनुभवविवादइत्यत आहकेनेति केत्रकारणांसामग्र्यभावबद्धित्तिव
ज्ञानंनन्वन्यदप्यस्तिकारणंइत्यत आहसामग्रीतिकिंत्विति अर्थापत्यापिनानुमिनोमीत्यनुभवादिति [illegible] केनेतियथाशाब्दानुमितिद्व
यसामग्रीसत्वेप्रमाणासंप्लववत्त्वेहापीतिभावःतस्यातीन्द्रियत्वादित्तियद्यपितयोरे [illegible] लीनतैकदेशीयत्वयोःसंबंधमर्थ्यादियाप्र
विशेनयद्यत्रताहृशीसिद्धिःस्यात्तदाउपलभ्येतइतियोग्यानुपलब्धिसंभवःनथापीतीन्द्रिय [illegible] कालघटितनयातथोपलंभा
भावेनतयोरेकसंबंधेमानाभावेवातात्पर्यनिरस्तौदित्तिसिद्धसाधनस्यवादस्यलवार्थान्तरविधयातस्यदूषकत्वमितिनिनु
तद्विवादग्रस्तइत्यत आह साध्यादीतिनतुतत्साध्यकतन्यद्ग्रोकताहशजन्यत्वेनेवानुमितित्वंसाध्यत्वंइत्यत आहतज्जना राम
त्वस्येति असंभवादिति अनुमितित्वस्यजातित्वादितिभावःएतेनप्रत्येकत्वखंडनेनकेचिदित्यस्वरसोद्रावनेतद्वीजंतुनानुमि २००

नोमीत्यनुभवविरोध इति संप्रयोगसमवायाभ्यां क्रमेणाह नन्वयं देश इति तथा चेत्यादिना नन्वत्र जलमिति पक्षता हि देशो निरर्थक इति वाच्यं
पक्षधर्मताज्ञाने सत्यपि व्याप्तिज्ञानविलम्बेनानुमितिविलम्बः स्यादिति प्रदर्शनपरत्वात् सरति मितितथा च जातो जलवृत्तित्वानुमान
मेवेति भावः प्रागेवेति व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तिविचार एवेत्यर्थः नीलसमवेतत्ववृत्तिनीलगवि व्यभिचारवारकतत्साध्यके
तद्धेतुके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वमङ्गीकृत्याह परं परे त्विति वस्तुतस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वमेव व्याप्तिः प्रति
योगीत्यादि विशेषणाप्रवेशगौरवात् स्वाधिकरणवृत्तिसाध्यवदन्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वप्रवेशगौरवाच्च स्वीकुरुवेत्यादिकं
त्वभ्युपगमवादेनेति संक्षेपः साधारणोक्तिः आचार्यमतानुसारेण साधारणोक्तिः क्वचित्तु सुक्तके साधारणोक्तिरिति पाठः तत्र
त्रान्वयव्यतिरेकिवारणाय व्यतिरेकसहचारो वार्थो बोध्यः मीमांसकस्य च केवलान्वय्यनङ्गीकारात्तदुक्तिप्रदर्शकमू
लमसङ्गतमित्यत आह प्रयतितवेतितथा च नैयायिकं संबोध्य तदनुसारेणैवोक्तं इति। ननु व्यतिरेकिणि हेतुसमानाधिकरणात्या

असिद्ध
२०१

दि अन्वयव्याप्तिसाधने साध्याप्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा कृतमनुमानेनेत्यत आह साध्यव्याप्यत्वमिति अंततइति तदितरासत्त्वमिति मधिकृ
त्यननुसरणाद्ज्ञानस्य कारणत्वप्रस्तावे निरूपयतीति मूलं व्यर्थमित्यत आह उपाधिज्ञानेति न सिद्धसाधनमिति पृथिवीतरभि
न्नेत्यनुमितौ पृथिवीतरभिन्ने त्याकारकसिद्धेरप्रतिबंधकत्वादिति पृथिवीत्वस्येतिसर्वत्वस्यानुमितावप्रकारत्वादितिभावः
ननूपनये पृथिवीत्वत्वेन पृथिवीत्वस्य भानं तत्र पृथिवीतरासमवेतत्वे सति पृथिवीवृत्तित्वगर्भं तथा च पृथिवीत्वस्य तावतो
वपदे धर्मताभाने उपनयवैयर्थ्यमित्यत आह अत्रचेति अधिकारेण व्याप्तिविशिष्टत्वेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नरूपेणाप
दे वृत्तित्वप्रदर्शनपरतयैवोपनयसार्थकतास्त्विति पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वस्य स्वरूपेणावेशात् तद्ग्रहेपीति धूमवह्न्योर्म
हानसे धूमाभाववह्न्यभावयोर्लिङ्गदेग्रहेपि अयःपिंडे शंकानादवस्थानात् तदधिकरणीय व्यभिचारशंकानिवर्त्तकत्वेनौ
चाहाधिकरणेतितत्त्वादिति अयंभावः साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्यभानात् इयं साध्याभाववत्त्वं तद्वृत्तित्वं वहि

राम
२०१

क ३

तोनत्रहेत्वधिकरणेसाध्यवत्त्वज्ञानेजातेतदधिकरणेसाध्याभाववत्त्वज्ञानंनभवतिएवंसाध्याभाववतिहेत्वभावइतिज्ञानेजाते
तदधिकरणेसाध्याभाववतिहेतुज्ञानंनभवतितत्रसाध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वदलेएवप्रयोजकेनत्वन्यतत्समूहालंबनमुद्रयाधि
कस्यप्रयोजकत्वेनरासभादिसाधारण्यमिति।ननुऽन्वयसहचारव्यतिरेकसहचारस्यापिहेतुत्वंनलिब्यतीत्यतआहव्यतिरेके
तितथान्वोदाहरणेनव्यतिरेकव्याप्तिःप्रदर्श्यतेनतज्ज्ञानस्यजनकत्वात्नतूदाहरणेनसहचारमात्रंप्रदर्श्यतेनतद्व्याप्तिरितिभि
न्नमतमाश्रयंकथनिबध्नतियत्त्वित्यादिनाअर्थांतरादीत्यादिपदेनाप्रयोजकत्वपरिग्रहः।ननुकथकसंप्रदायानुरोधादेवनयकादि
वेमर्यादेत्यतआहव्याप्तिबोधकत्वमितिननुनतोऽन्वयव्याप्तिरेवबोध्यतांआस्थीयतांचतदर्थंप्रकारांतरमपीत्यतआहनचेति
नचिक्कादावितिसंयोगिद्रव्यत्वादित्यत्रसंयोगसामान्याभावस्यद्रव्यवृत्तित्वंसर्वैरनभ्युपगतंकपिसंयोगिएतत्वादित्यत्रैतत्वस्य
गुणादिरूपतयाऽत्यंतिकालावच्छेदेनस्वयंतदभावाभ्युपगमान्नाव्याप्तिरित्येतदुपेक्ष्यएतदुक्तंसाध्यत्वावच्छेदकेत्यादिक्रमेण

आ॰शि॰कृ॰
२०२

प्रागुक्तेद्वये बोध्यं अवच्छेदकद्वयव्यावृत्तिस्तु सकलसाध्याभाववन्निष्ठेत्यादिवद्बोध्या इदं तु विचार्यते व्यापकतालक्षणे प्रतियोगि
व्यधिकरणपदं दत्वा साधनाभावे प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं देयं तदपेक्षया तदुभयत्याग एव श्रेयान् संयोगेनात्मत्वे साध्ये संयोगा
भावस्यात्मत्वाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन व्यापकत्वविरहेणाव्याप्तिनिरासादिति अत्र वदंति व्यवहारो प्रयुक्ताव्या
पकतायामित्येवं तथा निर्वचनात् अखंडाभावतया च न वैयर्थ्यं। नव्यास्तु इदं द्रव्यं संयोगवदन्यत्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभावाभाव
संयोगवदन्यत्वाभावयोः प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपादाने व्यापकत्वं न स्यात् अन्योन्याभावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत
यासंयोगवदन्यत्वाभावस्य च संयोगरूपस्य द्रव्यत्वाभावाभावरूपद्रव्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वादित्याहुः। न तु संयो
गाभाववत्त्वात् विभागाभावादित्यत्र व्यतिरेकिणि लक्षणमव्यापकं प्रतियोगिव्यधिकरणतादृशाभावाप्रसिद्धेरित्यत आह। संयोगाभा
वद्वृत्तित्वं तु पृथक्त्वस्य केवलान्वयित्वे विशिष्टे तस्मिन् साध्ये लक्षणमतिव्यापकं स्यादित्यत आह प्रतियोगीति तत्र संयोगाभावेम

राम
२०२

विभागाभावः तादृशः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नः तथा च प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभाववान् तादृ
शविभागाभाववानित्यादि संग्राह्यमेवेति भावः ननु धूमवान्वह्नेरित्यादौ द्रव्याभावत्वेन व्याप्यतया आर्द्रेन्धनजत्वाभावेन व्यापकतया
प्रतिव्यापकं स्यादत आह व्याप्येति वैज्ञानिकमिति न तु साध्याभावेत्यादि व्यतिरेकव्याप्तिलक्षणांशघटितमेव तस्य चात्राबोध
इति साध्याभावेत्यादि वैज्ञानिकत्ववर्णनमनुचितं अन्यथा वह्निमान् गगनादित्याद्यनुरोधेन हेतुसमानाधिकरणेत्यादि व्या
प्तिघटकमपि वैज्ञानिकतया व्याख्येयमिति वाच्यं साध्यस्य साधनादित्यत्र तस्य मूललक्षणपर त्वाभावेन वास्तविकत्वशं
कानिरासायानन्तरनयात तथा व्याख्यानात् तथा च मूलोक्तसाध्याभावेत्यादिकं व्याख्यानं न तु स्वोक्तसाध्याभावेत्यादिकमिति
न तु साध्याभाववत्त्वज्ञानेनेयत्येऽप्रसिद्ध्याभावसाधारण्यं न स्यादित्यत आह व्यापकीयत्वेनेति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नीय
त्वेनेत्यर्थः साध्यस्य साधनादिति मूलस्योपष्टम्भकत्वं व्यापकेत्यादिमूलस्य वक्ष्यमाणपरत्वं न घटत इत्यत आह अभावावि

व्या०रा० विशिष्टाभावप्रतिबन्धक इति तेन नाहार्यानिश्चयसत्त्वेऽपि कामिनीजिज्ञासादिना प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः। ननु व्यापकाभावेन व्याप्याभावनिश्चये को
२०३ ऽपि व्याप्याभावत्वप्रकारकत्वानिवेशने जलादित्वेन जलादिभेदो न सिध्येत् इत्यत आह यद्रूपेति ननु व्यापकत्वांशे विरहे हीनेऽपि इदानीमुद्बुद्ध
संस्कारात् वह्नित्वावच्छिन्नज्ञानादेवानुमितिः स्यादित्यत आह व्यापकत्वनिविष्टेति अतिप्रसक्तत्वात् व्यापकत्वस्य व्यापकप्रतियोगिका
भावसत्त्वेनानुमित्युत्पादकत्वात् व्यापकत्वावच्छिन्नेति यद्यप्यत्र केवलान्वय्यादिकं प्रविष्टं तथापि संयोगेन व्यापकत्वावच्छिन्नस्याभावो
गुणादौ समवायेनाभावो जात्यादौ सुलभ एव एतदेवाह संभवतोऽपीति असार्वत्रिकत्वात् ह्रदो निर्धूमः निर्वह्नित्वादित्यादावभावात्। कार
णाननुगम इति निर्वह्नित्वहेतुकनिर्धूमत्वानुमितावेव वह्न्यादेर्नानारूपेण व्यापकतासत्त्वात् कारणाननुगमः न चान्वयव्याप्तावपीत्थम
ननुगमः विशिष्यकत्वनत्रापि संभवतीति वाच्यं निर्धूमानुमितावेवोक्तकारणानां नानाप्रकारककारणत्वस्य सत्त्वादननुगमात् संयो
गादिना व्यापकत्वग्रहे गुणादिपक्षकानुमितौ व्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्यापि संभवादननुगम इत्यपि केचित् पूर्वोक्तमेवोपसंहरति एवं चेति राम २०३

अनुगतकारणतावादिमते धूमेति अत्र च धूममव्यापकतावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगितायस्येत्यर्थे वशान्नसामान्याभावत्वमिति न पूर्वोक्तासाव
त्रिकत्वदोषः व्यापकत्वस्यैक्याभावः कश्चिदित्यनेन सूचितः ननु व्याप्तित्वस्यैक्याभावान्मूलमसंगतमित्यत आह त्रेतित तथात्वाभावादिरेव तथा
विधोऽर्थ इति भावः पक्षस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य ज्ञानापेक्षया लाघवादाह पक्षेनेति यद्यपि च पक्षज्ञानमात्रं कारणमित्युक्तौ लाघवं वैप
रीत्यं तदा पाकानुमानादिवदप्रसिद्धपक्षकानुमानस्यापि स्वीकाराद्व्यभिचार एवेति पूर्वाः स्वरसो बोध्यः ननु वह्न्यभावाभावस्यैकत्वप्रकारकान्वय
व्याप्तिग्रहाधीनानुमितौ व्यतिरेकव्याप्तिजन्यानुमितेन कश्चिद्विशेष इत्यत आह अन्वयिनेति तथा चान्वयिनेति तत्त्वावान्वयिनि वह्न्यभावत्वाभा
वत्वनिरूपितवह्न्यभावाभाववैशिष्ट्यवैशिष्ट्यबोधव्यतिरेकिणि तु पक्षवृत्तिरभावो वह्न्यभावीय इति एकस्य द्वयमिति न्यायेन बोधः अभाव
त्वं तु सामान्यसामग्रीमहिम्नैव भासते अनुभवानुरोधात् पक्षवृत्तिः प्रतियोगितासंबंधेन वह्न्यभाववानित्येवानुभवो न कस्यांतरंगौ
रवादिति अभावत्वाभानमेवेत्यपि वदंति इत्थं च विचारणीयमिति योजनानवेतदनुरोधादेवानुमित्योर्वैलक्षण्यं व्यतिरेकिनि वि

अशिकु
२०४

शिष्येव कार्ये कारणाभावान्निर्वाह इति वाच्यं परामर्शात्मकविशेषणतावच्छेदकज्ञानमादायानुमितेर्विशिष्टवैशिष्ट्यरूपत्वासंभवादिति अनु
मितित्वावच्छिन्नाप्तवादिनां मतमाह केचित्त्विति अयमस्वरसः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य जनकत्व
ध्रौव्यं तत्र यदि प्रकारान्तरेण विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमादाय तदुपपत्तिस्तदा तादृशज्ञानाभावस्थलेऽनुमितेर्विशिष्टवैशिष्ट्य
बोधत्वानात्मकत्वस्वीकार इति तदाकारावश्यकत्वे कृतं परामर्शानुपनीतभानस्वीकारेणेति। ॥२०॥ उचितेति औचित्यं कथकसं
प्रदायसिद्धत्वं आनोव्युत्क्रमोक्ततादृशसमुदायस्य दासः पंचकत्वं वक्ष्यादिसाधकन्यायाभिप्रायेण ज्ञातोऽसाधकतास्यतीयवतुरवयव
न्यायेऽव्याप्तिः न च पक्षघटितानुपूर्व्यो विन्यादेव सिद्धौ विशेष्यदलवैयर्थ्यं द्वितीयावयवघटितन्वाक्यचिकाधिनोचितानुपूर्वीकत्व राम
संभवात्समुदायत्वं तु न्यायत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वस्फोरणाय ननु न्यायज्ञाने तदघटितप्रतिज्ञादिज्ञानं तस्मिंश्च ज्ञाने न्यायज्ञाननि २०४
त्यन्योन्याश्रय इत्यत आह प्रतिज्ञात्वादिकमिति ननु साध्यादिभेदेन नियंत्रणोऽननुगम इत्यत आह व्याप्त्यादेरिति मूलोक्तल

तां दूषयति एतेनेति समाहितमिति त्यनेनान्वितं ननु प्रतिज्ञानिगमनयोः । तथात्वेपि प्रतिज्ञायाहेतुमादाय निगमनस्य वोपनयमादाय
तथात्वसंभवादित्यत आह उदाहरणेति प्रागेवेति सूत्रमित्यतोर्थकोन्वयः कथं विदितिउपनयस्यायमादिवदानुषंगेनुनतथात्व
माकांक्षाशांतेरितिभावः विशिष्टेकार्यैति प्रतिपत्तिः परामर्शः । तत्परत्वं तत्तात्पर्यकत्वं तद्विषयपरामर्शविषयः तत्पदार्थः व्याप्तिपक्षध
र्मतारूपः तदानुकूल्यं परामर्शानुकूल्यं तथात्वमितिहेतु आप्त्यादिप्रदर्शकोपस्थापनद्वारा तद्वाक्यस्यापि तथात्वमित्यर्थः प्रतिज्ञादीनां
सर्वेषांन्यायघटितत्वेनगौरवादाह न्यायेति अत्रन्यायांतर्गतत्वं अनुक्रमेणानेन प्रतिज्ञास्य निगमनस्य यो पर्वतोवह्निमानितिभा
गयोर्नीतिव्याप्तिः नन्वत्रलक्षणेऽव्याप्तत्वकोटोपंचमत्वं तत्त्वलाक्षणिकपदवत्त्वमेववक्तव्यं तथाच धूमादालोकवानित्यादौ प्रतिज्ञै
कदेशे धूमादितिभागे ऽतिव्याप्तिः तस्यापि न्यायांतर्गतत्वे सति तथात्वात् नन्वप्रकृतसाध्यान्वितेत्यादिविवक्षयैव तत्प्रतीकार
तथापि पांडरप्रभवत्वे सति धूमादित्यादेरितिव्याप्तेरेवमन्यदप्यूह्यमत आह प्रतिज्ञाद्यघटकेति अत्राद्यपदत्वमेकदेशास्य

अधिक वारणाय द्वितीयदलं तु विभिन्नभागघटितस्य वारणायनेन प्रतिज्ञैकदेशहेत्वेकदेशयोः प्रतिज्ञाहेत्वादौ अन्यायपर्यन्तस्य च वार

२०५ णं अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुषंजनीयं अतो नोदासीनाव्याप्तिः घटकत्वं च स्वभिन्नत्वे सति तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वं

नातः प्रतिज्ञादिष्वसंभवः प्रतिज्ञाहेत्वेकदेशातिव्याप्त्या प्रतिज्ञाहेत्वादेरिव प्रतिज्ञानिगमनैकदेशनादेरपि धरणमिति ध्येयं

केचित्तु न्यायान्तर्गतत्वमात्रेण च प्रतिज्ञानिगमनैकदेशातिव्याप्तिः प्रतिज्ञाहेत्वित्यादिरूपविलक्षणतया प्रतिज्ञानिगमनादेर

पि संग्रहादित्याहुः भागद्वयमित्यत्र द्वित्वमविवक्षितं प्रतिज्ञादीत्यत्रापि न्यायान्तर्गतत्वमनुषंजनीयं प्रतिज्ञात्वादिकं च स्व

विवक्षित प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यत्वमात्रेणोपकदेशविषयस्यापि संग्रहादतिव्याप्तिरत आह तत्तदिति केचित्त्वस्य रसोद्भावनं नावहि

शाब्दार्थज्ञानजनकत्वस्याधिकविषयेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिः न स्येवेति मूलं लक्षणाद्वयसंत्वं च न क्षतिकरमित्यस्य संलग्नं राम

इत्यतो भावं द्रष्टव्यमिति न श्राव्येति अनेन वादिना लक्षणान्यथानुपपन्नेर्मानत्वं मुक्तस्यास्तामिति भावः सर्वासामेक सांकर्य २०५

माविष्टं त्रुमाह यं वेति तुल्यन्यायतया न्यूनतापरीहाराय तदाह द्वित्रादीति तत्र तत्रेति न्यायजन्ये द्वित्रादिजन्ये एकैकजन्ये चेत्यर्थः
सर्वत्र सर्वजातिस्वीकारेऽन्यूनानतिरिक्तवृत्तिनानाजातिस्वीकारः स्यादित्यत आह एकेति एतन्नयेऽवच्छिन्नस्थान्यथेत्यस्यानु
गतकारणं विनाजात्यस्वीकार इत्यर्थः पूर्वनयेऽव जातिस्वीकारवदित्यर्थः आहुरित्यस्वरसोद्भावनं न ह्रीजं तु निष्कृष्टैक
जातिस्वीकारे संकरार्थी संगतिरिति तदाहरणान्नेति तत्र हेतुविशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानजननं पनयात्त्वे निति तत्र पक्षता
वच्छेदकविशिष्टे विशिष्टहेतुवैशिष्ट्यज्ञानमिति क्रमेणोपनयव्यावृत्तिः अत्र च हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वस्य साध्यत्वस्य चाने
गीकारात्तयोरतिव्याप्तिः एवमनुपंगास्वीकारेणानिगमनेऽतिव्याप्तिः तत्र मूले यथाक्रमतिति बोध्यं। तद्देश्यत्वस्य ज्ञ
प्तावच्छिन्न तथा अत उद्देश्यीय प्रतिज्ञासमव्याप्त्या इह प्रकृतेत्यर्थ इति तद्वह्निसाध्यक इति चाद्य प्रकृतपदादानेयत्तु किंचि
न्यायावयववत्वे सति प्रकृतानुमित्यन्यूनेत्यादिकमर्थः स्यात्तथाच वह्निव्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य वह्निसाध्यकोप

अदीक्ष नयेऽस्ति व्याप्तिः तद्दाने तत्तत्साध्यकन्यायावयवत्वाभावान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः द्वितीयप्रकृतपदादाने प्रकृतन्यायावयवत्वेऽसति यत्किंचि
२०६ दनुमित्यनुकूलेत्यादिकमर्थः स्यात्तथा च वह्निसाध्यकप्रतिज्ञात्वलक्षणस्य वह्निसाध्यकोपनयेऽस्ति व्याप्तिः तद्दाने च वह्निसाध्यकानुमित्यनुकू
लानतिरिक्तेत्यादेरभावान्नातिव्याप्तिरिति प्रकृतत्वस्याव्यावर्तकतया निष्कर्षमाह तथा चेत्यादि अत्र साध्याप्रवेशे वह्निसाध्यकोपनये
पर्वतपक्षकवह्निव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिव्याप्तिः तस्यापि पर्वतपक्षकन्यायावयवत्वात् पक्षपदादाने च अप्रसिद्धेश्चेयं व
ह्निमदित्यत्र हेत्वर्थप्रविष्टसंबंधेन वह्नेः साध्यत्वे वह्नेरित्यादौ हेतावतिव्याप्तिः तस्यापि वह्निसाध्यकन्यायावयवत्वात्ज्ञानज्ञाप्य
त्वपक्षकवह्निसाध्यकानुमित्यनुकूलानतिरिक्तविषयकमात्रांशे शाब्दज्ञानजनकत्वात् च एवमुक्तरूपापि बोध्यं ह्रमादित्यादि नत्वप्र राम
हेत्ववयवप्रविष्टज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव वह्निनिरूपितत्वेन भिन्नतया अनतिरिक्तपदेनैव वारणं न च धूमादित्य +ध्व+ त्र सर्वत्र पंचम्याया २०६
वतेर्ज्ञानज्ञाप्यत्वमुपस्थाप्यते गृहे घट इत्यत्र गृहान्वयि घटस्येव अत्रापि आलोकान्वयिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य अन्वयबोधस्वीकारादिति

चेन्न धूमाद्वह्निमतःप्रथमोद्भूत्य तात्पर्यो तन्न च हेत्ववयवजन्यबोधेयावत्ज्ञानज्ञाप्यत्वमेव भावनामिति वाच्यं श्रोतृरकालीनवाक्यैकवाक्य
ताबोधतात्पर्यानुरोधेन तदन्वयिज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव तात्पर्यमिति अन्यथानुकुलपवनीत्यादावपि यावत्कर्मतान्वयापत्तेरिति न्यूनतेति वह्निमा
नित्यत्र विशेष्यसाकांक्षत्वादित्यर्थः आदिपदादयमित्यादिपरिग्रहः तथाच न्यूनविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं इत्यंश अनुषंगादन्यूनविष
यकशाब्दज्ञानजनकत्वेन नानुसारक्किकान यथाश्रुताशंकानिरासिकाद्रत्यत आह तदर्थ इति न परामर्शहेतुर्न परामर्शप्रयोजकः अन्याया
वयवद्रित्यर्थः तदपि निगमनमपि न नुञ्च बाधितत्वादेः पदार्थत्वेन वाक्यार्थत्वेन वा न तदर्थत्वं न वलक्षणायोनत्वं विनापि लक्षणां न ह्योधो
पपत्तेरिति निगमनसि कुत्र्याह न ह्यौपयिके ति विशिष्टेति व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टेत्यर्थः पृथिवी इतरेभ्यइति यच्छब्दीनरेभ्यइत्यस्यैव बकु
सुदर्शनात्तथा संप्रदायः तेथापि इत्थमपि न ह्नतिरिति भावः ननु अनतिरिक्तपदं नेनदाहरणेन अयमर्थः प्रतिज्ञाहि पृथिव्यां इतरभे
दं विषयीकरोति उदाहरणं चेतरभेदाभावे पृथिवीत्वाभावं च जलादौ विषयीकरोति अतिप्रसक्तत्वादिति तत्पदानेपि इतरावयवसाध्य

आ॰ शि॰ छ रूपादित्यर्थः तावतापि तात्पर्यभ्रमेणापि तथात्वसंभवः पृथिवी निष्ठेतरभेदवत्त्वविषयीकरणासंभवः यत्रेत्यादि यद्यपि पृथिवीतरभेद
२०७ वयत्तावती यत्र इत्याद्यन्वयः संभवत्येव तथापि साध्याभावतात्पर्यकत्वानिर्वाह इति भावः अत्र केचित् अत्र तादृशशाब्दज्ञानजनकत्वं फ
लोपहितं सभावौभादिना अजनितबोधायां प्रतिज्ञायामव्याप्तेः किंतु योग्यत्वं तदवच्छेदकं वसमानानुपूर्वीकत्वं तथा च इतरेभ्यो भिद्यत इ
त्यस्यापि सांप्रदायिकतया पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इति वाक्यतादृशानुपूर्वीकमेव निर्वहनीति व्याप्तिर्नवसेयेति तत्र विरुद्धतात्पर्य
कत्वादेरभावस्य योग्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् अन्यथातिप्रसंगात् तथा च विरुद्धसमभिव्याहारत्वान्न तथात्वमिति वाक्ये
केति नयनयार्थस्य विशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः तदेति इदं च पक्षसाध्यतद्वैशिष्ट्यभानमभ्युपेत्य यद्विच पक्षतताव
च्छेदकप्रकारेण पक्षे साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यवैशिष्ट्यभानमुपेयते तदाह यत्र चेति पक्षस्य तादृग्यं पक्षतावच्छेदकप्र राम
कारेण साध्यवत्ताभानार्थं तथा च पर्वतो वह्निमानित्यत्र यो यो वह्निमान् स वह्निमान् तथा पर्वत इति दृष्टान्तवद्युदाहरणे २०७

वह्निव्याप्यवह्निमानयमित्युपनयार्थं पक्षतावच्छेदकप्रकारेण पक्षस्य दृष्टान्तत्वं विरुद्धमित्युपनयपर्यन्तानुधावनं यदि च वक्ष्केकदे
श्यतावच्छेदकतया विधेयतावच्छेदकत्वमनुपपन्नमिति तदुदाहरणानुपपत्त्या नन्यायप्रयोग इति विभाव्यते तदाह यत्र वेति यदि च
उदाहरणीयशाब्दादिभ्यः साध्यत्वेनैव बोध्यः पक्षतावच्छेदकस्य अवच्छेदकत्वविषयीकरणं वन दाहसत्त्वं नेस्य वेति अवय
वा घटकेतिप्रतिज्ञैकदेशवारणाय तत्र अतिरिक्तपदं सर्वमिति व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य पक्षतावच्छेदकतया सर्वत्वानेवानु
मितौ विषयीकरणं तथा चातिरिक्ताप्रसिद्धिः अत्र सर्वपदानुपादाने अभिधेयत्वप्रकारेण तदवच्छेदेन पक्षतायामविधावद्वि
षयत्वं विवादग्रस्तं अभिधेयपदानुपादाने सर्वपदस्य नानाविधावेत्ताबुद्धिवारकतया यावद्विषयतायां विवाद इति तत्पदं त
द्दाने च समभिव्याहारितया यावत्पदार्थवृत्तिसर्वत्ववावगतत्वात् सर्वपदस्येति तत्त्वाभ इति न ताहृशीति तथा च न्यायाभावा
देव न तत्त्वेन्यमिति तेन नु प्रमेयत्वं अभिधेयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयः संभवेत्येवेत्यतः प्रकृतानुमितौ तिन न्व

नेऽ　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　क१

अशिष्ट न्तेऽपनयेऽतिव्याप्तिरिति प्रकृतानुमिति प्रकारेत्वेति अत्र च प्रकारतामात्रं सामान्यं वा विलक्षणप्रकारता वा आद्ये दूषणमाह सकल
१०८ मिध्येयेति द्वितीये दूषणमाह सकलेति सर्वेषां प्रकारत्वाय नु दाहरणोत्तमयत्र साकल्ये अत्यंताभावेति विलक्षणप्रकारतास्वनायसर्वम
नसाधारणाय व्यतिरेकिसाध्यत्वव्यत्वमुक्तं हेतुपक्षतावच्छेदककोटिप्रविष्टोयः कश्चित्पदार्थो विलक्षणप्रकारतया अत्रेदं ध्येयं इदं
च विशिष्टनिरूपितप्रकारताया अवेत्यद्वितयेति विलक्षणप्रकारतासमसंख्यप्रकारताकत्वविवक्षया त्वपनयवारणं तत्र पक्षतावच्छे
दकवह्निमत्त्वेन व्याप्तिभाना अधिकप्रकारतावत्वादिति कश्चित् प्रकृतेत्यादि प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयत्वमात्रोक्तौ वह्नीयद्रव्या
त्मप्रमेयवह्निमान् पर्वतो वह्निमांश्च द्रव्यान् इत्यत्र हेत्ववयवे अतिव्याप्तेः अत्र साध्यवैशिष्ट्यविषयत्वेनान्यूनविषयत्वात्
ताद्रशविलक्षणविषयताशून्यत्वाच्च अत आह प्रकृतेपक्षेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः प्रकृतसाध्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह राम
प्रकृतेत्तिनुत्वं प्रमेयं अभिधेयादित्यादौ अत्र साध्यतावच्छेदकव्यावृत्तिरपि बोध्या इदं च व्याप्तिविषयकत्वविवक्षानुसारेण दू १०८

हे१　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　श्रो१

मात् प्रमेयवत् ज्ञानज्ञाप्यत्वं अभिधेयवत् धूमादित्यत्र बोध्यं ज्ञानज्ञाप्यत्वं प्रमेयं प्रमेयत्वादिति न प्रयोग इति हृदयं अर्थपदाननुषं
गोऽपि ज्ञानज्ञाप्यत्वं सत्तावत् विशिष्टसत्त्वादिति अत्र हेतूपनययोरतिव्याप्तेराह तादृशेति प्रकृतसाध्यकप्रकृतपक्षकवैशि
ष्ट्यविषयतेत्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयतावत्त्वं पक्षसाध्ययोः अत्र तावज्ज्ञानगतवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणा
विषयताप्रसिद्धा तत्ताच्चं न त्वानुगम एवं एकत्वादिविषयतामादाय असंभवोऽपीति अत आह प्रकृतहेतुकेति तेन उभयव्या
प्तिसंग्रहः तेन व्यतिरेकिसाध्यकनिगमनव्युदासः क्रमेण व्याप्तिमाह वह्निव्याप्येत्यादिना वह्निव्याप्यालोकवत् पर्व
तो वह्निमानित्युक्तौ वपर्वतेयत् किंचित् वह्निव्याप्य इति ज्ञाने हेत्ववयवात् स्थापनात् इत्यत आह सधर्मेति अत्रैव
वह्निव्याप्यवत् प्रमेयवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् तेजोव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादाववच्छेदकव्यावृत्तिर्बोध्या
वह्निव्याप्येत्यादे अत्र च साध्यहेतूनां नानात्वं शेषे च एकत्वमित्यनयोर्भेदः संबंधभेदमादाय भेद इत्यन्ये अ

अशिक्ष न्यथा आनाकांक्षितानभिधाने अतिप्रसंगो यस्य कस्याभिधानं अतएव आकांक्षाविरहादेवयत्र समयसंबंधस्तत्र न भयोपन्या
२०९ सइतित्तत्वं इदं तु न दनत्वमभिप्रेत्य अन्यथासिषाधयिषयानन्यथाप्रयोगेऽव्याप्तिरिति अत्र यदित्याद्यावयवत्वमुच्यते हेत्वंत
भागे पूर्वोक्तव्यावृत्तिर्न घटेते अर्थविषयवाघटकन्यायांतर्गतत्वं न दाहे त्वंतभागे इति व्याप्तिः तस्मान्न्यायावयवत्वमेव वाच्यं तथा
च सिषाधयिषादिना पूर्वोक्तव्यावृत्तिरवसेयेति ध्येयं यदि च सत्त्वमीदृश्य तत्त्वृत्त्यन्वयिप्रयोगोपवर्तिनीति अनुमितिसमानाका
रकज्ञानजनकमित्यर्थः। अनुमितौ हि पक्षत्वविशिष्टे स्वेअपरेपोकानुकूलवर्त्तमानकालेश्चय त्वसंबंधविषयाभावतेतथै
व प्रतिज्ञायामपि एवमुत्तरत्रापि न तु गोत्वसाध्यकानुमितिसमानविषयकत्वं साध्याभि[illegible]नायंगोरिति प्रतिज्ञाया इत्यत
आह तादात्म्येतितथा चानुमितिविधेयाप्रकारसमानाकारत्वमिति। ननु नदृशायां कथं न गोत्वं साध्यमित्यत आह गोत्व राम
त्वेति गोत्वस्य साध्यत्वे गोत्वत्वेऽनवच्छेदकत्वं ग्राह्यं तत्र नत्वनुपस्थितेन संभवतीति भावः। ननु गवान्यावृत्तित्वादिकमेव गो २०९

त्वस्य व्याप्तिः गोत्वं तु स्वरूपत उपस्थितमेव न त्वाव गोत्वत्वानुपस्थित्या वस्तिगोत्वस्य साध्यत्वमविकलमेव इत्यत आह पदार्थेतावच्छेत्यादि हे
त्वर्थस्य साध्यान्वयित्वं निरूढमेव न त्वाव पदार्थः पदार्थत्वेति न्यायात् आकांक्षाभावादिति। नथैवेति उपनयेहि साध्यप्रतियोगिकव्याप्ति
प्रदर्शनेनेयत्वं नञ्च वह्नेः साध्यत्वे संभवति वह्निमतः साध्यत्वे वह्निमत्वाप्येत्येवव कुमुदिनमिति। शाब्दज्ञानेत्येति समानविभक्तिकयोः
रेवाभेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति भावः एवमितिभेदसाध्ये हि भेदस्य संबंधः संबंधविधया भासते मिद्धं तदुत्पत्र त्रकारतयामित्रमि
त्यत्र तदाश्रयाभेदः आदिशब्देनान्य इत्यादिपरिग्रहः तदायादृशे तिस्वे त्रपक्तकृतिसाध्यकःस्थले हि पाककृतिवैशिष्ट्यबोधिका
~~कृजादेः कृत्यवच्छिन्ने~~ यत्नवतीति प्रतिज्ञा एवं पाककृतिमानित्यत्र तादृशकृतिसमवाय्यभेदबोधिका एवं पक्तेत्यत्र पाककृतिकारक
धर्म्यभेदबोधिकात्तृजादेः कृत्यवच्छिन्न एव शक्तत्वात् अत एव यादृश यादृशेत्युक्तं तादृशानामिति अत्र निवर्त्यत्वं तादृशविशिष्टा
र्थविरोधितया तेन तादृशार्थविषयकसमूहालंबनमादाय अनिवर्त्यत्वं भक्तमिति निरस्तं। इत्थं च निरुक्तं तादृशबोधानिवर्त्यानुमि

अ॰सि॰ तिनिवर्त्तकतयाऽवर्तीत्याद्यव्याप्तिरतः संशयपर्यन्तं तदभावप्रयुक्तविरोधस्फोरकं एतेनाऽभंग्याऽनतिरिक्तविषयकत्वं लब्धं अन्यूनवि
२१० षयतामाह तावतेति अत्र यदि अवयवाघटकन्यायांतर्गतत्वं वेदनस्य वह्निमान् पर्वतः वेदनस्य वह्निसामग्र्यादृत्वात्र हेतुसंवेदनस्य
तिभागघटितप्रतिज्ञाघटके तादृशसमूहालंबनबोधकेऽतिव्याप्तिरिति न्यायावयवत्वं विवक्षितं तथा च तादृशबोधजनके न्यायावय
वत्वमिति तु क्रोडे नेतरासीति प्रतिज्ञायां भेदाश्रयतायाद्वृत्तिहेतोस्तादृशभेदाश्रयतावतीयं तथा चेयमित्याकारके तूपनयेऽतिव्याप्तिवारणा
य घटदलं द्वितीयदलं तु धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमादिति हेतुभागे अतिव्याप्तिवारणाय एतदेव योज
यति एवं चेत्यादिना सर्वत्रैव षष्ठ्यर्थस्य पक्षावच्छिन्नसंसर्गपरतास्त्वकुत्रचित् साध्यप्रतियोगिकः कुत्रचित् साध्यवत्प्रतियोगिक राम
इति विशेषः वह्निमदिति संयोगेन समवायेन वा विशेषः पाकं कृतीति पचतीत्यादौ यत्र हि कृतौ पाकः प्रकारः तयोरनुकूलत्वं विषयि २१०
त्वं वा संबंधः चैत्रे कृतिः प्रकारः आश्रयत्वं संसर्गः पाके इत्यत्र पक्षे इति प्रतिज्ञायाः कृतौ पाकः प्रकारः पूर्ववत्संबंधः कृत्यवच्छिन्नं तु प

मीपक्षे प्रकारः अभेदस्य प्रकार संसर्गः कृतिधर्मिणोस्तु समवायः संसर्ग एकदेशान्वयस्य स्वयमेव समर्थितत्वात् पाककृतिमानित्यत्र प्रति
योगितया कृतेः पाकसंबंधी प्रकारः भेदस्य संसर्गः बहुव्रीहिसमासत्वात् पक्षे तु समवायी प्रकारः समवायेन तदेकदेशे कृतिः प्रकारः एवं पाककर्तेति
बोध्यं अत्रायं विशेषः कृत्याश्रये परंपरया पाकसंबंधिनो अन्वयः विशेषणतयेति आद्ये पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इत्यत्र हि आख्यातार्थ आ
श्रयत्वं तत्त्वं च तस्य संसर्गः द्वितीये इतरान्यत्र हि अन्यशब्दस्य भेदावच्छिन्नधर्मितावाचकः तादृशधर्मिणो भेदः पक्षे अत्र तु अधिकं
बोध्यं इतरेभ्यो भिद्यते इत्यत्र पंचम्यर्थे इतरः प्रकारः पंचम्यर्थस्य भेदे प्रकारः इह तु अन्यपदार्थे इतरः संबंधी प्रकारः तृतीयं तेनेतरानीत्य
त्र नञ्पदार्थस्य उभयथैवान्वयः आद्येऽनुयोगितया इतरस्य द्वितीये आश्रयतया भेदस्यान्वयः तुर्ये इतरभिन्नाभेदस्य इत्यत्र अत्र हि कल्प
जत्वयत्वेन स्वाश्रयत्वेन स्वाश्रयो बोध्यते तत्र भेदप्रकारः द्वितीयो भेदवत्स्वाश्रये प्रकारः तावद्बोधेतिन्यूनवारणाय तावद्बोधनि
वर्त्येति अत्र प्रत्येकबोधननिवर्त्यायै संज्ञायास्तन्निवर्तकत्वेन तु यावतां बोधानां निवर्त्या ये संज्ञायास्तन्निवर्तकत्वं प्रत्येकस्य

नौ १

अनीक
२११

नदभावादिति कश्चिदित्यस्य स्वरसोद्भावनं न ह्यंतु तत्र तदपेक्षया तावद्बोधजनकत्वमेव लघु इति। विवक्षितत्वेति आद्य इति निष्ठं वि
षयित्वं पाकस्य संसर्गः द्वितीये अभावनिष्ठमनुयोगित्वमितरस्य संसर्गः एतन्मते सर्वत्र विशेष्यनिष्ठस्य संबंधत्वात् इति यथोपदर्शिते
ति प्रतिज्ञायामुपदर्शितेत्यर्थः ननु यद्यपि पाककृतिव्याप्येत्यादावुपनये त्वव्याप्तौ कृतिसंबंधिनः प्रकारत्वं प्रत्ययार्थस्याश्रयतायां व्याप्ति
प्रकारत्वं व्याप्येत्यस्य मतुबर्थैकदेशे संबंधे प्रकारत्वं मतुबर्थस्य पक्षेऽभेदेन प्रकारः षष्ठीसमासानुरोधात् पाकसंबंधिनः कृतौ
प्रकारत्वं तथा च यथोपदर्शितत्वमिति भावः पाककृतिव्याप्येत्युपनये साध्यांशे यथोपद [illegible] इति विषयतां व्यवस्थापयन्ना
ह नव्यानामिति। तद्व्याप्येत्यत्र तच्छब्देन संबंधी उपस्थाप्यते सामानाधिकरण्यानुरोधात् इति विषयतावच्छेदकमाह तद्वानि
तितच्छब्देन साध्यस्येति तद्व्याप्यहेतुमानिति अत्रांशे तद्व्याप्येत्यस्य केचित्त्वित्यादि समानविभक्तिकयोरभेदव्युत्पत्तेरिति भा
वः ननु विप्रतिपत्तौ तथात्वसंशयस्य मानसत्वेऽपि आन्यकोटिकत्वसंशयोऽनवतीष्यत आह संशये इति तथा च [illegible] प्रतिप
भेदव्युत्पत्तेरनुयोगिसमानविभक्तिकोत्तरनमो

राम
२११

त्रिजस्यनाहशासंशयस्यआनुभविकत्वादितिनाशास्येतिकोद्योर्यथासंख्यमन्वयः। यथावाय[illegible]त्रावीनानुसारेणनानुसारेणाहव
क्रिमदित्यादियथोपदर्शितसाध्यव्याप्यत्वस्यउपनेयत्वादिति। अत्रकेचित्भेदेसाध्येभिद्यते[illegible]त्यादिप्रतिज्ञायथासंप्रदायसिद्धास्ते
थावक्रिमात्रवेतिविजतिपत्तावपितैर्यथासाध्यत्वादितिवदंति अत्रवेतिएवंसभाकोभादिस्थले[illegible]वंदीधितिकृतानुयत्रांतरानन्तद
वयवमात्रविषयकंत्वेंज्ञानंनजातं अथवअवयवयोःसमूहालंबनबोधोजातःतदेवदर्शितबोध[illegible]तान्याभावस्थलेन्याय्याभावइत्येव
कदाचिदुक्तंशक्यनेइतिआदिपदेनविरुद्धतात्पर्याभाववदितिग्रहःशाब्दबोधेतिकार्यकारणभाव[illegible]वन[illegible]इत्यर्थः। नन्वहेश्या
नुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयेत्यत्रअन्यूनानतिरिक्तपदत्यागेउद्देश्यानुमितिविषयत्वेलप्स्यतेत[illegible]ंगतमतआह तथान्येतिकान्य
धि[illegible]लिंगविशेषमानेवैयर्थ्यादाह अतिरेकितीति तत्रादिभावसाध्यकेवलितोभिविषयालिंगविषयत्वात्तदभावहेतुकपर्यंतानु
थावनं अनुमितिसमानविषयकत्वस्यपक्षविषयार्थकत्वेपिदोषइत्यभिप्रेत्याह यथाह्रदभिन्नमितिहृष्टांतस्योसार्वत्रिकत्वाचा

प्र.शि.टी.
२१२

ह कुदाहरणीति प्रकृतेति तल्लिंगेत्यर्थः। अनुष्टपृथिवीतरेभ्योभिद्यते इत्यत्र पृथिवी(त्व)त्वस्य स्वरूपतयैव प्रवेशात् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना प्रवेश
एवेत्यत आह गंधवतीति न चात्रेतरभेदव्याप्यगंधवतीयमित्याकारक इदमशत्वेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमुपस्थाप्यते तत्र न संभ
वतीत्यर्थः। इदमेव स्पष्टयति प्रकारभेदे प्राचीनसंमतिमाह नर्वेति यदि च व्यतिरेकिणि व्यापकविरोधित्वावच्छेदकेनैव गमकत्वं तत्र
भावहेतुके तादृशहेतुत्वं अभावहेतुके वत्तदभावत्वं इत्यर्थं चेन्न यत्रैव हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मत्वमिति मनं तदाह यदि चेति त
थाच न तन्मते इति। अयंभावः सामान्यधर्मप्रकारेणावृद्धिस्य तन्मात्रप्रकारेण विधेयत्वमनुपपन्नं उद्देश्यतावच्छेदकक्रोड एव तत्
ज्ञानात् विशेषप्रकारकज्ञानस्य अजातत्वात् उपपन्नं च दंडत्वेन उद्देश्यतायां दंडवत्वेन दंडवत्वेन च विधेयत्वमनुपप
न्नं उभयोरपि दंडवदर्थत्वात् तस्य उद्देश्यतयैव निर्वाहादिति अत्र च निराकांक्षत्वमेव बीजं कलकलेनैवाकांक्षायाः साधारणमक राम २१२
त्वादिति भावः पक्षेत्यादि पक्षविशेषणत्वेन यल्लिंगविषयत्वं तदभाव इत्यर्थः। एतेन वमुनेरन्यापि बोध्यं वधीत्यादि अत्र दध्नः स

नवायसंबंधेनहेतुत्वंतादात्म्येनसंबंधेनहेतुत्वस्यसर्वसम्मतत्वात् इत्यंवदध्रःनानात्वात्तुलिंगात्मनोद्भोनविषयत्वंप्रतिज्ञाया
मित्यत आह प्रमेयत्वमिति अत्र तादात्म्यातिरिक्तेनसंबंधेनव्याप्तिः प्रमेयत्वस्यस्वस्मिन्नेवहेतौप्रसिद्धत्वात् ननुकेवलान्वयिनिवि
प्रतिपन्नभावात् न्यायइत्यत आह गोत्वाभाववति गोत्वाभावे गोत्वंनास्तीति प्रतीत्यागोत्वाभावोपरि गोत्वाभावस्यवृत्तिरितिननुतत्रा
नद्यत्वाभ्युपगमेतिसंभवतीति अत आह तिव्यापकमिति उपनयेहि लिंगस्यपक्षविशेषणत्वेनैवलिंगविषयत्वाद्विशिष्टाभावःसि
ध्यतिपत्ततावच्छेदकेत्यादि उपदर्शितगंधवतीत्यादिकारणायत्तेनावच्छेदकेति गोत्वाभावेनसास्नादिनाभिन्नत्यादिकारणायत्त
द्वेति वह्निसामग्रीमानित्यादिकारणायत्साध्यतावच्छेदकेति वह्निद्रव्यत्वोभयवान्वह्निरित्यादिकारणायत्साध्येतित्तद्वत्तिरितितात्व
द्विषयतानांतःपातिलिंगविषयताशून्यत्वमर्थः ननुलिंगेतिव्यर्थंतावद्विषयतानांतःपातिविषयताशून्यत्वमित्येवसम्यक् अखंडा
भावतयावैयर्थ्येद्वारेपि अनतिप्रयोजनकत्वादत आह वस्तुतस्त्विति लिंगत्वमिति तत्त्यागवत्त्वेधर्मपरोक्षईदृशइतिभावःव्याप्य

अ॰शि॰कृ
२१३

दिविषयकत्वस्याप्रसक्तत्वादाह तथा चेति व्यतिरेकिणं पक्षयत्राप्यत्रान्यत्र केवलसंग्रहः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य यथाश्रुत
स्याभिधाने यत्र पृथिव्यन्यत्वेतरत्र व्यापकता तत्र तद्भावरूपपृथिवीत्व हेतोर्न व्यतिरेकि व्याप्तिमत्त्वगगनभिन्नत्वेऽप्युक्तमेतद्व्याप्ति
ष्टहेतुरूनेति तदर्थः हेतुभूतो योऽभावः पृथिवीत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावपृथिवीत्वाभावव्यापकान्योन्याभा
वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात् न तत्साध्याभावव्यापकाभावावगाहित्वं इत्यतो व्यतिरेकिस्थलद्वयसंग्रहः हेतुताव
च्छेदकपदव्यावृत्तिमाह इत्यत्र व्याप्येति अत्राविप्रकृतसाध्यव्याप्यसंयोगेन वह्नौ येऽप्रकृतहेतुत्वापत्त्या तद्वानस्यादतस्तद्वृत्तीति द्वि
त्थं च व्याप्तिः प्रकृतहेतोर्विगुणत्वेन रूपेण तेषामेव हेतुत्वात् प्रकृतसाध्यतावच्छेदकव्यावृत्तिमाह गुणव्याप्येति अत्र गुणव्या
प्यत्वेनाहेतुत्वापत्तेरसंभवतीति न न तद्वृत्तिधर्मविशेषणं अन्यूनेत्यादिनयावदुर्वेकरणत्वविशेषकत्वमपि न देयं ननु त
द्दाने हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिरित्यत आह हेतुत्वेति तथा च तद्ज्ञाने हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिर्हेतुत्वन्यत्वस्यावश्यकत्वेन ह्यर्थि

गम
२१३

तिनबुद्धरोनदेशात् इत्यत्रपदं वस्थे तान्यत्वम आह्निकरमिणम आह हेत्वन्येति हे त्वयवान्येत्यर्थः नन्तुपन्नाविशेष्यकमेवास्मा
पंचम्यर्थस्य विशेषणत्वेनेवान्वयात् इत्यत आह संख्याभिधेति संख्यात्मकविशेष्यत्वेनान्वये क्रियाया इतन्वयः अनुभव
विरोधः इत्यत आह संख्येति संख्यानार्थवर्तमानत्वादेः कृत्यादावेवान्वयात् आह सुवर्थस्येति ननु ज्ञानज्ञाप्यत्वं स्वप्रकारी
कृत्यसाध्ये हेत्वन्वयोक्त इत्यत आह आतिचदिकार्थयोरिति तथा [illegible] नभित्यादेः घनसमभिव्याहारादेव तात्पर्य
नगादि [illegible] कथः स्यादिति ननु तथा त्वे तेन न्यायसाधुत्वं साधुत्वस्येन द्वौ उत्वादिति अत्र निपातातिरिक्तविशेषणं देयं अ
[illegible] र्थोरिति हेतुशोतार्थ भिन्नेते तूलादि प्रतिमाभिप्रायेणात्वाक्तोक्तं च वनीत्यादौ
[illegible] माह साक्षादिति चैत्रस्येत्यभिव्यादि सर्वत्र प्रथमान्तार्थ
[illegible] मिन्नान्वयबोधक्रमः तत्र सुवर्थस्य चैत्रवि

नाविव श्चैत्रस्य भावान्वयश्च न स्यात् न चेदनुभवादा द्यो
२१४ ...ादव ... स्वत्वाभावं प्रदर्शयितुमाह द्वयोरिति इदं च स्वत्वं द्वित्वावच्छिन्नयोरेव नन्वे
कस्या॰ ... नुपदर्शनं एकत्वावच्छिन्नस्य स्वत्वे विशेषणत्वेनैव अन्वये सति निर्वहतीति अभिप्रायकं नन्वयं नाभा
वे अनुयोगिनि स्वत्वस्य वेत्राणां कथमेवमित्यत आह चैत्रोन पचतीति हेत्विति एतद्दलं हेत्वोदावति व्याप्तिवारकं न तत्रापि व्या
प्यदलं प्रतिज्ञायामव्याप्तिवारकं तु उदाहरणस्य व्यतिरेकिसाधारणतया हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छेद
कशून्यत्वात् उदाहरणान्यत्वेति प्रतिज्ञा सेति फलोपधाने तु नाहृशफलानुपधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तेरिति प्रतिज्ञैकदेशेऽति
व्याप्तिवारणाय वाक्यत्वमिति पूर्वोपदर्शितेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताकहिर्भावेन लिंगावि राम
षयत्वं प्रकृतव्याप्यविषयकत्वं चेत्यर्थः। अभावहेतुकेति अभावहेतुकेन तत्प्रतियोगिविषयात्मलिंगाविषयत्वमिति तेनेति विशे २१४

ष्यकत्वपर्यन्तविवक्षणोत्यर्थः। तथा च साध्यवद्विषयकोक्तावधि तत्रातिव्याप्तिरितिभावः ननु जलमात्रपक्षतायां हेतोरन्वयविनिभाग
सिद्धिः नित्यजलमात्रपक्षतायां प्रथमाशगोरक्वा दाह इदं द्रव्यमिति साध्यान्तरं तु द्रव्यत्वजलत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेनानुकूलतर्की
स्य चनायश्चेत्कैति प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमितौ पधिकेत्यर्थः उपदर्शितव्यतिरेक्युदाहरणस्य तु व्यतिरेकव्याप्तेरेव वि
षयेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः प्रकृतेत्यादि तथा च तावद्भागविषयतानन्तःपातिविषयताशून्येत्यर्थः हेतुतावच्छेदकव्याप्तिमाह
वह्निमानित्यत्र दर्शने हेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावह्निर्भावेन साध्यविषयतावत्त्वमित्यर्थः स्योन्न न ज्ञ तत्रास्त्येव ननु हेतुतावच्छेद
कहेतुत्वविषयतावह्निर्भावितोत्यस्यार्थोऽस्फुटत्वात आह अयमिति अत्र त्वनादात्म्येन हेतुः साध्यः तत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यस्य हेतो
रपि साध्यतया हेतुतावच्छेदकहेतुत्वविषयतावह्निर्भावेन साध्यविषयतासत्वान्न हेतुपदादाने तत्रातिव्याप्तिरिति अथ हेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नहेतुविषयतावह्निर्भावेनेत्यर्थोऽस्फुटमत आह इदं द्रव्यमित्यत्रापि तादात्म्येन साध्यतत्वेन हेतुत्वत्वेन न यापतं च

न्यथैस्य साध्यतयानादृशहेतुविषयतावच्छिन्नाभावेन साध्यविषयस्य सत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिःस्यादिति एवं अभिधेयादौ साध्ये प्रमेयत्वादौ हे
२१५ तौ संबंधविधया विसाध्यविषयतासत्त्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशिष्टेत्यादि क्रमविबोध्यं इदं पुनरिहावधेयं तादृशविषयता
वच्छिन्नाभावेन विषयतावत्त्वमित्येव सम्यगिति लिंगीतित्यर्थः लिंगेति आद्यपददानेनिगमनेऽतिव्याप्तिः तत्रापि लिंगाविषयकोक्तौ प्रति
ज्ञाविशेषेतिव्याप्तिरितिनियतेत्युक्तं व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरिति लिंगिविषयकज्ञानेति तथा व्यतिरेक्युदाहरणे उदाह
रणासत्त्वात् न लिंगविषयतानैयत्यमिति अनुमिनोत्यादिन्यायांतर्गतत्वविशेषणे हेत्ववयवैकदेशेऽतिव्याप्तिरिति न्याया
वयवत्वपर्यंतं साध्यविषयत्वं चेति यथाश्रुतं वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादावव्यापकं प्रकृतेति नेदर्थः प्रकृतहेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावच्छिन्नाभावेन यत्साध्यविषयत्वं प्रतिज्ञादौ सुलभं तत्कुत्रेत्यर्थः पूर्वोपदर्शि राम
तमिनेतराणीत्यत्र साध्याप्रसिद्ध्यन इत्यादौ परंपरया तत्प्रयोजनं वत्तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादि निगमने साध्यान्यत्वविशेष २१५

रात्वेन यत्साध्यविषयत्वं तदभाववति अतिव्याप्तिवारणाय दर्शितेति वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादावित्यर्थः यथाश्रुतहेतुवि
भक्तिमत्त्ववत्त्वेपि विवक्षितार्थालाभात्तदाहरणोपनययोरतिव्याप्तिमुद्धरन्नाह इदमिति दंडसंयोगेति संयोगसंबंधेन दं
डजन्यतायां संयोगजन्यत्वनियमादिदं बोध्यं दंडसंयोगाजन्यदंडध्वंसे अतिव्याप्तिवारणाय द्रव्यत्वपदं देयं नन्वत्र दंडहेतुत्व
दंडजन्यत्वं तथा च हेतुविभक्तिमच्छब्दत्वेनैव वारणं ज्ञाप्यत्व प्रतिपादिक विभक्तिमत्त्वस्य तदर्थत्वादित्यत आह अयमिति व्य
तिरेकिणीति साध्यविषयत्वरूपस्वार्थहेतुत्वपदकेति हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वरूपस्वार्थ साध्यान्वितेत्यादिविवक्षितैकदे
शार्थं स्वार्थं न यात्विदं विभक्तिपदव्याहृतेस्थलं प्रकृतेति तथा चायं धूमादित्यादिवारकनद्विभक्तेः प्रकृतसाध्यान्वयप्र
तिबोधकत्वाभावाद्विभक्तीति प्रकृतोपनयवारणाय हेत्वित्यस्यैव यथ्यर्थमाह हेत्विति पक्षस्येत्यादि पर्वतः पर्वतभिन्नत्वप्र
कारकज्ञानाभाववान् पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभाववान् यत्पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानवत् यथा पर्वतभिन्नत्वप्रकारक

प्राशिकृ
२१६

ज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति अत्र च हेतुसाध्ययोरभेदो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिदलरक्षणार्थं नादृशज्ञानाभावादिति तु प्रकृ
तसाध्यान्वयबोधक्षमविभक्तिमत्पदसमभिव्याहृतपदवच्छेदेन यासाध्यविषयतासाहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नांतःपात्येव यदि च हेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नज्ञाप्यत्वरूपहेतुविषयताबहिर्भावेनेत्यर्थः स्यात्तदा नादृशज्ञानाभावान्न ज्ञानं दृष्टान्तीकरणीयं परं तन्नेवि
षयतया नादृशज्ञानसत्त्वादाह विशेष्यत्वेनेति अवयवान्तरस्य स्वभिन्नार्थकतया स्वघटितत्वेनाननुगमादाह उदाहरणा
न्यत्वेनेति साध्यविषयकेति व्याख्यानमायं तत्स्विंत्यमिति तन्नादृशावच्छेदकस्यैकस्याभावान्न दुनियथा ष्कन मूलं दूर्वेक्तत्रनि
ज्ञादिगतं अत आह विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थो हि यद्धेतुत्वं तद्विशेष्यकान्वयबोधजनकोयोन्याय्यावयवस्तत्त्वमित्यर्थः विभ
क्त्यर्थेत्यनेन विभक्तिजन्योपस्थितिसहकारेणोत्यर्थलाभः अन्यथा हेतुत्वमात्रस्य विभक्त्यर्थत्वेनाव्यावर्त्तकत्वात्तद्दोषता
दवस्थमित्यर्थः विभक्त्यर्थत्वस्य व्यावृत्तिमाह हेतुत्वमिति अत्र विभक्तिजन्योपस्थितिसहकाराभावादेवाव्युदासः हेतुत्व

राम
२१६

विशेष्यकान्वयबोधेत्यस्य व्यावृत्तिमाह तस्मादिति अत्र विभक्त्यर्थे हेतुत्वे विषयकान्वयबोधजनकत्वमतो विशेष्येति विभ
क्त्यर्थ आश्रयत्वे विशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमतो हेतुत्वेति विशेष्यकत्वं च मुख्यविशेष्यकत्वं तेन तस्मादित्यत्र हेतुत्वस्य वि
शेष्यत्वेपि न क्षतिः। ननु तस्माद्दण्डादित्यत्र निगमनेऽतिव्याप्तिरित्यत आह घट इति नतु दण्डादित्यत्र हेतुत्वं तन्यत्वं न तेन ज्ञाप्यत्व
मित्यत आह वह्निरिति प्राचीनमतमाह तद्वृत्त्येति प्राञ्चो हि पर्वतस्य ज्ञापकत्वं अर्थं स्वीकुर्वन्ते न तथा च पक्षीभूतवह्निवृत्तिहेतोर्व्या
प्तिज्ञापकत्वं कुतो व्यापकं तद्वृत्तिधर्मस्य हि तद्वृत्तिधर्मो व्यापकस्तादात्म्येन सपक्षवाद्वहिर्भूतमिति ज्ञाप्यत्वस्य पक्षस्य
र्थत्वमिति स्वमतानुसारेणाह संप्रदाय इति निरूपकत्वसंबन्धेन व्यापकत्वं वक्तव्यमित्यत आह संप्रदाय इत्यपि कश्चित्। अनु
करीति तादृशविशिष्टान्वयित्वादित्यर्थः एकदेशवारणायावयवेति व्यावर्त्यमिति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः।
त्पन्नयेति अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि धूमव्यापकीभूतवह्न्यभावानयमित्याकारक इत्यर्थः। हेतुपञ्चम्योरभेदो बाधितइ

त्यत आह हेतुत्वेनेति दृष्टान्तमपि द्वंद्वपदव अंतशब्दस्य द्वंद्वान्ते श्रुतिन्यायेन उभयसंबंधादिति ननु हेतुत्वपक्षे कोपनये व्यतिरेके अति
व्याप्तिरित्यत आह उपनयस्य चेति ननु द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्ताभाववत्त्व गुणत्वाभावादित्यत्र यथा दंडादित्यादि दृष्टान्तशालि
नि व्यतिरेकिणि उदाहरणे अतिव्याप्तिरित्यत आह दंडादिरित्यपरस्यापीति प्रथमे वाक्ये नत्वत्र नान्वितं नत्र हेतुमाह दृष्टान्तस्ये
ति पंचम्यन्तत्वादिति यद्द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्ववत्तन्न गुणत्ववत् यथा दंडादिति इत्यत्र पंचम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वेनोपस्थापितेन यथाश
ब्दसमभिव्याहारोऽनुपपन्न इति कस्याचिदिति यथा तत्पक्षज्ञानं पर्वतमितिनत्व प्रकारकज्ञानाभावादित्यादेरित्यर्थः पूर्ववदिति उदा
हरणान्यत्वमित्यर्थः तेनेति पंचम्युत्तरमेव नत्वित्यर्थः विधीयते इति तन्ते नेदं मतांतरमाह पंचम्यादेरिति पूर्ववदिति अंते हेतुत्वप्रतिपाद
कोपदवत्त्वं ताहशपदशालित्वमात्रस्य हेतुत्वे पक्षे कोपनये अतिव्याप्तिरिति भावः वह्निसामग्र्या इति हेतुत्ववयवे अतिव्याप्तिवार
णाय स्माध्याविषयकेत्यादि हेत्ववयवानामपि प्रतिज्ञैकवाक्यतया साध्यविषयज्ञानजनकत्वादाह इतरनैरपेक्ष्येणेति

न प्रतीयमानत्वादित्यादिवारणाय प्रकृते विपक्षवृत्तिहेतुत्वत्वेन प्रकृतहेतुत्वमविभावतेत्तथापि प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवि
शिष्टहेतुत्वं बोध्यं इत्थं च तत्पत्वेनाहुः प्रज्ञानाभावादित्यादौ नातिव्याप्तिः नस्पद्रूतरनैरपेक्ष्येण हेतुत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वान्न वैय
र्थ्यादिति इदमुपलक्षणं उक्तोदाहरणे अतिव्याप्तिरिति बोध्यं केचित्तु शुर्वदित्यस्य प्रकृतसाध्यान्वयबोधकत्वमहेतुत्वप्रति
पादकविभक्तिमत्त्वमित्यर्थ इत्याहुः उदासीनस्यापि अनुमितिपरवाक्यत्वसंभवादाह अवयवत्वमिति पंचम्यंतपदव्यावृत्तिदा
नायानुमितिकामाह हेतुत्वादाविति प्रकृतस्यार्थनिष्ठस्वार्थबोधकत्वं अन्वयानामिति प्राचीनमतानुसारेणाह अवधित्वमितीद
ऽशान्वयबोधक्रमः इदमित्थं यदवधित्वं न निरूपको यो विभाग इत्यादिस्वमतानुसारेणाहावधिमत्त्वेवेति इदं च यद्वानिरू
पितं यदवधिमत्त्वं न दाघयोर्विभाग इत्यादिप्रयोग [illegible] विनजनत इत्यादौ प्राचीनमते निरूपकत्वस्य प्रतियोगितानवच्छे
दकत्वेऽन्वयासंगतिः स्वादिनानत्ववधिमत्त्वस्यानवधिघटितत्वेन गौरवमित्यत आह इच्यतिष्ठमिति ननु हेतुत्वादौ अवधिमत्त्व

स्यानुपस्थितेरुक्तदोषत्वागादित्यत आह तत्संबंधाग्रहे वेति विभागत्वस्य जातितया लाघवादाह द्रव्यादपैतीति नन्वपपूर्वे इण्धातो वि
भागावच्छिन्नक्रियायां शक्तत्वसंभवात्तेन विभागशक्तत्वं तस्यादित्यत आह पततीति अत्र गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजात्यवच्छिन्ने शक्ति
रिति अत इति तथा च लाघवे लौकिकशक्तत्वान्निगमने अतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः तथापि तत्पदमादाय तत्रैवातिव्याप्तिरत आह त
स्मादिति शक्येवेति एतच्च प्राचीनमतानुसारेणावसेयं नः सर्वनामपदानामपि लघुधर्मे शक्तिरन्यत्र लक्षणां न च सर्वनामत्वे
विरोधः सर्वलघुशक्यार्थकत्वात् सर्वनामपदस्य अत एव इतरनामार्थवैलक्षण्यं व्याप्यमपीति ननु पर्वतो वह्निमान् तस्मादित्य
त्र तच्छब्देन वह्न्युपस्थापनेऽसाध्यविशेष इत्यत आह वह्निसामग्रीमापीति तथा च वह्नेरपि पूर्वमुपस्थितेर्न दोष इति संप्रदाय इ
ति कथं कसंप्रदायविरोध इत्यर्थः यत्तु पतस्य इषकता वीजं प्रतिवादिना व्यभिचारोद्भावने पिवादिना व्यभिचार्यपि वहे
तुर्मन्यास्तदिति वक्तुं शक्यते तत्कं यत्र समपवंधादिना धूमादिति हेतुतच्छब्देन प्रयुक्तस्तत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति ननु पंचम्या
त्तु

हेतुत्वोपस्थापने विवक्षितदग्धृयोबाधितो वह्नेर्धूमं तद्व्याप्यहेतुकत्वाभावादिति प्रतिज्ञास्थवह्निपदे ज्ञानलक्षणा न धूमस्य प्रतिज्ञादेर्वो
रणाय पंचम्यंतपदमिति मिश्रमतं दूषयति यत्त्विति स्वमतानुसारेणाह ज्ञाप्यत्वे वेति पंचम्यां लक्षणावश्यकत्वे प्रकृतलक्षणायैवोपपत्तौ
लक्षणाद्वयं विरुद्धमिति एतत्तत्त्वं च आलोकप्रसारण्यां बोध्यं अतएव ज्ञानलक्षणाभावादेव आवृत्त्या विभिन्नलस्य हि वह्निमानिति मे
टे राष्ट्रोसेव प्रतिज्ञेत्यर्थः तत्र वह्निपदे ज्ञानलक्षणायां न संभवति अतएव ज्ञापकत्वस्य पंचम्यर्थत्वादेव नित्यानां ज्ञापकत्वं अ
नित्यानां जनकत्वमिति निरुक्तिकार्थः अतएव ज्ञानलक्षणाभावादेव तद्वहमिति प्रश्नोत्तरयोः समानविषयत्वात्तत्र ज्ञानलक्ष
णायां विरोध इत्यर्थः प्रश्नोत्तरयोर्लक्षणाया समानविषयत्वाभ्युपगमं निराकरोति न हि तत्रेति ननु यथापूर्वभाविप्रश्नानुरोधात्
तद्रूमित्यादेरुत्तरस्य वह्निमत्परत्वं तथा तदुत्तरभाविकुतइति प्रश्नानुरोधात् ज्ञानपरत्वमपि स्यादित्यत आह नवेति ननु तथा
पि पंचम्या ज्ञापकत्वमप्यर्थोनास्तु कुत इत्यस्य ज्ञानमित्यध्याहारेणाप्युपपत्तेरित्यत आह नवेति दाह इति निरूपकत्वस्य

अथिक २२९

न्तियोगितानवच्छेदकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं दाहोदहनजनको नेत्यनुभवः स्यात् सर्वानुभवविरुद्ध इति द्रष्टव्यं। एवं ज्ञाप्य
त्वं व्यवस्थापयन्नाह जलमिति। अत्रोभयतावदलं नाह इशबोधदादृष्टिगंधस्य स्पर्शत्वेन जलस्पर्शव्याप्यत्वेपि पक्षधर्मताव्य
तिरेकात्तथा व्यतिरेकः। ग्राह्ये तु भयव्यतिरेकादिति। तदनुधावनं जन्यज्ञाने निरूप्यं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयो वह्निरित्यन्व
यक्रमः। एवं चेति। उन्नयनादिना व्याप्तिरिति भावः। नचेत्यादि। ननु प्रकृतसाध्यान्वयित्वमेव विवक्ष्यतां इत्यत आह धूमाद्वह्निमनुमि
नुयात्तथापि साध्ये प्रकृतपक्षान्वयित्वं देयं इत्यत आह पर्वतो धूमवान् वह्निमानिति प्रकृतेत्यादि साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमि
त्यनेनाद्यस्य तत्पक्षस्याविनां तेन मध्यमस्य साध्ये प्रकृते तदानानूनीयस्य वारणां तत्पदादाने हि प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबो राम २२९
धकं यद्वह्निपदं तदुपस्थापितं तत्साध्यं वह्निरूपं तदन्वितस्वार्थबोधिके च पंचमीतत्पदादाने तु साध्यतावच्छेदकावच्छि
न्नान्वितानपंचमी साध्यतावच्छेदकक्रोडीकृते च पंचमीप्रत्ययेति ज्ञानज्ञानस्य ज्ञानत्वात् धूमादित्यत्र नशिष्टमते धूमज

न्यज्ञानविषयत्वं वह्नौ बाधितमिति धूमज्ञानेन तद्गास्कदुहवज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं आत्मत्वे अबाधितमिति सर्वत्र हेतुविषय
कज्ञानत्वप्रकारेणोपस्थितिरिति व्यवस्थापयन्नाह यद्विषयकेति ईदृशनियममुपपादयति अन्यथेति अयमर्थः पंचम्याज्ञ
न्यज्ञानविषयत्वमुपस्थाप्यते ज्ञानपदेन च ज्ञानमुपस्थाप्यते तथा च ज्ञानजन्यज्ञानविषय आत्मत्वमिति बोधः तथा चात्मत्व
व्याप्यमेव न तथा तु इति व्याप्तिग्रहदर्शने अनियमः स्यादिति अत्र पदद्वयव्यावृत्तिर्निगमने बोध्या नन्विदं हेतावयवतावच्छेदकज्ञान
ज्ञेयमिति न्यूनत्वमाह न तादृशेति अत्र वान्यत्र तादृशावच्छेदकत्वग्रहान्नत्तद्भून्यत्वं प्रकृते ज्ञेयं पंचमी लक्षणावश्यकत्वेन उभयत्र
लक्षणेत्याह न व्याप्तिरित्यादिना पदार्थैकदेशेति पदार्थस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य एकदेशा तु न्यर्थः कश्चित्तादृशा कुतः कुतिवि
शिष्टवारकत्वादेकदेश कुतो धात्वर्थान्वयः दूरमुपलक्षणं तत्र यथा कुतो आश्रयत्वे शक्तिस्तथात्रापि ज्ञाने ज्ञाप्यत्वे च शक्तिः
उभयोः संबंधो वा कार्यः उदाहरणनियमं व्यवस्थापयति यद्रूपेति पूर्वनियमं दूषयति अन्यथेति वह्निसाधके धूमज्ञाना

अशिष्ट
२२०

दित्यस्य व्यभिचारादाह यथार्थेति यथार्थे धूमज्ञानस्य हेतुत्वेऽवगम्यमाने धूमस्याधिकत्वाभावात् व्याप्त्युपदर्शनप्रसंगादिति न
चात्र यत्र ज्ञानत्वेन हेतुत्वं तस्यैव व्याप्तिप्रदर्शनं न चात्र धूमज्ञानत्वेन हेतुतेति विशेष इति वाच्यं असंभवात् परामर्शत्वेन हेतु
त्वं न तु धूम हेतु ज्ञानत्वेनेति इतरेत्यादि इदं तदाहरणावारणाय साध्यविशेष्यकस्यार्थविशेषणकान्वयबोधजनके हेतुत्वेय
नेऽतिव्याप्तिवारणाय अंत्यमिति अमिति आद्यपदं विहायान्यपदपर्यंतानुधावनं धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्याद्यव्या
प्तिवारणाय तत्र सतोस्य चरमस्य प्रवेशादननुगमभयेन तावदभावकूटघटितत्वेन लक्षणांतरमाह अंत्यपदवत्वमिति स्वीयं यद
न्त्यं पदं तद्वदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं यत्स्वं तद्भिन्नत्वे सति इत्यर्थं च धूमादिमान्दोऽतिव्याप्तिः न च बोधजनके प्रतियोगि
निस्वीयत्वमिति वाच्यं स्वपदेन तत्तद्व्यक्तिग्रहणे तावत्त्वं द्व्यक्तयोर्वाक्याद्येऽननुगमः अंत्ये तावत्त्वं द्व्यवृत्ति एकधर्माज्ञानात् दु राम
र्ज्ञेयं घटमितिनमिति वाक्यमिति वक्तुं संदर्भविरोधश्चेत्युक्त्वा च धूमादित्यादि वारणाय अंत्यपदवत्त्वमिति तस्यानंत्यपदतात्वात् विशिष्ट २२०

व्यतिरेकसत्त्वात् इत्थं च परकीयानंत्यसाध्यवदाधेयविशेष्यकान्वयबोधजनके गुणकर्मान्यत्वे सति इत्यादिहेत्ववयवे अतिव्याप्तिवार
णाय स्वीयमिति इहापि उदाहरणवारणाय नराश्रितेत्याद्यनुषंजनीयं उदाहरणान्यत्वं वा वक्तव्यं ननु ऽन्यपदवत्त्वादिकहेत्ववयव
वारणाय विभक्त्यंतस्य निगमनवारणाय न अनदासंभवति यदि इतराश्रितत्वार्थबोधकत्वं तेषामित्यत आह प्रतिज्ञाहेत्वोरिति नेति
वह्निमानित्यादौ निगमने प्रथमापेक्षया अनंत्यमनुपपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात् न चातिव्याप्तिः न च तत्रान्यपदवत्त्वा
भावः सुप्तायाविभक्तेरंत्यपदत्वात् तस्माज्ज्ञोऽपि इत्यादिकं तदुदाहरणीयं वारणाय विभक्त्यंतत्वेन रूपेण तस्यान्यत्वादिति न चैवमनुप
नयेऽतिप्रसक्तिः संभवति तत्कथं निगमनवर्जितं न च उपनयस्यान्त्यपदत्वाभावः ठ कृषु क्यात्सुप्तायाविभक्तेरंत्यत्वात् तद्द्विवचनांतव
हुवचनांत इमे इमा इति सुलभत्वात् एवं पदस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकत्वविवक्षातोऽपि उपनयेऽतिव्याप्त्युद्धारसंभवात्
विभक्त्यंतेदमोऽनंत्यादेव वह्निमानित्यनुनिगमने मनुपावह्निमादायः समुदायः सर्वानंत्यपदवमनुपघटितविभक्तेरेवांत्य

त्वादिति अत्र चरमीयं यदं त्वं विभक्त्यंतं पदं तद्भिन्नं यद्विभक्त्यंतमित्यर्थो बोध्यः आद्यदले आत्मभिन्नं अवसानस्य शक्तिमद्भिन्नं चे
त्यर्थः स्यात् तत्र उपनयनिगमनयोरिति व्याप्तः स्यात् द्वितीयदले तु चरमीयविभक्त्यंतभिन्नं यत् शक्तिमत्त्वात् तत्र वर्णगुणकर्मान्यत्वे
सति सत्वात् इत्यवतिव्याप्तइति उभयत्रैव विभक्त्यंतमिति तेन तु नम्याद्भेनेतराणीत्यत्र अनंत्यनअर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकेऽ
तिव्याप्तिः पर्वतुमित्यनादिति कृत्वं अनंत्यपदविशेषणांतत्र अव्ययार्थप्रकारकप्रतिज्ञायाम व्याप्तिरिति एवं यत्साध्यकपदवत्त्व
वत्वात् द्विधेदेन चरमीयानंत्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् अत्र चभिद्धनेद्वात्वादेरपि सत्वात् तथात्वमिति वदं
तिनं त्वभिन्नत्वविशेषणमिति अन्येप्रकृते त्यादिस्तपनयाभिनोयः स्वार्थः न बोधकं यत्पदं तद्वत्त्वस्यापितो योऽर्थः तदन्वितो
यः स्वार्थः अवयवार्थः न बोधजनकत्वात् अवयवत्वं न वर्तितिहि प्रतिज्ञास्य वह्निवदं तथा तदन्वितत्वस्वार्थ इति लक्षणस
मन्वयः निगमनेति निगमनस्य हि अर्थं उपनये कदेशः इदमर्थ उपनयार्थेवान्वितत्वं तन्निष्ठत्वानुयोगिप्रतियोगिसाधारणम

न्वितत्वं च प्रमेयत्वादिस्वरूपव्याप्तिमद्धेतुके ऽतिप्रसक्तिवारणाय निरूपितत्वघटितत्वादिनानवेत्यमभिप्रायेणैव ऽतिव्याप्तिः तत्र प्रकृतपक्षा
न्वितस्वार्थबोधकनिगमनस्य वह्निपदस्यार्थेन समं शाब्दैकवाक्यतयानुपपन्नस्यान्वयादितिव्याप्तिप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना
न्वितपरत्वात् अन्यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नस्य वाह्निनावच्छेदकावच्छिन्नत्वात् न तु पर्वतत्वावच्छिन्नस्येतियत्नेना
नुपपत्तिरिति योऽपि यत्तु अभिमतत्वं अन्वयप्रतियोगितत्वं अतो नोपनये दोषः तत्र न देकदेशान्वये वानुत्तरग्रन्थविरोधात् लाघवमनु
सरन्नाह स्वार्थेति स्वार्थविशिष्टयोऽर्थस्तस्य वैशिष्ट्यविषयको यो बोधस्तज्जनकन्यायावयवत्वं नवतिहि स्वार्थविशिष्टबो
धसाध्येनहि विशिष्टबोधः पञ्चाद्यतिनतु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वं हेत्ववयवजन्यो व्याप्तिमते नतु हेत्ववयवस्येत्यत आह वि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधेति नेतु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकोनम्यम बोधः नयाहेत्ववयवजन्यबोध इत्यत आह विशिष्टबोधेति
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्य हेतुत्वान्न दोषः नन्वेवमितरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमि

अशिद्ध ऽर्थः। एवमुक्तत्र विशेष्यविशेषणभावेन लक्षणाद्वयमाह इतरेति निगमनार्थस्यापन्नयोर्थे विशेषणत्वात् लक्षणासमन्वयः अवय
२२२ वार्थेति अवयवार्थविशेष्यको यः स्वार्थबोधस्तज्जनकन्यायावयवत्वं अनुषंगमतेनेदं न तु प्रतिज्ञार्थविशेष्यकान्वयबोधज
नकेऽतिव्याप्तिवारणाय हेत्वर्थस्येति तत्र आप्तमिति विशेष्यविशेषणत्वेन तत्राकथनादिति भावः। परिकरो व्याप्तिः पक्षधर्म
तान्वेन असंगात् असंगस्य साधारणत्वात् साधारणासंगतिमाह तत्त्वनिर्णयादीति आदिपदात् विजयादिपरिग्रहः वादे तत्त्व
निर्णयो यथा सद्धेतुत्वज्ञानात्तथाऽसद्धेतुत्वज्ञानात् तथा परकीयहेतोरसद्धेतुत्वव्यवस्थापनात् विजयः एवं द्विनेऽप्याम
पि बोध्यं इत्थं च तत्त्वनिर्णयाद्येककार्यं सद्धेतोरसद्धेतोश्चेति एककार्यत्वलक्षणासंगतिक्रमा भवति यथाक्रमं मितिश्च
नुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिप्रकारकेत्यादि विवक्षणीयं तु दुष्टहेतुलक्षणमेवेति भावः तदभिप्रायेणोपधेयेति उपधे राम
याधर्मीसंकरोऽभेदः यथा विरुद्धहेतौ व्यभिचारेऽपि विरुद्धत्वज्ञानाद्व्यभिचारित्वज्ञानाद्वा एकैकाभावसहकृतादनु २२२

मिति प्रतिबंधेन तयोः पार्थक्यमिति प्रकृतेपि यद्याभासत्वहेतूनां स्यात्तदा तयोः पार्थक्यादिव्यवस्थापनं घटत इत्युपष्टंभः कार्येणे
ति कार्यतानिरूपकोयः संबंधी कार्यं कारणं च कार्यस्य तन्निरूपकत्वमाश्रयतया कारणस्य च प्रतियोगितया तथा चामुकस्य
कारणस्येदं कार्यमिति केवलं संबंधित्वमतिप्रसक्तमिति निरूपकत्वमुक्तं निरूपकत्वाभिधाने तु संबंधिपदं स्वरूपकथन
मिति निरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नपरमित्यन्ये न तूभयसाधारणं निरूपकत्वमेकं प्रत्येकाभिधाने च बाधादिव्यभिचारा
दीनामनन्तरासंग्रह इत्यत आह साध्येति अनुमितिपदस्य तादृशकार्यतानिरूपकपरत्वे लक्षणा अनुमितिविशेषपरत्वे तु
सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमित्यभिप्राय इत्यपि कश्चित् साध्यं प्रकृतसाध्यं इत्थं च प्रकृतसाध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः सा
ध्यवानित्यनुमितेः साक्षाद्विघटकत्वं सर्वेषां हेत्वाभासानामिति साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति प्रतीकाविरोधेन व्यभिचार
देः संग्रहः पक्षः साध्यवानिति विरोधेन च बाधादेरिति बोध्यं इदं पुनरवधेयं यत्रैतादृशानुमित्यप्रसिद्धिस्तत्र लक्षणमेवेतिय

अ॰दि॰कृ त्वेन इत्यादेर्वसामान्यतः साध्यव्याप्यहेतुमानित्यादि अनुमितिः प्रकृते विवक्षितेति तन्नृतीयतुल्यं साध्यत्वस्यैक्याभावादिति। अनु
२२३ मितित्वेत्यादिविवक्षायाः प्रयोजनमाह तेनेत्यादि एकत्रेति इदमुपलक्षणं एकत्रहेतोर्द्रव्यत्वादिना व्यभिचारग्रहेपि धूमत्वा
दिनानुमित्युत्पादेपि तद्बोध्यं न तु तत्प्रकारकेण हेतुकानुमितौ तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानं प्रतिबंधकमित्यत आह व्याप्त्यादीति त
था च व्याप्त्यादिज्ञानं प्रति तत्प्रतिबंधकत्वेन तदनुमितिं प्रति ग्राह्याभावानवगाहितया प्रतिबंधकतायामानाभावादिति भावः इ
दमुपलक्षणं अन्यादृशव्यभिचारादिज्ञानसत्वेपि व्याप्त्यादिज्ञानादिसत्वे अनुमितेरनुभविकत्वात् अत एव वक्ष्यति करणेत्यादि किम
सिद्धेत्यादि व्यभिचारोपि बोध्यः पर्वत इति वह्निमत्पर्वतो बोध्यः अत्र तु बाधभ्रमो बोध्यः व्यभिचारभ्रमार्थमाह धूम इति विशिष्ट
धूमो बोध्यः वह्न्यभाववत्संयुक्तत्वस्य धूमांतरे सत्वात् तत्प्रसिद्धं यत्र तदप्रसिद्धं तदाहाभिधेयत्वं वेति संबंधविशेष राम
स्फोरणाय धूमहेतावपि तादृशव्यभिचाराप्रसिद्धेरिति व्यभिचारादीति धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववद्वृत्तित्व घटकस्य धू २२३

मादेरपि हेत्वाभासत्वं स्यादिति ननु धूमाभाववद्वह्निमत्त्वनिष्ठदोषतायां धूमे विसत्त्वेन ज्ञापनेत्याह प्रत्येकमिति तथा च केवलधूमे
पि दोषतापर्याप्तिः स्यादिति अथेत्यादि तथा च ज्ञाननिष्ठं यद्विषयतासंबंधेन यत्प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तत्पर्याप्त्यधिकर
णत्वं वाच्यमिति भावः तद्घटकं विशिष्टघटकं व्यर्थमिति न च यद्यत्पदार्थविषयत्वेन प्रतिबंधकत्वं तत्तदेव हेत्वाभासमस्तु
त्वेन तत्र सिद्धा इति तद्घटकमेव यथार्थपदमिति वाच्यं यथार्थपदे दत्तेपि प्रत्येकस्य हेत्वाभासत्वापादकस्यावश्यकत्वात् तथा च
विशिष्टविषयत्वमवश्यं वाच्यं तच्चाप्रसिद्धमित्याशयः एतत्स्फोरकं यथार्थपदमिति केचित् तृतीयमिति ज्ञायमा
नं चादित्यादि अन्यथा व्यभिचारादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिपदेन व्यभिचारज्ञा
नादेरुपस्थितौ तत्त्वमाराऽसंगतेरिति तादृशाभावप्रतियोगिनः अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगिनः इत्थं च प्रति
योगिपर्यंतस्य यथार्थपदेन सह मूले पठितस्य कथः समासस्तूक्तः नन्वेवं दुष्टत्वं हेतोस्त्वे ज्ञायमानेत्यनंतरं तत्त्वमिति

अ॰ शि॰ कृ
२२४

मूलं विरुद्धमित्यत आह। प्रेवेतित्वमित्यस्य तद्धत्वपरत्वकथनाभयादाह आद्यस्येवेति तथा चाद्यव्याप्यपदसत्त्वादाद्यं दु
ष्टलक्षणावरं द्वितीयादौ च तत्त्वमित्येव बोधाद्दोषवरत्वेनिमूलाभिप्रायः। इत्थं चाद्यलक्षणानुसारेण मूले हेत्वाभासत्वमित्यस्य दुष्टहे
तुत्वमित्यव्यर्थो बोध्यः। बाधादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे लिंगविषयत्वमनुपयुक्तमित्यत आह लिंगमिति यद्विषयत्वेनेत्यादि या
दृशेति साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरित्यादिविषयत्वेनेत्यर्थः। न चात्रेऽनतिरिक्तवृत्तित्वस्याभिधानात् अन्यकविषयत्वस्यातिरिक्त
वृत्तित्वाद्विशिष्टविषयत्वमर्थवशात्संपन्नमेव तथा च क्लिमेतावत्पर्यंतानुधावनमिति वाच्यं तस्यैव पर्यवसितार्थकथनपरत्वा
दिति पक्षविशेष्यकेति वह्न्यभाववान्पर्वत इति भ्रमविषयस्य वह्न्यभावस्य धूमे सत्त्वेपि नातिव्याप्तिः न च वह्न्यभाववत्पर्व राम
तविशिष्टस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात् तस्य च विशिष्टस्य चासत्त्वादिति पक्षविशेष्यकेति पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं प्र २२६
ति वह्न्यभाववान्पर्वत इत्येव ज्ञानं प्रतिबंधकमिति तत्र चांतिमं केचित्तु यद्विषयत्वेनेत्यस्य यदिय त्र कारकत्वेनेत्यर्थ

इत्युच्यते न तावदिदोषद्वयाशयेन तदुक्तमित्याहुः ननु तृतीयाद्योऽवच्छेदकत्वेनाश्रयस्वरूपसंबंधविशेषेण व्यभिचारादेस्तथात्वं
संभवति व्यभिचारज्ञानत्वादेरेव प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वादित्यत आह अवच्छेदकत्वं इत्थं च विषयतासंबंधेन ज्ञाननिष्ठं यत्प्र
तिबंधकताया अनतिरिक्तवृत्तित्वं तदेव हेत्वाभासोपाधिरित्यर्थः फलमाह तेनेति अयमर्थः वह्निशून्यपर्वते पर्वतो वह्नि
मान् धूमादित्यादौ बाधाद्युपाधौ प्रतिबंधकताया अन्यूनवृत्तित्वस्याभावः वह्न्यभाववद्वृत्तिधूमवद्वृत्तित्वमेव प्रति
बंधकतायाः सत्वात् अत एवोक्तं विशिष्टस्यासत्वेऽपि न तद्व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकं वा बाधोपाधिस्त्वनुमितिप्रतिबंधक
इति वाच्यं प्रकृतसाध्यवानित्यनुमितिप्रतिबंधकस्य प्रकृतलक्षणाघटकत्वात् तस्य च तुल्यत्वादिति केचित्तु धूमवान्व
ह्निरित्यत्र धूमाभाववद्वृत्तिवह्निरिति ज्ञानं प्रतिबंधकं धूमाभावज्ञानं च बुद्धौ अन्योन्याभावे धूमप्रतियोगिकत्वभानात् धू
माभावज्ञानाच्च तथा च यत्रान्याभावे धूमप्रतियोगिकत्वज्ञानात्तथा प्रतिबंधः तत्र ज्ञाने विशिष्टस्यासत्वेऽपि न क्षतिरित्या

अ॰शि॰रू॰ क्तः। एतेन स्वरूपसंबंधविशेषरूपावच्छेदकत्वमिवान्यूनवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमपि निराकृतं न च प्रमेयत्वेन साध्याभाववद्
२२५ वृत्तित्वविषयत्वस्य ज्ञाने सत्त्वे प्रतिबंधाज्ञानतिरिक्तवृत्तित्वमपीति वाच्यं तादृशविषयताविशेषेण तदनतिरिक्तवृत्ति
त्वस्योक्तत्वात् इति केचित्तु विषयतासंबंधेन तादृशस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकता कोटिप्रविष्टकत्वमिह तृतीयार्थः कोटि
प्रविष्टत्वं च तादृशप्रकारतादिश्रयांत्यधिकरणत्वं म वृत्तिर्हि व्यभिचारज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वे व्यभिचारादेस्तथात्वं अन्तद
वप्रतिबंधकतानियतविषयताकोदाशीन्नपदार्थविशेषेणातिव्याप्तिः अनतिरिक्तवृत्तित्वविवक्षायां तु प्रकारकोत्त
तीयं इत्याहुः तादृशेति अनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकेत्यर्थः अघटितत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं तथा राम
प्रमेयत्वविशिष्टसव्यभिचारस्य सव्यभिचारघटितत्वेन तदभावाप्राप्तिप्रसंगः न च सव्यभिचारादेरेव सव्यभिचाराद्य २२५
विषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादसंभवः अघटितत्वलक्षणस्य भिन्नत्वविशेषणप्रक्षेपात् तं अन्यत्र एवांतरेणोक्तं। न च

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारस्यापि व्यभिचारात्मकत्वेन धूमे व्यभिचारस्यापि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्वह्निव्यभिचारिणि दो
षतादवस्थ्यमिति वाच्यं तद्व्यक्तित्वमित्यस्य तत्त्वाभाववत्त्वमित्यर्थात् पर्वतपक्षतावच्छेदकादीत्यादिस्यादिपदेन साध्यता
वच्छेदकविरहविशिष्टसाध्यादिपरिग्रहः इदं च प्राचीनमते कांचनमयत्वविशिष्टपर्वत इति ज्ञानस्य कांचनमय
त्वाभावविशिष्टः पर्वत इति ज्ञानं विरोधि समानप्रकारकत्वात् समानप्रकारकत्वस्यैकाभावाद्विनिगमनावि
रहेण पर्वते कांचनमयत्वाभाववद्बुद्धेरपि ज्ञानं विरोधि ग्राह्याभावमुद्रया कांचनमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान
स्य विरोधितावच्छेदकत्वे एतस्य तद्व्याप्यकत्वेनाप्यन्यथासिद्धत्वात् प्राचां तु उभयोरपि ग्राह्याभावमुद्रयाप्यविशि
ष्टत्वादित्ययनकेनापीति अयमाशयः केवलं साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबंधकमेव न तत्त्वे साध्याभावव
द्वृत्तित्वप्रमेयमिति ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतापत्तेस्तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टस्यैव ज्ञानं प्रतिबंधकं इ

अ॰दि॰कृ॰ थंच प्रतिबंधोपाधिः साध्याभाववद्वृत्तिर्वह्निरेव सत्वे त्वसिद्धस्तदा तत्कृतो हेतुर्येन केनापि संबंधेन दुष्ट इति एवं बाधेपि साध्या
२२६ भाववान् पर्वत एव बाधस्तत्रासिद्धौ तत्स्वरूपको हेतुर्येन केनापि संबंधेन दुष्ट इतिमन्यत्राप्यूह्यं कश्चिदित्यस्वरसोद्भावनं हेतो
र्दुष्टत्वव्यवहारनियामकं साधननिष्ठदोषसंबंध एव न त्वन्यनिष्ठान्यसंबंध इति विशिष्टेति धूमस्य व्यभिचारित्वादिदमु
क्तं आश्रयासिद्धिसाधनाप्रसिद्धिप्रसंगमाशंक्याह कांचनमयत्वेति अत एव पर्वतादेरित्यत्रादिपदमुक्तं बाधस्वरूपा
सिद्धी दर्शयति ह्रदस्येति पर्वतस्येति अत्र च प्रकृतपक्षे यत्किंचित्साध्यहेतुविरहः स्वरूपस्यादन्यत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नहेतुविरह इति भेदः व्यभिचारं दर्शयति मेयत्वस्येति ननु संयोगसंबंधेन हेतुतायां स्वरूपसंबंध व्यभिचारो दो
षो नेत्यत आह केवलस्येति साध्यतानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकमपि व्यभिचारं दर्शयति पर्वतीयेति तत्संबंधेन त राम
स्य दोषस्य येन केनापि संबंधेन तत्त्वाभावेत्यादि एतन्मते निर्वह्निर्वह्निमानित्यादेरपार्थकत्वमेव न तु हेत्वाभासत्वं सिद्धां २२६

नवह्न्यमानप्रकारेणाचितदसंग्रहात् अतः पर्वते तद्वृत्तिकृतनपर्वतोप्रेपिपर्वते तादृशीत्यत्र वह्निपर्वतेत्यभिचारिणाद्व्यत्रयमोदितिकेव
लपर्वतत्वावच्छिन्नमानित्यादित्वपार्थकमेवननुनिर्वह्निर्वह्निमानितिज्ञानं कुतो न जायते वह्निमत्ताज्ञानस्य सर्वत्राधिकरणतावच्छे
दकप्रकारेणैव प्रतिबध्यत्वात् अत एव यदधिकरणतावच्छेदकप्रकारेण घटवत्त्वज्ञानं न प्रसिद्धं तत्र तदधिकरणाभाव
ज्ञानं न प्रतिबंधकं न चात्र निर्वह्नित्वेन वह्निमत्त्वज्ञानं कदाप्यनाहार्यं प्रसिद्धं येन निर्वह्नित्वज्ञानं तत्प्रतिबध्नीयादिति
चेन्मैवं निःस्वित्वनिर्वह्निर्वह्निमानितिज्ञानस्याहार्यत्वेन तादृशज्ञानत्वावच्छेदेनैकयोरहेतुत्वात् इष्टापत्तित्वेन तत्त्वाभ्युपग
मात्तद्दसत्त्वेन दसत्त्वादिति इदं च पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानं प्रति निर्वह्निः पर्वत इति ज्ञानं धर्मितावच्छेदकमित्यनुसारेण ए
वं वह्निमानिति विषयताशालिज्ञाने वह्नेः पर्वतावृत्तित्वज्ञानं धर्मितावच्छेदकं एवमग्रेपि तादृशेति निर्वह्निपर्वतत्वप
र्वतावच्छेदकेन वह्न्यनुमितेः पर्वते पर्वतावृत्तिवह्नित्वेन साध्यतावच्छेदकेन वह्न्यनुमितेः एवं पर्वते वह्निव्यभिचारधर्म

अ॰शि॰कृ॰ त्वेन हेतुतावच्छेदकेन वह्निव्याप्यवत्त्वाज्ञानस्य वाऽसिद्धत्वादिति। यद्विषयेत्यादि यद्विषयनिश्चयस्य हेत्वाभासोपाधिविशिष्टमिश्र(?)
२२७ यस्य प्रयुक्तत्वं स्वरूपसंबंधविशेषः भवति हि मन्यादि प्रयुक्तो दाहाद्यभावव्यवहार इति तदुत्तरमिति वक्तृस्वरूपकथनं
अनुमितेरसार्वत्रिकत्वाद् आहार्यत्वे तथात्वं यद्विषयकनिश्चयस्यानुमितौ अनाहार्यमानसज्ञाने वा तादृशव्यतिरेको वि
रोधिविषयत्वप्रयुक्तस्तत्त्वं हेत्वाभासत्वं अस्ति च ह्रदो निर्वह्निरिति ज्ञानविरोधिविषयताप्रयुक्त एव तदुत्तरमनुमितौ ह्रदो
वह्निमानिति विषयताव्यतिरेकः अन्यकालीनानुमितौ कारणाभावप्रयुक्तोऽपि तथा व्यतिरेक इति तदुत्तरत्वमुक्तं नन्
त्वेनाघटकं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तु निर्वह्निः पर्वत इत्यस्य विरोधिविषयत्वप्रयुक्त एव तादृशव्यतिरेकः
एवमन्यत्रापि यद्यपि निर्वह्निः पर्वत इत्यस्य विरोधिविषयत्वप्रयुक्तः पर्वतो वह्निमानित्यवगाहित्वस्य व्यतिरे राम २२७
कः निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यस्य व्यतिरेकस्तु न एवं तथापि घटाभाववद्भूतलमिति निश्चयप्रयुक्तो नीलघटाभा

त्वत्वद्भूतत्वमितिज्ञानवत्तस्य    त्रेयमिति केवलानिर्वह्निर्वह्निमानित्यादौ तु निर्वह्नित्वनिश्चयस्य न कोपि प्रतिवध्य इति तथा प्रयुक्त
कामावेन तदर्थकमिति पक्षतावच्छेदकेत्यादिपदेनाश्रयासिद्धिबाधस्तत्रैव पक्षताघटकानां संग्रहः । व्यभिचारा
दीनां संग्रहाय आह साध्यतावच्छेदकेत्यादिना आश्रयासिद्ध्यादौ कांचनमयत्वविशिष्टपर्वतस्याभावात् कथमिदमित्यत आह
पक्षतावच्छेदकेति तथा च तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्यापि न तथाज्ञानमप्रसिद्धमित्यत एवाह वैज्ञानिकमिति अत्र त्वं ताम
तप्रतियोगि साध्यकत्वस्योपसंहारे तु सानिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेऽसंगं योजयति व्याप्तिकेति ननु निर्वह्निः पर्व
तो वह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानाप्रसिद्धेस्तथावगाहित्वमप्रसिद्धमित्यत आह तादृशावगाहित्वेति विरोधिविषयते
त्यस्य फलमाह एवंचेति सिद्धसाधनवारणाय विशेषस्य प्रयोजनमाह एवमिति साध्यनिश्चयः प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशि
ष्टसाध्यनिश्चयः सिद्धसाधनमिति यावत् तस्य साध्यस्य नत्र विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वं न तु साध्यस्याप्य

अ॰दि॰कृ॰ ङ्गिसत्त्वात्र ग्राह्याभावमुद्दयाविरोधित्वं तस्य तदभावव्याप्यवत्ताविलक्षणस्यैकस्याभावादित्यत आह मानसेति तथा च द्वितीयवि
१२८ वक्षायां च तन्निरसनमिति सर्वं चतुरस्रं। ननु तावदनुमितित्वावच्छेदेन तादृशावगाहित्वव्यतिरेकः बाधादिज्ञानाकालीनानुमितौ
तथात्वव्यतिरेकविरहादिति तदुत्तरपदं तदव्यवहितोत्तरपदं व्यवहितोत्तरानुमितेरपि तथावगाहित्वसत्त्वादिति तत्र अनु
मितित्वसामानाधिकरण्येनैव यद्विषयनिश्चयविरोधिविषयत्वप्रयुक्तस्तथावगाहित्वव्यतिरेके इत्येतावतैव सुस्थता
यां तावत्पर्यन्तस्य व्यर्थत्वादिति यदपि प्रयुक्तत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा आद्ये यत्र यत्र यद्विषयनिश्चयोत्तरानुमितित्वं
तत्र तथावगाहित्वव्यतिरेकः अत्र चानुमित्यादिरूपबाधज्ञाने सत्यपि प्रत्यक्षेण तथावगाहित्वसत्त्वादनुमितिपर्यन्तानुधाव राम
नं प्रत्यक्षकालीनानुमितावपि तत्सत्त्वादव्यवहितोत्तरेति एवं द्वितीयेपि बोध्यं तदापि तु क्लृप्तस्थलविशेषीयव्यभिचारादि २२८
ज्ञानानियतविषयताकपदार्थविशेषेऽतिव्याप्तेः न च विरोधिविषयत्वेनैव तद्धारणं तत्कल्पे विरोधिविषयकनिश्च

योऽत्रानुमितिस्तस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिनिवेशस्य प्रकृते सत्वात् अस्मन्मये तु तथा त्वव्यतिरेकस्य तद्विरोधिविषयत्वस्यैव प्रयुक्तत्वा
भावादित्यलमनेनेति। ननु तथाप्रयुक्तत्वस्य रूपसंबंधविशेषे मानाभाव इत्यतस्तद्गर्भलक्षणमाह तादृशेति सर्वत्र तादृशपदं
तदवच्छेदकावच्छिन्नपरं तथा च व्यभिचारादिविषयकं ज्ञानं तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनो ज्ञानस्य विरोधिविषयकमिति व्यभि
चारादेर्हेत्वाभासत्वं अन्वयद्विषयकमिति विषयताया आधिक्यादाह तादृशेति ननु व्यभिचारादेः कुतो ज्ञानविरोधित्वमित्यत
आह ज्ञानविरोधित्वं चेति तथा च तादृशवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानविरोधिज्ञाने यद्विषयतयाऽवच्छेदकं तत्त्वं हेत्वाभासत्वमित्य
र्थः। न च तद्विषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वमेवास्तु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यस्य ग्रहस्याहार्यरूपस्य विरोधित्वा
भावादव्याप्त्यं विवक्षणे तु तद्विषयविषयको ग्रहः पर्वतो वह्निमानिति ग्रहः तद्विरोधी निर्वह्निः पर्वत इति लक्षणसमन्व
यः अवच्छेदकपदोपादानात्तु तादृशग्रहविषये रासभादौ नातिप्रसंगः विरोधित्वं च ग्राह्याभावमुद्रया बोध्यं तेन सिद्धसाध

नन्वस्तु तावत् एतत्स्थले निर्वह्निर्वह्निमानित्याद्यर्थकमेव न अभाववान्वह्निमानिति ग्रहस्य तद्विषयविषयकस्य अभाववान्न्याभा
ववानिति धीविरोधित्वेन लक्षणागमनं च छपि तथाप्यभाववान्निर्वह्निरित्यस्यैव विरोधित्वं ननु निर्वह्नित्वमात्रस्यैवेत्यत आदिकं
एवंविधेति अयं वह्निव्यापकधूमवान्न वह्निरित्यत्र तादृशव्याप्तिज्ञानस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धत्वे व्याहार्यतादृशव्याप्तिज्ञान
विषयकग्रहस्य वह्निव्यापकधूमवानिति ग्रहस्य विरोधित्वेन लक्षणासमन्वय इति तत्र वदंतीत्यारभ्य केचिदित्येको ग्रंथः अत्र
विषयविशेषे आहार्यज्ञानप्रसिद्धं तद्विषयविषयकग्रहस्य वा प्रतिबध्यप्रतिबंधभावोऽसिद्धस्तदलक्षणमेवेतन्मा
त्तेतदपि लक्ष्यमिति येन मन्यंते तेषां मतमादृत्य केचिदिति एकमात्रेति गंधप्रागभाववच्छिन्नो घटो गंधवानित्यादौ तु
बाध एव दोषः नन्वयं हेतुरसाधको व्यभिचारि विरुद्धो न्यतरत्वादित्यादिहेतौ व्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वमस्ति अत
आह सव्येति तथा च यत्किंचित्वादिन्यायान्नैव यथार्थमिति पंचविधेति ह्रदो वह्निमान्घटत्वादित्यत्र सत्प्रतिपक्षतादशा

योऽस्य मते बाधसव्यभिचारविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षाणां संभवो बोध्यः नन्वेकस्य एकत्व दत्वाभाव इत्यत आह व्य
भिचारादेरिति प्राकृरित्यनेनेतन्मतसमीचीनत्वं व्यंजितमिति सर्वहेत्वाभासनिष्पदोषत्ववादिस्वमतमूलफक्किकी योज
य न्नाह स्यादेतदित्यादि सर्वेत्यवच्छेदकत्वस्फोरणाय साध्यत्वावच्छिन्नसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रस्यैव दोषत्वात्तस्यैव सामाना
धिकरण्यज्ञानविघटकत्वात् एतन्नयेन ग्राह्याभावमुद्रया च सर्वहेत्वाभासानां दोषत्वात् इत्थं नासाधारणस्य साध्यवद
वृत्तावेवेत्यग्रे स्फुटीभविष्यति। सत्प्रतिपक्ष इति शब्दो नित्यो ऽद्रव्यद्रव्यत्वादिति प्रतिपक्षानुमान इत्यर्थः अद्रव्यत्वं समवायिकारण
शून्यत्वं पक्षस्येति एतन्नये साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य पक्ष एव सत्प्रतिपक्षोपाधिरिति तयोरिति प्राचां नये परंपरहेत्वाभासत्वं पराम
र्शविरोधोपेतन्नयेषु द्वौ हेतुदोषः अमुष्टो दुष्ट इति हेतुशब्दस्य हेत्वभिमतत्वपरत्वशंकानिराकरणायाह से इत्वेति ननु अ
साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वं न च शब्दत्वेन तदस्तीत्यत आह पक्षमात्रेति ननु एतत्कत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वं न दोषघटते यदि नदी

अशि रु यसाध्याभावव्याप्यवानुपक्षः स्यान्नैवमित्यत आह सत्त्विति ननु नित्यदोषतावादिमते दशाविशेषद्वित्वेयुज्यते न तु त्वन्मते इत्यत आह
२३० हेत्वाविति नन्वाभासत्वं न समीचीनस्येत्यत आहानुमित्येति तद्बुद्धेरिति मूलस्य हेतुबुद्धेरिति भ्रमं निराकुर्वन्नाह हेत्वादाविति ननु मूले तै
योरत्नद्वयत्वं कथं लब्धमित्यत आह यत्तिपरमायातीति सूचना प्रयोजनमाह न त्विति ननु सतोपित्त स्वतिपक्षे दोषत्वं नस्यैवेत्यत आहा
न्यथेति अन्यथा भ्रमादविदोषत्वेन नु वा धस्य ग्राह्याभावभ्रमो मास्तु दोषतानियामक इत्यत आह कोहीति ननु सत्प्रतिपक्षभ्रमे हे
त्वाभासत्वं सिद्धं न त्वनिद्धमित्यत आह निर्युक्तिकस्त्विति ननु तद्वत्वं बाधे असंभवि साध्याभाववत्पक्षस्य हेत्वाभावादित्य
त आह तत्प्रकारकेति तथा च साध्याभाववत्तिपक्षे हेतुरिति प्रतीतिस्तत्संग्रहः तत्र अवच्छेदकं च ननु साध्याभावमात्रस्य कथं
त्वात्कथं पक्षघटितत्वमित्यत आह यद्विषयत्वेनेति याद्विषयत्वेन प्रतिबंधकत्वं अत एवन्तत्वमुक्तमिति भावः काली राम
नत्वादीत्यादिपदेनानित्यदोषसंग्रहः ननु सामग्रीकालीनत्वं परामर्शस्य तत्कुतो हेतोस्तद्धत्वमित्यत आह ज्ञानस्यैवेति। २३०

नाभेदेनेति व्यभिचारादेः साध्याभाववद्वृत्तिर्वह्नेरेव दोषइत्यभेदेन तत्रसत्वमिति बाधइति साध्याभाववत्पक्षस्य बाधस्य हेतुनाऽभेदा
भावादित्यर्थः अतएव बाध्याद्येरेव ननु बाधितइति व्यवहारापन्नस्याविततदाश्रयत्वमित्यत आह वह्नीति वह्निमान्द्रव्यत्वादित्यत्र वह्नि
व्यभिचारिद्रव्यत्वस्य दोषत्वेन निरूढत्वयातद्वृत्ति धूमे सद्धेतावतिप्रसंगः ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव दोषस्तु कुतो धूमेऽतिप्रसं
ग इत्यत आह साध्याभाववदिति यथा पक्षसंमिश्रणे नैव बाधस्य प्रतिबंधकत्वमिति पक्षतार्थ नमेव दोषस्तथा हेतुसंमिश्रणे
नैव व्यभिचारादेर्दोषत्वमिति हेतुईयत्वादि कमेव दोषइत्यर्थः ननु प्रकृतहेतुकानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकदोषे सोव प्रकृ
त हेतोर्दुष्टत्वं न तु द्रव्यत्वादिकं नन्वेवमत आह साध्यारोपादीति सत्तादिसाध्यकविषयतासंबंधेन ज्ञाने हेतौ निरूढस्य सत्ताभा
वत्व वृत्तिज्ञानविषयत्वस्य यत्ज्ञाननिष्ठस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तस्यैव ज्ञानस्य समवायसंबंधेन सद्धेतुत्वात्तत्रातिप्र
संग इति ननु तत्संबंधेन तद्धेतुकानुमितिप्रतिबंधकदोषत्वं वक्तव्यमतः सत्तादिसाध्यकज्ञानादि व्याप्तिर्न यथा कथंचित्तद

आशि कृ त्वं च प्रसक्तमेवनेत्यत आह विरोधीति तथा च विरोधिसामग्रीकालीनत्वं यस्यामर्शोनिष्ठं प्रतिबंधकतावच्छेदकमुक्तं नेत्यर्थः प्रकृते पा
२३१ रिभाषिकं प्रतिबंधकत्वं वाच्यमित्याशंकते अथेति विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्यैव निष्कर्षपुरःसरं समाधत्ते न वेकालेत्यादिना वैश
द्यः सुतरामित्यर्थः सत्प्रतिपक्षे न तत्सत्वे सामग्रीसत्वे विशेषमेव विवृणोति कार्येति सत्प्रतिपक्षे हि परस्परबाधेनो न यत्र कार्याभा
वः यदि पुनः परामर्शो सामग्रीकालीनो स्यात्तां न दोषः यत्र फलं जायेतेत्यर्थः किंत्वित्यादि अन्येषामप्रतिबंधकत्वेन परामर्शस्य बाव
शिष्ट इत्यर्थः तथा प्रतिबंधकः यदि न्वेतिवन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानित्यादिपरामर्शसत्वेपि यदि वन्ह्यभावादिसाधना
धावतारि वन्ह्यभावव्याप्यादिपरामर्शस्याप्रामाण्यज्ञानं विना विवन्ह्याद्यनुमितिः आमाणिकीत्यर्थः इदं च स्वासंमतं यावदप्रा
माण्यसंज्ञनं विरोधिपरामर्शेन भवति तावदेव स प्रतिबंधक इति अत एव यदि चेत्युक्तं प्रकृते दूषणमाह यथान्येति अतिप्रसंग इ राम
तिवन्हिमान्धूमादित्यादौ बाधभ्रमे परामर्शबाधभ्रमकालीनत्वसत्वेन निरुक्तप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वसत्त्वात्सत्प्रतिपक्षे २३१

रुवत्तद्धूमवद्धेतावतिव्याप्तिः न चेत्यस्य चकारो वाकारार्थः तथा चाव्याप्तिरिति विषयरूपमेव प्रतिबंधकतावच्छेदकमिति मतं दू
षयितुमुपन्यस्यति यद्वीति तद्धत्वमेवेत्येवकारो दुर्वीक्ताविषयस्यावच्छेदकनिराकरणार्थः तथा प्रतिबंधकतावच्छेदकं ननु
विरोधिपरामर्शविषयव्याप्तेर्न प्रतिबध्यलिंगसत्वमित्यत आह तद्धत्वमपीति समूहालंबनेत्तिदमुपलक्षणं निरंतरपरामर्शद्वय
सत्वेपि द्वितीयविरोधिपरामर्शविषयत्वसंबंधेनैव बाधः साध्याभाववद्वृत्त्यादिकत्य हृदयं सत्प्रभेदेन प्राचां तादृशप्रमात्वेन ज्ञानस्यैव प्र
तिबंधकत्वात् अतिव्याप्तिरिति सत्प्रतिपक्षेऽपि बाधभ्रमविषयस्यापि भ्रमात्मकसंबंधेन हेतुनिष्ठत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ननु
साध्याभाववत्त्वेनैव विषयत्वेन प्रतिबंधकत्वं न च भ्रमस्थलेनासिद्धिरित्याशंकते विशिष्टेति सर्वत्रेति शाब्दोऽनित्यत्वाद्यभिम
त्वादित्यत्र मिथः सत्प्रतिपक्षतायां अनित्यत्वभागे नासिद्धावपि नित्यत्वहेतौ तदसिद्ध्याऽनित्यत्वहेतुर्न सत्प्रतिपक्षितः
स्यादित्यर्थः ननु व्याप्त्यादेवखंडत्वं न वक्तव्यं किंतु प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयस्य प्रसिद्धस्य तावतः प्रतिबंधकज्ञानद्वारा हे

अ॰शि॰टि॰ तुनिष्ठत्वं वा स्वमनोनसत्प्रतिपक्षो व्याप्तिरिति दोषांतरमाह यथाकथंचिदिति धूमादेरिति व्यभिचारादिज्ञानविषयत्वसंबंधेन व्यभिचारा
२३२ श्रयद्रव्यत्वाद्याश्रयसंबंधेन वा धूमादेस्तद्वत्त्वादिति व्याप्यत्वेरिति यादृशेति प्रतिबंधकीभूतज्ञानेन यस्य पदार्थस्य यादृश
वैशिष्ट्यं विषयीक्रियते तेनेन संबंधेन तद्वत्त्वं प्रतिबध्यहेतोरित्यर्थः नसर्वत्रेति प्रतिबध्यहेतौ प्रतिबंधकज्ञानविषयव्याप्या
दिमत्त्वसंभावना न कुत्रापीत्यर्थः अस्ति चेति वह्निमान् धूमादित्यत्र बाधभ्रमस्य विशेषणताविशेषेण वह्न्यभाववगाहि
त्वेन प्रतिबंधकत्वं तेनैव संबंधेन वह्न्यभाववत्त्वमपि धूमस्येत्यतिव्याप्तिः कश्चिदिति द्रव्यं धूमादित्यत्र द्रव्यत्वाभावस्य
तथात्वाज्ञानं द्वारतायेति मिथ्यानुमितिनस्कबाधभ्रमस्य हेतौ न स्वविषयसंबंधात्मकत्वं तत्र बाधितत्वव्यवहारात्तस्य
त्प्रतिपक्षस्थले तु प्रतिपरामर्शविषयस्य प्रतिबध्यहेतौ प्रतिपरामर्शस्येव संबंधत्वं तत्र सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहा राम
रात् न तथानानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकस्य बाधितत्वप्रकृतिप्रतीतिनियामकेन संबंधेन तत्त्वं लक्षणार्थ इति। किंच २३२

बाधइवसाध्याभावव्याप्यवत्त्वज्ञानस्यास्ति वक्षोपाधिस्तादृग्ज्ञाने ह्रदोवह्निमान्धूमादित्यस्यायंसत्प्रतिपक्षित इत्यव्यवहारा
त् बाधस्थलेनु बाधाज्ञानेप्युत्तरकालं बाधितइतिव्यवहारादित्याकुः । स्थापनुत्वाभावेतितथाच नासाधारणाप्रतिबंधकत्व
मित्यर्थः एवंतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि शाब्दधीप्रतिबंधकत्वे तत्रआपणंगंत्वे अनुकूलतर्कस्य संशयस्थलमात्रीयत्वादा
हवलवत्तरेति आगमस्यवलवत्तरत्वं त्वमुपजीव्यजातीयत्वेन शोन्वानुमानस्य साध्यप्रसिद्ध्यादेरागमोपजीवित्वात् अनुमि
तेश्चेतितथाच तदभावज्ञानं तदभावव्याप्यज्ञानं वोभयमपि तत्रनास्तीतिभावः अस्तुत्रयेहेतुमाह लौकिकप्रत्यक्षमिति लौकिकप्र
त्यक्षमित्यर्थः अलौकिकप्रत्यक्षं त्वग्रेभविष्यति लौकिकप्रत्यक्षे तदिंद्रियजन्यविपरीतनिश्चयस्यैव प्रतिबंधकत्वादितिशं
कते योग्यतेतियत्रानुमानिकबाधादिनिश्चयस्तत्रयोग्यताज्ञानाभावादेव शाब्दज्ञानानुत्पादे तदभावस्यान्यथासिद्धिरित्य
र्थः । उपनीतभानविशेषमिति विशेषोदोषविशेषाजन्यत्वं तस्यलौकिकप्रत्यक्षतुल्यत्वादिति हेत्वाभाससामान्यलक्षणानं

अ॰शि॰क॰ नरंतर्हि भागवत्त्व सव्यभिचारलक्षणं विनाविभागप्राचार्यमूले विरुद्धमित्याशंकनेयद्यपीति हेत्वाभासपदं यथाहेत्वाभासे प्रसिद्धं
२३२ न तथा सव्यभिचारपदं सव्यभिचारपदस्य व्यभिचारिमात्रे प्रसिद्धत्वान्नूनत्वाव्यवच्छेदनिर्णयोऽपेक्षितः इति समाधत्ते तथा
पीति कश्चिदित्यस्वरसोद्भावनं यद्विशिष्टानां सामान्यज्ञानसत्वेन दोषत्वरकालं सामान्यलक्षणमानकांक्षितं स्यात् यद्यज्ञा
नं न दोषसामान्यलक्षणकरणं प्रथमं युक्तमिति एकस्येत्यादिमूलमयुक्तं एकस्यापि हेतोः पुरुषभेदेन कालभेदेनोभयानुमा
पकत्वादिति तत्त्वोपयितुं भूमिमारव्यय निप्रसक्तिरिति अव्यापकं अनुमित्यनुपधायके साधारणे तथाविधेति उभयव्याप्या
दीत्यर्थः साध्योपनीतासाधेतीत्यादिसाधारण्यादिधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानजन्यकोद्युपस्थितेरेव संशयजनकत्वं न व्यभि राम
चारान्यथान्यकारणत्वं अनुमितौ व्याप्तिज्ञानादिवद्वैशिष्ट्यैव कार्यकारणभावान्न च संशयत्वावच्छेदेन कारणताला २३२
भः अत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्यैव कारणत्वादिति प्राचीनमतेनेदं नव्यैस्तु लक्षणावाक्यादेव गम्यत्वेन साधर्म्य

देहजनकत्वस्य कोटिद्वयोपस्थापकेनैवान्वयात् न त्वेकदेशीभूतकोटिद्वयोपस्थित्येति व्याचष्टे कोटिद्वयोपस्थापकमिति त
थाच तमिजनकः सन्नयोपस्थजनक इति वक्तव्ये यमित्यर्थः न तु तथात्वे न प्रकृतत्वाभङ्गत्यत आह साध्यसंदेहेतिसाध्यसंदे
हजनिकाया कोटिद्वयोपस्थितेस्तज्जनकमित्यर्थः आश्रयत्वेति जन्यज्ञानानामनित्यत्वं ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं इत्थं च
ज्ञानत्वेन प्रकारेणानुभयाश्रयत्वमिति धूमवान्वह्नेरित्यादौ कस्यचिद्वह्नेः धूमसहचरितत्वं कस्यचिच्च धूमाभावसहचरि
तत्वं यथेत्यर्थः एकज्ञानस्योभयोपस्थापकत्वमभिप्रेत्याह विषयितयेति समूहालंबनज्ञानस्योभयविषयकत्वादित्य
र्थः समूहालंबनस्यैवोभयविषयित्वं न हेतुभूतसर्वज्ञानस्येति हेतुभूतसर्वज्ञानस्योभयोपस्थापकत्वं पुनः गृहीतं दृष्टत्वे
ति अनुदृष्टत्वं वह्न्यनुगतत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं अत्रेदं बोध्यं साध्यसंदेहपदादाने कोटिद्वयोपस्था
पकपदाधर्मता ज्ञानविषयत्वं लक्षणार्थः स्यात् न च नित्यत्वानित्यत्वविषयित्वविशिष्टज्ञानवत्त्वाज्ञानं तयोपस्थितजनकं

किंतु ताद्दशज्ञानमेव साधारणादेर्हेतुः संशयस्य धर्मिविशेषनियंत्रणार्थं न तथा जनकत्वमिति तथान्वकथं व्यावृत्तिरिति अत्रापि तथा
जनकत्वमभ्युपेत्य लक्षणमिदमित्येके ज्ञानवत्ताज्ञानस्यापि ज्ञानज्ञानत्वेन जनकत्वमभिप्रेत्येत्यन्ये। धर्मितावच्छेदकेति ध
र्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानस्य संशयसामान्यहेतुतया साध्यसंदेहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वं धर्मितावच्छेद
के अतिप्रसक्तमित्यर्थः तथात्वेपि धर्मितावच्छेदकस्यासाधारणत्वेपि तद्वृत्तीर्णानेति असाधारणपोत्तीर्णतादशायामपि ध
र्मितावच्छेदकविधया जनकत्वमादाय अतिव्याप्तं स्यादित्यर्थः अन्यथात्र कृतसंशयजनकत्वस्य फलोपधायकस्वरू
पत्वे पक्षादावित्तिसाध्यवत्पक्षे साध्यनिश्चयः साध्याभाववत्तः पक्षत्वे साध्याभावनिश्चयः अत एवोक्तं यथायथमिति को
टिद्वयोपस्थापकत्वमित्यत्र द्वित्वसंवलितस्य तदुपस्थापकत्वं यत्रैकैकोटिद्वयुक्तं तदाह प्रत्येकेति साध्यसंदेहजनकत्व
पक्ष इति कोट्युपस्थिति द्वारा साध्यसंदेहजनकत्वमित्यर्थः सत्प्रतिपक्षेत तज्ज्ञानस्य संदेहजनकत्वे मानाभावः उत्तरका

त्वं कदाचित्साधारणादिधर्मदर्शनादेव संशयरूपमेव कश्चिदित्युक्तं भविष्यति। इदमित्यादि निखिलद्व्यणुकस्य पक्षत्वे नि-
श्चितसाध्यतदभावसहचारितत्त्वमणुत्वस्यासंभवनीयमत आह इदमिति तथा च द्व्यणुकान्तरेऽनित्यत्वसहचारात्साधारण्य-
ग्रहोऽणुत्वे सुलभ इति नित्यत्वसहचरितानणुत्ववदिदं द्व्यणुकमिति ज्ञानस्य विषयोऽणुत्वं द्व्यणुकं च तत्र द्व्यणुकं समवा-
येन सद्धेतुः पक्षधर्मताज्ञानपदानुपादाने तु नाद्विषयत्वाविशेषाद्गगनव[illegible]प्यत्तिव्यादिः स्यादिति तदुपादाने तु द्व्यणु-
कस्य धर्मिवृत्तित्वज्ञानं नजनकं किं त्वणुत्वस्येति तन्निरास इति संशयं चेत्यभ्युपगमवादेन तादृशकोट्युपस्थितजनक-
त्वस्यैव प्रकृतत्वादित्येके अन्ये तु पक्षत्रयं दृष्टेव साध्यसंदेहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वं वार्थ इत्याश-
तेन तथा चान्यविधकोट्युपस्थितेरपि साध्यसंदेहजनकत्वं नवो - नुवृत्त्यादिना तथोपस्थितेरपि साध्यसंदेहजन-
कत्वे पूर्वग्रंथविरोधः तत्र कोट्युपस्थितिजनकत्वेप्यनुवृत्त्यादि वि॰ शिष्टधूमवत्ज्ञाज्ञानस्य संशयजनकत्वाभावेन न

अ॰ शि॰ टी॰ स्पष्टं चैतस्य व्याहतिपत्तेति तात्पर्यं । अत एव तत्र कोटुपस्थितिं प्रति पक्षे धर्मेनाज्ञानाद्विशेषितं न दत्तमित्याहुः धर्मिमात्रेति सं
२३९ दिग्धसाध्यकत्वस्य वैयर्थ्याद्वा प्रवेश इति भावः । एवं तदप्रवेशे सं दिग्धसाध्यकत्वस्य प्रवेशे तु नदानीं पक्षत्वाभावादेव न त
दापत्तिरिति भावः । बाधादीत्यादिपदेन स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । तथा च नित्यत्वबाधावतारे पितृत्वनाशित्ववत्त्वग्रहात्तत्त्व
तज्ज्ञानस्य तादृशस्वरूपयोग्यत्वादित्याशङ्किते इष्टत्वादिति पक्षस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि बाधनिश्चयादेव संशयाभावः । अ
न्यथा बाधावतारे नालन्दात्वे ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ न तु तदलत्वेऽस्य तत्र तयोरन्यतरसौव दोषत्वादित्यत आह । असि
द्धेति तस्य सङ्कीर्णस्यानतिव्याप्तस्यातिरिक्तेति तुल्यन्यायतया विनिगमनाविरहेणाधिकमित्यर्थः । अतश्च यत्रोपष्टम्भकेना राम
यां बाधस्यैव प्राथम्यात्स एव वक्तुमुचितः । तथापि प्राचीननये बाधस्य दोषान्तरसाङ्कर्यात्तन्नाशि बाधायामपदोषधर्मद्वया २३९
दित्याभासत्व अतिरिक्तदोषान्तरासाङ्कर्यं काञ्चनमयधूमादित्यादौ न सुलभमिति तिन्ने त्यादि वह्निमान् धूमादित्यादौ च

कुशि०
२२६

आमाण्यसंशयान्तरमध्ये संशयद्वयम् आह प्रामाण्येति यथा प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंशयस्तथात्म
वृत्तित्वतदभावसहचरितज्ञानविषयत्वसाधारणधर्मदर्शनादर्थसंदेह इति ननु तर्हि कथं सामान्यसंशयानुविधानमित्य
त आह प्रामाण्यसंशयेति आत्मवृत्तित्वनिश्चयसत्वे आत्मवृत्तित्वसंशयोऽनुपपन्नः प्रामाण्यसंशयेन चात्मवृत्तित्वज्ञानस्य
भ्रमत्वे शंकाजन्यत्वं यदवच्छेदकं तदवसायत्तद्वृत्तितदनुविधानमिति ग्रघट्टकार्थः। साधारणादिधर्मज्ञानवद्व्याप्य
संशयोऽपि व्यापकसंशयहेतुरिति मते नाह व्याप्यवृत्तेति तस्य साधारणएवांतर्भावः साधारणज्ञानहेतुतायां धर्मस्यैकवं
ज्ञानस्य निश्चयत्वेन विवक्षितमिति मतं असाधारणोक्तस्यांतर्भावइति मतं वमनसिकृत्योक्तं दृष्टोऽभिनिवदाइति व
नेनेति हेत्वाभासत्वोपयोगिसंबंधे नेत्यर्थः नेनेत्यादिसंबंधभेदाय हेतुद्वयानुसरणं व्ययमात्मज्ञानादिन्यत्रविषय मम
तासंबंधेनात्मत्वात्मत्वाभावसहचरितज्ञानवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वेपि समवायसंबंधेन तस्मिन्नेवत्वात्विया २२६

ष्टिः तेन संबंधेन संशयाजनकत्वादित्यर्थ एवमुत्तरत्रापि यत्तु विषयतासंबंधस्य वृत्तिनियामकत्वाभावात्तेन तद्वत्ताज्ञान
मसंभवीत्यनुशयेन द्वितीयमिति तत्र लक्षणे संशयजनकताया वृत्तिनियामकसंबंधेन प्रवेशे तादात्म्यसंबंधादा
वव्याप्तिप्रसंगादिति प्रत्येकमिति तथा च द्वयपर्याप्तं तत्तद्वारतायेति विप्रतिपत्तेस्तु प्रतियोगिवाचकपदस्य प्रतियोग्युप
स्थापकत्वं न तु स्वभाववाचकत्वमिति ननु पदार्थोपस्थितिं प्रति प्रत्येकं तथात्वेपि शाब्दबोधं प्रति मिलितस्यैव जनक
त्वमस्त्वेवेत्यत आह मिलितस्येति ननतद्वत्वेति न विप्रतिपत्तिमत्ताज्ञानमित्यर्थः ननु बोध्यतासंबंधेन विप्रतिपत्तिम
त्ताज्ञानमस्त्वेवेत्यत आह न चेति तच्छब्दबोधेन तु पस्थापकत्वेनैव जनकत्वं न तु मिलितत्वेनेति भावः ननु पदत्वेन का
रतात्पर्यं मिलितत्वं मास्त्ववच्छेदकमानुपूर्वीज्ञानाधिकारतायां तु तदस्त्वेवेत्यत आह तथात्वेपीति पर्वतो वह्नि
मानित्यत्र यद्यपि द्वौ धर्मताज्ञानाय बोध्यतासंबंधेन विप्रतिपत्तिमत्त्वं तथापि अयं नेतदानस्य व्यभिचारित्वमेवव्या

आशिकृ
२३७

भावववतो ऽपि बोध्यतासंबंधेन विप्रतिपत्तिमत्वात् न चैवमुक्तधर्मितापदेनैव तद्वारणादिति अनुपसंहारित्वेत्यादि एतन्मते व्यभिचारिण
एवानुपसंहारित्वेन लक्ष्यत्वं व्यभिचारित्वमादायैव तत्र लक्षणगमनं अनुपसंहारित्वस्य तादृशोपाधेस्तथात्वाभावादिति मु
क्तक्रमेण यौगपद्याविवक्षणेन तद्ज्ञाने साध्यवत्ताज्ञाने तदुभयं साध्यं तदभाववत्त्वं तद्वित्यमिति धर्मिणि यद्रूपावच्छिन्नतद्
ज्ञानं संशयजनकं हेतोस्तद्रूपस्यावश्यं वाच्यत्वेन व्यभिचारिण एवानुपसंहारित्वेन लक्ष्यत्वं वाच्यं तथा चानुपसंहारि
तादृशायां संशयो वास्तु केवलान्वयिनो वास्तु न कश्चिद्विशेष इति किमर्थमनुपसंहारितादृशायां संशयानुसरणेनेति न
वाच्यं तदपि अनुपसंहारितादृशायां साध्यांशसंशयीभूतत्वसहचरितत्वभानमेव संशयजनकं वाच्यं तस्य तद्विशिष्टवै २३७
शिष्ट्यबोधात्मकत्वेन संशयजनकत्वादिति संशयादीत्यादिपदेन विप्रतिपत्तिपरिग्रहः स्यान्नन्वित्यादि तस्यैव धर्मि
णो घटकत्वनिश्चयवत्त्वलाभाय पूर्वमिति तथा च निश्चितघटकत्वकं तस्यैव धर्मिणः न चेदं तस्य तद्व्यावृत्तत्वमिति घट

त्याग्रह इति असाधारणपदं भ्रमसंपादनाय तत्तत्कालीननिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं वाच्यं तथा च पूर्वं घटत्वनिश्चये सति तत्कालीनघट
कत्वनिश्चयविषयत्वस्य घटान्तरे सत्त्वात्तन्न व्यावृत्तत्वमिदं त्वस्यास्त्येवाग्रे निश्चयविषयीभवदिति वदन्तीत्यत आह तत्तदि
नेति भिन्नत्वपर्यवसितं तत्तद्व्यावृत्तत्वज्ञानात्त्वं असाधारणे असाधारणत्वेन व्यवह्रियमाणे साहजिकेति वस्तुस्वरूपस्य
सर्वदाऽविशिष्टत्वादिति अनित्यतापक्षेऽपि पूर्वोक्तस्य तेऽसाधारण्यभ्रमं संगमयति एवं चेति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र दो
षताप्रयोजकत्वं निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं हेतोर्वस्तुतो वर्त्तत इति तदसाधारण्यं यत्रत्विति प्रदर्शितेऽयं घटपदेन व्या
दित्यत्रेत्यर्थः तदपि अनित्यदोषत्वमपि भ्रमेतिनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वादित्यर्थः केचित्त्विति इदं मिश्रितप्राचीनम
तेन प्राचां मते नित्योपाधिभ्रमाभावात् स्वमतमाह वस्तुत इति यथा साधारण्योपाधौ निश्चितत्वमकिंचित्करत्वं तथा
ऽसाधारण्येऽपीति अनुपदमेव व्यक्तीभविष्यतीत्येवेदं नेत्रासाधारणत्वभ्रमे व्यवहारं घटयति असाधारण्यं त्विति तथा च

अशिकृ
२३८

शब्दोऽनित्यः आकृत्वादित्यादौ पक्षमात्रवृत्तित्वादेव तद्व्यवहार इति भावः एवं चेति साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यासाधारणत्वादित्यर्थः
ननु तस्या वृत्तित्वरूपस्वरूपासिद्ध्याऽन्यथासिद्धत्वमतः पक्षवृत्तित्वेति तथा च गगनस्य यदा पक्षवृत्तित्वज्ञानं तदाऽस्वरूपासिद्धत्व
ज्ञानाभावादसाधारण्यज्ञानात्प्रतिबंधेन च तस्याधिक्यमिति भावः ननु वृत्तिमत्त्वज्ञानकाले उभयव्यावृत्तित्वज्ञानं न संभवत्येव कु
तोऽसांकर्य्यमित्याशंक्य निषेधति नन्वेति विरोध इति प्राप्त्याभावानवगाहित्वात् आचांमनंतद्विषयतिनिष्ठ्यनेति तुल्यमिति दोषत्वाप्र
योजकस्यापि घटकत्वमित्यर्थः अतिप्रसंगादिति हेत्वाभासव्यवहारस्तत्रापि स्यादिति मानाभावादिति संदेहाप्रयोजकांश
शस्यापि तत्त्वघटकत्वे मानाभावादित्यर्थः ननु असाधारणस्थले शब्दोऽनित्यत्वसंदेहदशायां साध्यवद्व्यावृत्तत्वसामान्याभाव
ज्ञानस्य संभवेऽपि यत्र किंचित्साध्यवद्व्यावृत्तत्वं च धूमादिसाधारणं तद्विषयकं ज्ञानेनिष्ठिन यावत्साध्यवद्व्यावृत्तत्वमुक्तं साधार राम
णतापाओ तु साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानादेव निष्ठिन्नभागो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह किंचेति साध्यसंदेहजनकतावच्छेदकं रूपं साध्यतदभा २३८

वच्छिन्नसंयुक्तत्वं तस्य संयोगरूपस्य विशेषणत्वे महानसवृत्तिवह्निना समं तादृशसंयोगाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । नुपलब्धेर्गणादृत्तितद्वृत्वे
न थाव्याप्तिग्रहेपि प्राचीनोपाधिसंबंधमादायातिव्याप्तिरित्यर्थः द्वयोरपि निरुक्त्याघटितत्वे नुपलब्धेर्गणात्वपक्षएव कोयानितिनिनु सर्वे
षां दोषाणां नित्यत्वेऽन्तरेणेत्यादिमूलमसंगतमित्यत आह असाधारणेति मूलार्थमाहान्यथेति ननु विरुद्धसाध्यासामानाधिकरण्यंन
व ग्रहतहेतोस्तत्संभवतीति प्राचीनमते विरुद्धत्वं संगमयति अनवगतेति द्वयं नसाध्यवद्वृत्तित्वेनेति मूलस्य निष्कृष्टेत्यादि रि
त्याशयः व्यक्तं नन्वनिसंशयप्रयोजकस्य साध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य व्यक्तत्वस्तत्र सत्त्वादिति ननु प्रतिबंधकत्वव्यक्तेदकं साधा
रणत्वादिद्वयं त्वविभाजकं तदा कुतो मूलदोषसंगच्छत इति मूलाभिप्रायं वर्णयति यद्वेति ननु असाधारणत्वादिप्रतिबं
धकमेव इदमपि प्रतिबंधकं स्यादित्यत आह व्यक्तं तस्त्विति एवमिति उत्तरलक्षणोपि विरोधित्वादिज्ञानं न प्रतिबंधकं
ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति पक्षवृत्तित्वेसतीत्यादि ननु हेत्वाभासोपाधेर्विरोधित्वमसंभवि ज्ञानस्यैव विरोधित्वादित्यत

अधीकु आह विरोधित्वमिति अयंतेति व्याप्तिशरीरस्य सर्वैकालिकाभाववत्त्वमर्थस्तदवच्छेदश्च यदाकदाचित्तत्त्वेनापि भवति हि
२३९ व अभाववत्त्वनिरासमस्याविनहानस्ववह्निनो यदाकदाचित्तत्त्वमिति नन्विदमुपलक्षणत्वपर्यवसन्नं तथान्यथात्त्वेन हि
न व्याप्तिके व्यतिव्याप्तिरित्यत आह साध्यवद्वृत्तित्वेति तथा च तत्त्वेन सग्राकर्त्यत्ते निश्चितभागं विहाय साध्यवद्वृत्तित्वमेवा
साधारणमिति भावः अपदेति स्वरूपासिद्धत्वोपाधिमतिसद्धेतौ विरुद्धे वाऽतिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः ननु यथाऽनमूलं स्व
रूपासिद्धे साधारणाव्याप्तिमत आह संदिग्धेति विशिष्टेति हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः संदिग्धत्वं परित्यज्य तन्निष्कर्षमा
ह तथा चेति पक्षतावच्छेदकेत्यनेनाश्रयासिद्धिनिरासः साध्यतावच्छेदकेत्यनेन पक्षसाध्यवैशिष्ट्यमह विरोधिनो बाधस्य गान
सत्त्वेति पक्षस्य च निरासः हेतुतावच्छेदकेत्यनेन साधनाप्रसिद्धिनिरासः अत्रापि पक्षे इत्यस्यान्वयात् पक्षे हेतुवैशिष्ट्यग्रह २३९
विरोधिस्वरूपासिद्धिनिरास इदमेवाह पक्ष इत्यादिनाऽप्रसिद्धीति ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नेः स्वरूपासिद्धत्वेऽपि साधा

रणत्वविवक्षितरूपसत्त्वात्संग्रहः । ननु साध्यासमानाधिकरणत्वं न विरुद्धत्वं तस्यासाधारणत्वेनोक्तत्वात् अतः साध्यव्यापकीभूता
भावप्रतियोगित्वं वक्तव्यं तच्चोक्तरूपेण न संगृहीतमित्यत आह विरोधइति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य यत्फलं साध्यव्या
पकीभूताभावप्रतियोगिमानिति परामर्शरूपं तस्य पक्षसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानविरोधित्वात् । ननु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियो
गित्वमेव प्रतिबंधकमन्यथा तज्ज्ञानपरामर्शस्यैव प्रतिबंधकत्वे तस्य पक्षसाध्यवैशिष्ट्यज्ञानाविरोधित्वात् हेत्वाभासतोपा
धित्वानुपपत्तिरित्यनुसारेणाह तदन्यत्वेनेति केचित्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमभिप्रेत्य विरोधइति साध्यासमा
नाधिकरणत्वं विरुद्धत्वमित्यभिप्रेत्याह तदन्यत्वेन वेति तन्न साध्यसमानाधिकरणत्वस्यैवसाधारणत्वात्तद्भिन्नसाध्य
वद्व्यावृत्तस्यासाधारणत्वे पूर्वग्रंथविरोधात् अव्याप्तिपदस्योपलक्षणपरतया व्याख्यानत्वेनासाधारणत्वोक्तौ स्तादृशार्था
नतिप्रसंगात् ननु सिद्धांते यद्विरुद्धान्येति विशेषणं तदा विरुद्धसंकीर्णासाधारणेऽव्याप्तिरित्यत आह हेत्विति तत्र साध्या

अ॰शि॰कृ॰ समानाधिकरणत्वस्यैव वैशिष्ट्यस्य प्रवेशादिति भावः संबंधेति मूलस्थसंबंधपदस्यार्थः बाधादीत्यादिपदेनाश्रयासिद्ध्यादिपरि-
२४० ग्रहः आयशब्दस्य व्याचष्टे माइ घटत्वमिति अयमर्थः बाधादौ साध्याभावस्य पक्षसंबंधित्वेनैव ज्ञानं प्रतिबंधकं तथान्वयप्र-
पक्षेऽपि हेतुस्तत्र हेतुसंबंधित्वेनैव बाधाद्युपस्थितेः प्रतिबंधकत्वात्तत्र बाधसत्प्रतिपक्षाश्रयासिद्धि अव्याप्तिः प्रयत्नेनेति तत्सा-
ध्यकतद्धेतुकानुमितित्वावच्छेदेन हेतुनिष्ठतयायत्प्रतिबंधकं तदुक्तं इत्थं च बाधादीनां पक्षविशेषणनियंत्रितत्वात्तद्वारणमि-
त्यर्थः ननु वह्निमान्धूमवान्द्रव्यत्वात् इत्यादौ वह्निमद्वृत्तित्वरूपासाधारण्योपाधेः पक्षहेतुवैशिष्ट्यज्ञानविरोधित्वेनाव्या-
प्तिरित्यत आह वस्तुतस्त्विति स्वरूपासिद्धिसाधारण्याव्याप्त्यातदर्थमाह नाहृशेतिननु तथापि तदव्याप्तिरित्यत आह नयावेति
व्याप्तिग्रहेति वह्निमद्वृत्तित्वग्रहस्य सामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वेन सव्यभिचारोपाधित्वमिति फलमाह तेनेति ननु राम
तथापि साध्याप्रसिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह खिवेवाविवक्षितेनेति तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यज्ञानाविरोधित्वेन २४०

त्यादिविशेषणादेवनातिप्रसंग इति अत्र विसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य विरुद्धत्वस्य सत्प्रतिपक्षोन्नयनद्वारादूष
कत्वेन तस्य व्याप्तिग्रहविरोधित्वाभावादेवनातिव्याप्तिग्रहं प्रत्येव न तस्य तोदूषकं तदा विरुद्धत्वान्येति विशेषणमिति हृदयं न
नुकूले सपक्षविपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वमुक्तं न चैतस्य व्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपत्वं सपक्षमात्रस्य वैयर्थ्यादित्यत आह स
पक्षौ नीति फलान्तरमव्याहतमेवेतीति विशेषणमिति स्वरूपासिद्ध्यादेरप्यसाधकतान्याप्यत्वेन न च व्यभिचारावारकतयाप्य
र्थत्वादिति। ननु यथाश्रुतलक्षणं व्याप्यविरुद्धासाधारणोऽव्याप्तिः स्फोव्याप्यत्वेहेत्वाभासत्वमित्यादि ननु ऽवृत्तित्वरूपोपा
धिमत्तोऽपि हेतुवदाभासत्वमस्त्येवेत्यत आह व्यर्थं चेति ननु ऽवृत्तौ निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वोपाधिमादायातिलक्ष
रा॰ गमनमित्यत आह एवं चेति व्याप्ति हृदये इति साध्यतदभावनिरूपितव्याप्तीत्यर्थः। हृदयमिति निश्चितसाध्येत्यादिरूपा
धेर्ग्राह्याभावानात्मकत्वेऽपि तत्तल्लक्षणाक्रान्ततया हृदयमिति हेत्वाभासपदस्य फलमाह असिद्ध इति विशेषः व्याप्यत्वासिद्धिः

आ॰श॰क॰ २४१

स्वरूपासिद्धेर्वोद्धीत्याशंक्य कृत्रिमत्वग्रह इति विरोधिनवेदीति कृत्रिमत्वस्य ग्राह्याभावानवगाहित्वादित्यर्थः इदमिति साध्यतदभाव
वद्धावृत्तित्वमित्यर्थः एवकारेणानिष्ठित्तसाध्यतदभाववद्धावृत्तित्वव्यवच्छेदः तस्य ग्राह्याभावानात्मकत्वात् अस्य च सा
मानाधिकरण्यभागं प्रतिग्राह्याभावात्मकत्वादिति विशिष्टेति साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः लक्षणयोर्भेदायाह व्या
पकेति वीतिरिति हेत्वाभासपदादिष्वित्यर्थः व्याप्यविरुद्धासाधारणयोः प्रकारांतरेणाव्याप्तिं परिहरतांमतमाह केचित्वि
ति तङ्गिन्यमिति वैत्रीयनिष्ठित्तसाध्यतदभाववद्धावृत्तित्वज्ञानमादाय मैत्रस्य व्याप्तिज्ञानकाले प्रतिव्याप्तिः स्यादित्यतः तत्पु
रुषीयतत्कालीनत्वघटितं तत्र वाच्यं तथा च सव्यभिचारित्वस्यापि पुरुषविशेषनियंत्रितत्वे यत्र साधारणो तथाप्रसिद्धा
भावस्तदपि सव्यभिचारित्वं न स्यादित्यर्थः तस्य विरुद्धत्वस्य तदपि सव्यभिचारित्वेन व्यवच्छिद्यते इति भावः अन्येतु स्व राम २४१
रूपसाधकतानुमानपरतया योजयंतीति ननु लक्षणस्योक्तव्याख्यानेक प्रथमिदं दूषणद्वयं इत्यत आह प्रथममित्यादी

तिनन्वेकसपक्षस्थलेसर्वत्वमप्रसिद्धमित्यतआहसपक्षेति अनुपयोगादिति प्रस्तुतानुकूलत्वमवीक्षिनुसिषाधयिषाविर
हविशिष्टसिद्ध्यभावस्यपक्षत्वेशब्दोनित्यःशब्दत्वादित्यादौयदाव्याप्तिग्रहस्तदापिलक्षणेनसंग्रहइत्यतआह सपक्षत्वमि
तियथाश्रुतइतिपक्षातिरिक्तसाध्यवतोःपदयोःकर्मधारयइत्यर्थः।नन्विति भूमध्येस्कन्धपक्षातिरिक्तवृत्तित्वंसाध्यवन्मात्र
वृत्तित्वंचेत्तेननतदतिप्रसंगःशब्दत्वादेरपक्षातिरिक्तवृत्तित्वाभावादेवनतत्संग्रहःयथाश्रुतेनलक्षणेनास्वरूपासिद्धसंकी
र्णासाधारणादावव्याप्तमतःपक्षवृत्तीत्यादीति।ननुसपक्षसत्त्वादेरनुमित्यौपयिकत्वमित्यतआहजनकेतिसपक्षस
त्वादेर्वादिपदेनविपक्षावृत्तित्वादिपरिग्रहात्साधारणासंग्रहः ननुसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमसाधारणत्वंनसामानाधिक
रण्यग्रहाविरोधीतितदव्याप्तिरित्यतआहसपक्षेतितथाचैतत्वेनागृहीतमनेद्दमेवासाधारणत्वमितिपक्षेपक्षेव
च्छेदेनसंदेहादित्यनेनसामानाधिकरण्यज्ञानमात्रंप्रत्यविरोधित्वंसूचितं अत्रव्याप्यसत्त्वनिपक्षमोविरोधित्वापद

अ॰ शा॰ क॰
२४२

वृत्तित्वमित्यनेनैव न हेत्वरांपक्षपदस्य संदिग्धसाध्यकत्वादित्यिथ्येयं पक्षवृत्ताविति स्वरूपासिद्धत्वेन पक्षवृत्तेर्विवर्जनेन एवं विरुद्धत्व
न विपक्षविरुद्धमिश्ववृत्तितयोर्व्युदासः साधारणत्वमसाधारणत्वं च तयोरपि वर्जनं इति तत्संग्रहः । कश्चिदित्यनेन सर्वसाधारणप
क्षवृत्तित्वविरुद्धत्वादीनामैक्याभावाद्दूष्यस्य रसस्सूचितः । पूर्वपक्षोक्तदूषणानिरासेनैव मूलेसमाधानमित्यसंगतिं परिहरं
नाशयं दर्शयति पूर्वोक्तेत्यादिना यथामतमिति कस्य विपक्षवृत्तिकत्वेर्मतेसाध्यवद्भावत्वेमेवासाधारणत्वं कस्य चित्तु निश्चि
तसाध्यवद्भावृत्तित्वमिति न घटकमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकस्यैव विभागो । बाधितत्वमिति नियमाभावादिति भावः । न तु सा
धारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थापकत्वेन प्रकृतेन लक्षणे पक्षधर्मताज्ञानाभावात्पूर्वोक्तदर्शितधर्मिरायतिव्याप्ति
रित्यतः साधारणज्ञानमात्रस्यैव कोट्युपस्थापकत्वमिति निवर्तयितुमभिप्रायं दर्शयति संदेहमित्यादिना न च तथात्वेन राम
कोट्युपस्थापकत्वे संदेहं प्रतितथात्वेन कत्वं किमन्यामिति वाच्यं तादृशकोट्युपस्थितौ सत्यामपि कस्मिंश्चिद्धर्मिणिसं २४२

देहोनान्यत्रेति नियमाय तथाजनकत्वात् ननु कोट्युपस्थापकत्वं अनुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वविशिष्टधूमादिज्ञानस्यापीति तत्रातिव्या
प्तिरित्यत आह अक्लृप्तमिति अक्लृप्तं अर्थवशात्प्राप्तमित्यर्थः। इत्थं च साधारणधर्मादिज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन संशयं प्र
ति जनकता संदेहस्य धर्मिविशेषनियमार्थं साधारणत्वज्ञानाज्ञानं जनकमिति मतानुसारेणेदं साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य
संशयजनकत्वेऽपि कोट्युपस्थितेस्तथाजनकत्वे मानाभावः विशेषणाज्ञानत्वेनैव कोट्युपस्थितेर्जनकत्वादिति मतान्तरमा
ह यथाकथंचिदिति साधारणज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेरेवाजनकत्वेनानुभवसाधारण्यमिति भावः नियामकं संदेहस्य ध
र्मिविशेषनिष्ठत्वनियमकं अन्तरवैनियत्येव कोट्युपस्थितेरनुभवसाधारण्ये न जनकतेत्यर्थः इतरथानुक्रंतरोलेस्फु
र्तिस्वीकारे धारावाहिकत्वानिर्वाहात् इत्थं च संदेहस्यैव तथात्वादिति धर्मितावच्छेदकेति धर्मितीयद्रूपेत्यादिमात्रो
क्तौ यत्र घटकत्वविशिष्टघटादेर्धर्मितावच्छेदकत्वं तत्र घटादावतिव्याप्तिरित्यत आह धर्मितावच्छेदकेति तत्र घटविशि

अधि.क्रि. ष्टे धर्मितावघटत्ववज्ज्ञानं तु न तथेति भावः एवकारेणाकोट्युपकत्वादिव्यवच्छेदः मतान्तरमाह कोटिद्वयेति एतन्मते तु केवल
२४३ मूर्द्धत्वत्वेनोर्द्धत्वज्ञाने साहचर्यगोचरसंस्कारलोपे तु द्बोधकासमवधाने वा संदेहजननप्रसंगश्च साहचर्यगोचरोद्बुद्धसं
स्कारसहकारित्वेनैव निरसनीय इति द्रष्टव्यं न सम्यक् तथापि मतान्तरमिति दीधितिकारेणोक्तेरिति तत्र दूषणमिति न तु वृत्तिरेव न तथा सु
लभ इत्यत आह एकेति तथा च साध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वस्य धर्मस्य वा ज्ञानं संशयविरोधिनस्येकतरकोटि
मात्रव्यावृत्तत्वज्ञानमेव संदेहप्रतिबंधकमिति गौरवात् तत एव व्याप्यत्वज्ञानप्रतिबंधकत्वे विनमात्रपदप्रक्षेपः न
नु व्याप्यज्ञानप्रतिबंधकत्वे यदि मात्रार्थो न प्रक्षिप्यते तदा सत्प्रतिपक्षिते कथं संशय इत्यत आह सत्प्रतिपक्षितेति तथा
च यावत्परामर्शयोर्न प्रामाण्यसंशयस्तावत्संशयो न भवत्येवेति भावः। व्यावृत्तत्वमित्यनंतरमसाधारण्ये मित्यनुषज्य राम
ते तद्धीत्यादि यावत्साध्यवत्ताविशिष्टयविषयव्यावृत्तत्वमाद्यविकल्पार्थः द्वितीयस्य तु येन येन स्वरूपेणेत्यादि विशेषः २४३

...त्यादि अत्र सर्वाग्निसाध्यकत्वं तु प्रमेयाग्नीत्याद्येव युक्तः पाठः कृत्स्नत्वेन तस्य पूर्वं सर्वाग्निसाध्यकत्वंनीति प्रतिहत्यं वोद्देश्यविध
नभावव्यत्यासप्रवर्तयोर्भेदकरूतिः न्यायानइति तेन तेन रूपेण घटादिव्याप्तत्वग्रहेऽसाधारण्यापात इति न च व्याप्यत्वग्रह
स्यापि सामानाधिकरण्य... ग्रहरूपतया व्यापकेऽपि साध्यवत्त्वग्रहः तस्य सामान्यतो न ग्रहरूपत्वात् अत एवाग्रेनैव दोष इति
शंकितेनेयइति याहृशइति तथाचेत्थमपि व्याप्तिग्रहेनासाधारण्यमिति न्युदासः विशेषलक्षणास्य असाधारण्यलक्षणस्य ननु
शङ्कितेन धा व्याप्तिग्रहदशायां असाधारण्यलक्षणेऽसाकं तत्कमेणाव्यभिचारसामान्यलक्षणां नुस्यादेवेत्यत आह साधा
रण्येति सामान्यलक्षणस्य साधारण्याभावेत्यादि विशेषणफलमाह विशिष्टेति धूमवान् वह्निरित्यादौ व्याप्तिभ्रमेऽपि साधारण्यं स
र्वजनसिद्धं तस्य निश्चयदोषत्वात् विशेषणादानेवतत्राव्याप्तिः स्यादिति एकेनैत्यादि एकस्य व्याप्तिनिश्चयेऽन्यस्य तद्विरहेऽपि
...णोऽसत्त्वाभिप्रायात्वग्रहः सर्ववादिसिद्धः न चात्वन्मतेन स्यादित्यर्थः न च एवं सव्यभिचारित्वमपि न तु ऽसाधारणत्वं स

अ॰शि॰कृ
२४४

अभिचारित्वमपि पुरुषविशेषनियंत्रितमस्त्यकालेऽप्यतिरित्यत आह साध्यादीति शब्दोऽनित्यः शावृत्वादित्यादावनित्यत्वव्यापकत्वं
सर्वमनित्यमिति निश्चयदशायामव्याप्तिप्रसंग इत्यर्थः तदेवोपपादयति नहीति अभिहितेनेति निश्चित अगम्यसंशयेऽनुपयुक्त
त्वादिति ननु निश्चितत्वघटितमनुपयुक्तमेवास्तु शुद्धसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं तु संशयविरोधीति प्रागुक्तं किं तत्तथा च सं
शयः किं न स्यादेवेत्यत आह किंत्विति तत्सहचरितेनैवेति तद्व्यावृत्तत्वरूपसामान्याभावज्ञानमेव संशयविरोधीति भावः
ननु व्याप्यस्य निरुक्तस्य ज्ञातत्वेन ज्ञानकालेऽपि तत्सहचरिताभावप्रतियोगित्वज्ञानात् संशयः स्यादित्यत आह व्याप्य
विरुद्धयोस्त्विति न खलु [illegible] ज्ञानमेव कारणं किंतु प्रतिबंधकाभावोऽपि अपेक्ष्यत इति तदभावादेव न संशयापत्तिरिति म राम
नेतत्सहचरिताभावप्र[illegible]तियोगित्वमेव हेत्वाभासोपाधिः स्यात् व्याप्यत्वज्ञानकालेऽपि तस्य सत्त्वेनाहेत्वाभासो २४४
पाधिरूपत्वादिति भा[illegible]वः विरुद्धान्येति यथोक्तस्य विरुद्धासाधारणोऽव्याप्तिरित्यतोऽव्याप्ते विशिष्टेति।

विरुद्धान्यतरस्य समस्तप्रविष्टत्वाद्विरोधिनासमं नान्वय इत्यत आह यथेतद् इति तेनेत्यादि साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावग्रहे साध्य
तावच्छेदकविशिष्टसाध्यसमानाधिकरणपग्रहोन नवत्वन्तस्यास्य न द्विरोधिता एवं साधनाभावाद्यादावपि वृत्तित्वस्येतिसा
ध्यस्य साधनस्य वाऽवृत्तित्वग्रहेन साध्यस्य समानाधिकरणपग्रहः वक्तव्य विवक्षार्थमाह एतत्पदं चेति तथा चेति दृष्टं समा
नविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वमनुपेत्य तेनैतत्रैव धर्मिणि प्रकारान्तरस्य व्यभिचारादि हेतुग्रहेऽपि प्रकारान्तरेणानुमितेर्न काचि
त्क्षतिः सद्धेतुसंयोजयति साध्ये त्वित्यादिवेदमेवास्मिन्नलक्ष्ये ऽसाधारणत्वमित्यर्थः तद्येति यद्धर्मवृत्तित्वं साध्यव्यापकी
भूताभावप्रतियोगिनोग्रहस्य तेन तत्रैवानुमितिविरोधित्वमिति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षीय साध्याभावस्यैव बाधत्वादि
ति तादृशोऽरूविवक्षाशालिनो ननु सर्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वादि संवलितहेतुमत्ताज्ञानस्योक्तविवक्षाशालित्वा
द्बाधविशेषेऽतिव्याप्तिमाशंक्य निषेधति साध्याभावेति नन्वधिकरणतावच्छेदकानियंत्रितं साध्यवत्त्वज्ञानं कस्यापि न

प्रतिबध्यं तथा च तादृशबाधेऽतिव्याप्तिरित्यत आह साध्येति अनुमितिश्च धर्मितावच्छेदकनियंत्रितैव स्वं च समानविषयत्वादेदिसर्वं घ
टाभाववदिति ज्ञानकाले घटवद्भूमितलं प्रमेयमित्यादिज्ञानात् समानप्रकारकत्वादिमत्त्वेऽपि धर्मितावच्छेदकनियंत्रितमेव ज्ञानं बो
ध्यं अन्यथा फलवैषम्यादिति सूचितं अनुगमकधर्मपरामर्शनिवारयन्नितनेनेति लक्षणानुरोधेनेति मूलं हेत्वाभासस्येति पूरतो
न व्याचष्टे एवकारेणेति अयमाशयः हेत्वाभासलक्षणे हि यस्यानुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं तस्यैव हेत्वाभासो बाधित्व
मिति प्रतिपादितं अनुगमकरूपस्य तु तथा प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वाभावादेव न हेत्वाभासोपाधित्वमिति विकल्पद्वान्येति द्वि
तीयलक्षणाभिप्रायेण तेनासाधारणस्येति मूलं संगमयन्नाह नेनेति अन्यथेति संशयोत्थापकताघटितलक्षणे पुनरव्याप्ति राम
रेवेत्यर्थः क्वचित्तु मूले यद्वेत्यस्य पूर्वं तेनासाधनस्येति फक्किकान्तरमभिप्रायेणैवेदं यत्र तु यद्वेत्यनंतरमेवैतत्फक्किका २४५
तत्र यद्वेति तृतीयलक्षणाभिप्रायेणापि प्रयोजनस्यकरमिति बाधस्यैव साध्याभावज्ञानात्मकत्वेन साध्याभावज्ञापकत्वेन

ति मूलं दुष्टमित्यत आह साध्याभावेति संप्रदायेति न त्वनेकेवलान्वयिधर्मपदकाद्यन्यस्यैव साधारणत्वमिति अत एवेति गाह्या
भावमुद्रयाऽव्यभिचारग्रहस्य प्रतिबंधकत्वेन तदन्यत्वस्य गौरवेणाप्रवेशादिति मोऽनुपसंहार्यसाधारणो निश्चितत्वस्पस
स्य वह्निशरणात्वानिश्चितसाध्यवद्भिन्नत्वं चरमदलात्वन्यनेन चतत्वं संभवति वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमेऽनित्यत्वेऽस्तस्य नि
श्चितसाध्यवदन्यपदकृतिमादित्यतोऽव्यवच्छेदे निश्चितइत्यादिनानुसपदात्वं निश्चितसाध्यवत्त्वं तथा च पूर्वोक्तेद इत्यतो
व्याचष्टे इहेति ननु घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वं नानुपसंहारिकेवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपदकस्यैवानुपसंहारि
त्वादिति निर्मूलमसंलग्नं योजयति इत्यस्येवेति तथा च मूले इति व्यर्थं तः एतस्य च प्रायां मते विरुद्धत्वाद्विरुद्धस्येत्यस्ये
त्युक्तं यत्तु मूलस्य विरुद्धस्येत्यस्यार्थमाह प्रसिद्धस्येवेति यत्तु मूलं विरुद्धस्येति पदार्थेन समभमेदान्वय इति न उव
हितत्वात् प्रसिद्धस्येवेत्याद्यभ्याहारापत्तेरोनुपेद्दितं अन्वय इति माद्भिग्रहानुकूलाप्रतीतेत्यादिना तत्ताभिप्रायेतोह

आशिकु २४६ शब्दत्वमनुपसंहारीति अत एव कश्चिदित्यनेनास्वरसः सूचितः विपक्षाद्यस्य निश्चितसाध्याभाववत्तिप्रसिद्धत्वान्निश्चितपदं व्यर्थमित्यत
आह तत्रेति अत्रार्थं ग्रंथस्वरसमुद्भावयति अनुपदमिति तत्र ज्ञानस्य निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य वस्तुत इति निश्चितसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वमित्यर्थः रूपांतरेणेति अयोगोलकं धूमाभाववद्वृत्तिवह्निर्न वह्निरित्यादिज्ञाने प्रतिबंधादित्यर्थः तत्र व्यभिचारज्ञानं तथा
प्रतिबंधकं साध्याभाववत्त्वप्रकारप्रकारकहेतुवृत्तित्वज्ञानं प्रतिबंधकमित्यर्थः गोत्वादिति साध्याभाववद्वृत्ति हेतुरित्यपेक्ष
गोत्वादित्यर्थः ननु तस्य प्रतिबंधकत्वे निरूढे गौरवमानायत्येवास्थीयत इत्यत आह साध्येति ननु दीर्घो घटो रूपवानित्य
त्र दीर्घत्वरूपयोः सामानाधिकरण्यवत् साध्याभावहेत्वोः सामानाधिकरण्यं भासत एव साध्याभाववदयोगोलकं हेतुम राम
दित्यादिज्ञाने इत्यत आह साध्याभाववद्वृत्तिरिति तत्र साध्याभाववत्त्वांशे प्रकाराभावात् साध्याभाववत्त्वांशप्रकारप्रकारक २४६
हेतुज्ञानस्य संभवादिति। यत्किंचित्यादि साध्याभावांशसंशयान्यसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेनेव प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः सा

ध्याभावांशसंशयान्येत्यस्योपष्टंभकमाहान्यथेति न हीति संदिग्धसाध्यकत्वेनोभयोस्तुल्यत्वेपि प्रतिज्ञाद्यविषयत्वेनैव पक्षसमत्व
मित्ति व्याप्तीत्यादिहेतोर्व्याप्तिनिश्चये व्यभिचारनिश्चयाद्व्यभिचारसंशयोनुपपन्न इत्यर्थः। तदनिश्चयदशायां व्याप्त्यनिश्चयदशायां
अनुकूलेति अनुकूलतर्ककालीनव्यभिचारसंशयस्याप्रतिबंधकत्वात्। ननु तदानीं कथं संदिग्धानैकान्तिकत्वमित्यत आह हेतु
साध्येति तथा च तत्र प्रतिबंधकतावच्छेदकसत्त्वात्तत्वमुचितमिति समुदायार्थः। स्वयं यदि व्याप्यो धूम इति ज्ञानकाले पक्षे साध्यसं
देहस्तदा तज्ज्ञानं हेतुमत्त्वं न स्पृशति विरोधिज्ञानस्य ज्ञानाजनकत्वात्। अन्यदा तु व्यभिचारज्ञानस्येष्टत्वादित्याह तत एवेति यत
एवानुकूलतर्काभावकाले पक्षीयव्यभिचारसंशयः प्रतिबंधक इत्यर्थः। साध्येति साध्यस्य विशिष्टाभानरूपतया पर्वतधर्मि
निरिक्तधर्ममादायैव पर्यवसानात् इदं च व्याप्तिरिक्त पर्वतधर्मानिरिक्तधर्मवद्वित्यादिमहाविद्यानुमानहेतत्व इत्यर्थः। बाधे
ति तदव्यवहारे तु तत्र प्रयोजकत्वाभाव इति हृदयं एवमिति वह्निर्दहानुकूलातिरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायीत्यादय इत्यर्थः।

प्राशिक पक्षातिरिक्तवृत्तिपक्षातिरिक्तहेतुमति सर्वत्र साध्यवत्तानिश्चयात्तन्न तत्र व्याप्तिग्रहः कालातिरिक्तपक्षोऽपि पर्वतो व
२४७ ह्निमानित्यादिप्रसिद्धानुमाने पर्वतो वह्न्यभाववान् पर्वतत्वादन्यतरत्वादित्यादिनेत्यर्थः तथा च तस्य पक्षसंदेहस्थाने कालिक
व्यभिचारेणाविस्वीकरणीयमिति। विपक्षपदेन साध्याभाववत्त्वं साध्यवदन्यत्वं वा विवक्षितमित्याशयेन शंकते ज्ञयेति
भावद्वयं साध्यात्यन्ताभावसाध्यवदन्योन्याभावरूपं भवति हि जलह्रदपर्वतान्यतरत्वादित्यादौ सर्वत्रजलह्रदे वह्न्यभावस्य व्य
भिचाराधिकरणस्य पक्षमात्रस्य संदिग्धत्वात् तथा च पक्षीयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबंधकत्वमनायत्येव व्यक्तमिति भा
वः। अव्याप्तिरिति तथा च तस्याभासाधिक्यमिति भावः। इदं च यदि घटवत्ताग्रहं प्रति घटात्यन्ताभावघटवदन्योन्याभावयो
रन्यतरत्वेन प्रतिबंधकत्वं तदा बोध्यं वस्तुतस्तु समानप्रकारतया प्रतिबंधकत्ववादिनां घटवत्तादात्म्यग्रहं प्रति घटवद गम
न्योन्याभावग्रहः प्रतिबंधकः तत्संसर्गविधया तु घटवत्ताग्रहं प्रति तत्तद्घटाभावग्रहः प्रतिबंधक इति पुनरुक्तिरिति तं प्र २४७

निमाप्ति अपि पूर्वोक्तास्वरसस्सूचनाय हेतुमतीत्यादि पूर्ववत्त्वस्य तोहेतोसाध्याभाववदवृत्तित्वेन ग्रहमाणो हेतौसाध्यवदवृत्तित्वग्रहप्र
वप्रतिबंधकः तत्त्वानुमितिं प्रतिहेतुमदवृत्तिः साध्याभाववृत्तिज्ञानं कारणं पक्षे धर्मतांशेनस्य प्रकारकत्वाभावात् न च नाहृशसा
ध्याभावकत्वमेव हेतुनिष्ठं तथेतिवाच्यं गौरवमिति प्रकृतेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः एवमग्रेपि त्रयमर्थः साध्यप्रसिद्धि
परंपरासामानाधिकरण्यानां ग्रसाध्यसाधनकत्वग्रहविरोधित्वाद्युदासः अत एव व्यतिसाध्याप्रसिद्ध्यादीनामिति अत्र विरोधि
तावच्छेदकत्वं विरोधितापटकत्वं तेन व्यभिचारज्ञानत्वस्य विशिष्टस्यावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः इत्यन्यज्ञानत्वव्युदासाय वि
षयतयेति अन्वयेति अत्यंताभावाप्रतियोगित्वसाध्यकस्य व्यतिरेकव्याप्तिविरोधिनोऽनुपसंहारित्वस्य व्युदासः असंग्रह इ
ति पूर्वपक्षोक्तानामितिशेषः यदि पुनरिति प्राचांमतेऽत्यंताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञानस्यान्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानं प्र
तिमंत्रादित्याशये नैव प्रतिबंधकतेत्यस्वरसः सूचितः साध्यसामानाधिकरण्येति व्यतिरेकव्याप्तिस्फुरणसाध्यसामानाधिकरण्य

अशिक घटितात्वप्रसिद्धसाध्यसाधारणत्वादिनिरुक्तरूपं ननु सामानाधिकरण्यघटितत्वमात्रं गमकं सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तित्वं वा आद्ये
२४८ किंचित्पदार्थघटितसामानाधिकरण्यस्यापि सामानाधिकरण्यघटितत्वेन तद्विरोधित्वापत्तिर्व्याप्तिः। द्वितीये व्याप्तित्वस्यैकस्याभा
वात् कथमनुगम इत्यत आह प्रतिकेति अत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तित्वेनेत्यर्थः। ननु साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावेऽ
सिद्धिविशेषणस्य तल्लक्षणगतत्वेन व्याप्तत्वमत आह साध्याव्यभिचरितेति साध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्यासिद्धित्व
मस्त्वेव निविशिष्ट साध्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। एवं साध्यवन्निष्ठसाध्यासिद्ध्यादीनां साधनाघटितव्यापकत्वग्र
हविरोधित्वेन तदुदासः। विरुद्धत्वस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपस्य व्याप्तिज्ञानविरोधित्वेऽपि व्यापकत्वग्रहाविरो
धित्वात् इदमिति हृदयं। पक्षमिति व्यापकत्वान्तर्गतअत्यन्ताभावादिघटितत्वात् तथैवानुगम इत्यर्थः। साध्यतद्व्याप्तिपक्षधर्मत्वा गम
न्वयः व्याप्त्यादीत्यादिपदेन व्याप्त्यन्यकधर्मसंग्रहः। अत्र विरोधित्वस्य व्याप्त्यादिव्यापृतत्वं विरोधित्वेन किं सिद्धेलिङ्गे २४८

नियतंच छपि तथापि तद्रूपत्वमेव तत्र आवर्त्तकमित्येके परे तु ग्राह्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं स्वीकुर्वंतः संशयसाधारणं यज्ज्ञानं
प्रतिबंधकमिति निवर्णयंतो व्याप्यादिव्यावृत्तं साध्याभावस्य विरोधित्वं वदंतीति तत्र साध्याभावव्याप्यादिव्यावृत्तं साध्यव
त्ताज्ञानविरोधि निरूढं च विरोधितावच्छेदकं साध्याभावत्वरूपेणावोध्यं तेन प्रकारांतरेण हेतुसमानाधिकरण्याभावग्रह
विरोधिनि नातिव्याप्तिः व्याप्यादिव्यावृत्तत्वस्य दुर्वचनतया प्रकारांतरेण साध्यवत्ताग्रहविरोधिनीति तादृशाभावो हेतुस
मानाधिकरण्याभावः नाभासइति तथा सहेत्वाभासतावच्छेदकपदेनैव व्यावृत्तिरिति नतु घटवत्त्वं दूटरूपान्यतरत्वे सा
मानाधिकरण्यविरोधिनि अतिव्याप्तिरिति चेन्न अत्र केचित् यादृशहेत्वाभासतावच्छेदकोपाध्यवच्छेदेन हेतुसाध्या
भावव्याप्यहेतुसमानाधिकरण्याभावग्रहविरोधित्वं तत्त्वं न चेह बाधकत्वावच्छेदेन तथा अन्यपदार्थबाधे तदभावा
दिति तच्चिंत्यं तेन साध्यकत्वहेतुकबाधत्वस्यैकस्याभावात् पदार्थभेदेन भिन्नत्वात् साध्याभावव्याप्यवत्त्वकबाधकत्वाव

आशि.क हेतुत्वेनव्यक्तेर्विसंभवात् तस्मादेवं व्यर्थं तद्धेतुकत्वं न साध्यकत्वं ज्ञानीयहेत्वाभासानां सर्वेषामेवोद्बोधकत्वं न त्वविशिष्टं स्वरूपं यत्र
२४९ वी केति यत्र साध्याभावव्याप्यहेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहोऽप्रसिद्धः तदंशे मेवं तत्र व्याहार्यज्ञानं प्रसिद्धं तत्र हेत्वाभासत्वं तो
करीत्या समाधेयमिति त्रुपदर्शितेति साध्याव्यभिचरितसामानाधि[illegible]भावद्वयमर्थः तथा च पूर्वं तस्यानैकान्तिकत्वमनुपगमवा
देनोक्तमिति भावः क्वचिदिति व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारज्ञानं कारणमिति ग्रंथानुरोधेनोक्तं न च सहचारज्ञानस्य सहचारी
व्यभिचारज्ञानाभावः तत्र नियोगिव्यभिचारज्ञानं तद्विषयाव्यभिचार इति तदभावकूटस्य सहकारित्वादिति नन्वप्यनुभावनिश्चयस्या
पि सहकारित्वाव्याप्तेर्ग्राहकत्वात् व्याप्यभावरूपा या मसिद्धौ अनिव्याप्तिः यत्र ज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सहकारित्वस्य विवक्षणान्न भ राम
वतीति व्यभिचारज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति असिद्धिज्ञानस्य निश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति एतन्मतास्वरसत्वक व्याप्ति २४९
ग्राहकसहचारज्ञानसहकारित्वापेक्षयानथाविधव्याप्तिग्राहक[illegible]कमिति ज्ञानादितिमतोक्तमतेपुसर्वसाधव व्याहन

मेव तत्र ज्ञातस्यैव साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिरूपत्वात्तस्यैव विपक्षबाधकत्वमिति तेनेति पर्वतो धूमवान् वह्नेरयोगोलकत्वादित्यत्र अयो
गोलकत्वे यावद्विशिष्टधूमव्याप्तत्वस्य सत्वादिति ननु भूरनित्या गंधवत्वादित्यादौ अनित्यत्वे विपक्षतापि विपरमाणुवृत्तित्वस्य
गंधे सत्वादव्याप्तिरत आह विपक्षत्वस्येति तथा च तद्दशायां परमाणावपि संदेहात्तन्न विपक्षत्वमिति निश्चयवृत्तिपूर्वं साधारण
सांकर्यं अत्र तु विरोधसांकर्यमिति प्राचामनित्यदोषस्य प्रमाणमुपगमेन तत्त्वतं कटाक्षयति इत्यपीति रत्नस्य निश्चितरूपसाध्यकत
त्वादिवृत्तित्व सत्वेपि जलस्य नीरसत्वभ्रमेण द्रुम सांकर्यमिति साध्यनिश्चयकालेपि पक्षधर्मिविषयावच्छिन्नात्सत्वेपि नासाधारणपमि
त्यतो व्याप्तेः पक्षत्वमिति मतं प्राचां मतं अन्यमतेनेति तत्र विपक्षत्वं तथा व्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यविघटकतया वा दोषत्वे व्या
प्तीत्यादिग्रंथासंगतिः स्यादिति अत एव प्रागप्युक्तं प्राचां मतेनेति नाभावत्वमिति कारणीभूतसहचारज्ञानविघटकत्वेऽनुमि[illegible]का
रणप्रतिबंधकतयाहेत्वाभासत्वानुपपत्तिरिति ननु सहचारज्ञानविघटकत्वेपि व्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधक

त्वे न हेत्वाभासत्वं स्यादत आह एकधर्मीति अयमभिप्रायः एतन्मते निरुक्तपदव्यालोचनया तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वमेव आधारत्वं तच्च न व्या
प्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यघटकाभावतया विरोधिसामानाधिकरण्याभावानात्मकत्वात् इदमेव विशदयति धर्म्यन्तरवृत्ति धर्म्यन्तरेऽधि
करणान्तरे हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यसंभवादित्यर्थः अन्यथा तत्तद्धर्मिव्यावृत्तत्वस्य प्राचीनमतसिद्धस्य सामानाधिकरण्यसामान्यविरो
धित्वे सत्तोरिति समीचीनयोर्हेतुसाध्ययोरित्यर्थः भवति हि वह्निधूमयोर्व्याप्तौ धूमस्य वह्निमदयोगोलकव्यावृत्तत्वेऽपि धूमे वह्निसा
मानाधिकरण्यं तत्र यदि यत्किंचिद्वह्निमद्व्यावृत्तत्वं सामानाधिकरण्यसामान्यविरोधि स्याद्धूमो वह्न्यसमानाधिकरणः स्यादिति व्य
तिरेकित्वं न च यत्किंचित्साध्यवद्व्यावृत्तत्वं हेतोः यत्किंचिद्धेतुमद्व्यावृत्तत्वं वा साध्यस्य ननु चात्र साध्यस्य यत्किंचिद्व्यावृत्तत्वस्य
व्यभिचारित्वेनासमीचीनत्वादिति चेन्न अत्र समीचीनत्वेन समानाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् न च व्यभिचारिणोऽपि सामानाधिकर
ण्यसत्त्वेन तन्मते तदपि न स्यादिति। संप्रदायः वस्तुतस्तु सत्त्ववृत्तिमत्त्वं व्यतिरेकित्वं यत्किंचिदधिकरणावृत्त्यभावप्रतियोगि

वेन यत्र वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निधूमयोर्व्यतिरेकव्याप्यभावप्रतिरोधित्वेन कृत्रिमत्वज्ञानविरोधितया धूमवद्वह्निवदकृत्रिमत्वं वह्नौ वा धूम
त्वाद्युपाधिरेकिमिति न स्यात् केवलान्वयित्वेन कृत्रिमत्वं स्यादिति फलितार्थः तथा च यत्राधिकरणे कृत्रिमत्वविरोधीनान्यस्यत्रेति भावः शं
कितुमूलस्य — नन्वित्यादिना शंकितुः तदुक्तानिरासस्य मूले व्याप्तीत्यादिना कारणविघटनमुद्भयेव दोषत्वे संभवति संशायकत्वे
न दोषतायाः कल्पनीयत्वेन गुरुतयोपव्यादितः संशयितुराशंकितिकृत्ता संशायकत्वमपि स्फुटमिति मात्रं परिष्कृतं स्फुटत्व
मेव विवेचयति चतुर्थ्यादिना संशयद्वारा व्याप्यभावज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति हृदयं आदिमस्य संशयस्य द्वितीयस्य
निश्चयस्य तयोर्व्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः अत एवेति यत एव संशयस्य सामग्रीत्वेन दूषकत्वं संशयेन यत्र धर्मिणि संशयः साधा
रणादीनां तत्कृत्रिमत्वज्ञानं कारणं अत एवेत्यर्थः ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्येकदेशाव्यभिचारसाधारण्याद्विरोधित्वेन हेत्वाभा
सांतरत्वं स्यात् नन्वमतेन तस्य सव्यभिचारभिन्नत्वादित्यत आह साध्याभावेतिन थाचतस्यासिद्धिमध्यप्रवेशापत्तेरिति भावः ननु सा

अ.शि.कृ. ध्या सामानाधिकरण्यरूपविरोधस्यापि व्याप्येकदेशसामानाधिकरण्यविरोधित्वेनाक्षिप्तत्वं स्यादित्यत आह विरोधान्येति पूर्वपक्षे आयुक्तं
२५१ रूपत्वमेव कुत्र यत्निमेवमित्यादिना ग्राह्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य लघुत्वेपि व्याप्यदर्शनादीनामुत्तेजकतया निश्चयत्वस्य कार्य-
तावच्छेदकतया न तस्य हेयत्वादिति ननु संप्रदायमते निश्चयत्वं संशयत्वं च कार्यतावच्छेदकमेव न च व्याप्यदर्शनादीनामुत्तेजकत्वेनो-
रवं व्याप्यदर्शनस्यापरकोटिप्रतिबंधकत्वेन संशयानंतरं व्याप्यदर्शनकालेन तद्विरोधिज्ञानानुपपत्तिरित्यस्वरसादाह साधारणेति
साधारणादीत्यर्थः साधारणत्वं वा सव्यभिचारपदं प्रथमोपस्थितत्वेन साधारणमेवाभिहितं अन्यद्दुष्टमिति तु तत्त्वं ननु यदे-
वसाधारण्यज्ञानं सामग्र्यात्मकतापरं तदेव दोषः स्यादित्यत आह सामग्रीत्वेनेति हेत्वाभासत्वेति सामग्र्यास्वरूपसत्या एव प्रति-
बंधकत्वं न तु ज्ञायमानत्वेनेति तल्लक्षणायोग इति भावः। अन्यथा साधारणज्ञानमात्रस्य सामग्रीत्वे हेत्वाभासत्वे चेत्यर्थः। व- २५१
ह्निमान् धूमादित्यत्रापि वह्न्यभाववद्वृत्तिमेयत्ववान् पर्वत इति ज्ञानस्य साधारणज्ञानतया संशयसामग्रीत्वात् संशयः स्यात्

नत्वनुमितिविशि— त्वं नत्तेन दूषितेन हेत्वाभासः स्यादिति एवं स्वरूपसत्प्रतिबंधकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे तत्तज्ज्ञानमात्रस्यैव सामग्री
त्वे दोषांतरमव्याहृएवमिति न तु मूले विपक्षव्यावृत्तत्वसहितसपक्षव्यावृत्तमात्रस्यैव दोषत्वं वादिनमुद्भवेन कालाभावेन प्रत्य
ख्यानवानिति भंग्यंतरेण हएवं विशिष्टेति न तु परार्थस्यजे सपक्षव्यावृत्तत्वं दोषोमास्तु किंतु तदुपदर्शितदृष्टांतस्य साधनवैक
ल्यमेवासाधारणं क्रम इत्यत आह वाद्युपदर्शितेति तत्संभवात्सपक्षदृष्टांतत्वसंभवात् ननु दृष्टांतस्य साधनवैकल्यस्यादोषत्वेक
थं तस्य प्रतिवादिनोद्भावनं क्रियत इत्यत आह उद्भावनं त्विति तद्विभाजकं निग्रहस्थानविभाजकं अयं भावः अनुक्तविग्रहस्थाना
नां समुच्चयो हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति वचनस्य चकारेण क्रियत इति निबंधकारैर्व्याख्यानं तत्र न घटते तत्र स्थितस्य
त्रैयथोक्तानामुद्देश्यत्वात् हेत्वाभासत्वस्य विधेयत्वादिति व्यंजयन्नाह तद्विभाजकेति तथा च निग्रहस्थानविभाजकसूत्रे
द्वाविंशतेः प्रतिज्ञाहान्यादीनां निग्रहस्थानत्वं विधेयं अनुक्तानामपि चकारेण समुच्चितानां निग्रहस्थानत्वं विधीयत इति

का०शि०कृ त्वनुपादेयत्वेन निर्वहति तदा कथं निग्रहस्थानत्वं तत्त्वं कल्प्यमित्यत आह यदाहरणस्येति ननु दृष्टान्तस्यावश्यकत्वात् कथमुदाह
२५१ रणाभासत्वं दृष्टान्तहीनस्य साधनविकलदृष्टान्तस्य वा तुल्यत्वादित्यत आहावश्यकश्चेति मात्रमिति मूले तु द्रावनकालाभावेनेवासा
धारणं निराकृतं तच्च परार्थस्थलपरं न निर्वहतीति भावः । मूले सत्त्वेति पदोन्नायकत्वमनुसृत्या व्यवस्थापनादाहुस्त्वमतद्वृत्तिबाकारशून्यं
मूलं व्याचष्टे अर्थादिनीति व्यतिरेकिलये स्वस्यार्थमाह व्यतिरेकिमुद्रयेति अर्थादित्यस्य व्याख्यानमसर्थवशसंपन्नमिति साध्यदित्ति फ
लं नेसंभवतीति स्वरूपयोग्यत्वगर्भसाधकत्वमुक्तं विकल्पमयसिद्धानुकूलव्याप्यादिमत्त्वमेकस्य न संभवतीति व्याप्यादिग्रहपर्यन्तं
र नवेति विकल्पभयव्यतिरेकव्याप्तिमुद्रया ज्ञानद्रव्यार्थः । ननु ध्वंसेत्यादि अयमर्थः । शब्दत्वाभावस्य नित्यत्वानित्यत्वव्यापकत्वेऽग्राह्ये शब्द राम
त्वाभावरूपव्यापकाभाववति शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः संदेहाद्धि घटवृत्तित्वसंदेहे कथं व्यापकत्वग्रह इति तथात्वे पीति स्वपिनाश शब्दत्वाभावा २५१
भाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव नित्यत्वानित्यत्वयोरनिश्चायकं ज्ञानं ननु शब्दत्ववद्वृत्तित्वज्ञाने निश्चितस्वविषयतादृशेति व्यभिचारज्ञानस्य विशिष्टेविशे

रूपत्वेन सर्वदैव तत्स्यावतारे प्रमाणाभावादिति तथात्वनिश्चये व्यापकनिश्चयेनाश्रयप्रतीतिकाल एव शब्दत्वग्रहध्रौव्यात् नित्यत्वानित्यत्वयोः सं
देहदशायां तथा ज्ञानं भविष्यत्येवेत्यत आह आश्रयमिति यद्यपि शब्दो नित्यो नवेत्यत्र शब्दत्वं स्वरूपेणाभासते तत्र नशब्दत्वाभावव्यापकत्वग्रहे प्र
तिबंधकं प्रतिबंधकं च शब्दत्ववानित्यो नवेति ज्ञानं तत्र तत्सार्वदिकं तथाप्युदाहरणसौकर्यादिदमुक्तं अत एव वक्ष्यति अतिसुलभत्वादि
ति द्रव्यं पृथिवी सुरभिर्वा इत्यादौ पृथिवीत्ववत्वेन निश्चितः पाषाणः सपक्षः तदभाववत्वेन निश्चितं पानीयं विपक्षः तथा च पृथिवीत्वतत्
दभावयोर्व्यापकत्वे सौरभाभावस्य ग्राह्ये सुरभिः पृथिवी न वेति संदेहो व्यभिचारज्ञानत्वेन विरोधीवाच्यः न सत्र संभवति सौरभज्ञाने
सुरभिज्ञानानावश्यकत्वात् शब्दत्वस्य तु जातिरूपतया तदावश्यकत्वमिति त्रयं असाधारणः ननु शब्दत्वे नित्यत्वान्वयव्याप्यभावा
त् कथं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह व्याप्तेरिति अव्यापकत्वादिति व्यतिरेकि सत्प्रतिपक्षस्थले न्वयव्याप्यभावादित्यर्थः एवं विधे ति
तदभावव्याप्यज्ञानं प्रतिबंधकं तेद्वेकं द्वयं वा विशिष्टमित्यर्थः नन्वसिद्धेः शेषत्वं तत्र तत्र कत्वं न नियामकमत आह तदभावसाधकमि

अ॰शि॰ १५३ निरुद्धपलद्वारान्तसाधकेन द्रव्यसाधकत्वभ्रमस्त्वेति स्थापनवादिनापि व कुशाकत्वादिति वस्तुतो भवदुक्तहेतुनैवमयासाध्याभावःसा
धनीय इति प्रतिवादिप्रोटिविशेषरव्यापकत्वेन पार्थक्यमिति सव्यभिचारेति असाधारणस्सत्प्रतिपक्षसंकरेपि सव्यभिचारसत्प्रतिपक्षयोः
परंपरासांकर्यस्यत्वस्त्वाद्दोषइतितेषां हृदयं सव्यभिचाराद्युपाधेःसांकर्येपि इष्टतोपाधेर्वैलक्षण्यं पारिभाषिकमेवेत्यस्वरसः के
चिदित्यनेन सूचितः ननु सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयाद्दूषकत्वमुक्तं न सर्वनिश्चितसाध्यवद्वावृत्तत्वेन सत्प्रतिपक्षः संभवतीत्यतो व्याचष्टे स
पक्ष इति पक्षवृत्तित्वे सतीति दृढं च विरोधि परामर्शनिर्वाहाय ननु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धमित्याकारमुक्तं तथा च
सांकर्यमित्यत आह विरोध इति अन्वयेति अन्वयव्याप्तेरेव सामानाधिकरण्यघटितत्वादित्यर्थः ननु शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र श
ब्दत्वे साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्यासंभवाद्व्याप्तिरत आह साध्यसमानाधिकरणेति दृष्टविशेष इति असाधारणस्य राम
नित्यदोषत्ववादिनां तन्मतेपि न क्षतिरिति भावः निश्चमतं इष्टम् अपि तु उपन्यस्यतित वीना इति सामग्रीति साध्यव्यापकता ग्राहिका सा २५३

ध्याभावव्यापकताग्राहिकात्वेत्यर्थः अनयोः सामग्र्योर्मिथो विरो[illegible]नैकतरनिरूपितव्यापकताग्रह इत्यर्थः। वृत्तिमत्वेति अवृत्तिगमनाद्यभा
वस्य तु विरुद्धोभयव्यापकत्वम् आहत्तमिति भवितव्यं स्यात्व्याप्तमित्यर्थः विरोधीति विरोधिपरामर्शयोस्तदभावव्याप्यत्वेन विरोधित्वं विरो
धिसहचारग्रहयो[illegible] विरोधिसामग्रीत्वेनेति विशेषः साध्यतदभावयोरित्यनन्तरं संग्राहयतीति अन्यं हेत्वभावे उभयव्यापकत्वग्रह वि
रोधस्तत्प्रतियोगिनि हेतौ न वृत्तिमत्त्वं विरोधघटकमिति वक्तां विघटयन्नाह वृत्तिमत्प्रतियोगिकश्चेति योजयतीति नवीना इति शेषः
ननु परस्परविरोधेन यदि न हेत्वभावस्योभयव्यापकत्वग्रहस्तदा कथं व्याप्तिवृत्तित्वं ज्ञानमिति मूलमाह ज्ञानमिति तथा च हेत्वभावो यदि
न तूभयव्यापकत्वेन ज्ञानयोग्यस्तदा न तूभयव्यापकत्ववान् स्यात् [illegible] इत्यंशमाह तत्रेति उभयव्यापकत्वज्ञानदशायां नाह
शोति न तूभयव्यापके इत्यर्थः ननूभयव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन ज्ञाने [illegible] कथं साध्यं साधयेदिति मूलमतो व्यावर्त्य इति न तु
भया[illegible]ति साध्यतदभावोभयमित्यर्थः ननु विरुद्धोभयसहचारः कथमित्यत आह व्यापक इति अतथाभाव इति न तूभयसहचरितत्वा

त्रिसू भावइत्यर्थः। अयमर्थः यदि शब्दत्वाभावो नित्यत्वानित्यत्वयोर्व्यापकः स्यात्तदा तदभाववति शब्दे नित्यत्वानित्यत्वोभयं स्यात् न च तत्संभवतीन
२५४ वा शब्दः शब्दत्वाभावाभावरहितस्तस्मात्परिशेषेण व्यापकत्वमेव तस्य नास्तीति अत एव चरमं व्याप्तेरिति तथाभावद्वयसहचरितत्वं
साध्यं तदभावो व्यापक इति मूले यथा श्रुते फलोपधानपदे स्वरूपयोग्यतापदे बाधितमतो व्याचष्टे ऽत इत्यादिना ज्ञानस्तदभावस्य
पदार्थनित्यात्तदोष इति मूलस्य व्याख्यानं व्याप्तीति मिश्रमते सत्प्रतिपक्षोद्भाविति मूलं योजयति सत्पतीति तस्य सत्प्रतिपक्षस्य यदि
भवतां मिथो विरोधेन व्याप्तिग्रहो न भवेत्तदा एकत्र हेतावितिहेतुद्वये पि तत्स्यादित्यर्थः एवं सतीति असाधारणस्थले यद्विसहचा
र ज्ञानं न तु व्याप्तिग्रह इत्यर्थः नन्वधिकरणांतरे व्यभिचारशंका निराकरणार्थं तत्सार्थकं भविष्यतीत्यत आह व्यभिचारग्रहेति राम
तथा चाज्ञानसंपादकं यत्तत्तद्धेत्वाभासदूषकतायामुपयुज्यते तस्य ज्ञानस्यैवोपयोगित्वात् कृत्रिमत्वादीति अकृत्रिमप्रतियोगिका २५४
भावस्य विरुद्धोभयव्यापकत्वं संभवत्येवेति प्रागुक्तं विरोधविषयत्वेति कृत्रिमत्वेत्यादि पूर्वोक्तप्रतिसंधानेनैवास्य विरोधित्वमि

ति रुपदर्शिनेति वृत्तिमतेत्यादिनोपदर्शितेत्यर्थः न कशरीरेऽसाधारणोपाधिः शरीरे न याव त्वदीयासाधारणोपाधौ ज्ञायमानेन तज्ज्ञानमा
वश्यकमिति क्वचिद्विरोधिविषयत्वमिति भावः ननु व्यापकत्वेनैव मिथो विरुद्धस्यानामित्यत आह व्यापकतयोरिति केवलान्वयिनि मिथो
विरुद्धोभयव्यापकत्वसत्त्वादित्यर्थः दर्शितेति शब्दत्वाभावाभाववति शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोः संदेहदशायां यद्व्यापकत्वज्ञानं न जाय
ते तत्र व्यभिचारज्ञानमेव प्रयोजकं न तु विरोधिव्याप्तिग्रहसामग्रीत्वमित्यर्थः अत एव व्यभिचारसंदेहाधीनप्रतिबंधकत्वादेव अनुकू
लतर्केति अनुकूलतर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वादिति अनुकूलतर्कापेक्षायां प्रकारांतरेणोपयोगित्वं ये वदंति तन्मतं दूष
यति एतेनेत्यादिना तन्मते नु व्यवहितविरोधिसहचारज्ञानत्वेन पृथगेव प्रतिबंधकत्वं तदेव चासाधारणसंपादकमिति तर्कस्ये
ति व्यभिचारप्रतिबंधे नोपयोगित्वे संभवति कल्पनांतरस्यान्याय्यत्वादिति सामग्रीत्वेनेति तस्याश्च स्वरूपसत्याः प्रतिबंधकत्वे हेत्वा
भासत्वायोग इति ननु सत्प्रतिपक्षस्य न एव विरोधित्वे हेत्वाभासत्वेन विरोधसामग्रीत्वं प्रयोजकमुक्तमित्यत आह सत्प्रतिपक्षे वे

अशि॰ २५५ तित्तथा वासिद्धमसिद्धेन साधयतो महानैयायिकत्वमिति ध्वनितं ननु यदि तु स्वबलविरोधिसामग्रीत्वेन न प्रतिबंधकं सत्प्रतिप
क्षस्थले तदा बाधावतारे ऽपि हेत्वंतरेणानुमितिर्न जन्येतेत्यत आह बाधावतारे ऽपीति तथा च तत्र यावत्कालं बाधितहेतुपरामर्शेनाप्रामा
ण्यशंकाधानं तावदनुमित्यभावो ऽभ्युपगम्यत एवेति भावः मूलोक्तन्यूनतां परिहरन्नु विषयविभागमाह सद्धेतुत्वमित्यादि केवलान्व
यिनि साधने केवलान्वयिसाध्यके सद्धेतुत्वं व्यतिरेकिणि साध्ये ऽनुसाधारणत्वं व्यतिरेकिणः साधनस्य केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्ष
केतु घटत्वादेर्भागासिद्धत्वं सर्वं धूमवद्वह्नेरित्यत्र व्यभिचारित्वं सर्वं धूमवत्त्वदिरत्वादित्यत्र विरुद्धत्वं द्रव्यादिनेयं द्रष्टव्यं मूले के
वलान्वयिसाध्यके ऽपि घटत्वादिहेतौ यद्भागासिद्धत्वं तत्स्वरूपत्रं व्यतिरेकिसाध्यके तु भागासिद्धत्वविरुद्धत्वान्यायन्यूनत्वं
तदपि परिहृतमिति केवलान्वयिसाध्यके ऽपि सर्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादावित्यर्थः व्यतिरेकीति सत्यं तदलं रणाणार्थं केवला राम
न्वयिनि धर्मावच्छिन्नपक्षके ऽपीति छिन्नव्याप्तिके ऽपि सिद्धिकाले सिषाधयिषाभावाशय पक्षतासत्त्वे ऽप्यनुपसंहारित्वभावादाह २५५

पक्षत्वमित्यनेन च संदिग्धसाध्यकत्वं किंत्वपेक्षितं संदेहाभावेपि सिद्धिबाधयोरनवतारेप्यनुपसंहारित्वस्येष्टत्वात् ननु बाधकमानं
साध्याभावः न च केवलान्वयिनि तत्संभवीत्यत आह केवलान्वयिसाध्यक इति तक्केवेति पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिवैशिष्ट्यं साध्याभा
व इत्यर्थः सत्त्वं चेति यदि बाधकमानपदेन साध्याभावग्राहकमुच्यते तदा तदभावेनैव व्यतिरेकिसाध्यकत्वे लब्धे तत्पदं व्यर्थं स्यादिति ननु साधारणो वि
रुद्ध इत्यव्याप्तिरित्यत आह निश्चितेति नन्वेतयोर्नित्यदोषत्वादिदं लक्षणं न युक्तमित्यत आह साधारणत्वाद्यग्रहदशायामिति नन्वत्यं
ताभावप्रतियोगित्वविशेषणं केवलान्वयिसद्धेतुवारणाय दत्तं तस्यानुपसंहारित्वे सद्धेतुत्वमेव नेत्यत आह सद्धेतुत्वं चेति तथा
तत्व्याप्तिनिश्चयकालेनुसत्त्वं तत्सार्थक्यमित्यनेन त्वनुपसंहारिणापि संदेहात्मकसहचारप्रत्ययसत्त्वादयुक्तमित्यतो निश्चयपरत
या व्याचष्टे निश्चितेति ननु लक्षणादिना सद्धेतुरेवेत्यवधारितेपि लक्षणं तत्रातिव्याप्तिमत आह तथा चेति तत्पददाने एव विशिष्टाभा
वसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति यदि तत्पददानं तदा कथं मूले तत्रातिव्याप्तिकथनमत आह विशेषकत्वेति मूले लक्षणादिना सद्धेतु

अशिक्ष

२५६

रेवेत्यनेन निरुक्तोक्तं पदं नदेयमिति दूषकेन न्यूनताभंगाय विकल्पोभयमेव दूषितमिति निराकृतोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ व्यतिरेकसहचारस्य व्य
तिग्रहानुकूलस्य प्रतीतेरतिव्याप्तिर्न स्यादतः केवलान्वयिसाध्यकपरतया व्याचष्टे साधारणाद्वित्यादि ननु तत्र विपक्षाप्रसिद्ध्या कुसाधा
रण्येनास्तीत्यत आह सपक्षेत्यादि इति पक्षतादशायामिति अन्यदशायां तु पक्ष एव तादृशसहचारनिश्चयसत्वादिति एवं वह्निमान्द्रव्य
त्वादित्यादौ विरुद्धेपि साध्याभावे व्यतिरेकसहचारसत्वादतिव्याप्तिर्नास्तीति तद्विशेषपरतया व्याचष्टे जलमिति अत्र साध्यहेत्वभा
वयोरपि मिथो विरोधात् व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमिति निस्वरूपासिद्धासौ कथ्यं यज्जलमिति पक्षानुधारनं नैवमपि बाधसांकर्य
पक्षेनादशायां तस्यानवनाशात् नवस्वरूपासिद्धानवनारदशायां पक्षत्वं क्रियतामिति वाच्यं दूनः स्वरूपासिद्धिभूत्यस्यैवसं
भ्यकत्वात् ननु स्नेहाभावशीतस्पर्शयोर्जलावयविन्येव सत्वाद्व्यतिरेकावपि स्नेहशीतस्पर्शाभावोऽत्रास्य इति साध्यान्तरमाह रू
पमिति पक्षे हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यत आह जलमिति गुणावत्वादिति हेतौ गुणाभावेद्रव्यत्वयोरवयविन्येव सहचारसत्वादाह गु

राम

२५६

णाकर्मीभूतनीतिन वह्निः स्नेहसाध्यकेन सहरूपपदीकस्य तुल्यतान्तत्रावयविनि कालभेदेन उभयसहचारसत्वात् इह तु इत्यभेदाभाव इत्य
त्येगुणाभावयोर्व्यतिरेकयोरेव सहचारसत्वादिति भेदान्न सहचाराभावस्येति ग्राह्याभावमुद्रया सहचाराभावज्ञानमेव विरोधितत्तुसह
चार प्रतीत्यभाव इति न च कारणाभावमुद्रयासो विदोषः तत्वेहेत्वाभासत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिति अनैकान्तिकशङ्केति ताहशव्या
प्तिग्रह प्रतिबंधकतावच्छेदकरूपानैकान्तिकशब्दार्थ इत्यर्थः ततो हि प्रत्येकमेव व्याप्तिग्रह प्रतिबंधकतावच्छेदकं प्रतीयते न तु सामा
न्यमिति इत्थं चानुपपत्त्येति यथाश्रुतशब्दार्थ एव समर्थित इति मिश्रमतमाहकेचित्त्विति तथा चेदमसाधकमनैकान्तिकत्वादित्य
त्रोभयकोट्युपस्थापकत्वादौ साध्योपस्थापकत्वादेर्व्यर्थत्वादिति आकुरित्यस्वरसवीजं तु दूषकशब्दस्य संमुखोऽर्थः प्रति
बंधकत्वं असाधकतासाधनेय नत्वपरित्याग इति मूलोक्तदूषणानुसारेणा विकल्पयति पक्ष इति साध्यवत्वज्ञानविरोधित्वं उभ
यस्येवेति भावः उभयत्रेति विकल्पद्वयमित्यर्थः अद्येत्तत्वव्याप्यवृत्तिकत्वे सर्वं प्रमेयं वाच्यत्वादित्यत्र व्याप्तिग्रहदशायां विप्रति

अशिकृ पक्षविषयत्वव्याप्यवृत्तिकत्वात्तत्रातिव्याप्तिः सर्वस्येति कश्चित्कयादोषांतरविधयायोजयितिद्वितीययइतितथाचकेवलान्वयिधर्मा
२५७ वच्छिन्नपक्षस्यैवलक्ष्यत्वसंभवएवेतिभावः अत्रैवक मूलेचकारः इरसीयइति ननु उपसंहारः सहचारव्यतिरेकिव्यतिरेकयो
रेवहेतौनुतद्भावएवेति व्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरित्यतो व्याचष्टे यत्रेतिइत्यंतवचनसमर्थनं तद्धेतुकानुमित्यनुकूलत्वेन व्यतिरेक
योरपि व्याप्तिस्तत्संबंधिन्येवेति अधिकरणानुनेताट्टशपरस्परयेतिभावः तथाचेति हेत्वभिमतपदं हेतुतावच्छेदकावच्छि
न्नहेतुपरमित्यर्थः तेनैकस्यैव हेतोः प्रकारांतरेण निरुक्तव्याप्तिकत्वं प्रकारांतरमादायानुपसंहारित्वमिति प्रसिद्धेति तेन सर्वं
घटभिन्नं घटत्वादित्यादौ लक्षणगमनमिति नासंभवः ननु प्रसिद्धानुपसंहारिणां तल्लक्ष्यमेव न वाच्यमित्यत आह अतिव्यापकं चेति राम
स्वरूपसत्त्वेनेति एवकारेणाज्ञायमानत्वव्यतिरेकः तथा च ज्ञायमानत्वगर्भहेत्वाभासत्वं नेति भावः व्याप्तिनिश्चयदशायामपि सिषाधयि २५७
षाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावगर्भायाः पक्षतायाः सत्त्वादाह पक्षइत्यादि साध्यं पक्षवृत्तिर्नवेति पक्षः साध्यवान्नवेत्यादिसंदेहा

नामननुगमादाहसाध्यनिश्चयेति आदिपदेन साध्यपक्षवृत्तित्वनिश्चयस्य संग्रहः विषयः कश्चिद्विशेष्यः साध्यविशेष्यकेतु वृत्तित्वकोटावच्छेदकके
टिप्रविष्टत्वं अनुगमश्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्येतद्वृत्तित्वनिश्चयविरोधितावच्छेदकरूपेणानुसंदेहविषयतावच्छेदकत्वं संदेहविष
यतानतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तदभाववद्वृत्तित्वं न च संदेहविषयतायाः केवलान्वयित्वया अभावसंभव इत्यत आह स्वेतिस्वं अवच्छेदकत्वेनाभिमतं
तत्संदेहविषयतानतथा चस्वस्यान्यून वृत्तिव्यापिका संदेहविषयता यस्य केवलान्वयिधर्मस्येत्यर्थः इत्थं चार्थविशसंपन्नमेव संदेहविषयत्व
स्य केवलान्वयित्वमित्यत्र इतियथा आत्तेवरामर्शविषयस्येव पक्षतावच्छेदकतया द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावानित्या इत्य
त्राव्याप्तिःस्यादिति हेत्वादीत्यादिपदेन हेत्वाभावपरिग्रहः तथा चोभयाधिकरणे साध्यसंदेहाश्चैयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वानज्ञानमित्य
र्थः वह्निर्भावोऽज्ञानरूपासिद्धेः पूर्वपक्षिणापक्षार्थस्यत्वेदूषयित्वान्यार्थस्यत्वेदूषितं अत स्तेनेव क्रमेणाग्रंथं योजितवानिति प्राचीनमते
अज्ञानरूपासिद्धेरुपजीव्यत्वेन व्यभिचारादीनां हेत्वाभासत्वमित्यत्र तदनुसारेणाहासिद्धिनिश्चय इति ननु व्याप्यनिश्चयः कारणीभूतस

श्रा रूपा५

अ॰ दी॰ क्रु॰ ह चारज्ञानत्वमित्याद्याज्ञानाभावाभावादेवतथा वक्तव्यं ज्ञानद्वितीयलक्षणकमित्यर्त्तं हज्ञापनमितिश्रंतभोवो ज्ञानरूपासिद्धो त्रत्रानुपसंहारिव्य

२५८ करतोसत्त्वेयेवेतितथाच ज्ञानगर्भलक्षणात्त्रहेत्वाभासत्वमितितद्विषयश्चेति ननु तादृशज्ञानविषयएवहेत्वाभासःस्यादत आह सा

ध्याभावेतिसाध्यवदन्यत्वस्याप्युपलक्षणं ननु केवलान्वयिनि तादृशज्ञानमेव दुर्लभमत आह साध्यस्येति तथा च तत्र ज्ञानसत्वेपि वि

षयाभाव इत्यर्थः।संदिग्धेतिपत्तन्मत्ते साध्याभावांशसंदेहेपिसंदिग्धानैकांतिकत्वसत्वमिति विश्वेतित्तथा च नान्वयसहचारो न व्यतिरेकस

हचार इत्यर्थः सहचारज्ञानस्य कारणत्वं निर्युक्तिकमित्यसिद्धेत्याह संशयसामग्र्या इति ननु क्रमेव मूलं कुतो ज्ञानं सिद्धमुपजीव्यत्वे

नास्यदोषत्वमित्यत आह उपजीव्योपीति मितमाह यत्विति मा प्रीत्यादिव्याप्तिग्रहानुकूलावन्वयेन व्यतिरेकेन वयोसहचारो न निश्च

यत्वावच्छिन्नाया विरोधिताः इत्वमित्यर्थः तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नविरोधितोक्तावसंभवःस्यात्त अनुपसंहारित्वपिसंदेहात्मकसहचा राम

र ज्ञानसत्वादित्यतोनिश्चयत्वेति अ॰ यसहाचारनिश्चयत्वावच्छिन्नविरोधितोक्तावसाधारणोऽन्वयाप्तिःस्यादित्यतोव्याप्तिग्रहानु २५१

कूलेति तथा च व्यतिरेकसहचारग्रहाविरोधिन्यसाधारणे न व्याप्तिग्रहानुकूलसहचारनिश्चयत्वेन विरोधित्वमिति निश्चयत्वविवक्षया
व्याप्तिग्रहानुकूलत्वविवक्षया च विरुद्धं व्यावर्त्तयति विरोधश्चेति संशयेति तथा च निश्चयत्वेनैव तत्र विरोधित्वं अन्वयेति तथा च न व्याप्ति
ग्रहानुकूलसहचारत्वेन विरोधित्वमिति व्याप्तिग्रहानुकूलेत्यस्य फलमाह साधारणेति मतेन द्वितीयलक्षणाव्याप्तिरित्याशंकामाह
ताहमिति केवलान्वयिधर्मेत्यर्थः पक्षेत्यस्य व्याख्यानं संदिग्धेति इत्थं च सिषाधयिषाकाले निश्चितसाध्यकेपि केवलान्वयिधर्माव
च्छिन्नपक्षकत्वसत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति साध्यसंदेहेति साध्यवत्तानिश्चयविरोधिसंदेहविषयेत्यर्थः तेन नानाविधसंदेहसंग्रहः वि
षयत्वं च सर्वत्र बोध्यं केवलेत्यस्य फलमाह व्यतिरेकेति ननु केवलान्वयित्वस्य गुरुतया न दघटितं लक्षणमाह साध्यवत्तेति साध्य
वत्तानिश्चयसामान्यं सर्वधर्मिकसाध्यवत्तानिश्चयस्तद्विरोधीयः संशयः सकलधर्मिकसंशयस्तद्विषयेत्यर्थः इत्थं च संशयस्य के
वलान्वयिधर्मावच्छिन्नत्वमर्थवशात्संपन्नं लाघवं चेति भावः ननु केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकेपि येन प्रकारेण संशयध

अ॰चि॰ भिन्ना तदन्यप्रकारेण निश्चयः स्यादिति कथं निश्चयसामान्यविरोधित्वमिति चेत् समानविषयत्ववादिमते तादृशस्थले निश्चयस्याभावात्
२५९ सर्वेषां धर्मिणां संशयावरुद्धत्वात् इदमपि समानविषयतासमानप्रकारकतावादिनो फलवैषम्यं यदीदृशस्थले समानप्रकारता
वादिमते निश्चयस्वीकारः अन्यमते तु नेति न वा अत एव समानविषयतावादिमतमसम्यगिति वाच्यं यत्र निश्चयोऽनुभवसिद्धस्तत्र क
स्यचिद्धर्मिणः संशयानाक्रान्ततायाः फलोन्नेयत्वादिति तथा दोषसंभवात् अनुपसंहार्यभिन्नस्थलीयसंशयं व्यावर्तयति धर्मिविशे
षेति इदानीं तुल्ययुक्त्या हेतुतदभावयोः साध्यसंदेहविषयपक्षनिश्चयेऽप्यनुपसंहारित्वसंदेहस्य केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नो न वेत्यन्य
देन तदित्थं च वह्निमान् धूमादित्यत्रापि धूमधूमाभावनिश्चये वह्निसंदेहदशायामनुपसंहारित्वेनेष्टः अन्यथा केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नप
क्षतुल्यतया तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेरित्यतो लक्षणान्तरमाह साध्यसंदेहेति साध्यसिद्ध्यनुकूलेति अन्वयव्यतिरेकव्याप्तीत ऊहोप सम
स्थितीयासत्ताहेतौ हेत्वभावस्यावसायदिसाध्यसंदेहविषयतोव्याप्यान्तदानुपसंहारित्वमित्यर्थः साध्यसंदेहस्य पूर्ववद्बोध्यः हेतु २५९

मन्नायाः साध्यसंदेहानाक्रांतत्वात् असाधारणव्यतिरेकिणो निरासः इदमेवतादृशव्याप्तिद्वयानुगमकलं तादृशीत्युक्तव्याप्तिग्रहोपयिकीय
तन्मतेइत्यकृतावीजमाहस्वरूपसन्नेति इत्थंवीत्वसाध्यसमानाधिकरण्यनिश्चयइव हेतुमतिसाध्यसाध्याभावयोर्ज्ञानाद्धेतौसाध्यस
मानाधिकरण्यतदभावज्ञानमितितन्नच हेतौसाध्यसामानाधिकरण्यंसाध्याभावसामानाधिकरण्यमर्थवशसंपन्नंतत्त्वनसंशयइ
तिवाच्यंसाध्याभावेनस्ववृत्तिसाध्यसामानाधिकरण्याभावोपस्थितौविशेषादर्शनदशायांतस्यापिसुलभत्वादितित्र घट्टकार्थः त
न्निश्चयइतिसामानाधिकरण्यनिश्चयःसुगममन्यत्सर्वत्रेत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेहिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्च
यःकारणंतथाचसाध्यसामानाधिकरण्याभावज्ञानेसाध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारकनिश्चयःकारणंसच तद्दशायां
नास्तीतिभावःनिश्चमनुसृत्याहप्रतियोगितावच्छेदकेतिनन्वितःसामानाधिकरण्यंमात्राहिसामानाधिकरण्यस्यत्वनंतरेतद
भावज्ञानेकोनारयितेत्यत आहास्तुवेत्यादियथाकथंचिदित्येकःकल्पः अवतारणिकोक्तःविशेष्यविशेषणमितिन्यायेनापिसं

अशिक्र २६० देहइतिकश्चित्ननु अभावज्ञानस्यताहृशस्यसर्वेमतविरुद्धत्वादितिकल्प्यांतरमाहसाध्य इतिपूर्वकल्पेसर्वत्रसाध्यसंदेहेसाध्यस्यविशे
षणतावच्छेदकस्यानिर्णयात्साध्याधिकरणाधिकरणत्वंदुर्घटमिहतुहेतोर्निर्णयाद्धेत्वधिकरणाधिकरणत्वंसुग्रहमितिविशेषःत
थाचीतिपक्षस्यनसामग्रीत्वंनवासामग्रीत्वेनस्वरूपसतःप्रतिबंधकत्वेहेत्वाभासत्वंवृत्तित्र्यन्यथेतिपकस्यकारणस्यसामग्री
त्वेहेत्वाभासत्वेनेत्यर्थःहेतोर्व्यभिचरितात्व्यभिचारितसाधारण्यद्रव्यत्ववत्त्वंपक्षेनसाधनवह्निःसाधनसाधारणाद्रव्यत्ववत्त्वमि
त्यादिक्रमेणयोज्यःतदेवघटयन्नितरदुपदर्शिनेतित्वनुपदर्शितेऽनुपसंहारित्वाययथाश्रुतरसासिक्येनसामग्रीत्वंतथाप्रतिबंधक
तायांसहेत्वाभासत्वंतथेत्यर्थःएवंविरोधिसामग्र्याःप्रतिबंधकत्वेहेत्वाभासत्वेनेत्यर्थःअपिचेत्यादिव्यतिरेकीतिकेवलान्व
यिनिनुनियतविषयमात्रवृत्तित्वंनास्तीतिभावःननुसाधारणादिवारणमेवप्रयोजनंभविष्यतीत्यतआहदूषकतेतिअनु राम २६०
पसंहारित्वादूषकतावीजंसाध्यसंदेहविषयमात्रवृत्तित्वंहेतोस्तच्चसाधारणासाधारणानदानहारणार्थंकेवलान्वयीत्यत

दिविशेषणांव्यभिचारादिकमेवेति भावः ननु साधारणासाधारणयोरेवास्तु उपाधिभेदादेव भेदः इत्यत आह नवेति हेत्वाभासत्वेनेति ज्ञायमानप्रति
बंधकस्यैव नत्वादिति भावः इदानीं साधारणादित्रिके सव्यभिचारपारिभाषायाः समुक्तिकत्वमुपपादयन्नाह व्याप्तिग्रहेति प्राचांमते
साधारणस्य व्याप्तिग्रविघटव्यभिचारांशविरोधित्वं असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं अनुपसंहारिणस्तु सामानाधिकरण्यसं
शयसामग्रीत्वमिति भिन्नप्रयोजनानां त्रयाणां सव्यभिचारपदेनैकीकरणं निर्युक्तिकमिति भंग्यास्वरसितं अस्माकं तु व्याप्तिर्द्वयी अ
न्वयतो व्यतिरेकतश्च तत्रान्वयव्याप्तेरंशद्वयं व्यभिचारः सामानाधिकरण्यं च तत्र यथायोगं त्रयाणां प्रतिबंधकत्वेन प्रकृतसा
ध्यानुमितेरौपयिकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकरूपैकप्रयोजनत्वं निर्वहतीति लाघवेन साध्यात्यंताभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वमित्य
भिप्रेत्याह व्यभिचरितत्वस्य वेति विशिष्टेत्यादि विशिष्टसाध्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं एवं साधनमपि पर्वतः कांचनम
यवह्निमान् वह्निमान्वा कांचनमयधूमादित्यादौ साध्यसाधनाप्रसिद्ध्यापि तादृशव्याप्तिज्ञानविघटकतया सव्यभिचारल

अशिक्ष णामतिव्याप्तं स्यादतोऽविरोधिन इत्यंतं अवच्छेदकं अवच्छेदककोटिप्रविष्टं तेन व्यभिचारज्ञानत्वस्यैव प्रतिबंधकतावच्छेदकतया व्य
२६१ भिचारस्यान्तथात्वेपि न क्षतिः अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वस्य ज्ञानत्वेपि सत्वान्न ह्रागणा याह विषयतयेति न च व्यभिचारैकदेशेऽतिव्या
प्तियावद्विषयत्वेन प्रतिबंधकत्वं तावत्वस्य हेत्वाभासलक्षणोक्तरीत्या विवक्षितत्वादिति वाच्यं अथेति प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यानुमि
त्यौपयिकव्याप्तित्वेनेत्यर्थः ननुव्याप्तित्वं नैकं एवं नादृशानुमित्यौपयिकत्वमपीत्यत आह तावदिति साध्यसाधनयोरिति क्रम
धस्मात्तु असिद्धभेदस्येति साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरित्यनेनान्वितं वकारस्तु प्रमादिकः साध्यसाधनयोर्वृत्तित्वस्यानेन व्या
पनात्तस्य च विशिष्टसाध्यविशिष्टसाधनग्रहाविरोधित्वान्ननु नीलधूमादित्यादौ व्यर्थविशेषणत्वरूपव्याप्यत्वासिद्धा राम
वतिव्याप्तमित्यत आह व्यर्थेति वक्ष्यमाणइति ग्राह्याभावस्य प्रमाविरोधित्वमित्यर्थः साध्याभिचरितेति पूर्वमितस्यानेकां २६१
तिकेऽतभविः कृत्तइतिस्तु चयत्राह बहिरिति विशकलितमिति व्यापकसामानाधिकरण्यरूपायां व्याप्तौ विशिष्टस्य ग्राह्याभा

वमुद्रयायोर्विरोधीनपुनःप्रत्येकंव्यापकत्वस्यसामानाधिकरण्यस्यवाविरोधीतिभावः तथाहृत्तित्वमितिमणौकृत्तांमतेसाध्यव्याप
कीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणात्वंतच्चनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधीति अन्यथाव्याख्यातमित्यर्थः नतुतद्वृत्तित्वग्रहवि
रोधित्वंसाध्याप्रसिद्ध्यादेरपीत्यतोनिष्कर्षमाह प्रकृतेतिनतुभयेति साध्यसाधनेत्यर्थः तथाचपूर्वदलेनैवसाध्याप्रसिद्ध्यादीनां
निरासः संगच्छतेइतिसाधननिष्ठसाध्यवदवृत्तित्वस्येवसाध्यनिष्ठसाधनवदवृत्तित्वस्यापिनतुभयसामानाधिकरण्यग्रहविरोधि
त्वात् असामानाधिकरण्यंयेतिसंगच्छतेत्वेत्यनेनान्वयि यदिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसामानाधिकरण्याभाववत्त्वंउ
क्तंगांकृतंस्यात् तदात्रतथासाध्याप्रसिद्ध्याविशेष्यसामानाधिकरण्याभावस्याभिन्नतयाव्याप्रकृतेऽव्याप्तिःस्यात् संप्रतितुना
हृशाग्रहस्यप्रसिद्ध्यातथासामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वंतथातदभावस्यतथाविशेष्यासामानाधिकरण्यस्यापीति
वकुलार्थः। वाधेतिवैयथासंख्यमन्वयः तेनसाध्यस्यावृत्तित्वेबाधःसाधनस्यावृत्तित्वमसिद्धिः नत्वातिरितितिउभयोर्यत्रपरंपरा

प१

अशिक संकीर्णोदाहरणं तयोरेकत्र संकरेऽपि न क्षतिरिति द्वित्वं चेति नदीयविरुद्धत्वस्यासाधारण्यांगीकार इत्यर्थः ननु सामानाधिकरण्यविरोधित्वा
२६२ दिघटितानां सामानाधिकरण्याभावव्याप्याद्यावृत्तिव्याप्तिरित्यत आह यत्रेति तद्व्याप्यं चेत्यत्र छेदः तथा च प्रकरणसमं प्रकरणसमव्याप्यं
चेत्यर्थः प्रकरणसमः सत्प्रतिपक्षः क्रमेण हेतुमाह दृष्टेत्यादीति तथा च बाधव्याप्यस्यापि सत्प्रतिपक्षस्य बाधेनांतर्भावः बाधात् दृष्टगुणदे
शात् एवं सत्प्रतिपक्षव्याप्यस्यापि सत्प्रतिपक्षेऽन्तर्भावः तदभावव्याप्यव्याप्यस्याविरोधित्वात्तद्विशिष्टेत्यादि साध्याप्रसिद्ध्यादिनिरासा
यविषयतयेति पूर्ववत् ज्ञानत्वावच्छेदकपदस्यावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् साध्यादेरित्यादिपदेन साधनस्य परिग्रहः सा
धनस्याप्यत्वं तामावाप्रतियोगित्वज्ञाने व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यासंभवादिति ननु धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति वह्निरिति व्य राम
भिचारज्ञानस्यापि वह्न्यभावनिष्ठधूमाभावव्यापकताज्ञानविरोधितया नियमाद्व्याप्तिरित्यत आह वह्न्यभावेति अयमर्थः वह्न्यभावस्य धू २६२
माभावव्यापकत्वेऽग्राह्ये व्यापकव [illegible] व्याप्याभाववति धूमाभाववृत्तिज्ञानं व्यापकतावच्छेदकवह्न्यभावत्वावच्छिन्नाभावेन व्याप्यधूमाभा

वसामानाधिकरण्यावगाहितया विरोधित्वेन प्रसक्तं ननु धूमाभाववति वह्निरिति ज्ञानमित्यर्थः इदमत्र व्याघातः वह्न्यभावस्य धूमाभाव
समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वेऽप्यत्र प्रतियोगित्वत्वेन प्रतियोगित्वं प्रकारः तथा च धूमाभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगी वह्न्यभा
ववह्निरिति ज्ञानं विरोधि न तु वह्न्यभावाभाववति धूमाभाववद्वृत्ति अत्र वह्न्यभावप्रतियोगित्वस्य संबंधविधयैव प्रवेशादिति कदाचित्यनेन सूचितं
ननु वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रान्वयव्याप्तिनिश्चयदशायामपि निरुक्तानुपसंहारित्वसत्त्वात् कथमनुमितिरित्यत आह केवलान्वयिनीति
नत्संभवेप्यनुपसंहारित्वसंभवेपि व्यतिरेकव्याप्त्यावगनुपसंहारिणो हेत्वाभासत्वं अन्वयव्याप्त्यानुमितौ ज्ञायमानायां न कापि क्षतिरिति
व्याप्त्यंतरव्यभिचारज्ञाने सत्यपि व्याप्त्यंतरज्ञानादनुमिताविवेति ननु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेऽभावप्रतियोगितायाः साध्यं प्रकारः अभावाप्रति
योगिसाध्यकत्वमित्यादिज्ञाने तु प्रतियोगित्वेन प्रतियोगित्वस्य प्रकारत्वात् कथं विरोध इति चेत् प्राचीनमते नाभिधानात् भवति ।
घटवद्भूतलमिति ज्ञाने भूतलनिष्ठाभावप्रतियोगी घट इति ज्ञानं विरोधिकल्पनानुत्पादे प्रमितेऽपि तस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतिबंधक

अशिक त्वावधारणादित्येके परे तु अनुद्भूसमानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वं वर्णयंतो ऽभावाभप्रमेयत्वीयादृत्येव ज्ञानं विरोधीतिमन्यंते तद-
२६३ योगितासंबंधेनाभावत्वावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वमित्यादिलक्षणमूहनीयं ॥ ! ॥ + ॥ साध्यप्रतियोगिकत्वमिति यथाश्रुत
त्वस्य प्रवेशे मूलोक्तसाध्यासमानाधिकरणपदवैयर्थ्यमिति भावः । एकदेशीयोक्तिसंप्रदायमते ऽभावाभावस्य भावत्वादिति
ऽनास्तीत्यत्र प्रतियोगित्वं प्रकारो वा संबंधो वा [illegible] स्वभावविरहात्मत्वमेव तत्तत्तथा च तद्ग्राहकं यद्वा भिग्राहक प्र[illegible]
अभावाभावस्यातिरिक्तत्वे स्यादिति ननु ऽभावाभावत्वरूपप्रतियोगित्वमेवं कथं नेत्यत आह अस्येति अभ्युपेयत्वादिति तस्यावश्याभ्यु
पेयत्वे ऽत्वमेव तन्न दोषोनेतिभावः अभावविरहात्मत्वमित्यत्र विरहपदार्थविकल्प्य दूषयति विरहत्वं चेति वाच्यादिति घटे घटाभावाभा राम
वत्वं अभावत्वस्य सखंडपदार्थमात्रवृत्तित्वेन बाधितमिति अविरोधादिति अभावाभावस्याभावत्वेपि घटेतद्ग्रहप्रतिबंधकग्रहविष २६३
यत्वरूपस्य प्रतियोगित्वस्यस्वरूपतो ऽविरोधादित्यपि केचित् प्रत्यक्षे दोषेति ज्ञानादिकी घटितस्य तद्ग्रहादेरयोग्यत्वादिति अभावाभावस्याभा

वत्वेपुनः तदभावस्याप्यतिरिक्तत्वं वाच्यमिति प्रसक्तानवस्थां निरस्यति नचेत्यादि अभावस्येति घटादिरूपो घटाभावाभावो घटभिन्नतदभावस्त्व घटा
भावइति क्रमेण घटाभावतदभावयोः परस्परं नानवस्थेत्यर्थः ननु भावेनैव तदुपपद्यतां किमतिरिक्तेनेत्याशंकां निरसितुमाह भावस्येति मू
लेऽभावप्रतीतेरित्यत्र इदं त्वादिनाऽभावप्रतीतेः प्रमात्वमस्य वेत्यत्राह भावत्वविशिष्टेति तथा चाभावत्वांशे प्रमात्वमभिमतं घटस्य विशेष्यत्वेन
तत्संभवतीति भावः अभावत्वमतिरिक्तं व्यवस्थापयितुं भूमिकामाह अभावत्वं चेति प्रथममिति चक्षुःसन्निकर्षानंतरं घटो नास्तीति ज्ञाने ना
दात्म्यावच्छिन्नाभावत्वं अत्राभावत्वमपि तद्देवेत्यनवस्थया प्रथमं दुर्ग्रहत्वादित्यपि कश्चित्पदार्थान्तरमिति घटत्वादितुल्यप्रस्तुतस्यैकत्व
स्याभावे समवायनिषेधात् जातिभिन्नत्वस्य च सिद्धेरित्यर्थः अनुपस्थितमिति प्रतियोगित्वाभावद्वये रित्यादि मूलस्य रसस्यादित्य
र्थः तत्र विवादमपाकृपेत्याह निर्विकल्पकेति अधिकरणस्याभावत्वे आधाराधेयभावानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह तद्रूपे वृत्तितुल्ये
वृत्तिर्यथानंता धिकरणानां रूपं नास्तीति प्रतीतिविषयत्वं नास्तीत्यंशे भ्रमत्वं चापद्याभावपक्षे कल्पनेन तथैवापीत्यर्थः लाघवेनैवा

 भावत्वप्रतीतिरितियेसन्यंत्तेनन्मतंदूषयति एनेनेति पत्तेनलाघवादित्यर्थः।तद्धेतिः प्रतियोगिकत्वमित्यर्थः।संयोगादीतिसंयोगस्य — सं
 बंधित्वेनसप्रतियोगिकत्वादिति अत्रेवंदंति अभावत्वंयदिपदार्थांतरंतदेवभावाभावसाधारणंकल्प्यतांनास्तीतिप्रतीतिविषयत्वंचतस्यैव
घटाभावाभावस्यघटभिन्नोभावएवघटादीनांवहूनांतादृशाभावत्वकल्पनेगौरवात् घटत्वाभावाभावस्यघटत्वमेवननुतद्भिन्नमभा
वांतरंविपरीतेगौरवात्तद्रूत्वंचाभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वमपिविभाजकंत्वभावत्वंभावभिन्नत्वमेवनचघटत्वसमनियतपदार्थमादाय 
घटत्वाभावाभावत्वकल्पनेविनिगमनाविरहस्तादृशपदार्थांतराभावात् कंबुग्रीवादिमत्वादीनांगुरुत्वात्तज्ज्ञानादीनांचप्रतिसंधाना
नियमादितिनवीनाः।मूलंदूषयतिगमकत्वेनादिनाव्यभिचारितिसाध्यसामानाधिकरण्येऽव्यभिचारमात्रांशेभ्रमः।विरुद्धेतुसामानाधि 
करण्यांशेऽव्यभिचारांशेचेत्यर्थः।दूषकतायामितिअनुमितिजनकज्ञानप्रतिबंधकतायामित्यर्थः।दाहेमतिदूषयतिवोभयांशप्रति
बंधकमविशिष्टमितिअनपवेतिअशक्तिविशेषोन्नायकत्वैनैवलाघवादेवसामान्यलक्षणाइतिसूर्वोक्तविरुद्धान्यत्वगर्भलक्षणाद

त्यर्थः मतांतरमाह कुलजात्योरिति निरनुयोज्यानुयोगरूपनिग्रहस्थानस्य विशेषत्वेपि कुलजात्योर्यथा प्राथेक्यं पृथगभिधानं तथा विरुद्ध
स्य साधारणाविशेषत्वेपि पृथगभिधानमित्यर्थः पुनराकरेति अशक्तिविशेषोन्नायकत्वेनैव पार्थक्यं बलवदिति भावः यथाश्रुतस्य साध्या
भावस्येति मूलस्य व्यापकत्वभाने व्याप्यव्यापकसामानाधिकरण्यस्य विषयत्वनियमपरस्यासंगतेराह व्यापकमिति इत्थं विकल्पेन यो
जनेनासंगतेरिति भावः द्वितीय इति हेतुसाध्याभावसामानाधिकरण्यविषयत्व इत्यर्थः हेत्वाभा [illegible] कत्वज्ञाने कथं सामा
नाधिकरण्यज्ञानविरोधः इत्यतोऽभिप्रायं स्फुरयति हेत्वाभावस्येति वस्तुत इति व्यापकतावच्छे [illegible] तावच्छिन्नाभावत्वप्र
कारेण हेतुनासमं साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानएवकिमपिनबाधकं भिन्नप्रकारत्वात् व्याप्यं [illegible] विरोधस्यव्याप्तिग्र
सकत्वादित्यन आह वाहाभिप्रायेणेति यदित्येतदिदमप्युक्तमगमवादेन यथाश्रुत विरोधस्यानुप [illegible] त्वादिति आकाश
स्यापिविरुद्धत्वेदानीविरहात् इष्टकतावच्छेदकोपाधिसत्वाद्धमूले हेत्विमत्वादिपदमनर्थकमित्यत आह हेत्विमत इत्यादिपदाद

अधिक्र त्तौ त्येतित्तथात्वविरुद्धोपाधौ न पक्षवृत्तित्वग्रहविरोधिरूपस्य रूपासिद्धिसांकर्ये मिनिदूषकतायामिति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमा
२६५ त्रस्यैव दूषकत्वात् अव्याप्तीति आकाशादिहेतुक इत्यर्थः न तु पक्षवृत्तित्वग्रहविरोधित्वप्रदर्शनमविलक्षणोऽन्यथैमित्यत आह वृत्तीति तेनेति
यद्यपि समवायसंबंधावच्छिन्नधूमाभावस्य वह्निव्यापकत्वेन लक्षणासंभवस्त्येव परं तु संयोगेन धूमहेतोरव्याप्तिरेव वक्तुमुचिता तथापि वृ
त्तिमत्त्वदादाने संबंधसामान्येनैवाभावस्य व्यापकतालस्य तदुत्थमभिप्रेत्य तथोक्तमिति न तु लक्षणानामार्थभेदे कथं च द्वारितानीत्यत आह
छमोरिति आद्ये साध्यवद्वृत्तित्वमित्यत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाव एव शब्दबललभ्योऽर्थः एवमग्रिमेष्वपि न तु प्रतीतेः किं तावतिव्याप्तिरेव न ल
क्षणस्य तस्य सद्धेतुपक्ष एव साध्यवत्त्वादित्यतो ज्ञानपरतया व्याचष्टे ज्ञानेति न छदृस्य साध्याभाववज्ज्ञानित्वपरत्वभ्रमं निराकुर्व
न्नाह साध्याभाववदिति आपर्यवसानादिति वृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वव्याप्त्यर्थमिति स्फुरतीति भावः राम २६५
अपर्यवसानं व्यापकं विना व्याप्यज्ञानेऽप्रामाण्यसंजनं कारणीभूतसहचारज्ञानाभावभ्रमं निराकरोति सहचारेति यद्यपि सहचा

रपदेन सामानाधिकरण्यमेवोच्यते तथा विरहवारकशङ्काकारतीभूतसहचारस्य शङ्काङ्गव्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यस्य ज्ञानस्याभ
इति न थेवपरिभाषायाः व्यभिचारज्ञानपदेन व्यभिचारज्ञानानपवलम्ब्यते इत्यत आह व्यभिचारादीति तथा च व्यभिचारज्ञानविरोधित्वम
व्यभिचारस्येति बहुव्रीहिणा न त्वत्र भिन्निति व्याप्त्येकदेशग्रहविरोधित्वेनानैकान्तिकविरुद्धयोरेकत्वमुपपादयन्नाह तदयमर्थ इति
ननु मूले सव्यभिचारमित्युक्तेः पूर्वविरुद्धत्वस्योक्तत्वादिति विशेष्यं पूरयति विरुद्धमिति तद्वत्ता साध्यवत्ता व्याख्यायाः फलमाह तेनेति
इदमुपलक्षणं प्राचीनमते साध्यसंबन्धाभावव्याप्यत्वस्यापि संग्राह्यत्वादिति एवमिति सर्वत्र नत्वदभावपदं न हृत्वाग्रह । विरोध्य
भाववरमिति अत्र भिन्ननिरङ्गिकत्वादित्युदाहरणानुरूपतया व्यावर्त्यं व्याप्यपदमिति त्वनीये व्यापकविरुद्धपदस्य व्यापकाभा
वव्याप्यत्वार्थकत्वे साध्यव्यापकवदवृत्तित्वात्मकप्रग्रहेण स्यात् स्यादिति व्यावर्त्ये साध्यव्यापकेति विरुद्धविभाजकोपाधीनां
पलं न घटितत्वे वैयर्थ्यमित्यत आह सर्वत्रेति स्वरूपेति स्वरूपेण यासिद्धिर्हानिं तदिन्यर्थ वक्तानुपाधीनां स्वरूपेण ज्ञाने विरो

अ०शि० धीति पर्यवसितोऽर्थः ननु मध्यमव्याप्यपदं स्वरूपपरमिति स्वयं व्याख्यातं तच्छेन मूलविरुद्धमित्यत आह व्याप्यपदेति तथा चाग्रिमद्वयं
२६६ यथाव्याख्यातं तन्मूलाविरोधीत्यर्थः। स्वसमानेति मूलस्य फलमाह तथा चेति साध्याभाववदन्यत्वस्योपग्रहायाह स्वरूपतइति तेन
व्यावर्त्तकादिमुदासः साध्याभावव्याप्यत्वस्याधिक्यादाहात्रेति मध्यमइति तस्य साध्यव्यापकाभावस्वरूपकत्वार्थकत्वादिति
अर्थः। चरमइति अस्य भेदाभेदसाधारणसाध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वार्थकत्वादित्यर्थः मूलं दूषयति इदमिति सामानाधिकर
ण्येति ग्राह्याभावमुद्रयाविरोधिनीत्यर्थः। आद्य इति व्यापकाभावव्याप्यत्वादेर्ग्राह्याभावरूपत्वासंभवादित्यर्थः स्वरूपेणेति
तेषां स्वरूपतो ज्ञानस्यैव ग्राह्याभावज्ञानत्वादिति तथात्वात् ग्राह्याभावमुद्रया विरोधित्वात् तथात्वेपि ग्राह्याभावतया विरोधि
त्वेपि तत्त्वं असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वं हं नैवमित्यादि असामानाधिकरण्यव्याप्यत्वेनापि येषां विरोधित्वं तेषां स्वरूपतः पृथ राम
क्करणाद्दूषणमित्यस्यार्थः असामानाधिकरण्यस्येति एतस्य सामानाधिकरण्याभावतया सामानाधिकरण्याभावव्याप्यत २६६

यावद्घटाभावादिवदुभयथापि विरोधित्वादिति तथात्वात् असमानाधिकरणव्याप्यत्वेन विरोधित्वात् धर्मानिति विरुद्धधर्मानित्यर्थः। सर्वे
षामिति यावद्धर्मिणामित्येकरूपेणैव संग्रहे रूपान्तरे आकांक्षाविरहादिति मूलानुयायिनां मतमाह विरोधोन्नायकेति वदन्तीत्युपेक्षा
यां तद्बीजं तु विरोधोन्नायकप्रकारस्यात्र वैविध्यनियमाभावस्तेषां बहुविधत्वात् दूषितावायेत्यादि विरुद्धस्थले हेतुमति पक्षे बाधनि
यमात् अबाधितेनैव स्वरूपासिद्धिनियम इति नन्वन्यतरसंकरनियमे कथं पार्थक्यमित्यत आह ज्ञानेति ॥ ८ ॥ ॥ ननु व्याप्यपक्ष
धर्मतायाः पक्षधर्मत्वाव्याप्तेर्वारोपः संभवत्येव तत्कथमेकत्रेति मूलमत आह व्याप्यइत्यादि तथा च व्यापकत्वभयेनानायत्या विशि
ष्टपरत्वं वाच्यं तत्रैकत्रेति मूलं योजनीयमिति तदभावव्याप्यवत्त्वस्यापि पक्षसत्त्वेत्यादिना मूले प्रसिद्धव्याप्तिविशिष्टपक्षज्ञानादेव प्रसि
द्धिरुक्ता संप्रति व्याप्तेरेवाप्रसिद्धिमाह विरुद्धत्वादाविति आदिना व्यभिचारसंग्रहः ननु विशेषणवदस्य व्याप्तिगर्भपरत्वेन लक्षणां
निर्दोषमेव अत आह द्वितीयविशेषणगर्भत्वात्तस्येत्यत आह तथा चेति तथा चान्यतरत्वेन निर्दुष्टतासत्त्वात् लक्षणासंभव इति भावः। ननु

अचि॰ हेत्वाभासोपाधीनामनुमितितत्करणान्यप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमेव शंकावत्त्वं तथैव सामान्यलक्षणाप्रसंगमात्रेण व्युत्पन्नसत्प्रतिपक्षदो
२६७ पाधेस्तथावच्छेदकत्वं संभवति तत्स्योपस्थित्यादिघटितत्वाद्गौरवं व्यवहारपरतया योजयति सत्प्रतिपक्षितेति सप्रतिसमीचीनेनाप
रामृश्यमान इति ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्न्यभावव्याप्यादीनां ह्रदे सत्त्वेऽपि सत्प्रतिपक्षितेन व्यवहाराभावादनुपरामृश्यमान
स्यापि अन्यकालीनपरामर्शमादाय सत्प्रतिपक्षो व्यवहारः स्यादित्यत आह नापीति अनुपरामर्शयोर्विद्यमानतयोपयोगादे
व प्रतिपक्षस्य व्याख्यानं विरोधीति मणिकृन्मतेनाह विरोधीति ननु यस्येत्यनेन केवलहेतुपरामर्शेऽपरामृश्यमानेऽपि सत्प्रति
पक्षव्यवहारः स्यादतो यस्मदार्थं परामृश्यमानपरतया संकोचयति परामृश्यमानस्येति बाधेति बोधोपस्थित्या यत्र लिंगे राम
प्रतिकूलं कार्यं तत्राप्तिव्याप्तिरित्यर्थः एवं यत्र परामर्शानंतरमाश्रयासिद्ध्यवतारस्तत्रापि बाधादिसंदेहस्य प्रतिबंधकत्वात् २६७
निर्णयपर्यंतं असोबाधादिनिर्णयः अयं व्याप्तिपक्षधर्मताभाववान् पत्तत्वादित्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मोपस्थितेर्बोधनिर्णयतया

तत्संभवात् न च बलपदस्य प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुःपक्षतयात्तदसंभवः तत्साध्यव्याप्यस्यैव पक्षत्वे तस्यापि सुलभत्वादिति पक्षता
वच्छेदकत्व इति आश्रयासिद्धिसंपादनाय बलपदस्यमाश्रिपरत्वं खंडयन्नाह पक्ष इत्यादि केवलान्वयिसाधारणतयाह साध्यमिति इदं
च प्राचीनमतेन नवीनमते तु समानप्रकारतया प्रतिबंधकत्वे तस्याप्रतिबंधकत्वादिति इत्थं च पर्वतो वह्निमानित्यत्र पर्वतो वह्न्य
भावव्याप्यवान् वह्निः पर्वतवृत्त्यभावव्याप्यवानित्याद्यनेकविधः सत्प्रतिपक्षस्तत्र च पक्षभेदे व्यापकभेदो बोध्यः पक्षस्येति भिन्नत्वा
दित्यन्वयि व्याप्तिभेदप्रयोजकमाह व्यापकेति एतस्मिन्नेव व्यापके व्याप्तिभेदप्रयोजकमाहान्वयेति इत्थं च पक्षधर्मतायां व्याप्तेश्च नाना
विधत्वात् षड्ंगग्राहिकयैकोपादानेऽन्यासंग्रहः तथा च सर्वोपसंहारके कप्रकाराभावादविवक्षणामिति तनु साध्यधीविरोधीत्यादि
प्रकारेण तथाविधः स्यादित्यत आह साध्यधीति कृते पक्षे साध्यवत्ताधीत्यर्थः। ननु यादाय व्याप्तिपक्षधर्मतेनुपादान शिरोवे
ष्टनेनेति साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थोपस्थित्यभिधानस्य नासिकास्पर्शतुल्यत्वं तत्र च निरर्थकव्याप्त्यनुगमधर्मप्रवेशस्य धि

अ॰शि॰क्र
२६८

रोवेहृनतुल्यत्वमिति प्रथमदलस्यावयवार्थमाह साध्येति ननु साध्याभावोपस्थितेर्न साध्यविरोधित्वमित्यत आह साध्यसिद्धेरिति तथा च सा
ध्यपदं साध्यसिद्ध्यभावकमिति ननु कीदृश्युपस्थितिर्विरोधिनीत्यत आह पक्ष इति इत्यादीत्यादिपदेन साध्यं पक्षो हेतुत्वाभाववदित्यस्य
संग्रहः साध्यपदस्य भाक्तत्वानुशयादाह साध्यविरोधीति अत्र विरोधपदस्य तत्तज्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वे घटाभावो घट
विरोधीतिवत्तन्निरुक्तिरिति ननु तत्तज्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं तदभावव्याप्यादेरपीत्यतो विशेषयति तयाव्याप्त्येबाध इति तत्रा
प्यादिपदं पूर्ववद्बोध्यं तदुपस्थितिविरोधिताकारः पूर्वोक्तत्याद्युपस्थितेरित्यवेक्षायामुपस्थापनेत्यर्थलिङर्थमाह जनकेति सम
र्थशब्दार्थमाह योग्यतयेति तथाविधेति साध्याभावकहेतुत्वनिरुक्तेत्यर्थः इदं च यथाश्रुतवलार्थस्थितिमभिप्रेत्य तादृ राम
शलिंगत्वमित्यर्थः प्रतिबंधककार्यत्वस्य व्याप्तिमाह विरोधीत्यादिना ननु साध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थेत्यादिपदेनैव वारणा २६
मित्यत आह योग्यतेति तथा च विरोधिपरामर्शस्य बाधादिविषयत्वेनैव योग्यताऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्कार्यप्रतिरोधः इत्थं च

त्त्वदादानेतादृशपरामर्शकालीनपरामर्शे विषये... तत्स्मृतिपदे व्यवहारः स्यादिति इदं वा अप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्यात् तं च तेन प्रयोज
कत्वमभिप्रेत्य तत्तु यद्यहितस्य योग्यतोपादानं पुनरत्रैव... अत्र च तदनुसारेण इदं पदं व्यर्थं स्यादिति न तु गृहीताप्रामाण्यकविरोधिपराम
र्शमादाय गृहीताप्रामाण्यकेऽपि कार्यप्रतिरोधः शा... स्यादित्यत आह समानत्वं चेति न च... प्रतिरोधकः परामर्शो नागृ
हीताप्रामाण्यकसमानकालीन इति न स्यात् लक्ष्यत्वं दृढयति असन्नीतिपरामर्शकालीने न स्यात् गृहीताप्रामाण्यकेऽपीत्यस्य व्या
वृत्तिमाह सन्नीति इदं च दृष्टान्तनयाभिहितमिश्रमतमाहयत्विति तन्मते हि द्वयोः परामर्शयोरेकत्र प्रामाण्यग्रहे तत्र दोषोऽपि स
त्प्रतिपक्षितव्यवहारविरहः दीधितिकृन्मते तु यावत्प्रतिरोधि परामर्शेऽप्रामाण्यानासंजनं तावत्सत्प्रतिपक्षितत्वात् दुष्टमेव
विपरीतानुमितिजनकपरामर्शस्य व्यभिचारेणेति अप्रामाण्यग्रहमपि अप्रामाण्यज्ञानानासंजनदशायां परामर्शेना
नुमितिजननात्तस्यावलत्वं वलपदेन जनकतावच्छेदकधर्मस्यैकोक्तत्वादिति न तु प्रामाण्यग्रहोत्तरं द्वितीयादिदोषोक

आशिक थंसत्प्रतिपक्षइत्यत आह अन्यत्रेति अन्यत्र हेत्वन्तरे उपयोगि दित्यस्य आमारोपग्रहस्येत्यादिः ननु तत् किं वलपदं व्यर्थमेवेत्याह वलपदमिति
२६९ उक्तरूपेति समानत्वेत्यादिनोक्तेत्यर्थः तथा च वलपदसंसर्गादेव तदर्थलाभ इति भावः ननु प्रतिरुद्धकार्यत्वं यथा हेतोस्तथा त्मादेर
पीत्यत आह स्वीयेति आदिपदात्मनः शरीरादिपरिग्रहः पूर्वोक्तेन द्वारेण निष्कृष्टार्थमाह विरोधीति अत्र प्रतिरुद्धकार्यत्वं फलोपधानं वि
वक्षितं तेन विभिन्नकालीनविरोधिपरामर्शमादाय परामर्शविषये सद्धेतौ नातिव्याप्तिः विशिष्टेति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रका
रतासाध्यतावच्छिन्नेत्यर्थः तेन न विरोधिपरामर्शकालीनरूपान्तरावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानात्मकसमूहालम्बनविषये रूपान्तरावच्छि
न्नहेतौ नातिव्याप्तिः एवं च विशिष्टपदेनाऽऽमारोपज्ञानाभाववैशिष्ट्यमपि बोध्यं तेन यत्र विरोधिपरामर्शकालीनः प्रकृतहेतुपरा राम
मर्शः अथवा आमारोपज्ञानास्कन्दितः तत्र कार्याभावस्योभयप्रयोज्यत्वेन दोषः इदं च आमारोपज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रकारणत्व २६९
पक्षे इत्यनुपदमेव सुव्यक्तं आग्रहीतेति अनयोस्तत्त्वं वा एवं दयामः ननु शब्देन स्वातन्त्र्येण आमारोपज्ञानाभावस्य हकारित्वकल्पे

व्यवच्छिन्नः बाधोपस्थितिनीत्यादि अत्र बाधपदेन तदभावमात्रस्य ग्रहणे [illegible] आमारोप [illegible] परामर्शस्य तथोपस्थिति सामर्थ्याभावा
त्तमादायातिव्याप्तिरिति प्रतिकूलत्वादिनोक्तेः भिन्नकालीन [illegible] परामर्श [illegible] योग्यता [illegible] आदायातिव्याप्तिरित्यतः का
लीनेति साध्यसिद्धौ ति प्रकृतपक्षत्व प्रकृतसाध्यकसिद्धिरित्यर्थः तेन विरोधिपरामर्शकालीनान्यत्र लौकिकपरामर्शादिविषये
लीनातिव्याप्तिः अत्र बाधामारोपज्ञानान्यत्वादि तस्य तथा सामर्थ्य [illegible] सुदासः परामर्शविषयत्वं परामर्शोपहितत्वं तेन यदा
कदाचित्परामर्शविषयेनातिव्याप्तिश्च यदि चेत्यादि वह्न्यभाव [illegible] सम्प्रहालेवनरूपत्वं न
स्य बाधितमित्यतो यदि चेति आमारोपिकीति न च सत्प्रतिपक्षत्वमिति [illegible] परामर्शयोरन्यतरेण फलजननेन तथा व्य
वहारविरहादिति अवश्यमिति वह्न्यभावव्याप्यपरामर्शस्य [illegible] मित्या वह्निव्याप्यपरामर्शेन च कार्यप्रतिरोधे पितेन वह्नि
व्याप्यपरामर्शस्य कार्यप्रतिरोधात्तेन सहतमः [illegible] व्याप्यपरामर्शेन वह्निव्याप्य

अधि० ह०
२७०

रामर्शस्य सत्प्रतिपक्षत्वमिति ननु तत्रैव वह्निव्याप्यपरामर्शेन वह्न्यभावव्याप्यपरामर्शस्य प्रतिरुद्धकार्यकस्य सत्प्रतिपक्षितत्वमास्ताम्
तत्राहाज्ञानिनेति तथा च वह्निव्याप्यपरामर्शस्य वह्न्यनुमितिरूपफलोपहितत्वान्नोक्तदोषइत्यत एवेति यत एव सत्प्रतिपक्षितस्थले विरोधि
नः फलानुपहितत्वं प्रयोजकमत एवेत्यर्थः फलत इति ज्ञायमानधर्मिणएव विरोधिबोधकान्यविशेषणस्य शब्दवलत्वात्यत्वादिदमु
क्तं एतस्य विवादग्रस्तत्वात्तद्विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्याह एकस्येति तद्विरोधिबोधकान्यविशेषणप्रसंगतत्स्तादीयं प्रतिरुद्धका
र्यत्वं व्याचष्टे प्रतिरुद्धेति तथा च परामर्शविषये व्याप्त्यादौ नाभिव्याप्तिः साधकमानादीति यत्रादौ सिद्धिसादनंतरं वह्निव्याप्यप
रामर्शः तदुत्तरक्षणोत्पन्नेनानुमितिजननेन तत्कालोत्पन्नसिद्धिनाशस्य पूर्ववर्त्तित्वाभावादिदानीं प्रति परामर्शो स्यादसंभवात्प्र
तिपदेन बाधादिपरिग्रहः न तु मूलेस्थापनानुमानस्य व्याप्यादिदोषानुपन्यासेन प्रतिवादिनो व्याप्यभ्युपगम उक्तः सिद्धांते वक्तव्यो
हेत्वाभिति न्यूनतामंगाथाह यदिति सर्वत्रवेति तथा च तथा समयबंधे भवत्येवेत्यर्थ इति आधिक्यप्रसंगादिति यथा सा ध्ये उद्दिष्टे स

राम
२७०

मयवंधं विना हेतुदूषोपन्यासे निग्रहस्थानविशेषरूपमाधिक्यं न स्यादेवोपन्यासेपीत्यर्थः ननु पक्षेतरद्वित्वज्ञानस्य दोषत्वमेव न कुतउप
जीव्यत्वमत आह प्रतिरोधेति तस्य च प्रतिबंधकत्वं सर्वसंमतमिति भावः ननु हेत्वोरेकत्र निश्चय एव कथं विरोधादित्तिदोषपरिहारइ
त्यत आह परस्परेति अयमर्थः स्वव्यापकाभावव्याप्यत्वं हि न विरोधि किंतु स्वाभावव्याप्यत्वं तच्च न गृहीतमेवेत्येकत्र निश्चयो नानुपपन्नः
मूलोक्तसमानेत्यादिभागस्य सामग्र्यादिघटितत्वेन निष्कृष्टार्थमादायान्वयं दर्शयति विरोधीति तस्य विरोधिपरामर्शस्य स्वरूपस
त्त्वेपि तद्धर्मताविरहस्य दूषकत्वमेव न त्वन्यतः स्फुरयति तेनेति विरोधिपरामर्शेन विरहस्येत्यत्र छेदः विरोधित्वमित्यनुषंजनीयं स
द्धेनाब्रवीति सत्त्वेपि तद्दशायां हि सद्धेतौ विरोधिव्याप्त्यादिविरहज्ञानाभ्युपगमेपि ज्ञायमानव्याप्त्यादिविरहस्यासत्त्वमिति व्याप्त्या
दीत्यस्य सद्धेत्वनुरोधेन ज्ञायमानव्याप्त्यादिविरहद्वारा दूषकत्वेप्युद [illegible] त्यादिः अनाधास्यायां हेतुमाह आधेयेति अनुमिति
विरोधो हि व्याप्त्यादिविरहज्ञानकल्पकस्य [illegible] तथा च [illegible] आमाहीकत्वेनावश्यक [illegible] वनमादाय परामर्शस्यैव दूषकत्व

अ॰शि॰कृ
२७१

मितित्वात्स्वरूपकत्वोक्तेर्न तु व्याप्त्यादिविरहद्वारा प्रतिबंधकत्वं घटतामत आह परमसुखेवेति तद्विषयस्य परामर्शविषयस्या
भासत्वेति अनुमितितत्कारणासाधारणविरोधितया हि हेत्वाभासत्वं न तु व्याप्त्यादिविरहज्ञानोत्थापकत्वेनेत्यर्थः बन्धुरादेरिति
मूलस्य संगतिं परिहरन्नाह नत्विति विपरीतनिर्णयविरोधी विपरीतनिर्णयसामान्यविरोधी भ्रमइत्युपलक्षणं तदभावव्याप्यदर्शि
नेसत्त्वेति तद्विषयस्य लौकिकप्रत्यक्षमपि दृष्टमयं संस्कारस्य समुच्चयपरत्वे संगतिरित्यत आह वस्तुतेति प्रत्यक्षादेरिति मूलस्या
कस्मिकत्वमुद्धरति अथेति व्याप्तिपक्षधर्मतेत्यादीति तन्मात्रमित्यर्थः कथं तर्हीति तथा च प्रत्यक्षादेरपि बलत्त्वं स्वीक्रियतामिति भा
वः स्वरूपेति यत्र ज्ञानं सत्प्रतिबंधकं परस्य तत्ज्ञानाय कथायां तदुपन्यस्य तेन वेदं न येत्यर्थः प्रत्यक्षादेरित्यादिपक्षो यग्रही राम
तं विरुद्धोक्तिविरोधीति मात्रपदेन शाब्दबोधजनकत्वं व्यवच्छिद्यते तथा च सति शाब्दबोधेनस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति भावः नन्तु २७१
बोध्याभावव्याप्यवत्त्वेन यद्यन्यत्र प्रतिबंधकत्वं क्लृप्तं तदेतयोस्तन्मुद्रया प्रतिबंधकत्वं स्यादित्यत आह बोध्याभावेति शाब्दादी

नित थावान्यत्र क्वचिन्निमाव: एक धर्मिकेत्यादिसंशयस्य विरुद्ध स्थाने विरुद्धेति एकधर्मिकस्थाने नानाधर्मिकेति तथा च नानाध
र्मिक विरुद्ध प्रकारकत्वे नानाधर्मिका विरुद्ध प्रकारकत्वं एना निद्धारणीयत्र नानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धप्रकारकत्वं घटपट
कुम्भलाद्व्यापिनित्वेत्यादिपर्यन्तस्यार्थः तत्र धर्मिकेति तत्सत्यत्वं प्रतितत्वेन कारणत्वं तत्प्रकारकज्ञानं जनितत्व ज्ञानत्व
स्य हेतुत्वं नानाविधप्रकारणासंभिन्नानां नानाविधकार्यतावच्छेदकाक्रान्तं एकं ज्ञानं सम्भवतीत्यर्थः ननु विरोधविषयत्व
धर्मेव संशयत्वं कार्यतावच्छेदकं भविष्यतीत्यत आह किंचिदिति तत्र प्रयोजकेति विरोधमात्र प्रयोजकेत्यर्थः इदं चाग्रे विवेचनीयं न
नु विरोधिव्याप्य इत्यादर्शन जन्यं ज्ञानं संशय इत्युक्तं व्याप्यदर्शनस्य निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वादित्यत आह नीलेतरेति सं
शयान्यत्वविशेषणानुपयुक्तत्वार्थमाह नीलेतरेति संशयान्यत्वविशेषणानुपयुक्तत्वार्थमाह नीलेतरेति प्रत्येकधर्मिकघटत्वाभावाप्र
कारकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वं निश्चयत्वं निश्चयत्वं वा व्यभिन्नत आह घटत्वाप्रकारकेति एकधर्मिकेति इत्थं यथाकथंचिदि

नरत्वं नकार्यतावच्छेदकमित्यत्रनीलेतरत्वं दृष्टान्त उक्तः संशयेति प्रकृतसंशयान्यत्वं नकार्यतावच्छेदकमित्यत्रानुरूपं दृष्टान्तरकधर्मिकेति
आदिपदादुपदर्शितधर्मान्यत्वादिपरिग्रहः ज्ञानत्वादीत्यादिपदात्तदभावाप्रकारकत्वघटितस्यपरिग्रहः तत्वं तद्धर्मिकत्वादिकं
विरहादीत्यादिपदात्ज्ञानत्वपरिग्रहः अभिप्रेतं प्रकाशयति एवं चेति अतएव परोक्षज्ञानस्यापि संशयत्वादेव आहार्येति सिद्धां
तिनां तु परोक्षज्ञानस्य संशयत्वानभ्युपगमात् विप्रतिपत्तिवाक्यान्यदार्थस्मृतौ जातायां मानस एव संशय इति उक्तसामग्र्यास्त
स्य बलत्वमुपपादयति फलेति न्यूनत्वादिकं क्रमेणोपपादयति सत्यामपीति सतीत्युक्तत्वस्य न्यूनत्वं विघ्नाभावरूपकारणाविर
हात् पीतत्वस्य बाधिकं तस्यात्यद्रढेनकदोषवत्त्वात्समबलं दर्शयति दूरस्थेति विशेषादर्शनसंपत्यर्थं दूरस्थेनेति पीतत्वस्येवे
त्यादिकं च कथं तत्तत्तु दृष्टं यं ग्रहादित्यनेनान्वितं विशेषदर्शनस्य बलवत्त्वेऽयोपयोगं व्यवस्थापयति सतीति एवं संशयत्वस्यार्थव
त्तासंपन्नत्वे संप्रदायमते संशयोन्यज्ञानस्येव संस्कारजनकत्वे यो वा ज्ञात्वा मिति हि तात्पर्यं तं इदं च यत्र भूतले घटवत्य ज्ञानं

कालभेदेन घटाभाववत्त्वज्ञानं तत्र बोध्यं अन्यथा धर्मितावच्छेदकभेदेन संशयत्वं न स्यात् यदीति अनुभववाधाभावेनुरुद्धेन संशयत्व
मिष्टमेवेत्यदित्यनुभववाधः तदा फलबलकल्पनीयो बाधकाभावेनैव प्रकृतनिर्वाहः अनुभवाभावस्य भवतोपि संमतत्वादित्याह
येनेति तथा च संशयान्यत्वविशेषणं प्रक्षिप्तं तस्य च संशयरूपस्य त्यनभ्युपगम एवेति प्रकृतस्थले संशयात्मकस्य त्वभावतु बा
धकाभावेनैवोभयसमाधेयदुनिरुक्तोक्तसमाधानमनुद्धृतिक्षमेत्यादिनानुविरोधित्वं प्रतिबंधकत्वं तथाचात्माश्रय इत्यतआ
ह विरोधित्वं चेति वक्तृत्त इति येन केनापि प्रकारेण विरोधिनो निश्चय इत्यर्थः तथा प्रतिबंधकं तादृशस्य साध्यसहानवस्था
यिनः विरोधित्वेनेति साध्यसहानवस्थायित्वेन तेषां ग्रहः प्रतिबंधक इत्यर्थः तदग्रहे विरोधित्वेनाग्रहे नेहेति अत्र वाभावोऽ
भावत्वेन भासते साध्यं च प्रतियोगिप्रकारः विरोधित्वेन तदभानादनुमितिः स्यादिति अत्र केचित् विरोधित्वसंबंधमर्यादया वि
रोधिज्ञानं प्रतिबंधकं तत्र च तदभाववत्तदभावव्याप्यसाधारणमिति तेन तदभावस्य व्याप्यवृत्तित्वमते दिक्षभाववत्त्वप्रकारे

अ॰शि॰क॰ यास्य रूपतो भाने ऽपि न प्रतियोगिमत्तात्तान विरोधः इत्थं च संशयस्थले स्य स्वरं विरोधाभामात्त् अकृते कथं संशय इति मूलानुया

१.९३ यिनः। ननु उक्ते प्रकृते विरोधाभाने प्रमाणसावान्न न च साध्याभावस्य न ज्ञाप्यस्य वा न त्वेन य ज्ञासकं तदेव विरोधभासक मध्या

स्यवृत्तित्वक्रमाद न्वय प्रसंगात् न चता दृशत्रमजनक दोषाभावोपि सहकारीतिवाच्यं तादृशदोषाणाम ननुगमे नेतद्येदया

विरोध भानजनकतायाप्र बलाघवेनतत्र छप्तित्वेनैतिज्ञान सत्पदीति तुच्छत्व वीतत्वाज्ञत्व योक्तत्वत्वमपे दपक्षनस्वाहादी

ति अदुष्टत्वेन वेति वकारस्त्वर्थः दोषविशेषजन्यं प्रतिलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिचतत्र विरोधीति ह्रदयं ननूपनीतभान विशेष

पुनस्य प्रतिबंधकत्वदर्शनात् सामान्यतएव दोषवि शेषाद्युजन्यज्ञाने तस्य प्रतिबंधकत्वमित्यतआह सति वेति क्वचिदिदं रज राम

न मित्यादौ लौकिकेपितस्य प्रतिबंधकत्वमाह इत्यत इति प्रतिनस्यावीति इत्थं च तथा प्रतिबंधकतायां विशेषदर्शनस्यान्व २९३

मत्वाभिरेकानुक्ताविति अनुगतेत्यस्य विरोधि विशेषदर्शनाभावस्यकारणतायामित्यादिः दोषविशेषादीत्यादिपदेन लौकि

कसंनिकर्षपरिग्रहः। नच दूरत्वादिना लौकिकप्रत्यक्षेऽपि प्रतिबंधकत्वस्य दर्शितत्वात्तेन तदुक्तमिति वाच्यं तत्र विशेषदर्शनजन्
कदोषस्यैव प्रतिबंधकत्वात्तस्मान्नो विशेषदर्शनस्य प्रतिबंधकत्वे विवादादाह कस्यचिदिति तथा विशेषदर्शनप्रतिबं
धकत्वं सामान्येऽनुभवत्वादौ ननु कार्यतावच्छेदकस्य सामान्यत्वमयुक्तं गुरुत्वमाणव्यभिचारत्वात् विशेषरूपत्वे तु निश्चि
ताव्यभिचारत्वात्तदेव युक्तमित्यत आह बोध्याभावेऽपि तथा च शाब्दबोधे तस्य दृष्टकप्रतिबंधकत्वं तादृशप्रत्यक्षेव दृष्टक
प्रतिबंधकत्वमिति न त्वेवं तादृशानुभवत्वेनैव न कल्प्यनमिति इदं च शाब्दबोधे विरोधिव्याप्यदर्शनं प्रतिबंधकं यदि त
देव तदेवानुमेति नवीनाः। ननु दोषविशेषाणां लौकिकसंनिकर्षाणां चाननुगमात् कथं तदजन्यत्वं कार्यतावच्छेदकमि
ति किंवदंत्यजन्यत्व तदर्थ वशसंपन्नान्ततत्कार्यतावच्छेदकं नच तावदुपनीतभानानां चाननुगमेनान्यथानुपपन्नत्वात्ता
नद्वेषानामेव कार्यतावच्छेदकत्वं सम्यगिति वाच्यं तात्वच्छेदानां विशेषणादिसाध्यभावभेदे विनिगमनाविरहेणानानाविध

अ॰शि॰क॰ तया तद्वे ध्य तदुपनीतभानत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वोऽस्त्यात्त्वात्तत्के चित् दीधितावच्छेदकत्व पर्यन्तानुपन्यासात्तत्तदुपनीतभानत्वमेवका
२७४ र्यतावच्छेदकं किंतु प्रमितौ शाब्दबोधे च विरोधिव्याप्यदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षयापरोक्षानुभवत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति दीधितिकृ
ताम् आशय इत्याहुः। तच्चिन्त्यं एवमपि प्रत्यक्षानुभवत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावभेदेन द्वयोरवच्छेदकत्वापातेन इतित्त्वपेक्षया लघुशाब्दत्वादेरेवा
वच्छेदकत्वौचित्यादिति। परन्तु दोषाणां लौकिकसन्निकर्षाणां वा तत्तेजकत्वं वर्णयं तोऽप्यानुभवत्वेन कार्यत्वं तावदभावविशिष्टविशेषदर्शि
नाभावत्वेन कारणत्वमित्याहुः। न च तदभावस्य तथात्वेन हेतुत्वे विशेषणविशेष्यभावभेदेनानंतकार्यकारणभावापत्तिः तदभावस्य प
दार्थयाऽन्तरत्वेनैव हेतुत्वादिति न च निश्चितत्वव्यभिचारतया प्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमंगीक्रियतामिति वाच्यं शाब्दबोधादौ प्रथ
कप्रतिबंधकत्वापत्तेः इति कृतं पल्लवितेन ननु वीनास्तु भवतु समूहालंबनरूपानुमितिस्थले विरोधाविषयत्वेन न संशयरूपा सत्याभा राम
वभासकसामग्र्या एवसामान्यतो विरोधभासत्वं व्याप्तिहेतुत्वभ्रमस्थले विविरोधभानापत्तेः न च न ज्ञानकदोषाभावानामपि हेतुत्वं २७४

तथापि तावतांहेतुर्लोपि द्वयोभयवादिसिद्धत्वेन तदभाव प्रत्यक्षादिजनकतत्त्वकारणस्येव विरोधभासकत्वौचित्यात्तेन विरोधसंसर्गग्रासंस
र्गाग्रह एव तत्र द्वासकः अप्राप्यवृत्ति तत्र समस्थले इष्टं तस्यापि सत्वादिति अत एव विप्रतिपत्तिजन्यं ज्ञानमपि समूहालंबनरूपं न संशयः
अन्यथा तत्कृतसाम्भीतः आहृवोधसंभवे तन्निराकरणाय पृथक्कृत्यनापत्तेः अत एव परोक्तज्ञानं न संशयरूपमिति सिद्धांतः नन्वानुमित्या
दौ विरोधविषयत्वमानुभविकं येन तद्द्वासकस्य विरोधभासकत्वं कल्प्येतेत्यत आहुः विशेषांतरेति यत्कोटिविरोधिव्याप्यदर्शनं तत्कोटि
व्याप्यदर्शनविरहेत्यर्थः तेन घटादिविरोधिव्याप्यदर्शनेपि न क्षतिः न भवेदिति कोटिद्वयसंशयानंतरमाह त्येव संशय इत्य
भिमानः आभिमानेरेवंडयत्तिन भवत्येवेतियावदिति अनयोरेकतरं बाध्यमिति सामान्यतो दृष्टावतारे तु भयत्राप्रामाण्यासंजनेपरस्य
र प्रतिबंधकतया भवति संशय इति ननु प्रामाण्यग्रहेपि तत्प्रतिबंधकं स्यादित्यत आह गृहीतेति साध्याभावेति साध्यासमाना
धिकरणस्य न साध्याभावज्ञानं फलमिति भावः अपक्षधर्मबाधस्यलं संहत ज्ञाप्तिहेतावितिअन्यत्र वेत्यंतनेकः फल्यः तथा

अपिकृ
२७५

रेवाभस्थलेषु तत्पक्षधर्मत्वावच्छेदेनैव व्याप्तिर्वा घट्ठत्यर्थः एतदनुसारेणा मूलं योजयति हेतावित्यादिना इत्थं च हेतुपदेन प्रकृतो हेतुरुक्तः त
था च पदार्थद्वयरणाभ्यां प्रकृते पक्षधर्मेऽन्येषु वा पक्षधर्मे व्याप्त्यर्थोल बुद्धिर्वा बाधायामित्याद्यनुसारेण मूलं योजयन्पूरयति पक्षधर्मते
ति द्वितीयकल्पं विघटयति तथा चेति गंधप्रागभाववान्द्वित्वादित्यादिस्थलं तु बाधोदाहरणमिति ध्येयं ननु साध्यहेत्वोरिति मूले साध्यजिज्ञा
सा लभ्यते सा वा प्रकृते न तत आह प्रकृत इति ननु संशयाद्विति विकल्प्यो मूले संगतः इष्टसाधनताज्ञानस्य सामान्यसामग्रीत्वेन तत्प्रति
दोषाभावादित्यत आह तज्जन्यदुःखेति संशयजन्येत्यर्थः अन्यत्र चेति तथा च मूले सामान्यशब्दो विशेषपर इति भावः प्रकरणासमस्य
जिज्ञासाजनकत्वे मानाभावादाह हेतुसमीचीनत्वे इति तथा च तादृशजिज्ञासाजनकत्वेन तस्योपयोगित्वं न तु जनकत्वमिति भावः उ
पयोगित्वपदं जनकत्वपरमिति केचित् तत्र अनैकान्तिकवारणाय दुःखाभावेन तादृशसंशयजन्यत्वपर्यन्तं जिज्ञासोपयोगित्वमा राम
त्रस्यातिप्रसंगात् तत्र हारे रोति न च पक्षाबुद्धनात्मकज्ञानस्य तृतीयलक्षणं एवं नाशात् तस्य ज्ञीत्याद्युक्तं किं वा व्यवहितोत्पत्ति २७५

स्यैव ज्ञाननाशकत्वेन व्याप्तीत्यादौ हेतुत्वमसंगतमत आह नन्वित्यादि किंचेत्याद्युक्तदोषमुद्धरति व्याप्तीत्यादिनन्नु तथापि द्वयोरेकत्र नाशक
त्वाभावेन हेतुत्वमयुक्तमेवेत्यत आह तन्मन्नावेवेति द्वित्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यां योत्पत्तिस्तत्पूर्वकालवृत्तिबोध्यं एवं तत्सर्वं व्याप्य
पक्षोहेति रित्याकारकपरामर्शमभिप्रेत्य संबंधमर्यादमात्र ज्ञानेनु नन्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति तादृशपरामर्शमेव प्रकारांतरेणोपपा
दयन्न मूलन्मननासमुद्धरति यत्रचेति एतत्कल्पे वा परव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामिति मूलं पदार्थतावच्छेदकभेदेन हूं हृ इति
ध्येयं ननु साध्याभावव्याप्यत्वरूपस्य सत्प्रतिपक्षस्य केवलान्वयिन्यभावान्मूलमसंगतमतो व्याचष्टेऽस्येति सन्नेत्यादौ ज्ञात्य
न्मेत्यादिना यथासंख्यमन्वयः ननु घटनिष्ठात्यंताभावत्वेन पटत्वात्यंताभावादेः पक्षत्वे बाधः तद्भिन्नपक्षत्वे वाश्रयासिद्धि
रत आह घटनिष्ठेत्यादि इदं च वाक्यानुमानवत् प्रसिद्धपक्षमादायैव विश्राम्यति अन्यथा अर्थविकल्पापत्तेरिति व स्फुतो घट
निष्ठाभावत्वं अभिधेय प्रतियोगिकवृत्ती त्यनुमानमेव साधीयः समवेतत्वादिति तत्स्पाधिज्ञात्य न्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यत्वादि

तिस्तत्र केवलान्वयिनि सत्प्रतिपक्षमुपपादयति वस्तुत इति मूलोक्तानुमानयोर्व्यभिचारस्थलादर्शनमेवास्वरसः ननु साध्यप्रसिद्धिं विना
कथमनुमानमत आह व्यापकेति अनुपगमादिति अभावसाध्यकव्यतिरेकिणीति भावः अरेव व्याप्तिः साध्यविशेष्यकानुमितिरिति तत्त
दर्थमिति साध्यज्ञानाचेति ननु महावाक्यार्थप्रसिद्ध्यभावाद्बोधाभावेन प्रतिज्ञाद्येव न स्यादत आह प्रत्येकेति तथा च सर्वत्र शा
द्बोधेन विशिष्टप्रसिद्धिरंगमिति भावः ननु मूलोक्तधर्मप्रकारेण सत्प्रतिपक्षोद्भावने संप्रदायविरोध इत्यत आह सत्प्रतिप
दैरिति साध्याभावव्याप्यवानित्यत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशादाह साध्यवदन्यत्वेति ननु सत्प्रतिपक्षोद्भावने पक्षे वा सर्वे
षामेवोद्भावनं तदा संप्रदायविरोध इत्यत आह प्रत्येकमिति ननु पक्षविशेष्यकपरामर्शकारणतावादिमते पक्षविशेष्यकस्यैव
परामर्शस्य स्वरूपमुचितं न प्रतिहेतुविशेष्यकत्वमिति चेन्न पक्षविशेष्यिकाया अनुमितेरुत्पादानुभविकतया जनकज्ञाने
स्यापि तद्विशेष्यकत्वमुचितं हेतुपरामर्शस्य प्रतिबंधकत्वेऽपि निगमनाविरहादुभयोरेव प्रतिबंधकत्वमिति अत एव घटवद्भू

लमितिज्ञानं प्रति भूतले घटाभावः। घटाभाववद्भूतलमिति द्विविधमेव ज्ञानं प्रतिबंधकमिति तेन च समानप्रकारतया घटाभाववद्भूतल
मित्येव ज्ञानं प्रतिबंधकमिति वाच्यं समानप्रकारकत्वं हि यदि प्रतियोगितावच्छेदकांशेऽधिकरणतावच्छेदकांशे वा तदा भूतले घटाभा
वद्भूतलमिति ज्ञानस्यापि प्रतिबंधकत्वमिति अथ घटाभाववद्भूतलयोरविसमानविशेष्यता समानप्रकारकता तथा च घटविशेष्यकभूतलप्रका
रकज्ञानं प्रति घटाभावविशेष्यकभूतलप्रकारकज्ञानमेव प्रतिबंधकमिति अन्यदप्यूह्येवेति केचित् न समानप्रकारकत्वस्य पक
स्याभावात् विशेष्यतयाभिधाने तयोस्तुल्यतया विनिगमनाविरह इत्येकोऽन्येतु घटवद्भूतलमिति ज्ञानं प्रति घटवद्भूतलमिति
ज्ञानस्यैव ग्राह्याभावावगाहितयानुभवविवत्तया प्रतिबंधकत्वं अन्यस्य तु फलानुसारान्नियतस्य मतिमन्न्यायेन तथात्वमिति उक्तो
पाधीनामनुगमार्थमाह विभाजकं त्विति अयमर्थः वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्वत इत्यादीनां प्रकृतपदं प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहवि
रोधित्वमुपदर्शितमेव अथ च प्रकृतपदं प्रकृतसाध्यग्रहविरोधी प्रकृतपदं प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधीयः साध्याभाव

वानपक्षइत्यादिस्तादृग्ज्ञापकत्वमितितिनतुसत्प्रतिपक्षोपाधेः कथं तदृग्ज्ञापकत्वं ज्ञानस्यैव तदृग्ज्ञापकत्वात् अत एवाह ज्ञापकत्वमिति तथा वे
दंपारिभाषिकमिति प्रत्येकातिव्याप्तेराह यादृशविशिष्टेति तृतीयार्थप्रयोजनंतु समूहालंबनविषयीभूत रासभादिवारणं प्रकृतेत्या
दिव्यावृत्तिस्तत्स्वथग्रहनीयापक्षादिकमिति प्रतिबंधकीभूतज्ञानविषयीभूततावद्विशिष्टमिति अन्यनतु साधारणमहीकारमतेसा
ध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमपक्षत्वादिरूपेलक्षणमिदमति व्याप्तं एवं विरुद्धेपि साध्याभावव्याप्यवत्पक्षत्वेपीत्यत आह
साधारणेपि दोषश्च पक्षइति सामानाधिकरण्यविघटकत्वपक्षइति साध्यसामानाधिकरण्यत्वादौ नु नातिव्याप्तिरितिभावः प्रके
तसाधनइति तेन साधनांतरे सत्प्रतिपक्षे नातिव्याप्तिः। निरुक्तलक्षणाभागव्यावृत्तिमाह तत्रवेति सत्प्रतिपक्षस्येति साध्याभावव्या
प्यवत्पक्षस्येत्यर्थः तस्य च साध्याभावव्याप्यरूपविशेष्यज्ञापकत्वेन च रमदलशालिता व्याप्यव्याप्यज्ञानस्य चाविशेषितया 
सत्वं तेन वारणां आश्रयासिद्धेर्ज्ञापकस्येति कांचनमयः पर्वत इत्यादौ कांचनमयत्वाभावव्याप्यवान् पर्वत इत्येवं रूपेइष्टप्रकताव 

शि.कृ केऽरके ऽप्राप्याभावमुद्दयानुमितिप्रतिबंधकत्वशालिनि अत्रेवाश्रयासिद्ध्युरूपविरोध्युन्नायकेनातिव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्याभावव
१८ ति उन्नायकत्वर दसायेनावश्यं नानुधावनं। ननु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपदोषस्य सत्प्रतिपक्षोपाधि
त्वेकांतनमय वह्निमानितिस्थापनायांशुद्धव द्भाभावव्याप्यस्याधिकहेत्वाभासत्वं स्यादत आह संगृह्णनेवेति अनेन प्रक
तत्व दृशोन ननु कथं सत्प्रतिपक्षोपाधिं विहाय प्रथमतएव प्राचां पंचावयवप्रयोगे इत्यत आह प्रतिपक्षेत्यादिना तथा च संप्रदा
यानुरोधादेव तेषां प्रवृत्तिः। अन्यनुसारेणाहा यमित्यादि सांप्रदायिकानाकं व्याप्युपन्यासे पंचावयवप्रयोग इति तेषां भा
वं व लक्षयंति साध्याभावव्याप्यत्वादिरूपविरुद्धाद्युद्भावनेपि तत्त्वापातादिति॥ ॥ ॥ ०॥ ॥ ॥ श्रीः
इति कृष्णदासीसमाप्ता ॥ अनुमानखंडस्य ॥ राम २१८

शि॰कृ छेदकेऽभावाभावमुद्दयानुमितिप्रतिबंधकत्वशालितिमत्रेवाश्रयासिद्ध्युरूपविरोध्युन्नायके नातिव्याप्तिरित्यर्थः व्याप्याभावद्
१८ तिन्नायकत्वरूपत्वस्तायेतावत्पर्यंतानुधावनं नन्तुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यवत्वरूपत्वस्य सत्प्रतिपक्षोपाधि
त्वेकान्तेनमय वह्निमानितिस्थापनायांधूमवत्वाभावव्याप्यस्याधिकहेत्वाभासत्वंस्यादिदन आह संगृह्यनेवेति आनेन अधि
तल-स्वरोनननु कथंसत्प्रतिपक्षोपाधिविहाय प्रथमतरपक्षवयवप्रयोगे इत्यत आह प्रतिपक्षेनेतिन थावसंप्रदा
यानुरोधादेवतेषां प्रवृत्तेः प्रत्यनुसारे ताहृयमित्यादि सांप्रदायिकानास्का व्याख्युपन्यासे पंचावयवप्रयोग इति तेषांमा
वं वर्णयंति साध्याभावव्याप्यत्वादिरूपविरुद्धाद्युद्भावनेपि तत्वापातादिति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्री॥

इति कृष्णदासी समाप्ता॥ अनुमानखंडस्य॥ ॥०००॥०॥ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ॥ राम

॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥ ०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥०॥ २१८